



**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

DOKTORA TEZİ

**SÜLEYMANİYE SANCAĞI (1784-1919) (Siyasî, Fizikî, İdarî ve Sosyo-
Ekonomik Yapı)**

ASHTI RAHMAN BAKR

TARİH ANA BİLİM DALI

**Şanlıurfa
2024**



**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

DOKTORA TEZİ

**SÜLEYMANİYE SANCAĞI (1784-1919) (Siyasî, Fizikî, İdarî ve Sosyo-
Ekonomik Yapı)**

ASHTI RAHMAN BAKR

**TARİH ANA BİLİM DALI
Tez Danışmanı: Prof. Dr. ABDULLAH EKİNCİ**

**Şanlıurfa
2024**

TEŐEKKÖR

Tez çalışmam boyunca benden desteklerini esirgemeyen, bilgi ve tecrÖbesiyle yol gÖsteren danışman hocam Sayın Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ'ye teőekkÖrlerimi sunarım. Yine alışma sÖrecinde bana destek olup gÖrÖş ve Önerilerini esirgemeyen arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Dağ, Dr. Berna Torkak ve Halil oban'a teőekkÖr ederim. Son olarak hayatım boyunca her zaman yanımda olan aileme sevgi ve saygılarımı sunar, teőekkÖrü bir borç bilirim.



İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ŞEKİLLER DİZİNİ	iii
ÇİZELGELER DİZİNİ	iv
KISALTMALAR	v
1. GİRİŞ	1
2. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR	3
3. GEREÇ VE YÖNTEM	7
4. BULGULAR	8
4.1. SÜLEYMANİYE’NİN KURULUŞ TARİHİ, COĞRAFİ VE TOPLUMSAL YAPISI	8
4.1.1. Süleymaniye’nin Kuruluşu ve Tarihçesi	8
4.1.1.1. Süleymaniye’nin Kuruluşu	8
4.1.1.2. Süleymaniye’nin İsmi’nin Kökeni	9
4.1.1.3. Süleymaniye’nin Coğrafi Konumu	10
4.1.1.4. Süleymaniye’nin Tarihine Kısa Bir Bakış	12
4.1.1.5. Süleymaniye’nin Fiziki Yapısı	14
4.1.1.6. Sancağın Nüfusu ve Etnik Yapısı	36
4.1.1.7. Sancak ve Sınır Bölgesinde Yaşayan Kürt Aşiretleri	45
4.2. SANCAĞIN HANEDANLARI, KÜRT AŞİRETLERİ VE İSKÂN SİYASETİ	55
4.2.1. Babani Hanedanlığı’nın Kuruluş Tarihçesi ve Siyasî Faaliyetleri	55
4.2.1.1. Abdurrahman Bey Dönemi (1789-1813)	59
4.2.1.2. Mahmud Paşa Dönemi (1813-1834)	60
4.2.1.3. Süleyman Paşa Dönemi (1834-1838)	62
4.2.1.4. Ahmed Paşa Dönemi (1838-1847)	63
4.2.1.5. Abdullah Paşa Dönemi (1845-1850)	64
4.2.1.6. Babani Hanedanı’nın Zayıflamasının İlişkiler Üzerindeki Etkisi	65
4.2.1.7. Babani Hanedanlığı’nın Sonu	68
4.2.2. Berzenci Hanedanı	70
4.2.3. Kürt Aşiretlerinin Osmanlı-İran Devletleri ile İlişkileri	77
4.2.3.1. Osmanlı-İran Devletlerinin Kürt Aşiretleriyle Çıkarlarına Dayalı İlişkiler	77
4.2.3.2. Kürt Aşiretlerinin Osmanlı-İran Devletleriyle Çıkarlarına Dayalı İlişkiler	79
4.2.3.3. Sancakta Şeyh Said Efendi Meselesi	80
4.2.4. Eşkıyalık Nedenleri ve Devletin Tutumu	83
4.2.4.1. Günlük Ekmek Sağlanması (Meslek)	83
4.2.4.2. Övgü ve Kendini Yüceltme Geleneği	86
4.2.4.3. Açgözlülük ve Servet Edinme İsteği	86
4.2.5. Aşiret Mücadeleleri	87
4.2.5.1. Aşiretlerin Kendi Aralarındaki Mücadeleler	87
4.2.5.2. Aşiretler ve Şeyhler Arasındaki Mücadeleler	90
4.2.5.3. Aşiret ve Devlet Arasındaki Mücadeleler	92
4.2.5.4. Devletin Arabuluculuğuyla İntikam Ya da Kan Davaların Son Bulması	94
4.2.5.5. Kürt Aşiretlerinin Silahsızlandırılması	95
4.2.5.6. Suçluların Firar Nedenleri ve İade Sorunları	98
4.2.6. İskân Siyaseti	100
4.2.6.1. Aşiretlerin İskân Edilme Nedenleri	100
4.2.7. Göçebe Aşiretlerin İskân Edilmelerine Yönelik Uygulanan Politikalar	102
4.2.7.1. Yerleştirme Politikası	102
4.2.7.2. Sürgün ve Uzaklaştırma Politikası	107
4.2.7.3. Tembih ve İtaat Politikası	109
4.2.7.4. Maaş ve Rütbe Politikası	110
4.2.7.5. Asker Sevki ve Takip Politikası	111
4.2.7.6. Tedib ve Ödül Politikası	114

4.2.8. Osmanlı-İran Sınırı ve Süleymaniye'nin Antlaşmalardaki Durumu	115
4.2.8.1. 1823 Tarihli I. Erzurum Antlaşması Sırasında ve Sonrasında Süleymaniye'nin Durumu	115
4.2.8.2. 1847 Tarihli II. Erzurum Antlaşması Sırasında ve Sonrasında Süleymaniye'nin Durumu	118
4.3. SANCAĞIN İDARİ TAKSİMATI VE YÖNETİMİ	125
4.3.1. Sancağın İdarî Taksimatı	125
4.3.1.1. Süleymaniye Kazası (Sancak Merkezi) ve Nahiyeleleri	126
4.3.1.2. Gülanber Kazası	129
4.3.1.3. Bazyan Kazası	131
4.3.1.4. Ma'muretü'l-Hamidiye Kazası	132
4.3.1.5. Şehripazar Kazası	133
4.3.2. Sancağın Merkezi Yönetimi	134
4.3.2.1. Mutasarrıf	134
4.3.2.2. İdare Meclisi	142
4.3.2.3. Tahrirat Dairesi	144
4.3.2.4. Muhasebe Dairesi	149
4.3.2.5. Düyun-ı Umumiye İdaresi	154
4.3.2.6. Rüşumat Dairesi (Gümrük)	155
4.3.2.7. Reji İdaresi	158
4.3.2.8. Vergi Dairesi	161
4.3.2.9. Ziraat Bankası	162
4.3.2.10. Tahrir Dairesi	163
4.3.2.11. Yargı Kurumları	164
4.3.2.12. Defter-i Hakani Dairesi (Tapu)	178
4.3.2.13. Emlak-ı Hümayun Dairesi	182
4.3.2.14. Nüfus Dairesi	185
4.3.2.15. Karantina Dairesi	185
4.3.2.16. Meclis-i Maarif	187
4.3.2.17. Posta ve Telgraf Müdürlüğü	188
4.3.2.18. Belediye Dairesi	191
4.3.3. Kaza Yönetimi	193
4.3.3.1. Kaymakam	193
4.3.3.2. Naip	199
4.3.3.3. Müftü	202
4.3.3.4. Mal Müdürü	203
4.3.3.5. Tahrirat Kâtibi	204
4.3.3.6. Kaza İdare Meclisi	205
4.3.3.7. Meclis-i De'avi	209
4.3.3.8. Posta ve Telgraf	213
4.3.3.9. Nüfus Kalemî	215
4.3.3.10. Tapu Kâtibi	217
4.3.3.11. Mal Müdürlüğü ve Kalemî	219
4.3.4. Nahiye Yönetimi	221
4.3.5. Askerî Teşkilatı	224
4.3.5.1. Nizamiye Alayları	224
4.3.5.2. Redif Alayları	225
4.3.5.3. Zaptiye Teşkilatı	227
4.3.5.4. Jandarma Teşkilatı	228
4.3.5.5. Polis Dairesi	228
4.4. SANCAĞIN EĞİTİM VE ÖĞRETİM YAPISI	229
4.4.1. Medreseler	229
4.4.1.1. Süleymaniye Kazası Medreseleri	234

4.4.1.2. Ma'muretü'l-Hamidiye Kazası Medreseleri	240
4.4.1.3. Gülanber Kazası Medreseleri	241
4.4.2. Medrese-i Seyyare	242
4.4.3. Mektepler	243
4.4.3.1. İptidai Mektebi	243
4.4.3.2. Rüşdiye Mektebi (Mülkiye)	245
4.4.3.3. İdadiye Mektebi	246
4.4.3.4. Mekteb-i Rüşdiye Askerîyesi	247
4.4.4. Eğitim Kadrosu	250
4.4.4.1. Müderrisler	250
4.4.4.2. Muallimler	255
4.4.5. Sancağın Âlimleri ve Faaliyetleri	263
4.4.6. Kütüphaneler	272
4.4.7. Dinî Faaliyetler	274
4.4.7.1. Tarikatlar	274
4.4.7.2. Şeyh ve Dervişler	278
4.4.7.3. Mollalar ve Hatipler	279
4.4.8. Vakıflar	280
4.5. SANCAĞIN İKTİSADÎ VE TİCARÎ YAPISI	284
4.5.1. Arazi ve Tarım Sistemi	284
4.5.1.1. Devlet (Miri) Arazisi	284
4.5.2. Tarım Ürünleri	287
4.5.3. Hayvancılık	292
4.5.4. Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri ve Yaşanan Sorunlar	294
4.5.4.1. Harap Olmuş Toprakların Yeniden İnşa Edilmemesi	294
4.5.4.2. Tarım Arazileri ve Köylere El Konulması	295
4.5.4.3. Babani Hanedanlarının Araziler Üzerindeki Tahakkümleri	296
4.5.4.4. Ağalar ve Aşiret Reislerinin Tahakkümleri	296
4.5.5. Meslekler	298
4.5.6. Madenler	300
4.5.7. Ticaret Yolları ve Ticaret Ürünleri	301
4.5.7.1. Ticarete Yaşanan Sorunlar	304
4.5.8. Sancağın Gelirleri ve Vergileri	307
4.5.8.1. İdarî ve Askerî Memurların Yolsuzlukları	311
4.5.8.2. Islahat Sürecinin Malî Etkisi	314
4.5.8.3. Gelir Tahsilatının Asker ve Memurlar Üzerindeki Etkisi	315
5. TARTIŞMA	318
6. SONUÇLAR	319
7. ÖNERİLER	323
KAYNAKLAR	324
ÖZGEÇMİŞ	341
EKLER	342

ÖZET

DOKTORA TEZİ

SÜLEYMANİYE SANCAĞI (1784-1919) (Siyasî, Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)

ASHTI RAHMAN BAKR

**HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

Tez Danışman: Prof. Dr. ABDULLAH EKİNCİ

Yıl: 2024, Sayfa : 364

Süleymaniye Sancağı'nın 1784-1919 yılları arasını kapsayan tez çalışması, 1784'te Süleymaniye'nin kurulmasından Osmanlı İmparatorluğu'nun inkırazı ve İngilizlerin bölgeye gelişine kadar uzanan süreci ele almaktadır. Çalışmada, Süleymaniye Sancağı'nın kazaları ve köylerinin siyasî, idarî, sosyal, eğitim ve ekonomik yapıları incelenmiştir. Çalışmada öncelikle Süleymaniye'nin yer aldığı coğrafi konumun toplumunun fizikî ve kültürel yapısını nasıl etkilediği analiz edilmiştir. Daha sonra sancağın idarî yapısı incelenmiş ve sancakta bulunan sivil ve askerî birçok kurumun, mevcut eksiklikler ve sorunlara rağmen görevlerini yerine getirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Sosyal yapı bakımından Süleymaniye'de aileler, ağalar ve şeyhler dinî, siyasî güç ve konuma sahip olup, farklı dönemlerde şehirde meydana gelen olaylar üzerinde sürekli olarak etkili olmuşlardır. Süleymaniye hanedanlarının Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri ve çıkarları da çoğu zaman başta İran olmak üzere komşu ülkelerin etkisi altında kalmıştır. Sancaktaki eğitim sistemi, kuruluşundan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar cami odalarının öğrenci yetiştirmeye devam ettiği bir süreçte, modern okulların açılmasıyla gelişme göstermiştir. Süleymaniye'nin sahip olduğu verimli araziler, çeşitli ürünlerin yetiştirilmesine olanak sağlamıştır. Sancak sakinleri tarım dışında hayvancılık ve ticaretle de uğraşmışlardır. Sancağın Irak, İran ve Anadolu'nun kavşak noktasında yer alması, ticaretinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Betimsel analiz yöntemi ile hazırlanan tez çalışması arşiv belgeleri, seyyah notları ve diğer kaynaklardaki verilerden oluşmaktadır. Bu çalışmada ulaşılan en belirgin sonuçlar şunlardır: Süleymaniye Sancağı da dâhil olmak üzere Kuzey Irak'ta Osmanlı ve İran devletleri arasındaki sorunlar, mezhepsel nitelikten ziyade siyasî niteliğe sahiptir. Ancak güneyde daha çok mezhep sorunları ön plandadır. Kuzeydeki siyasî kriz ve müdahaleler, bir yandan İran Devleti tarafından Güney Irak'ı işgal etmeye yönelik iken diğer yandan ailelerin devlet iktidarına karşı isyanları ile ilgilidir. Ayrıca aileler arasında siyasî iktidar mücadelesi, ailelerin ve iktidardaki şahısların toprakları ele geçirme çabaları, Yoksulluğa mahkûm bırakılması ve hatta maaşların ertelenmesi gibi sorunlar da tespit edilmiştir.

ANAHTAR KELİMELER: Irak, Osmanlı Devleti, Süleymaniye Sancağı, Hanedan, Aşiret.

ABSTRACT

DOCTORATE THESIS

SANJAK OF SULEYMANIYE (1784-1919) (Political, Physical, Administrative, and Socio-Economic Structure)

ASHTI RAHMAN BAKR

**HARRAN UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY**

**Thesis Supervisor: Prof. Dr. ABDULLAH EKİNCİ
Year: 2024, Page : 364**

The thesis on the Sanjak of Suleymaniya, covering the years 1784 to 1919, examines the period from the establishment of Suleymaniya in 1784 to the decline of the Ottoman Empire and the arrival of the British in the region. The study explores the political, administrative, social, educational, and economic structures of the districts and villages within the Sanjak of Suleymaniya. It first analyzes how the geographic location of Suleymaniya influenced the physical and cultural composition of its society. Then, the administrative framework of the sanjak is examined, revealing that various civil and military institutions were able to fulfill their functions despite certain deficiencies and challenges. Socially, families, tribal leaders, and religious figures held significant religious and political power, continually influencing events in the city across different periods. Relationships between the ruling families in Suleymaniya and the Ottoman Empire were often shaped by the influence of neighboring countries, particularly Iran. The educational system in the sanjak evolved as modern schools were introduced while traditional mosque-based schools continued to operate up to the late Ottoman period. The fertile lands of Suleymaniya supported a variety of crops, and residents engaged in agriculture, animal husbandry, and trade. The sanjak's strategic location at the crossroads of Iraq, Iran, and Anatolia played a crucial role in fostering its trade. The thesis employs a descriptive analytical method and draws on archival documents, travelers' notes, and other sources. Key findings highlight that, unlike in the south where sectarian issues were prevalent, the conflicts between the Ottoman and Iranian empires in Northern Iraq, including the Sanjak of Suleymaniya, were primarily political. Political crises and interventions in the north involved both Iran's ambitions to expand into Southern Iraq and uprisings by local families against state authority. Additionally, struggles for political dominance among local families and officials manifested in land acquisition efforts, forced impoverishment, and even delayed payment of salaries.

KEYWORDS: Iraq, Ottoman Empire, Sanjak of Suleymaniye, Dynasty, Tribe.

ÇİZELGELER DİZİNİ

Çizelge 4.1.	Sancak ve Kazalardaki Mahkûm Sayısı	34
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı'ndaki Hanelerinin Sayısı	39
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı'ndaki Müslüman Nüfusu	41
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı'ndaki Hristiyan Hane Sayıları	43
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı'ndaki Yahudi Nüfusu	45
Çizelge 4.1.	Caf Aşireti Taifelerinin Hane Sayıları	51
Çizelge 4.1.	Caf Aşireti Taifelerinin Sayısı (1914-19)	53
Çizelge 4.1.	İlgevvara'nın Taife ve Haneleri	55
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı'na Bağlı Kaza, Nahiye ve Köy Sayıları	127
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Kazasına Bağlı Nahiye ve Köy Sayısı (1330/1912-13)	128
Çizelge 4.1.	Gülenber Kazasına Bağlı Nahiye ve Köy Sayısı	130
Çizelge 4.1.	Bazyan Kazasına Bağlı Nahiye ve Köy Sayısı	132
Çizelge 4.1.	Ma'muretü'l-Hamidiye Kazasına Bağlı Nahiye ve Köy Sayısı	133
Çizelge 4.1.	Şehripazar Kazasına Bağlı Nahiye ve Köy Sayıları (1330/1912-13)	134
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Mutasarrıfları (1812-1918)	136
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı İdare Meclisi Üyeleri (1875-1913)	143
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı'ndaki Tahrirat Dairesi Memurları (1875-1918)	146
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Muhasebe Dairesi Memurları (1870-1918)	150
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Düyun-ı Umumiye Memurları (1892-1913)	155
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Rüşumat Memurları (1875-1913)	157
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Reji Memurları (1888-1913)	160
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Vergi Memurları (1885-1913)	162
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Ziraat Bankası'nın Memurları (1894-1908)	163
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Tahrir Memurları (1875-1895)	164
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Hukuk Dairesi Memurları (1875-1913)	166
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Ceza Dairesi Memurları (1880-1918)	169
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Müdde-i Umumi Dairesi Memurları (1880-1918)	172
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Müstantik Dairesi Memurları (1891-1918)	175
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Mahkeme Memurları (1891-1918)	176
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Ticaret Mahkemesi Memurları (1876-1888)	178
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Defter-i Hakani Memurları (1878-1918)	180
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı ve Şubelerinde Görevli Emlak-ı Hümayun Memurları (1890-1913)	183
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı'nda Görevli Nüfus Memurları (1891-1913)	185
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Karantina Memurları (1875-1913)	187
Çizelge 4.1.	Posta ve Telgraf Müdürlüğü Memurları (1875-1918)	190
Çizelge 4.1.	Süleymaniye Sancağı Belediye Memurları (1875-1912)	192
Çizelge 4.2.	Süleymaniye Merkez Kazası ve Bağlı Kazaların Kaymakamları (1851-1913)	195
Çizelge 4.3.	Süleymaniye Sancağı ve Kazalarda Görevli Naippleri (1871-1915)	200
Çizelge 4.3.	Süleymaniye Sancağı'na Bağlı Kazalarda Mal Müdürleri (1875-1913)	204
Çizelge 4.3.	Süleymaniye Sancağı'na Bağlı Kazalarda Tahrirat Kâtipleri (1875-1913)	205
Çizelge 4.4.	Süleymaniye Sancağı'na Bağlı Kazalarda İdare Meclisi Üyeleri (1875-1913)	207
Çizelge 4.5.	Kazalarda Görevli Meclis-i De'avi Memur ve Üyeleri (1875-1913)	210
Çizelge 4.6.	Kazalarda Görevli Telgraf Memurları (1895-1913)	215
Çizelge 4.7.	Kazalarda Görevli Nüfus Memurları (1856-1913)	216
Çizelge 4.8.	Kazalarda Görevli Tapu Katipleri (1893-1913)	219
Çizelge 4.9.	Kazalarda Mal Kalemi Memurları (1895-1913)	220
Çizelge 4.10.	Kazalarda Nahiye Müdürleri ve Katipleri (1875-1913)	222
Çizelge 4.11.	Süleymaniye Sancağı 46. Alay Komutanları (1899-1908)	225
Çizelge 4.12.	Süleymaniye Sancağı Redif Alay ve Tabur Komutanları (1898-1899)	227
Çizelge 4.13.	Sancakta Görevli Polis Memurları	229
Çizelge 4.14.	Süleymaniye Sancağı ve Kazalarındaki Medreseler ve Bânileri	232

Çizelge 4.15.	Musul Livası'na Bağlı Süleymaniye Kazasında Bulunan Medreseler	235
Çizelge 4.16.	Süleymaniye Sancağı'na Bağlı Süleymaniye Kazasında Bulunan Medreseler	237
Çizelge 4.17.	1321/1903-04 Yıllarındaki Medrese ve Öğrenci Sayıları	238
Çizelge 4.18.	Arap Kaynaklarına Göre Süleymaniye Sancağı'ndaki Medreseler	239
Çizelge 4.19.	Ma'muretü'l-Hamidiye Kazasındaki Medrese ve Öğrenci Sayıları	241
Çizelge 4.20.	Gülanber Kazasında Medrese ve Öğrenci Sayıları	242
Çizelge 4.21.	Gayrimüslim Mektepleri 1321/1903-04	245
Çizelge 4.22.	Süleymaniye Rüşdiye Mektebi	246
Çizelge 4.23.	Askerî Rüşdiye Mektebi	249
Çizelge 4.24.	Müderrislerin Adları ve Görev Yaptıkları Medreseler	252
Çizelge 4.25.	Süleymaniye'deki Rüşdiye Mektebi'nin Kadrosu	258
Çizelge 4.26.	Süleymaniye Mekteb-i Rüşdiye-i Askerîye Kadrosu	260
Çizelge 4.27.	Süleymaniye İptidai Mektebi Muallim ve Diğer Görevlileri	262
Çizelge 4.28.	Süleymaniye İptidai Mektebi Muallim ve Diğer Görevlileri	263
Çizelge 4.29.	Süleymaniye Sancağı'nın Gülanber Kazası Kütüphaneleri	274
Çizelge 4.30.	Sancağın Vakıfları ve Gelirleri	283
Çizelge 4.31.	Müzadeye Verilen Araziler ve Değerleri	286
Çizelge 4.32.	Gülanber Kazasının Arazi ve Nehirleri	288
Çizelge 4.33.	Süleymaniye Sancağı'nda Üretilen Tarım Ürünleri ve Miktarları (1875-76)	290
Çizelge 4.34.	Süleymaniye Sancağı ve Kazalarında Üretilen Tarım Ürünleri ve Miktarları (1906 yılı)	291
Çizelge 4.35.	Caf Aşiretinin Yetiştirdiği Hayvan Sayıları (1310/1892-93)	293
Çizelge 4.36.	Süleymaniye Sancağı ve Kazalarındaki Küçük ve Büyükbaş Hayvan Sayısı (1906 Yılı)	293
Çizelge 4.37.	Süleymaniye Sancağı'nda Tahıl Aşar Vergisi Bedeli	308
Çizelge 4.38.	Şeyh Mahmud Berzenci'nin Dükkân Kiraları Miktarı	311
Çizelge 4.39.	Süleymaniye Sancağı'nın Gelir ve Giderleri (Kuruş)	312

KISALTMALAR

A.AMD. : Bab-1 Asafl-Amedi Kalemi

A.DVN.MHM. : Bab-1 Asafl-Mühimme Defterleri

A.DVNS.AHK : Bab-1 Asafl-Diyarbakir Ahkam Defterleri

A.MKT. : Sadaret-Mektubi Kalemi

A.MKT.MHM. : Sadaret -Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı

A.MKT.MVL. : Sadaret-Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı

A.MKT.NZD. : Sadaret-Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı

A.MKT.UM. : Sadaret-Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı

A.MKT.UM. : Sadaret-Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı

AE.SMHD. : Ali Emiri-Mahmud

Bas. : Baskı

BEO. : Bab-1 Ali Evrak Odası Evrakı

bkz. : Bakınız

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

c. : Cilt

C.DH. : Cevdet-Dahiliye

DH.EUM.2.ř : Dahiliye-Emniyet-i Umumiye İkinci şube

DH.EUM.4.ř : Dahiliye-Emniyet-i Umumiye Dördüncü şube

DH.EUM.EMN : Dahiliye-Emniyet-i Umumiye Emniyet şubesi Evrakı

DH.EUM.MEM : Dahiliye-Memurin Kalemi

DH.EUM.MTK : Dahiliye-Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evrakı

DH.EUM.THR : Dahiliye-Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı

DH.EUM.THR : Dahiliye-Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı

DH.H. : Dahiliye-Hukuk Evrakı

DH.ID. : Dahiliye-İdare Evrakı

DH.KMS. : Dahiliye-Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı

DH.MB.HPS. : Dahiliye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı

DH.MB.HPS. : Dahiliye-Hapishaneler Müdüriyeti Mütferrik Evrakı

DH.MKT. : Dahiliye-Mektubi Kalemi

DH.MTV. : Dahiliye-Mütenevvia Evrakı

DH.MUİ. : Dahiliye-Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı

DH.ŞFR. : Dahiliye-Şifre Evrakı

DH.SYS. : Dahiliye-Siyasî Kısım Evrakı

DH.TMIK.M. : Dahiliye-Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu

DH.TMIK.S. : Dahiliye-Tesri-i Muamelat

H. : Hicrî

HAT. : Hatt-ı Hümayun

HH.İ. : Hazine-i Hassa-İradeler

HH.THR. : Hazine-i Hassa-Tahrirat Kalemi

HR.MKT. : Hariciye-Mektubi Kalemi Evrakı

HR.TO. : Hariciye-Tercüme Odası

İ.AZN. : İrade-Adliye ve Mezahib

İ.DFE. : İrade-Defter-i Hakani

İ.DH. : İrade-Dahiliye

I.DUIT. : İrade-Dosya Usulü

İ.HR. : İrade-Hariciye

İ.ML. : İrade-Maliye

İ.MMS. : İrade-Meclis-i Mahsus

İ.MVL. : İrade-Meclis-i Vala

İ.TAL. : İrade-Taltifat

M. : Miladî

M.Ö. : Milâttan Önce

MF.MKT. : Maarif-Mektubi Kalemi

ML.EEM. : Maliye-Maliye Nezareti Emlak-ı Emirriye Müdüriyeti

ML.EEM. : Maliye-Maliye Nezareti Emlak-ı Emirriye Müdüriyeti

MVL. : Meclis-i Vala Evrakı

NFS.d. : Nüfus Defterleri

s. : Sayfa

Sa. : Sayı

ŞD. : Şura-yı Devlet

Tah. : Tahkik

TS.MA. : Topkapı Sarayı-Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı

ty. : Basım tarihi yok

vd. : ve devamı

Y.A.HUS. : Yıldız-Hususi Maruzat Evrakı

Y.A.RES. : Yıldız-Resmi Maruzat Evrakı

Y.EE. : Yıldız-Esas Evrakı

Y.MTV. : Yıldız-Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y.PRK. MŞ. : Yıldız-Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı

Y.PRK. MŞ. : Yıldız-Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı

Y.PRK.ASK. : Yıldız-Perakende Evrakı Askerî Maruzat

Y.PRK.BŞK. : Yıldız-Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı

Y.PRK.MYD. : Yıldız-Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi

Y.PRK.UM. : Yıldız-Perakende Evrakı Umumi

ZB. : Zaptiye

1. GİRİŞ

Konunun Önemi

Osmanlı Devleti'nin sınır/serhat şehirlerinden biri olan Süleymaniye, tarihi süreç içerisinde birçok medeniyetin hüküm sürdüğü bir bölge olmuştur. M.Ö. Zamva olarak bilinen şehrin Hazarmerd Dağı ve Çermo köyünde, antik medeniyetlere ait kalıntılar tespit edilmiştir. İslamiyet'in bölgeye yayılmasını müteakip bugünkü Süleymaniye'yi de içerisine alan geniş bölge, Şehrizer olarak adlandırılmaya başlanmıştır. 1784 yılında Babani İbrahim Paşa tarafından inşa edilen Süleymaniye şehri, mezkûr tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatında yer almıştır. 1847-52 yılları arasında Bağdat Vilayeti'ne bağlı bir sancak şeklinde idare edilen Süleymaniye Sancağı, 1860 yılı Şehrizer Vilayeti'ne en son 1864'tan itibaren Musul Vilayeti'ne bağlanmıştır.

Sahip olduğu stratejik, tarihi, ekonomik, sosyal ve kültürel konum Süleymaniye Sancağı'nı önemli kılmaktadır. Bölgede özellikle Osmanlı-İran devletleri arasında yaşanan çekişme ve çatışmalar, günümüzde dahi Irak ve İran devletleri arasında devam etmektedir. Tüm bu siyasî olayların nedenlerinin tespit ve tenkidinin yapılması ancak sancakla ilgili yapılacak kapsamlı bir çalışma ile ortaya konulabilir.

Özgün Değer

Osmanlı Dönemi'nde Süleymaniye Sancağı konusunda yapılan araştırmalar daha çok sancağın siyasî durumu ve Babanilerin faaliyetleriyle ilgili olmuştur. Konu ile ilgili çalışma yapan araştırmacılar sancağın idarî, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını çoğu zaman göz ardı etmişlerdir. Osmanlı arşiv belgelerinde mevcut olan Baban padişahları hakkında birçok gerçeğe işaret eden orijinal kaynağı görmezden gelerek emirlik sıfatıyla Babanilerin şan ve ihtişamını övmüşlerdir. Süleymaniye ile ilgili Arapça ve Farsça kaynaklar nadiren de olsa eğitim, din ve ekonomi konularına değinmiştir. 1950'li ve 1960'lı yıllara ait yalnızca 2-3 Arapça ve Kürtçe kaynakta sancağın bu dönemin âlimlerinden, camilerinden ve okullarından bahsedilmektedir. Ancak döneme ait Osmanlı arşiv kaynakları, Süleymaniye'nin siyasî yapısının yanı sıra idarî, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Çalışmamızın sıklet kaynağını bine yakın Osmanlı arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Yine bunun yanı sıra vilayet ve devlet salnameleri, Maarif Nezareti Salnameleri, Ahkâm, Mühimme, Nüfus ve Tahrir Defterleri, Gazeteler, Bağdat,

Musul ve Kerkük ile ilgili arşiv belgeleri, İngiliz arşiv belgeleri ve el yazması eserlerden istifade edilmiştir. Bu kaynakların yanı sıra Kürtçe, Farsça, Arapça ve İngilizce kaynaklardan faydalanılmıştır. Tüm bu kaynaklardaki veriler karşılaştırma yapılarak çalışmada kullanılmıştır. Dolayısıyla tez çalışması kapsamında bu önemli kaynakların toplanıp, değerlendirilmesi ve böylece diğer çalışmalarda mevcut olan boşlukların doldurulması çalışmanın özgün değerini ortaya koymaktadır.

Araştırma Sorusu

Süleymaniye Sancağını geniş bir perspektif ile ele alan bu çalışmada birtakım sorulara cevap aranmıştır. Mesela; Osmanlı Devleti'nin payitahtına uzak bir konumda yer alan Süleymaniye Sancağı, nasıl idare ediliyordu? Sancağın idarî ve iktisadî işleyişinde hangi sınıflar hakimdi? Süleymaniye'deki istikrarsızlığın sorumlusu kimlerdi? Babani hanedanlarının sancaktaki faaliyetleri nelerdi? İran ve Osmanlı Devleti arasındaki siyâsî ve hukukî çekişmeler nelerden kaynaklanmaktaydı? Tarihi süreç içerisinde sancağın sosyal ve ekonomik yapısında nasıl bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır? Aşiret ve devlet ilişkileri nasıldı? Aşiretler hangi devletler ile kendi çıkarları doğrultusunda ilişki içerisine girmektedir? Bunun gibi birçok etken çalışma süresince cevabı aranan sorular olmuştur.

2. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Tezler

Osmanlı arşiv belgeleri, salnameler, seyahatnameler, gazeteler ve araştırmalar da dahil olmak üzere Süleymaniye tarihine ilişkin çeşitli araştırma, kaynak ve makaleler yayımlanmıştır. Konu ile ilgili yapılan çalışmalar farklı zamanlara ait olup ayrı ayrı ele alınmıştır. Ancak çalışmamızın kapsamı daha geniş olup Süleymaniye'nin kurulduğu 1784 yılından bölgedeki Osmanlı hakimiyetinin sona erdiği 1919 yılına kadar olan süreç ele alınmıştır. Çalışmamızda sancağın siyasî, demografik, sosyal, eğitim ve ekonomik yapıları daha geniş ve kapsamlı bir şekilde yeniden yazılmıştır. Aşağıda konu ile ilgili daha önce yayımlanmış olan tezler ve içerikleri hakkında bilgiler yer almaktadır.

Kâmil Casım Dehiş, el-İmaretu'b-Babaniye fi'l-Ahdu'l-Osmani (1669-1851).

Bu çalışma, Kalaçolan'da emirliğin kuruluşundan Süleymaniye'nin kuruluşuna ve Baban hâkimiyetinin Süleymaniye'ye devredilmesine kadar olan dönemdeki Baban Emirliği'ne odaklanmaktadır. Aynı zamanda Baban Emirliği'nin 1851 yılındaki yıkılışına kadar birbirini takip eden Baban emirlerini de ele almaktadır. Emirlerin, Osmanlı-İran devletleriyle ilişkileri ve ardından Baban Emirliği'nin yıkılma nedenlerinin açıklanmasıyla çalışma sona erdirilmiştir.

Fiyan Hasan Aziz el-Caf, Sancak es-Süleymaniye fi'l-Ahdu'l-Osmani el-Eğir 1869-1918.

Süleymaniye Sancağı'nın 1869-1918 yılları arasını beş bölüm halinde inceleyen bu çalışma sancağın coğrafi yapısı, sivil ve askerî idaresi, nüfusu, aşiretler, tarikatlar, eğitim ve ekonomik yapısı hakkında bilgiler vermektedir.

Piştivan Ahmet Resul, Medinetu's-Süleymaniye Dirase fi Tarihuha el-İctim'i ve'l-İktisadi 1839-1914.

Arapça olarak yazılan bu çalışma sancağın nüfus yapısı, mahalleleri, aşiretleri ve ailelerinin yanı sıra eğitim ve ekonomik yönleri de kısaca anlatılmaktadır.

Saman Mustafa Rasheed, Süleymaniye Sancağı'nın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı (1879-1918).

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır: Birinci bölüm Süleymaniye Sancağı'nın idarî yapısına, ikinci bölüm sosyal yapısına, üçüncü bölüm ekonomik yapısına ve dördüncü bölüm Süleymaniye'nin ünlü şahsiyetlerine odaklanmaktadır. Bu çalışmayı yukarıda zikredilen çalışmalardan ayıran husus, Osmanlı arşiv belgelerinin kullanılmasıdır.

Yukarıda daha önce konu ile ilgili yapılan çalışmaların sancağın farklı yönlerine kısa bir şekilde değindiğini belirtmekte fayda bulunmaktadır. Gerek orijinal ve ilk elden kaynakların kullanımı ve gerekse Süleymaniye'nin kuruluşundan, bölgedeki Osmanlı hakimiyetinin sonuna kadar olan dönemi kapsayan çalışmamız bu yönleri ile diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Eserler

Konu ile ilgili yazılan kaynakların birçoğunun orijinal kaynakları ve notları, 1847 yılında II. Erzurum Antlaşması ile ihtilaflı sınır bölgelerine, sınırları belirlemek üzere gönderilen Hurşid Paşa ve Derviş Paşa'nın kaynaklarından alınmıştır. Mehmed Hurşid Paşa'nın Seyahatname-i Hudud başlıklı raporunda önemli mesele ve konular, sınır aşiretleri, sınır çizimleri ve Osmanlı ve İran arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. Bölgeyi ziyaret eden seyyahların gezilerine dair yazdıkları notlar diğer önemli eserlerdendir.

Seyyahlar toplumun her alanında ve sosyal hayatta şahit oldukları her çeşit bilgiyi kayıt altına almışlardır. Seyyahların bazı konu ve meseleler hakkında aldıkları notlar aynı şekilde arşiv belgelerine de yansımıştır. Örneğin bölgede silah üretimi ve satışlarının yapılması hem arşiv belgelerinde hem de seyyahların notlarında yer almaktadır. Ancak seyyahların etnik yapıları ve inançları nedeniyle bazı konularda kendi görüş ve düşüncelerini notlarına aktarmaları bu kaynaklara temkinli yaklaşmamıza neden olmuştur. Fakat yine de seyyahların bölgeye dair izlenimleri ve aldıkları notlar bir dereceye kadar önemli bir araştırma kaynağıdır. Aşağıda bölgeyi ziyaret eden seyyahlar ve eserleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

Claudius James Rich'in Narrative of a Residence in Koordistan and on the Site of Ancient Nineveh, With Journal of A Voyage Down the Tigris to Bagdad and an Account of a Visit to Shirauz and Persepolis adlı kitabı. Claudius James Rich, 1787 yılında bir Fransız köyünde doğmuş ve çocukluğunda ailesiyle birlikte İngiltere'ye taşınmıştır. 1820'ye gelindiğinde birkaç gezi notu yazmıştı. Aynı yıl

Bağdat-Kuzey Irak ve İran'a seyahat etmiştir. 16 Nisan 1820'de Bağdat'tan Süleymaniye'ye doğru yola çıkarak bölgenin doğasını eserine kaydetmiştir.

A. L. P. Burdett'in Records of the Kurds Territory Revolt and Nationalism başlıklı 13 ciltlik eserinde yazar, 1855-1979 yıllarına ait Kürtler hakkında İngiliz belgelerini yayımlamış ve her belgenin kısa bir analizini yapmıştır. Eserde, I. ve II. Erzurum Antlaşması ve Şeyh Mahmud Berzenci ile ilgili belgelerden faydalanılmıştır.

Kaynaklar

Tarihçilerin Süleymaniye Sancağı ile ilgili en önemli kaynakları bölgenin siyasî tarihi ile ilgilidir. Bunun nedeni Babaniler ve Şeyh Mahmud Berzenci'nin siyasî tarihi başta olmak üzere bu konuyla ilgili pek çok kaynak ve araştırmanın bulunmasıdır. Mesela Muhammed Emin Zeki Beg'in, Hulaset Tarih el-Kürd ve Kürdistan Min akdem el-Usur Hatta'al-An adlı eserinde öncelikle Süleymaniye'nin coğrafi yapısı, ardından Süleymaniye'nin kuruluş öncesi ve sonrası tarihi, kuruluş nedeni ve Süleymaniye isminin kökeni ile hükümdarlık sürelerine göre birbiri ardına Baban emirlerinden bahsedilmiştir.

Kaynaklarda din ve eğitim konularına daha az yer verilmiştir. Bu hususu yazan tarihçiler arasında yer alan Abbas el-Azzavi'nin, eş-Şehrizer el-Liva ve'm-Medine adlı kitabı meşhurdur. Eser, Muhammed Ali Karadağı tarafından gözden geçirilip yayınlanmıştır. Kaynakta genel bir şekilde Baban Hanedanı ve aşiretinin tarihiyle birlikte, idarî taksimatları, âlimleri ve tarikatları hakkında bilgiler yer almaktadır.

Sancağ'ın dinî yönleri ve tarikatları açısından zengin bir kaynak olan ikinci kaynak ise Reşid el-Hayun'un 3 ciltten oluşan el-Edyan ve'm-Mezahip bi'l-İrak Maziha ve Hazırâha adlı eseridir. Bu eser genel olarak Irak'ta eski ve güncel olan din ve mezheplere yer vermektedir. Ayrıca Irak şehirlerinin dinleri ve tarikatları arasında Süleymaniye Sancağı'ndaki dinlerin ve mezheplerin ortaya çıkış tarihlerini de ele almıştır. Irak'taki camiler, tekkeler ve âlimlerle ilgili kapsamlı olarak ilgilenen bir başka kaynak Muhammed Ali el-Karadağı'nın Vurudu'l-Kürd fi Hadiketu'l-Vurud ve fi Rahab Eklam ve Şahsiyat Kürdiye adlı kitabıdır.

Eğitim açısından bu alandaki en eski kaynak 1930'lu yıllarda yazılmış Muhammed Kızılcı'nın et-Tarif bi-Mesacid es-Süleymaniye ve Medarisihâ ed-diniye

adlı eseridir. Eser, özellikle Süleymaniye'deki dinî medreseler hakkında boşluğu dolduran zengin bir kaynaktır. Eğitim alanında yararlanılan ve bu çalışmada başvurulmuş bir diğer kaynak ise Abdurrezzak el-Hilal'in Tarih et-Talim fi el-İrak fi ahdu'l-Osmani 1638-1917 adlı eseridir. Yine Fuad Hama Hurşid'in el-Aşair el-Kürdiye ve Abbas el-Azzavi'nin Mevsu'a Aşair el-İrak adlı eserleri de önemli kaynaklardandır. Bu iki kaynak aşiret adları, sayıları ve aşiret reisleriyle birbiri ardına Irak aşiretlerine yoğun bir şekilde odaklanmaktadır. Süleymaniye'nin Caf, Hemevend, Bilbas ve Şeyhbızini gibi aşiretleri bu aşiretler arasında yer almaktadır.

Farsça kaynaklar daha çok Arapça ve Kürtçe kaynaklara dayanılarak yazılmışlardır. Bu kaynaklardan biri 3 ciltten oluşan Baba Merduh Beşva'nın Tarih Meşahir Kürd adlı kaynağıdır. Birinci ciltte Süleymaniye'nin Kürt âlimleri, şairleri, yazarları ve Kürt ünlüleri anlatılırken, diğer iki ciltte Baban Hanedanı'nın ve Kürtlerin ünlüleri ve emirleri ele alınmaktadır.

Türkçe kaynaklar yukarıda adı geçen Arapça, Farsça ve yerel Kürt kaynaklardan ziyade Osmanlı arşivlerindeki belgelere dayanmaktadır. Bu kaynaklar sancağın siyasî yönlerinden ziyade idarî, sosyal ve ekonomik yönlerine odaklanmıştır. Bu kaynaklar aynı zamanda Süleymaniye dâhil Irak'ın geneli ile de ilgilidir. Konu ile ilgili yazılan başlıca Türkçe kaynaklar: Remzi Kılıç'ın Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye, Sinan Marufoğlu'nun Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914), Gökhan Çetinsaya'nın II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi ve Cevdet Ekinci'nin Osmanlı Döneminde Irak isimli eserleridir.

Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri

Süleymaniye ve aşiretleri pek çok makaleye konu olmuştur. Ahmet Gündüz'ün Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin 38. cildinde yayımlanan Süleymaniye maddesi, şehrin kuruluşu ve gelişimi hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Yamulki'nin Kürd Tarihinden Baban Hanedanı adlı makalesi, Babanların isimlerine ve Süleymaniye'ye gelişlerine odaklanarak ailenin Kalaçolan ve Süleymaniye bölgelerindeki siyasî rollerinden bahseden diğer önemli çalışmadır.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

Kaynak türlerine göre kaynakların okunması ve analiz edilmesi için bir tablo hazırlanmıştır. Bu tezde döneme ait ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv belgeleri kullanılmıştır. Yine bunun yanı sıra Türkçe, Arapça, Farsça, İngilizce ve Kürtçe kaynaklardan faydalanılmıştır. Bu kaynakların yazımında ve kullanımında karışıklığı önlemek amacıyla kaynaklar sıralanmıştır. Öncelikle Süleymaniye Sancağı ve bu sancakta rol oynayan aşiret ve ailelerle ilgili belgeler, Osmanlı arşivinden tespit edilerek temin edilmiştir. Ayrıca konu ile ilgili Mardin ve Diyarbakır Ahkâm Defterleri ile binden fazla arşiv belgesi de gözden geçirilmiştir. Çalışma konusu ile ilgili çeşitli olay ve konuların yer aldığı döneme ait arşiv belgeleri çalışmanın muhteviyatını zenginleştirmiştir. Arşiv belgelerinden sonra Arapça, Farsça, Kürtçe kaynaklar ve son olarak da sancağa gelen yabancı seyyahların notları kullanılmıştır. Konu ile ilgili tespit edilen yerli ve yabancı kaynaklar döneme ait Osmanlı arşiv belgeleriyle mukayese edilerek çalışmada kullanılmıştır.

Tez çalışması titiz bir şekilde takip edilen bir iş-zaman çizelgesine göre meydana getirilmiştir. Dört yıl içinde her altı ayda bir farklı kaynaklar toplanıp tercüme edildi. İlk altı ay Osmanlı arşivlerindeki belgeler tespit edildikten sonra gerekli olanlar günümüz Türkçesine çevrildi. İkinci altı ayda ise seyyahların kaynakları ve gezi notları Türkçe'ye tercüme edildi. Daha sonra seyyahların notları ve ikincil kaynaklar Osmanlı arşiv belgeleriyle mukayese edilerek tezin bölüm ve konu başlıklarına göre tasnif edilmiştir. Üçüncü, dördüncü ve altıncı ayda Arapça ve Farsça kaynaklar toplanarak tezle ilgili olanlar yeniden değerlendirildi. Beşinci ve altıncı ayda ise Osmanlı dönemine ait konu ile ilgili salname, gazete ve dergiler temin edilerek çalışma kapsamında değerlendirildi. Kaynaklardaki konular araştırılıp incelendikten sonra sancağın idarî yönleriyle ilgili başka kaynaklarda bulunmayan ve tezi zenginleştiren birçok bilgi toplandı. Yedinci ve sekizinci aylarda meydana getirilen tez çalışmasının dil açısından ve kaynak bakımından son kontrolleri yapıldı.

4. BULGULAR

4.1. SÜLEYMANİYE’NİN KURULUŞ TARİHİ, COĞRAFI VE TOPLUMSAL YAPISI

4.1.1. Süleymaniye’nin Kuruluşu ve Tarihçesi

4.1.1.1. Süleymaniye’nin Kuruluşu

İslam şehirlerinin tarihi incelendiğinde bazı şehirlerin İslamiyet’ten önce kurulduğu bazılarının ise İslamiyet’in yayılmasıyla birlikte kurulduğu görülmektedir. Bu açıdan tahlil edildiğinde Halep ve Medine gibi şehirler İslamiyet’ten önce, Bağdat, Kufe ve Basra gibi şehirler ise İslamiyet’in kabulüyle birlikte kurulmuşlardır (Can, 1996,s. 35). Osmanlı döneminde kurulmuş olan Süleymaniye ise yukarıda belirtilen şehirlerden farklı bir özelliğe sahip olmuştur. Çünkü bir yerleşim biriminin şehir olarak nitelendirilmesi için köy gibi kırsal bir aşamadan geçmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında Süleymaniye kuruluşunu müteakip kısa zaman içerisinde gelişim göstermiş, nüfus artışı yaşanmış, genişlemiş, binalar, pazarlar, camiler ve okullar inşa edilerek kırsal bir aşama göstermeksizin şehir kimliğine kavuşmuştur (el-Kızılcı, 1938, s. 30).

Süleymaniye, Osmanlı döneminde Şehrizor Eyaleti’ne bağlıydı. Şehrizor Eyaleti’nin sınırları Süleymaniye yakınlarındaki Goyje Dağı ve Süleymaniye Dağı’nı içine alıp Kaleçolan’a kadar uzanan bölgeyi kapsamaktaydı. Bu bölge içerisinde küçük bir köy olarak yer alan ve tarihi süreç içerisinde Malkandi, Mirkandi ve Malik Hindi olarak bilinen (em-Münşi’u’b-Bağdadi, 1948, s. 59-60) Süleymaniye şehrinin temelleri 1780’de Babani İbrahim Paşa’nın amcası Babani Mahmud Paşa tarafından atılmıştır (Takkuş, 2015, s. 102-103). Babani İbrahim Paşa döneminde ise şehrin inşası tamamlanmıştır (Ruhani Beşva, 1382, 3, s. 102-103). İbrahim Paşa, 1781’de Malkandi veya diğer adıyla Malik Hindi köyüne bir saray inşa etmiştir (Bakır ve Sefer, 1965, s. 18). Babani İbrahim Paşa’nın dönemin idarî ve siyasî merkezi olan Kaleçolan yerine Süleymaniye olması fikrini ortaya koyan ilk kişi olması da onun şehrin gerçek kurucusu olarak kabul görmesini sağlamıştır (Zeki, 1951, s. 94). 1783’te Babani İbrahim Paşa sarayın çevresine birçok cami, hamam ve çarşı inşa etmeye başlamış ve 1784 yılına kadar bu inşaatlar devam etmiştir. Şehrin inşası sürecinde Kaleçolan’dan yaklaşık bin aile Süleymaniye şehrine taşınmıştır (Vahbi, 1973, s. 9). Şehir kimliği için gerekli tüm yapılar tesis edildikten sonra Babanilerin merkezi Kaleçolan’dan Süleymaniye şehrine taşınmıştır (Bakır ve Sefer, 1965, s. 19). Döneme ait Farsça kaynaklarda da şehirdeki inşa faaliyetlerine yer verilerek çeşitli okullar, kervansaraylar, yollar ve evlerin inşa edildiğinden bahsedilmektedir

(Borekeyi, 1378, s. 718).

Şehrin inşa edilmesinin temelinde idarî, siyasî, ekonomik, askerî ve stratejik açıdan birtakım nedenler bulunmaktaydı. İdarî açıdan şehrin kuruluş nedenine bakıldığında, yöneticilerin merkezi bir noktadan şehirlerini idare etmeleri gerekmektedir. Süleymaniye'nin bu açıdan önemli bir noktada yer alması şehrin yönetim merkezi olmasını sağlamıştır. Ekonomik açıdan incelendiğinde Süleymaniye'nin Şehrizar ovasıyla başladığı görülmektedir ki bu ova tahıl ekimi açısından oldukça önemli olup tahıl deposu olarak kabul edilmekteydi. Şehir aynı zamanda ticaret yollarına açılan bir kapı mahiyetinde idi. Şehrizar'dan, Ezmer Geçidi üzerinden Batı İran'a giden ticaret yolunun kontrolü bu bölgeden idare edilmekteydi. Aynı zamanda Süleymaniye üzerinden Kerkük'e, Bazyan üzerinden de Bağdat'a gidilebilmekteydi. Stratejik ve askerî açıdan düşman saldırılarına engel olan Goyje sıradağlarının batı tarafında yer alan şehir, herhangi bir savaş zamanında halka adeta bir kalkan görevi üstlenmekte ve İran tarafından gelebilecek saldırılarının tehdidini de azaltmaktaydı. Kaleçolan ise Goyje Dağı'nın arkasında yer aldığı için uygun bir konumda bulunmamaktaydı. Bu sebeple İran sınırına yakın olan Kaleçolan, sürekli İran'ın saldırılarına maruz kalmıştır. Hatta Kaleçolan, Safeviler ile Osmanlılar arasında savaş alanı haline de gelmiştir. Bu nedenle de Babanilerin, İran'dan uzak büyük bir şehir inşa etmeleri gerekmektedir ve Süleymaniye şehri bu açıdan önem arz etmekteydi (Avaz, 2019, s. 24).

Dar ve kayalık bir vadiden oluşan Kaleçolan, şehir merkezi olmaya elverişli değildi (Rich, 1836, s. 119). Fakat Süleymaniye dinlenme ve avlanma açısından önemli bir yer teşkil etmekteydi. Rivayetlere göre Babani İbrahim Paşa bir gün ava çıkarak Şehrizar'a gitmiş, şimdiki Süleymaniye bölgesini görmüş ve hemen Süleymaniye'de bir şehir inşa etmeye karar vermiştir (Avaz, 2019, s. 21-23).

4.1.1.2. Süleymaniye'nin İsminin Kökeni

Süleymaniye isminin kökeni hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin bir kısmı gerçeğe yakın olmakla birlikte diğerleri rivayettir. Kaynaklara göre Babani İbrahim Paşa (1782-1803) sarayını inşa etmek için kazı yaparken üzerinde "Süleyman" yazan bir yüzük bulmuş ve bu nedenle şehre Süleyman adını vermiştir. Hatta bu nedenle oğluna da Süleyman adını vermiştir. Yine dönemin Bağdat valisi olarak görev yapan Süleyman Paşa (1780-1802), Babani İbrahim Paşa ile temasa geçerek kurulacak şehre kendisinin adının verilmesini bildirmiştir (el-Hal, 1961, s. 16). Anlaşılan Babani İbrahim Paşa, Bağdat valisini onurlandırmak ve

memnun etmek için şehre onun ismini vermiştir. İbrahim Paşa bu davranışı ile Bağdat valisinin Baban emirlerini desteklemesi ve iktidarlarını korumasını amaçlamıştır (Beg, 1962, s. 149).

Taha Bakır, Süleymaniye şehrinin Musul valisi Çelebi Süleyman Paşa'nın emriyle Halid Paşa'nın oğlu Mahmud Paşa tarafından 1781 yılında kurulduğunu ifade etmiştir (Bakır ve Sefer, 1965, s. 19). Fakat kanaatimizce bu doğru değildir. Çünkü Bağdat valisi, Musul valisinden daha yüksek bir mertebede yer almaktadır. Bu nedenle kendisinden daha düşük mertebeli bir valinin sözleriyle bir şehir inşa etmesi mantıklı değildir.

Şehre, Süleymaniye isminin verilmesi hakkındaki en güçlü rivayet ise Babani İbrahim Paşa'nın dedesi veya oğullarından birinin adını verdiği yönündedir. Genel olarak tüm toplumlarda baba ve anne kutsaldır. Babaların anısını ve sevgisini canlandırmak için çoğu aile oğullarına babalarının, kızlarına da annelerinin adını vermiştir. Erkek çocukları hem savaşta hem de barışta babalarının destekçisi ve yardımcısı olduğu için onlara değer verilmiştir. Bu nedenle de İbrahim Paşa'nın oğlunun adını şehre vermiş olabileceği değerlendirilmektedir.

4.1.1.3. Süleymaniye'nin Coğrafi Konumu

Süleymaniye şehri, coğrafi açıdan kuzeyden güneydoğuya doğru uzanan ve yüksekliği iki bin-üç bin metreye varan engebeli, yüksek ve karmaşık iki sıradağ tarafından kuşatılmıştır. Sıradağlardan ilki, Sirvan Vadisi'nden başlayıp Küçük Zap Nehri'nde biten ve bin üç yüz elli metre yüksekliğindeki Bazyan sıradağlarıdır. Bazyan sıradağlarının başlangıcındaki ilk dağ Zerde Dağı olup, daha sonra Karadağ olarak bilinen dar bir kıydan uzanır ve Segirme Dağı'na kadar uzanır. İkinci dağ silsilesi ise Bernan sıradağlarıdır. Bu sıradağı Divane Nehri'nden başlar ve Köysancak Dağı yakınlarındaki Küçük Zap Vadisi'nde sona erer. Bu dağ silsilesi bin yüz yetmiş altı metre yüksekliğindeki Tasluca Dağı ve bin dört yüz yirmi üç metre yüksekliğindeki Banzad Dağı'ndan meydana gelmektedir. Sancakta yer alan diğer dağlar ise Ezmer'in yüksek kısımlarında bulunan bin yedi yüz yirmi altı metre yükselişindeki Goyje Dağı, batıdaki üç bin altı yüz yirmi metre yüksekliğindeki Piremegrün Dağı ve Süleymaniye'nin güneyinde bin üç yüz yetmiş üç metre yüksekliğinde yer alan Bernan Dağı'dır. Kaleçolan Vadisi'nde ve Küçük Zap Vadisi'nde çeşitli sıradağlar yer almaktadır. Bu dağların en önemlileri ise bin doksan elli yedi metre yüksekliğindeki Kuri Kazad sıradağları, iki bin otuz dokuz metre yüksekliğindeki Pişder Dağı ve bin üç yüz otuz iki metre yüksekliğindeki Kumedol

Dağı'dır (Hasbak, 1992, s. 31-34).

Şehir, nehir suları ile sulanan birçok verimli ovadan oluşmuştur. Bu ovaların en önemlileri Süleymaniye, Bazyan ve Merga ovalarıdır. Süleymaniye ovası, kuzeybatıdaki Surdaş ovasına kadar uzanır. Bu ova Tancero Vadisi'nden itibaren genişleyen Şehrizar ovasının güney kısmıyla birleşir. Süleymaniye ovası, bölgeden gelen çeşitli su kaynaklarının yanı sıra Tancero Nehri'nden de su alır (Hasbak, 1973, s. 31). Bazyan ovası, on beş kilometre uzunluğunda ve on kilometre genişliğindeki Bazyan düzlüklerinden oluşmuştur. Bu ova Bazyan Nehri ve diğer su kaynaklarının kollarıyla sulanır (Mahmud, 2010, s. 34). Merga ovası ise kuzeyde Ranya Geçidi'nden başlayarak batıda Dokan Gölü'ne kadar uzanır. Yüz elli kilometrekarelik bir alanı kaplayan ova, Küçük Zap Nehri'nden su alır (Hasbak, 1973, s. 37).

Şehir, zengin nehir yataklarına da sahiptir. Küçük Zap Nehri, İran'ın batı dağlık bölgelerindeki Kandil dağlarının kuzeydoğu kesiminden doğar, üç bin altmış metre yükseklikte güneydoğuya doğru akar ve Serdeşt'ten geçerek Süleymaniye topraklarına girer. Daha sonra rotasını güneydoğudan kuzeybatıya değiştirerek Dokan'dan sekiz mil önce Kaleçolan Nehri'ne ulaşır. Kuzey ve güneydeki birkaç küçük koldan su alan Zap Nehri, Altınköprü'den ayrıldıktan sonra güneybatıya doğru akarak Dicle Nehri'ne ulaşır. Yine İran topraklarında Sine'nin kuzeyinde doğan Şirvan Nehri sancağın diğer önemli nehridir. Şirvan Nehri, Havraman dağlarını geçtikten sonra Süleymaniye'yi geçerek Tancero Nehri ile buluşur ve Bağdat'ta Dicle Nehri'ne ulaşır (Hasbak, 1973, s. 102-106). Tancero Nehri, Süleymaniye çevresindeki pınarların ve küçük çayların birleşmesiyle meydana gelir ve daha sonra Şehrizar ovasına girip, doğrudan güneydoğuya akarak Duavan'da Zalim Nehri ile buluşarak Derbendihan'daki Diyala Nehri ile birleşir. Zalim Nehri, Zalim köyünden doğup Şehrizar ovasına akar, bölgenin arazisini suladıktan sonra Avan bölgesinde Tancero Nehri'ne ulaşır. Divane Nehri, Karadağ yakınlarındaki Segirme dağlarından doğar, güneydoğuya doğru akarak Diyala Nehri'ne dökülür. Tabin Nehri ise Surtaş ve Ağcalar dağlarından çıkan kaynaklardan beslenerek kuzeybatıya doğru akar ve Küçük Zap Nehri'ne karışır (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 75).

Yaz mevsiminde doğu rüzgârının estiği zamanlar dışında Süleymaniye'nin havaları güzel olmaktadır. Kışın, Kürtçe "Reşeba" adı verilen ve "Kara Rüzgâr" anlamına gelen sekiz-on gün süren (Rich, 1836, s. 113) çok kuvvetli ve etkili bir fırtına esmektedir (Edmonds, 2003, s. 114). Bu kuvvetli rüzgâr kış aylarında özellikle doğu rüzgarlarının esmesiyle etkisini daha da arttırmaktaydı. Süleymaniye'de kar

yaklaşık altı haftadan iki aya kadar aralıksız yağar (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 172-173). Şiddetli yağışların bölgede bazen felaketlere yol açtığı Osmanlı dönemine ait kayıtlara da yansımıştır. Sözelimi, 11 Cemaziyelevvel 1289 (17 Temmuz 1872) tarihinde Süleymaniye şehrine bağlı Berzinci köyünde dokuz saat kesintisiz yağmur yağmıştır (Zevra Gazetesi, 1289, 265, s. 529). 11 Şevval 1290 (2 Aralık 1873) gecesi şiddetli yağışlar nedeniyle Süleymaniye’de sekiz ev ile muhasebe ve temyiz meclisinin odaları çökmüştür. Ancak burada herhangi bir can kaybı yaşanmamıştır (Zevra Gazetesi, 1290, s. 402; Zevra Gazetesi, 1291, 428, s. 855). Fakat Mavat, Şehripazar ve Merge nahiyyelerinde yaşanan yoğun yağış neticesinde insanlar, evlerinden çıkmaya fırsat bulamadan boğulmuş, hayvanları da telef olmuştur (Zevra Gazetesi, 1291, 429, s. 857).

4.1.1.4. Süleymaniye’nin Tarihine Kısa Bir Bakış

Şehir, tarihi kalıntılar ve antik uygarlıklar açısından zengin bir tarihi geçmişe sahiptir. M.Ö. 3000’lerde Guti ve Lulubiler’in anavatanı olarak bilinen Zamva veya Samva bölgesi şehrin sınırları dahilinde yer almaktadır. Neolitik döneme ait kalıntıların bulunduğu Cermo köyünde bulunan arkeolojik kalıntılar on binlerce yıl önce bu bölgede yaşayan insanların, çiftçilik yaptıklarını ve hayvan yetiştirdiklerini göstermektedir. Ayrıca bölgede yapılan kazılarda yerin alt katmanlarında insanların tarım için kullandığı tahıl kalıntıları ile keçi, tilki gibi hayvanların kemiklerine rastlanılmıştır (Bakır ve Sefer, 1965, s. 15-16).

Süleymaniye’ye on üç kilometre uzaklıkta yer alan Hezarmerd (bin adam/kişi) isimli mağarada 30.000 yıl öncesine ait olup birinci ve ikinci taş devirlerine tarihlenen insan iskeletleri bulunmuştur (Zeki, 1951, s. 12). Mağaraya bu ismin verilmesinin nedeni ise bin kişilik askerî birliğin yeri olmasından kaynaklanmaktadır (Bakır ve Sefer, 1965, s. 18-22). Şehrin sınırları içerisinde yer alan diğer bir önemli tarihi eser Karadağ’daki Gaver derbendinde yer alan ve Kupi bölgesindeki dağa oyulan savaş resimleridir. Kaya resminde üç metre boyunda, ayağını yürüyormuş gibi kaldıran ve sol elinde yay, sağ elinde ise silah tutan bir savaşçının kaya resmi yer almaktadır (Bakır ve Sefer, 1965, s. 18-25). Bu kaya resmi M.Ö. 2800 yılında Kral Lulu Satunile ile Akkad Kralı Naram Sin arasındaki savaşı tasvir etmektedir. İki taraf arasında Karadağ’daki Gaver derbendinde gerçekleşen savaş, kaya resimleriyle anlatılmıştır (Zeki, 1951, s. 13).

Karadağ sıradağlarında yer alan Çemçemal’a on yedi kilometre uzaklığındaki Bazyan derbendi (Bakır ve Sefer, 1965, s. 15-16), tarihi süreçte farklı devletlerin

birbirleriyle mücadele ettikleri ve birçok çatışmanın yaşandığı bir savaş alanı olmuştur. M.Ö. 860-884 yılları arasında Zamva krallarından Nurdad ve Lulu'nun tüm valileri Asur istilalarından isyan edip ayaklanmışlardır. Üçüncü Asurlu Panibal bir Asur ordusuyla birlikte Zamva'ya girip onları yok etmek için Bazyan derbendine gitmiştir. Lulu'nun ordusu bu derbentte kurulmuştur. Ancak şiddetli bir savaşın ardından Asur ordusu galip gelerek derbendi işgal etmiş ve ordu Zamva'ya doğru ilerlemiştir. Zamva kralı Nurdad, Piremegrun Dağı'nda saklanmıştır. Asur kralı, ordusunun bir kısmını bu bölgede bırakarak merkezine geri dönmüştür. Asurluların ikinci saldırısı Surdaş'a, üçüncü saldırıları ise Pencivin yolu üzerindeki dağlara doğru olmuştur. Asurluların yaptıkları akınlara karşı Zamva bölgesi sakinleri direnerek karşı çıkmışlardır. Zamvalılara karşı koyamayan Asurlular bölgeden çekilerek Şehrizer taraflarına geri dönmek zorunda kalmışlardır. Süleymaniye'yi de içerisine alan bu topraklar daha sonra Babilliler'in idaresi altına girdi (Zeki, 1951, s. 16-17).

İslamiyet'in bölgede yayılmaya başladığı ve Irak'ın İslam orduları tarafından fetihlerin gerçekleştiği dönemde Süleymaniye canlı bir şehir konumunda bulunmaktaydı. Bu dönemde Zaho, Amedi Duhok, Akre ve Erbil'den meydana gelen bölgeye Şehrizer denilmekteydi. Şehrizer bölgesi H. 20 (M. 642) Halife Ömer ibn el-Hattab'ın hilafeti sırasında Atba ibn Farqad el-Salmi'nin önderliğinde fethedilmiştir (El-Belazuri, 2000, s. 200; Marufoglu, 1998, s. 69; Ahmed, 2009, s. 127).

Bölgenin İslam Devleti'nin merkezine uzak bir noktada yer alması nedeniyle çeşitli isyanlar meydana gelmiştir. Emevîler döneminde H. 41 (M. 661-662) Ferve bin Nevfel el-Eşca'i, Şehrizer'da Muaviye bin Süfyan'a karşı isyan etmiştir. Ferve bin Nevfel el-Eşca'i, Kürtlerin yardımıyla Kufe'ye giderek orayı fethetmiştir. Ancak daha sonra Halife, Muğire ibn Şa'ba liderliğinde bir ordu göndererek Ferve bin Nevfel el-Eşca'i'yi Kufe'den Şehrizer'a sürmüştür (Zeki, 1951, s. 31). H. 534-581 (M. 1139-40/1185-86) yılları arasında Musul hükümdarı İmadeddin ez-Zengi döneminde Şehrizer, Musul hükümdarlarının idaresi altında kalmıştır. Ancak H. 581 (M. 1185-86) yılında yapılan bir antlaşma ile Şehrizer, Selahaddin Eyyubi'nin idaresi altına verilmiştir. H. 586 (M. 1190-91) yılında Sultan Selahaddin Eyyubi Harran, Ruha ve Sümeysat'ın yerine Erbil ve Şehrizer'u Muzaferreddin Gökböri'ye vermiştir. H. 629 (M. 1231-32)'da bölge, Moğollar ile Eyyubiler arasındaki savaşlara sahne olmuştur. Bazyan Geçidi'nde iki taraf arasında yapılan savaşta Eyyubi generallerinden Muzaferreddin Gökböri komutasındaki Eyyubi ordusu Moğolları ağır bir yenilgiye uğratmıştır (el-Azzavi, 2000, s. 129).

Osmanlı döneminde Şehrizar bölgesi Safeviler tarafından, Zalim Kalesi ise Ardalan emiri tarafından yönetilmekteydi. Ancak 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak'ı fethiyle bölge, Osmanlı hakimiyetine girmiş ve Osmanlı idaresi altında Şehrizar Beylerbeyi kurulmuştur. 1550 yılında Şehrizar Beylerbeyi Bige Bey vefat edince, kardeşi Zuhreb Şehrizar Kalesi'ni ele geçirmiştir. Zuhreb, Safeviler ile ittifak ederek Osmanlılara karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Şehrizar'u tekrardan Osmanlı topraklarına katmak görevi Osman Paşa'ya verildi. Osman Paşa, Nahçıvan Beylerbeyliği'ni ziyareti sırasında Şehrizar üzerine sefere çıkmış fakat Zalim Kalesi'nin kuşatılmasından sonra vefat etmiştir. Osman Paşa'nın vefatı üzerine yerine 23 Ramazan 961 (22 Ağustos 1554)'de Bağdat Beyi Muhammed Paşa tayin edilmiş ve Şehrizar'un fethi kendisi tarafından gerçekleştirilmiştir (Gündüz, 2010, s. 474).

Osmanlı idarî taksimatında sancak statüsünde idare edilen Şehrizar'un doğusunda İran, kuzeyinde Hakkâri, batısında Musul ve güneyinde Bağdat yer almaktaydı. Kendisine bağlı yirmi bir kazadan müteşekkil olan sancağın kazaları; Serucik, Erbil, Kestane, Şehripazar, Cebgule, Harmin Dağı, Hezarmerd, Dulcuran (Dur-Huran, Huran), Merge, Til u Tari, Sibe Zincir, Acur, Abruman, Pak, Brand, Bilkas, Oşni, Gazi Kalesi, Harir, Duin ve Merivan'dır (el-Azzavi, 2000, s. 159-160). Şehrizar Sancağı, 1560 yılına ait tahrirde on kaza, yedi nahiye iki yüz dört köyden meydana gelmekteydi. Sancağın idarî merkezi Zalim'di. Süleymaniye'nin kurulmasından sonra Şehrizar Sancağı, 1850 yılında kuzeyde Musul ve Hakkâri, batıda Dicle Nehri, güneyde Bağdat ve doğuda İran'a komşuydu. Şehrizar, 1851 yılında Bağdat Vilayeti'ne ardından da Musul Vilayeti'ne bağlandı. Sancağın adının Zor Mutasarrıflığı'nın ismine benzerliği devlet yazışmalarında karışıklığa neden olmuştu. Bu durum devlet görevlilerin işlerini gerektiği gibi yerine getirmelerine engel teşkil etmekteydi. Merkezi idare karışıklığın giderilmesi için Şehrizar Sancağı'nın adını 25 Şaban 1310 (14 Mart 1893)'te Kerkük Sancağı olarak değiştirdi. 1878-1918'de Kerkük Sancağı (Şehrizar), Revandiz, Erbil, Salahiya, Köysancak ve Ranya kazalarından meydana gelmekteydi (Gündüz, 2010, s. 474).

4.1.1.5. Süleymaniye'nin Fiziki Yapısı

Şehirde dikkat çeken fiziki yapılar sur ve kaledir. Ancak Süleymaniye şehrinin kurulduğu temel yeterince sağlam değildir. Babani Mahmud Paşa 1196 (1780-81) yılında Malkandi sınırındaki açık bir tepe üzerinde, sınırları ve surları olmayan bir saray yaptırdıktan sonra sarayın etrafını cami, han ve çarşı ile çevirerek diğer hizmet binalarını oluşturmuştur (Baban, 1993, s. 46). Babani Mahmud Paşa'nın

böyle bir sarayı inşa etmesi, düşmana karşı kendisini savunmaktan ziyade bölgede cereyan eden Osmanlı-İran savaşlarının etkilerinden korunmak amacıyla. Diğer taraftan sarayın yapıldığı yerin güzel bir manzaraya, ormanlık alana, avlanmaya ve Babani paşaların dinlenmesine uygun bir niteliğe sahip olması, kısa zamanda çevresinde de evler ve barınakların inşa edilmesini sağlamıştır (Avaz, 2019, s. 24).

İran kültürünün Babaniler üzerindeki etkisi nedeniyle şehir, Fars kültürünün etkisinde kalmıştır. Ancak daha sonra Osmanlıların bölgede hakimiyet kurmalarıyla şehir, Osmanlı-Fars kültürünün etkisinde gelişme göstermiştir (Dickson, 1910, s. 376). Şehir kuruluşunu müteakip gerek sağlam inşa edilmiş ve Osmanlı-İran devletlerinin siyasî çıkarlarının çatıştığı bir yer haline gelmesi nedeniyle geri kalmıştır. Ancak şehrin coğrafi konumu ve stratejik önemi şehri, ticarî ve endüstriyel faaliyetlerin merkezi haline getirmiştir. Diğer merkezi şehirler gibi Süleymaniye de çevre köylerin, esnaf ve tüccarların mallarını pazarladıkları bir merkez olmuştur. 1884'te şehri ziyaret eden İngiliz askeri şehrin beyaz karlarla kaplı dağlarından övgüyle söz etmiş fakat şehrin bulunduğu durum karşısında hayal kırıklığına uğradığını ifade ederek şehirle ilgili kayda değer başka bir bilgi vermemiştir (Fowle, 1916, s. 46).

1. Evler

Süleymaniye'de evlerin çevresinde ceviz, üzüm ve dut ağaçları bulunmaktaydı (Fraser, 1840, s. 145). Kare şeklinde inşa edilen evlerin yapılışında çamurdan yapılmış kerpiçler kullanılmış olup aynı zamanda evlerin dış ve iç yüzeyleri de çamurla kaplanmaktaydı (Gerard, 1883, s. 73). Evler genellikle iki veya daha fazla odadan oluşmaktaydı. Odalarda iki veya üç küçük pencere olduğu için genellikle karanlıktır. Evlerin ön tarafındaki odalar herkese açık olup perde benzeri bir örtüyle örtülmekteydi. Böylece evlerin mahremiyeti korunmaktaydı. Evlerin arka odalarında ise aile üyelerinin yatak odaları veya üzerlerini değiştirdikleri odalar bulunmakta olup yabancıların bu odalara girmelerine izin verilmezdi (Mignan, 1839, 1, s. 305-306). Odaların yanı sıra hazine veya kiler denilen aile üyelerinin zahirelerini depoladıkları bir oda daha bulunmaktaydı (Salihe Reşe, 1987, 1, s. 66). Genellikle avlulu şekilde inşa edilen evler, bahçeli veya bahçesiz olmak üzere ikiye ayrılırdı (Hillel, 1832, s. 68).

XVIII. yüzyılın sonlarında şehir, eski evler ve dar sokaklar nedeniyle dağınık ve düzensiz bir görünüme sahipti (Maunsell, 1890, s. 78). XIX. yüzyılın başlarında Süleymaniye'yi ziyaret eden William Heude, şehirde çarpık bir yapılaşmanın mevcut

olduğunu, evlerin genellikle düz çatılı ve tek katlı olarak inşa edildiğinden bahsetmiştir (Heude, 1819, s. 200). Ağustos 1836'da şehri ziyaret eden J. Shiel, Süleymaniye'nin bin haneli küçük bir kasaba olduğunu ve aynı adı taşıyan bölgenin de başşehri olduğunu ifade ederek şehirde birkaç iyi evin yer aldığını geri kalan evlerin çoğunlukla harabe olduğunu belirtmiştir (Shiel, 1838, s. 101). XIX. yüzyılın ortalarında şehri ziyaret eden James Felix Jones, şehrin küçük ve yıkık dökük evlerden oluştuğunu ve İngiltere'deki en kötü mezradan dahi daha kötü bir görünüme sahip olduğunu ifade etmiştir. Evlerin bu kadar kötü olmasının nedenini de halkın göçebe alışkanlıklarından meydana geldiğini belirtmiştir (Jones, 1846, s. 207). Şehrin düzensiz bir yapıya sahip olması ve evlerin kerpiçten yapılması nedeniyle 1874 yılında aşırı yağmur yağması sonucunda evlerin çoğu dayanamayarak yıkılmıştır (Zevra Gazetesi, 1291, 422, s. 843).

Süleymaniye'de planlı evlerin olmayışı ve harap olan evlerin yenilenmesinin nedenlerinden biri de baba, oğul, kardeşler ve kuzenler arasında yaşanan iç çatışmalardır. Ayrıca bölgedeki Osmanlı-İran mücadelesi ve şehrin İngilizler tarafından işgali de şehrin harap hale gelmesindeki diğer önemli faktörlerdendir. Şehrin harap hali ile ilgili olarak Babani paşaları “neden evler yapalım, tamir edelim ve elden geçirelim? Bu ülkede sonsuza kadar yaşayacağımızdan emin değiliz ki, bu ülkenin harap olma nedeni asayişin sağlanmaması ve güvensizliktendir” demişlerdir (Kaftan, 1985, s. 17).

1918-19 yılında iki gün boyunca durmadan yağan yağmur ve ardından yoğun bir kar yağması sonucu şehir, tekrar harabe haline gelmiştir. 16 Kasım 1919 tarihli İngilizlere ait bir belgede şehrin, harabe bir halde olduğu belirtilerek kalıcı olarak buranın terk edilmesi gerektiği ve yerine yeni bir şehir inşa edilmesi gerektiği önerilmiştir (Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Irakiyye, Bağdat: 25/01; Mazhar Ahmed, 1978, s. 35).

2. Mahalleler

Sözlükte “bir yere inmek, konmak, yerleşmek” anlamına gelen hall (halel ve hulûl) kökünden türetilmiş bir mekân ismi olan mahalle, devamlı veya geçici olarak ikamet etmek için kurulan küçük yerleşim birimlerini ifade eder (Yel ve Küçükaşci, 2003, s. 323). Osmanlı Devlet'inde mahalle, halkın birbirleriyle güçlü bağlara sahip olduğu ve birbirlerine karşı kendilerini sorumlu hissettikleri yerleşim birimleridir. Sosyal açıdan bakıldığında mahalle, aynı ibadethanede ibadet eden halkın oluşturduğu yapıyı tanımlamaktadır (Gündüz, 2009, s. 35). Türk-İslam kültürü

çerçevesinde kurulan mahaller başlangıçta bir caminin etrafında inşa edilmiş böylece kurulan mahallere bulunduğu caminin ismi verilerek anılmaya başlanmıştır. Mahallelerde caminin dışında okul, günlük ihtiyaçların karşılanması için kasaplar, terziler ve ayakkabıcılar gibi esnaflar yer almıştır. Mahalleler kendi içlerinde sokaklara ayrılan genellikle kapalı, dar ve düzensiz yapılardan meydana gelmekteydi (Ünal, 2012, s. 9-11). Süleymaniye'deki mahalleler Müslüman, Gayrimüslim ve karışık mahalleler olmak üzere üçe ayrılmıştır. Diğer Osmanlı sancaklarına nazaran daha az mahalleye sahip olan Süleymaniye Sancağı, Osmanlı hakimiyeti süresince beşi Müslüman biri Gayrimüslim ve biri de karışık olmak üzere yedi mahalle bulunmaktaydı. Aşağıda ayrı başlıklar altında Süleymaniye Sancağı'nda bulunan mahalleler incelenmiştir.

Müslüman Mahalleleri

A. Malkandi Mahallesi

Şehrin kuzeyinde yer alan Malkandi Mahallesi, Osmanlı Devleti idaresinde Süleymaniye Sancağı'nın en eski mahallesiydi. Şehir kurulmadan önce güzel ve ferah bir köy iken daha sonra mahalle olmuştur (Salihi Reşe, 1987, s. 66). 1828 yılına gelindiğine Süleymaniye'nin en gelişmiş mahallelerinden biri haline gelmiştir (Mignan, 1839, 1, s. 292).

B. Dergezin Mahallesi

Şehrin güneyinde yer alan Dergezin, eskiden Hemedan'a bağlı bir köy iken Safeviler döneminde halkının bir kısmı Şehrizar'a göç etmiştir. İlerleyen süreçte Dergezin halkı Süleymaniye'ye göç ederek daha sonra kendi adlarıyla anılacak bu mahalleyi kurmuşlardır (Em-Münşi'iu'b-Bağdadi, 1948, s. 57-58; el-Kızılci, 1938, s. 31; Edmonds, 2003, s. 112).

C. Kani İskan (Asıkan) Mahallesi

Şehrin batısında yer alan mahalle, ismini Kürtçe'de "pınar" veya "kaynak suyu" anlamına gelen "kani" ve "ceylan" anlamına gelen "asıkan" kelimelerinin birleşmesinden almıştır. Ceylanlar hariç şehre ticaret amacıyla gelen kervanlar su ve barınma ihtiyaçlarını bu mahalleden sağlamaktaydılar (Salihi Reşe, 1987, s. 67). Ayrıca mahalle yeşil vadilere ve geniş ormanlara sahip olduğundan hayvancılık faaliyetlerinin önemli bir kısmı da bu mahallede sağlanırdı. Baban emirleri de bu

mahalle çevresinde geyik avlarına çıkmaktaydılar (Avaz, 2019, s. 24).

Ç. Serşekam Mahallesi

Şehrin güneybatısında yer alan mahallenin kelime anlamı “yol üstü”dür. Mahalle, Kaleçolan ile Bağdat arasındaki kervan yolu üzerindedir. Segirme’den gelindiğinde bu mahalleden geçilmektedir (Salihi Reşe, 1987, s. 67).

D. Çuvarbağ Mahallesi

Babani Ahmed Paşa’nın mutasarrıflığı sırasında (1838-1842), Çuvarbağ adında yeni bir mahallenin temelinin atıldığından söz edilmiştir. Mahallede dört meyve yetişmesinden dolayı (elma, üzüm, nar ve erik) “dört bahçe” olarak anılmıştır. Ancak Babani Ahmed Paşa görevinden alınarak Astana’ya gönderildiğinden dolayı mahallenin inşasını tamamlayamamıştır. Daha sonraki dönemlerde bu mahalle tamamlanmış ve halen varlığını korumaktadır (Darü’l-kütüb ve’l-Vesaik’il-Irakiyye, Bağdat: 25/01; Baban, 1993, s. 129; Edmonds, 2003, s. 112).

Gayrimüslim Mahalleleri

A. Musevi Mahallesi

Sancaktaki tek gayrimüslim mahallesi olarak bilinen Musevi veya Yahudi mahallesine, Kürtçe’de “Culekan” mahallesi denilmekteydi. Gayrimüslimlerin yoğun olarak ikamet ettiği mahallede Yahudilerin yanı sıra Ermeniler ve az sayıda Keldani de meskundu (BOA, DH.MKT: 02493/00065; Musul Vilayet Salnamesi, 1330,s. 285; Gerard, 1883, s. 37-39; Edmonds, 2003, s. 112). Mahalle, şehrin sonunda Serşekam Mahallesi’ne bağlanmaktaydı (el-Karadaği, 2007a, s. 39).

Karışık Mahalleler

A. Goyje Mahallesi

Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı Goyje Mahallesi doğuda, Goyje Dağı’nın eteklerinde yer alır. Mahalle aynı zamanda “Dar Goyje” olarak da anılmaktadır. Bu isimle anılmasının nedeni ise Goyje Dağı’nın mahalleye olan tarafında çok sayıda ağaç bulunmasındandır (Salihi Reşe, 1987, s. 67). Mahalle, Müslüman ve Gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı bir mahalle olmasına rağmen 16

Mart 1919 tarihli İngilizlere ait bir belgede Hristiyan Mahallesi olarak kaydedilmiştir (Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Irakiyye, Bağdat: 25/01).

3. Hanlar

Osmanlı Devleti'nde alım-satım işlemleri belli yerlerde yapılmıştır. Bu yerler evler, dükkânlar, kapalı çarşılar ve açık pazarlardan oluşmuştur. Bu alanlar dışında mal satışı yapmak, başka yerlere mal bırakmak ve mal alışı yasaklanmıştır (Ünal, 2012, s. 172). Osmanlı döneminde Süleymaniye Sancağı'nda bulunan hanların isimlerinden veya konumundan bahsedilmezken sadece hanların sayısı kaydedilmiştir. Salnamelere göre Süleymaniye Sancağı'nda 1310/1892-93 yılında sekiz han, 1312/1894-95, 1325/1907-08 ve 1330/1912-13 yıllarına ait salname kayıtlarında ise on üç han bulunmaktadır. Gülanber kazasında da iki kapılı bir han olduğundan bahsedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 223; 1312, s. 325; 1325, s. 227; 1330, s. 300-320). Diğer taraftan İngiliz raporlarına göre 1913 yılında Süleymaniye'de yirmi han, 1918 yılında ise on bir hanın mevcut olduğu kaydedilmiştir (Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Irakiyye, Bağdat: 25/01; Mazhar Ahmed, 1978, s. 35).

Döneme ait kaynaklarda Süleymaniye Sancağı'nda bulunan bir han hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu han "Acem Hanı" veya "Pers Hanı" olarak bilinmektedir. Acem Hanı'nın odaları dar ve uzun olup saraya bakan pencereleri bulunmaktaydı. Hanın zeminleri Hemedan halılarıyla kaplanmıştı. Ayrıca odaların kapıları saçtan imal edilmiş olup yukarıya doğru açılmaktaydı. 1880 yılında Hemedanlı yirmi kadar Fars tüccar iş amacıyla geldikleri bu handa yaşamışlardır (Soane, 1912, s. 241-259). Han, bu dönemde Hacı Said Ağa ve kardeşlerinin tasarrufu altında bulunmaktaydı. Bölgede bulunan Pişder ve Caf aşiretleri hanı, pazar yeri olarak kullanmakta ve bu handa mola vermekteydiler. İngiliz binbaşı Micer Soane 1919 Süleymaniye'ye geldiğinde bu hanı kendisi için misafirhane yapmıştır (Salihi Reşe, 1987, s. 151)

Sancaktaki bir diğer han ise Gafur Hanı'dır. 1909 yılında Şeyh Said Efendi'nin öldürülmesi nedeniyle hanın sadece iki odası ticarete açık tutulmuştur. Han, genellikle günbatımı ile kapatılırdı. Han misafirleri akşam yemeklerini avludaki küçük bir bahçe etrafında yerlerdi (Soane, 1912, s. 249, 260, 345).

4. Pazar ve Çarşılar

Sancağın pazarlarına bakıldığında ise Süleymaniye'nin meyve, et ve sebze satan büyük ve iyi tedarik edilmiş bir pazarının olduğundan bahsedilmiştir (Shiel, 1838, s. 101). Pazarlar ticaret yollarının merkezinde yer almaktaydı (Dickson, 1910, s. 376). Seyyahların notlarında Süleymaniye Sancağı'ndaki pazar ve dükkânların dar ve ince (Hillel, 1832, s. 68) yapıda olduğu, dükkânların ahşap ve kerpiçten yapıldığı belirtilmiştir.

1308/1890-91'de Süleymaniye Sancağı'nda dört yüz adet dükkân bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 149). Bu sayı 1312/1894-95 yılında dokuz yüz elli iki dükkâna çıkmıştır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 325). 1325/1907-08 ve 1330/1912-13 yıllarında dükkân sayısı bin yüz elli beşe yükselmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 227; 1330, s. 300). Sancakta bulunan çarşı ve dükkânların sayıları hakkında ihtilaflar mevcuttur. Bazı kaynaklar 1913 yılında altı çarşı ve üç yüz otuz sekiz dükkânın mevcut olduğunu, 1918 yılına gelindiğinde ise dört çarşının kapandığını ve sadece iki çarşının aktif olarak kaldığını dolayısıyla dükkân sayısının da yüz otuz dörde düştüğünü kaydetmişlerdir. Hanvut olarak adlandırılan küçük dükkanların ise 1913 yılında yedi yüz altmış iken 1918 yılında üç yüz otuz sekize düşmüştü (Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Irakiyye, Bağdat: 25/01; Mazhar Ahmed, 1978, s. 35).

Sancakta XX. yüzyılın başlarında ailelerin ve aşiretlerin şeyhlerine bağlı yeni pazar yerleri inşa edilmiştir. Bu pazarlardan biri olan Şeyh Mahmud Berzenci Çarşısı, 1917-18 yılları arasında Birinci Dünya Savaşı sırasında Berzenci Meydanı'nda inşa edilmiştir (Salihi Reşe, 1987, s. 152).

Kayıtlarda Gülanber kazasında da bir kapalı çarşı ile bazı dükkânların varlığından bahsedilmektedir. Fakat çarşının dükkânları hakkında bilgi verilmemiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 227; 1330, s. 300). Ayrıca Merge kazasında ise on beş dükkânın bulunduğu kaynaklarda geçmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 223; 1312, s. 325; 1325, s. 227; 1330, s. 300-320).

5. Cami ve Mescidler

Camiler ibadet yeri olması nedeniyle İslam'ın sembolü ve Müslümanların evi olarak kabul edilmektedir. İbadet yeri olduğu için halk tarafından cami ve mescitlere mukaddes gözüyle bakılmıştır. Bu nedenle de inşasını Müslümanlar üstlenmişlerdir (BOA, MVL: 00556/00103). Cami yapımının maliyeti çeşitli şekillerde karşılanmıştır. Bunlar; bağışlar, varlıklı kişilerin yardımları, akil insanlar, şeyhler ve

âlimler tarafından verilen maddi yardımlardır (BOA, BEO: 000974/073039). Ancak sadece cami inşa etmek, inşaat giderlerini karşılamak ve ardından aylık hizmetlerini tedarik etmek kolay olmamıştır. Devlet, inşaat ücreti ve geri hizmetleri finanse edemediğinden her kaza, nahiye ve köyde sadece bir-iki cami inşa edebilmiştir. Camilerin bulunmadığı yerlerde başta Süleymaniye çevresi olmak üzere din adamları ve diğer Müslümanlar Cuma Namazı için Süleymaniye'ye gelmişlerdir (Çurustani, 1984, s. 17).

Genel olarak camilerin mimarisi görünüş itibariyle sadedir. Duvarlarda resim yoktur ve yapımında kullanılan malzemeler taştır. Camiler aynı zamanda eğitim kurumlarıdır. Birçok cami, medreselerle birlikte inşa edilmiştir. Bu sebeple buralarda eğitim gören talebeler için gece gündüz kalacakları, uyumak, dinlemek ve ders çalışmak için gerekli tüm ihtiyaçların bulunduğu özel bir oda da mevcuttur. Hücre olarak da isimlendirilen bu odaların yanında caminin içerisine medrese hocası için bir oda yapardı. Bu odada hoca kitap okur ve öğrencileri için hazırlık yapmaktaydı. Her caminin avlusunda bir bahçe ve caminin içinden geçen su kuyusu vardı. Hemen her camide bulunan havuzlar da abdest ve içme suyu için kullanılmaktaydı (Karadağı, 2007a, s. 39-40).

Sancak merkezindeki camilerin sayısı hakkında bölgeye giden seyyahlar bilgiler vermiştir. Rich'e göre 1820'de Süleymaniye'de yalnızca beş cami vardı ve bunlardan yalnızca biri iyi, diğerleri ise harabe haldeydi (Rich, 1836, s. 120). Musul Vilayet Salnamesi'ne dayanarak 1308/1890-91 ve 1310/1892-93 yıllarında Süleymaniye'de otuz cami vardır. Bu sayı 1312/1894-95 ve 1325/1907-08 yıllarında on dört caminin ilave edilmesiyle kırk dört camiye çıkmıştır. 1330/1912-13'te ise sancaktaki cami sayısı otuz altı olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 149; 1310, s. 223; 1312, s. 325; 1325, s. 227; 1330, s. 300). Döneme ait Arapça kaynaklarda da sancakta mevcut olan otuz altı caminin ismi geçmektedir. Cami sayısı 1913 yılında yirmi dokuz iken 1918 yılında ise on adete düşmüştür (Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Irakiyye, Bağdat: 25/01; Mazhar Ahmed, 1978, s. 35). Aşağıda sancakta yer alan camiler, yer aldıkları mahallelere göre ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

A. Malkandi Mahallesi'ndeki Camiler

Mahallede yer alan camilerden bazıları şehrin kuruluşundan önce Malkandi köyünde inşa edilmiştir. 1775 yılında inşa edilen Malkandi Camii de bunlardan biridir. Cami, Vesu Paşa Tekkesi olarak da anılmaktadır (el-Karadağı, 2007a,

s. 40-53).

Ahmed Nakib Camii 1778 yılında inşa edilmiş olup hükümet sarayın yanındadır. Hacı Ahmed Camii, Kaleçolan'ın zenginlerinden olan Hacı Ahmed tarafından inşa edilmiş olup, Hacı Ahan Camii olarak da bilinmektedir. Hacı Ahmed, 1783 yılında Süleymaniye'ye taşınarak bu camiyi yaptırmıştır. Cami bin metrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Cuma ve bayram namazları bu camide kılınmaktaydı. Camide imamlık ve vaizlik yapanlar arasında Şeyh Abdullatif Vezabi, Pilavhor olarak bilinen Baba Resul, Molla Abdulkerim müderris, kâtip olarak bilinen Şeyh Muhammed Ömer Karadağı, Molla Ebubekir, Molla Said Sıtkı ve Şeyh Molla Farac Mavbizade yer alır (Avaz, 2019, s. 65-66). Bu camiler şehrin inşasından sonra yapılmıştır.

Molla Emin Rüstem Camii, 1839 yılında inşa edilmiştir. İki bölümden oluşmakta olup ibadethanesi yüz kişi kapasitelidir. On beş metre uzunluğunda ve beş metre genişliğinde olan caminin ilk imamı Molla Emin Rüstem olup cami onun adı ile tesmiye edilmiştir (el-Kızılci, 1938, s. 35). Molla Hüseyin Beskendi Camii 1899 yılında inşa edilmiştir. İki bin beş yüz metrekarelik bir alanı kaplar, on metre uzunluğunda ve yirmi metre genişliğindedir. Şeyh Hasan Malkandi Camii, Malkandi Mahallesi'nin kurucularından biri olması nedeniyle Süleymaniye halkının önemli bir dinî şahsiyeti olan Şeyh Hasan Malkandi tarafından yaptırılmıştır (Avaz, 2019, s. 57-61).

B. Seşekam Mahallesi'ndeki Camiler

Molla Abdulgafur Camii, 1820'de yılında inşa edilmiştir. Daha sonra mahalle sakinlerinden Hacı Farac tarafından yıkılıp yeniden inşa edilmiştir. Molla Abdurrahman Resul Ağa Camii 1826'da, Hacı Mahmud Raş Camii 1840'ta ve Hacı Molla Abdurrahman Kani Kava Camii 1900'de inşa edilmiştir. Bu cami Şeyh Hüseyin Kazi Camii olarak da bilinmektedir. Çünkü Molla Hüseyin Kazi bu camide müderris olarak görev yapmıştır (el-Kızılci, 1938, s. 47-53).

Halid Nakşibendi Camii, 1822 yılında Babani Abdurrahman Paşa'nın oğlu Babani Mahmud Paşa tarafından Şeyh Halid Nakşibendi için yaptırılmıştır. Beş bin metrekarelik bir alanı kaplamaktadır ve bin beş yüzden fazla insanı ağırlayabilecek geniş bir ibadethaneye sahiptir. Caminin renkli çinilerle boyanmış yüksek bir minaresi vardır. Cami, çeşitli ticarî pazarlarla çevrilidir. Burası Süleymaniye'deki ikinci cami olarak kabul edilmektedir. Hacı Molla Ali Osman Camii olarak da

bilinen Hacı Molla Ali Camii, 1840 yılında Hacı Molla Osman tarafından yaptırılmıştır. Bin yedi yüz metrekairelik geniş bir alana sahip olan cami iki minareli İslami tarzda inşa edilmiştir.

Hanaka Mahvi Camii, Mahvi Caddesi üzerinde bulunan küçük bir mescittir. 1883 yılında Mahvi lakaplı Osman oğlu Hacı Molla Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Bu camiye “Hanaka” lakabı verilmiştir. Çünkü camide zikir ve ibadet yeri bulunmaktadır (Avaz, 2019, s. 55-76). Bin metrekaire alana sahip, kütüphaneli, imam odası ve depodan oluşan cami salonunun uzunluğu yedi metre, genişliği ise otuz beş metreden oluşmaktadır. Salonun karşısında büyük bir avlu vardır. Sultan II. Abdülhamid’den caminin onarımına yardım etmesi talep edilmiş ve bu amaçla sultan bin altın göndermiştir. Şair ve yazar olan Molla Muhammed Mahvi, Farsça, Kürtçe ve Arapça birçok kitap yazmıştır. Vefatından sonra da kendi adıyla anılan bu camiye defnedilmiştir.

C. Goyje Mahallesi'ndeki Camiler

Abdurrahman Paşa Camii veya Baba Ali Camii, Şeyh Abdurrahman Şeyh Bekir Camii olarak da bilinmektedir. Hacı Emin Khal Camii, 1784 yılında inşa edilmiştir. Bu camide iki eski sütun bulunmaktadır. Bu sütunlar Kaleçolan Camii’nden taşınarak bu caminin inşasında kullanılmıştır.

Hacı Muhammed Berzenci Camii, 1794 yılında Süleymaniye’nin önemli ulemalarından olan Şeyh Muhammed oğlu Şeyh Abdulkarim oğlu Şeyh Ali oğlu Şeyh Muhammed Emin tarafından Baba Resul Kabir oğlu Şeyh Bayezid oğlu Baba Resul Kebir tarafından yaptırılmıştır.

Molla Aziz Ağa Camii, 1800 yılında Aziz Ağa tarafından yaptırılmış olup, çarşı içinde bulunması nedeniyle Navbazar (Çarşı içi) Camii olarak da anılmaktadır (el-Kızılcı, 1938, s. 51-52). Abdurrahman Paşa Camii veya Seyyid Hasan Müftü Camii 1797 yılında Babani Mirler Miri Abdurrahman Paşa tarafından ve Hamza Ağa Camii, 1841 yılında Hamza Ağa tarafından yaptırılmıştır.

Ç. Kani İskan Mahallesi'ndeki Camiler

Kebir (Ulu) Camii veya Şeyh Ahmed Camii, 1784 yılında Babani İbrahim Paşa döneminde inşa edilmiştir. Caminin alanı altı bin metrekairedir (Avaz, 2019, s. 49-50). İki salona sahip olan caminin ilk salonu iki bin kişi kapasiteli olup cuma

günleri açılmaktadır. Kuzey tarafında yer alan ikinci salon ise yaz namazlarının ve vakit namazlarının kılındığı yer olmuştur. Bu salonun yanında bir avlu ve bir oda mevcuttur. Bu camide Baban paşaları Babani Abdurrahman Paşa, Seyyid Kak Ahmed Şeyh ve Şeyh Mahmud Berzenci'nin türbeleri ile bazı âlim ve ağaların mezarları bulunmaktadır (el-Karadaği, 2007a, s. 40-53). Caminin sol tarafında içinde değerli dinî kitapların olduğu büyük bir kütüphane, talebe ve hoca odaları bulunmaktadır. 1880 yılında Sultan II. Abdülhamid'in emriyle bir oda ve bir salon daha camiye eklenmiştir. Cami, Hacı Abdullah isimli bir tüccar tarafından genişletilip yenilenmiştir. Caminin minaresi 1815 yılında kerpiçten inşa edilmiştir (Avaz, 2019, s. 50-51). Osmanlı arşiv belgelerine göre 20 Recep 1307 (12 Mart 1890) tarihinde minarenin inşası için bölge sakinlerinden bin lira toplamış ancak minarenin inşası tamamlanmamıştır. Bu nedenle minarenin maliyeti hazine tarafından karşılanmıştır. Aynı zamanda caminin adının da Hamidiye olarak değiştirildiği kayıtlarda mevcuttur (BOA, İ.DH: 01171/091571). 1318/1900-01 yılında minarenin yapım maliyeti için on dört bin dokuz yüz otuz kuruş yetmiş beş para tahsis edilmiştir (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1318, s. 132). Ancak minare daha sonra dört bin sekiz yüz altmış beş kuruş maliyetle tamamlanmıştır (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1318, s.143). Abdurrezzak Hassani cami hakkında anılarında; “Yüzlerce yıl önce inşa edilen antik anıt dışında Süleymaniye’de buna benzer bir şey görmedim” demiştir (el-Hasani, 2013, s. 46).

Kani İskan Camii, 1827 yılında Babani Reşid Paşa döneminde inşa edilmiştir.

Kamışan Camii, 1854 yılında Abdullah Paşa tarafından yerel kaynaklarla yaptırılmıştır. Alanı bin metrekare, salon alanı iki yüz metrekare olan camide imama ait özel bir oda bulunmaktadır. Mahallede bulunan diğer bir cami olan El-İrfan Camii olarak da bilinen Bin Tabak Cami’dir. Cami, 1837 yılında Haçar Ağa tarafından yaptırılmıştır. Şeyh Selam Camii, 1882 yılında Süleymaniye’nin kadısı ve hocası Şeyh Abdüsselam tarafından yaptırılmıştır (el-Kızılci, 1938, s. 41).

D. Dergezin Mahallesi'ndeki Camiler

Şeyh Yusuf Camii, 1798 yılında Molla Ebubekir olarak da bilinen Şeyh Yusuf tarafından yaptırılmıştır. Mahallede bulunan diğer bir cami olan Şeyh Abdullah Erbilli Camii ise Şeyh Halid Nakşibendi'nin halifelerinden Şeyh Abdullah Erbilli tarafından 1806 yılında yaptırılmıştır (Avaz, 2019, s. 70-75).

Ayrıca Hacı Bey Camii günümüzde tekke olarak bilinmektedir. Şeyh

Abdulkadir oğlu Şeyh Abdülkerim Camii, Molla Mahmud Hac Ali Camii ve Hacı Şeyh Abdurrahman Karadağlı camileri mahallede bulunan camilerdendir. Bu camilerde medrese ve Nakşibendi tekkeleri de yer almaktadır. Şeyh Celal'in medresesinde öğretmenlik yapması nedeniyle Şeyh Celal Karadağ Camii olarak da anılan Hacı Abdulaziz Hayat Camii 1890'da, Hacı Şeyh Emin Karadağ Camii 1890'da, Şeyh Abdurrahman Azbani'nin Camii ise 1900'de inşa edilmiştir (el-Kızılci, 1938, s. 44-53).

E. Kaza ve Köylerde Bulunan Cami ve Mescidler

Musul Vilayet Salnamesi'ne göre 1312/1894-95 yılında sancağa bağlı Merge (Ma'muretü'l-Hamidiye) kazasında beş cami bulunduğu belirtilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 330-331). 28 Muharrem 1315 (29 Haziran 1897) tarihli belgeye göre Ma'muretü'l-Hamidiye'nin merkez kazası olan Kalevize köyüne bir cami inşa edildiği kaydedilmiştir. Pişder âlimlerinden Muhammed Efendi bu camiye vaiz olarak atanmış ve kendisine beş yüz kuruş maaş verilerek camide barınma imkânı sağlanmıştır (BOA, BEO: 000974/073039).

1318/1900-01 tarihli Bağdat Vilayet Salnamesi'ne göre Bazyan kazasına bağlı Ağçeler köyüne yirmi iki bin dört yüz otuz bir kuruş maliyetle tek kapılı bir mescidin inşa edildiği kayıtlıdır (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1318, s. 140). 13 Recep 1331 (18 Haziran 1913)'te camide görevlendirilmek üzere bir muallim, vaiz ve namaz hocasına ihtiyaç duyulduğu merkezi idareye iletilmiştir. Camide görev yapacak memurlara aylık iki yüz kuruş tahsis edilmiştir (BOA, ML.EEM: 00997/00027). Ayrıca 8 Rebiülahir 1331 (17 Mart 1913) tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre Serçınar'a bağlı Kuseulya köyüne tek kapılı bir cami inşa edilmiştir. Cami imamlığına Muhammed Haki Efendi tayin edilerek kendisine cami vakfından ayda yüz kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA, MF.İBT: 00418/00055; Bağdat Vilayet Salnamesi, 1318, s. 177).

1330/1912-13 tarihli Musul Vilayet Salnamesi'ne dayanarak Gülanber, Şehripazar ve Bazyan kazalarında birer cami, Ma'muretü'l-Hamidiye kazasında bir cami ve bir mescit bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 311, 314, 320, 326).

Bölgedeki en eski camilerden biri olarak kabul edilen Gülanber Camii, Gülanber kazasında yer almaktadır. Gülanber Kalesi'nin inşasından sonra Kanuni Sultan Süleyman, Müslümanların ibadet edebileceği bir cami inşa edilmesini

emretmiştir. Caminin yapımı, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Sultan II. Selim'in Şubat 1573'te tahta çıkışına kadar tamamlanamamıştır. Halkın, caminin eksikliklerden şikâyetçi olup caminin tamamlanmasını talep etmeleri üzerine Sultan II. Selim, Şehrizor Beylerbeyi'ne bir ferman göndererek caminin yapımını bizzat kendisinin denetlemesi ve harcamalar hakkında kendisini bilgilendirmesini emretmiştir (BOA, A.DVN.MHM.d: 21, s: 120, h: 238). Şeyh Muhammed Sadık, 1277/1860-61'den itibaren caminin mütevellisi olarak görev yapmıştır. Tamir ve tadilattan sonra caminin idarecisi olarak adı geçen Şeyh Muhammed Sadık'ın isteği üzerine eskisi gibi Celaleddinzade Mustafa Efendi müdür olarak, Ahmed Efendi müderris olarak ve Muhammed Efendi oğlu Mahmud Efendi hatip olarak görevlerine devam ettiğinden söz edilmektedir (BOA, MVL: 00522/00089). Caminin her zaman ferah olduğu ve âlimler tarafından talebelere camide ders verildiği döneme ait kaynaklarda geçmektedir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 179-181).

Sınır üzerinde bulunan bu camiler devlet için önemli olmuştur ve dinî kuralların devamlılığında önemli rol oynamıştır. Aynı zamanda bu camiler Caf aşireti başta olmak üzere aşiretlere din ve medeniyet rehberliğini de yapmıştır. Bu nedenle devlet, bu camilere önem vermiş ve defalarca yenilemiştir. Örneğin 27 Rebiülevvel 1308 (10 Ekim 1890) tarihinde Serçınar mukataasına bağlı Gülanber köyünde bulunan bu caminin Serçınar memuru tarafından hazırlanan ilk tabloda yenilenmesi için on üç bin beş yüz kuruş tahsis edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ancak yeniden başvuruda bulunularak cami ile birlikte okulun da onarılması halinde yirmi yedi bin altı yüz sekiz kuruşun gerekli olacağı belirtilmiştir. Bir yıl sonra, yani 14 Safer 1309 (19 Eylül 1891) tarihinde Seyyid Muhammed Ziya Ahmed, yetkililere bir proje ve tablo göndermiştir. Bu tabloda caminin 1/200 metrelik bir alanın olduğu ve mihrap, minare, iki türbe, iç kapılar, iki mektep, havuzlar, tuvaletler, dış kapılar ve avlulardan oluştuğu kaydedilmiştir (BOA, HH.THR: 00338/00074). Yine 15 Cemaziyelahir 1309 (16 Aralık 1892) tarihli yazılı bilgiye göre tadilat için otuz altı bin dört yüz altmış sekiz kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Caminin projesi 15 Rebiülevvel 1313 (5 Eylül 1895) tarihinde Rıza ibn Muhammed Haşim tarafından sunulmuştur. Bu projede caminin alanının 1/100 olduğu ve vaiz odası, derslik, öğrenci odası, mihrap, minber, iki avlu, büyük havuz, tuvalet, türbe odasından ibaret olduğu kaydedilir (BOA, HH.THR: 00344/00070).

1891-95 tarihli bilgilere göre bu cami, Gülanber Camii ve Sultan II. Selim Camii olarak isimlendirilmiştir. Bu ismi almasının nedeni caminin Gülanber kazasında bulunması ve Sultan II. Selim tarafından yapımının emredilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Caminin alanı her iki projede de farklı olup,

birincisinde iki yüz metre, ikincisinde ise yüz metre olarak belirtilmiştir. Bu da cami alanının küçültüldüğünü göstermektedir.

6. Tekke ve Zaviyeler

Süleymaniye Sancağı, Kadiriye ve Nakşibendi tarikatlarının faaliyetlerinin yoğun olarak gerçekleştiği bir bölge konumunda bulunmaktadır. Sancakta yüzlerce âlim, şeyh ve seyyid bu tarikatlara mensup olmuştur. Bu tekke ve zaviyeler camilerin bünyesi altındaydı. Camilerde genellikle bir oda tekke veya zaviyelere ayrılmıştır. Bağımsız tekke ve zaviyeler bulunmaktadır. Musul Vilayet Salnamesi'ne göre sancakta 1308/1890-91 ve 1310/1892-93 yıllarında üçü Kadiriye Tekkesi ve beşi Nakşibendi Tekkesi olmak üzere toplamda sekiz tekke mevcuttu. 1330/1912-13 tarihli salnameye göre sancakta yedi tane tekke ve hangah mevcut iken 1913 tarihli salnamede üç tekke, yirmi bir hangah kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 149; 1310, s. 223; 1330, s. 300). 1918 yılında tekkelerin adetlerine yer verilmeyip hangahların sayısı yirmi olarak kaydedilmiştir (Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Irakiyye, Bağdat: 25/01; Mazhar Ahmed, 1978, s. 35). Fakat Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde salnamelerde belirtilenden çok daha fazla tekke ve zaviyenin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bunlar arasında Mevlâna Halid'in Hangah-ı Kebir'i (BOA, Y.MTV: 00100/00020), Şeyh Muhammed Mahmud Efendi Dergâhı (BOA, DH.MKT: 02200/00022) ve Şeyh Seyyid Kak Ahmed Efendi Tekkesi yer almaktadır. Bu tekkeler Kadiri tarikatına mensup Berzenci şeyhlerine aittir. Şeyh Said Kak Ahmed Efendi Tekkesi önemli bir konumdur. Ancak şeyhin vefatından sonra tekke bu önemini kaybetmiş (BOA, İ.DH: 00886/070626), onun çocukları ve torunları tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Şeyhin kalan vasileri bütün mallarını tekkenin ihtiyaçlarına sarfetmelerine rağmen eski önemini kaybetmiştir. Tekkenin önemini kaybetmesinin çeşitli nedenleri olmakla beraber özellikle tekke şeyhi Kak Ahmed'in vefat etmesi ve İran'daki iç karışıklıklar nedeniyle talebe sayısının ona kadar düşmüş olması tekkenin önemini kaybetmesine neden olmuştur (BOA, BEO: 004305/322846).

Süleymaniye Sancağı'nın köy ve nahiyelerinde bulunan tekke ve zaviyelerin isimleri ise şu şekildedir: Gülanber kazasının Ahmedabad köyünde Şeyh Osman Efendizade Ahmed Şemseddin Efendi Tevileyi Tekkesi (BOA, İ.DH: 01069/083888), Karadağ nahiyesinde Şeyh Abdullatif Efendizade Şeyh Celaeddin Efendi Tekkesi (BOA, BEO: 001061/079553) ve Şeyh Resul Efendi Tekkesi,[1] Surtaş köyündeki Surtaş Dergahı (BOA, İ.DH: 00373/024724) ve Sarguş köyünde bulunan Sarguş Dergahı'dır.[2]

Ayrıca Gülanber kazasına bağlı Tevile, Beyare ve Pencivin köyleri Nakşibendi tarikatının faaliyet sahası olup burada da birçok tekke ve dergâh bulunmaktaydı. Bunlar arasında Gülanber kazasına bağlı Tevile’de Şeyh Ali Efendi Tekkesi (BOA, BEO: 000447/033520) ve Beyare Hangahı 1889’da Şeyh Ömer Ziyaeddin’in fermanı üzerine Şeyh Osman Seraceddin Tevliye tarafından açılmıştır. Bu tekke ve hangahlar Nakşibendi tarikatına mensup bir ibadethane ve önemli bir eğitim merkeziydi. Tasavvufun merkezinde önemli bir konuma sahip bu tekkelerde birçok hizmetler ifa edilmiştir. Dönemin birçok ünlü âlim, müderris, yazar ve şairi bu tekkelere katılmıştır. Tekkeler evsizlere barınma imkânı sağlamanın ve din adamı yetiştirmenin yanı sıra toplumsal sorunların çözümü ve sosyal ilişkilerin kurulması açısından da önemli bir yer teşkil etmişlerdir (Nakşibendi, 2022, s. 3-4).

Beyare Hangahı, Osmanlı arşiv belgelerinde Şeyh Ömer Efendi Hangahı olarak kaydedilmiştir. 13 Kasım 1905’te Muhammed Celaledin tarafından hangahın projesi çizilmiş olup iki yüz metre karelik bir alanda iki katlı olarak inşa edilmiştir. Tekke, diğer Kadiriye tarikatının tekke ve zaviyeleri gibi siyasî bir rol oynamıştır. Tekke, İran sınırında ve Şîî mezhebinin karşısında yer alması nedeniyle halkı Sünni mezhebine yakınlaştırmıştır. Şîî yerleşim yerleri veya sınırına yakın bu tekke ve dergahlar Osmanlı Devleti için de önemli bir teşkil etmekteydiler. Tekke ve dergahlar sayesinde Şîî faaliyetleri azaltılmış ve bu mezhebin yayılması önlenmiştir. Tekke ve dergahlar aynı zamanda İran, Hindistan ve dünyanın diğer yerlerinden farklı insanların ilgisini çekmekte de önemli rol oynamıştır. Tekke ve dergahlarda eğitim gören talebeler, müritler ve ziyaretçiler ücretsiz bir şekilde konaklamaktaydılar (BOA, HH.THR: 01637/00040).

[1] 21 Recep 1273 (17 Mart 1857) tarihinde Şeyh Muhammed Salih Efendi tarafından açılmıştır. Bkz. BOA, DH.MKT, 00273/00031.

[2] 6 Aralık 1894 tarihinde Süleymaniye sakinlerinden Seyyid Muhammed Efendi tarafından açılmıştır. Bkz. BOA, İ.ML, 00013/00004.

7. Kilise ve Mabedler

Kilise, Hristiyan inancını benimseyenlerin oluşturduğu topluluk ve mezhep anlamına gelmektedir. Arapça kaynaklarda kenîse, bâa (çoğulu biya’), deyr, umr, kalâye ve savmaa (çoğulu savâmi’) gibi kelimelerle ifade edilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de geçen savâmi’ ve biyân müfessirler tarafından farklı biçimlerde

yorumlanmış olmakla birlikte genelde “manastır, kilise” anlamlarını taşıdıkları kabul edilmektedir (Öztürk, 2002, s. 14).

Süleymaniye Sancağı’ndaki gayrimüslimler genel olarak Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetinde kendi dinî törenlerini yapmaya devam etmişlerdir. Kilise ve diğer mabetlerin inşası bölgedeki gayrimüslimlerin oranıyla bağlantılı olmuştur. Şehir, İslam fetihleri sonrasında inşa edildiği için kiliseleri camiye çevirmek gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Şehrin inşa edilmesiyle birlikte gayrimüslimlerin ihtiyaçlarına binaen kiliseler de inşa edilmeye başlanmıştır. Kiliselerin inşası veya yenilenmesi gibi ihtiyaçlar belli şartlara bağlı olmuştur. Bu şartlar yerine getirildikten sonra inşa edilmesine veya onarılmasına izin verilmiştir. Bu şartlardan ilki, devletin parayı sağlamakla yükümlü olmamasıdır. İnşaat veya tadilat için bölge sakinlerinden para toplanırdı. İkincisi ise kilise ve mabetlerin Müslüman mahallelerinden, camilerden ve devlet kurumlarından uzak bir alana inşa edilmeleri gerektiğiydi. Böylece Müslüman kesimin rahatsız olmasını engellemek amaçlanmıştır. Ancak bu koşullar sağlandıktan sonra başvuru yapılırca kilise inşaatı veya tadilatı izni verilmekteydi. Kayıtlarda kilise ve mabetlerin inşasının yaygın olmadığı, inşaat ve hatta tadilata kolay kolay izin verilmediği görülmektedir (BOA, DH.MKT: 02493/00065).

1832’de sancakta Yahudilere ait sadece bir mabedin olduğu ve görünüşünün çok güzel olduğundan söz edilmiştir (Hillel, 1832, s. 70). 17 Safer 1319 (5 Haziran 1901) tarihli belgede Süleymaniye Yahudileri, Museviler için mahallelerinde bir tapınak inşa edilmesini talep etmişlerdir. İki haneden meydana gelen mabedin biri altmış diğer hanesi ise elli arşın uzunluğundaydı. Mabet, otuz metre uzunluğunda, yirmi metre genişliğinde ve üç metre yüksekliğinde olacak şekilde projelendirilmiştir. Hükümdarın cami ve kalesine uzak olması nedeniyle devlet bu mabedin inşası konusunda herhangi bir sorun çıkarmamıştır. Mabedin masrafları da mahalle sakinleri yani Museviler tarafından karşılanmıştır (BOA, DH.MKT: 02493/00065). Fakat bu mabedin inşaatının ve tamamlandığına dair arşiv kaynağı bulunamamıştır. Bu durum mabedin 1901’de onaylanmasına rağmen inşa edilmediği anlamına gelmektedir. Mabede olan talep, Yahudilerin başka bir mabede ihtiyaç duymasından kaynaklanabildiği gibi 1901’den itibaren misyonerlerin faaliyet gösterdiği bir bölge olan Süleymaniye’nin, Osmanlı Devleti’ne karşı halkı kışkırtmak ve propaganda yapmak için mabedi kullanmak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Yabancı devlet güçleri, dinî siyasete alet ederek Yahudilerden mabet talep etmişler böylece Osmanlı’nın parçalanmasını kolaylaştırmışlardır.

1330/1912-13 tarihli Musul Vilayet Salnamesi'ne göre sancakta bir tane de havra bulunmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 300). 1820 yılında seyyahlar sancakta bir kilisenin bulunduğunu belirtmişlerdir. Fakat kilisenin oldukça kötü durumda olduğu da kaydedilmiştir (Rich, 1836, s. 120). Sancakta kilise ve mabet sayısının oldukça az olması Hristiyan ve Yahudi nüfusunun az olmasından kaynaklanmaktadır. Musul Vilayeti Salnamesi'ne göre sancakta, 1312/1894-95 ve 1325/1907-08 yıllarında iki kilise bulunurken, 1330/1912-13 yılında sancaktaki kilise sayısı bir olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 425, 1325, s. 227; 1330, s. 300).

8. Ev ve Hamam Suları

Süleymaniye Sancağı su kaynakları açısından oldukça zengindir. Kazalar dahil olmak üzere sancak genelinde herhangi bir su sorunu yaşanmamıştır. Sancak içme suyu, günlük ihtiyaçlar ve tarım için bolca su kaynağına sahip olmuştur. Su ihtiyacı genellikle kuyulardan sağlanmıştır. Evlerin, hamamların ve camilerin çoğunluğunda kendi kuyuları mevcuttur. Kuyusu bulunmayan evlere ise en yakın kuyudan su çekilmiştir (Salihi Reşe, 1987, s. 82). 1822 yılında dereler ve su kaynaklarının yanı sıra (em-Münşi'u'b-Bağdadi, 1948, s. 59) evlerin ve hamamların yanında su kanalları geçmekteydi. Sancağın bazı evlerinin ve hamamlarının su ihtiyacı bu kanallardan sağlanmaktaydı.

Sancakta evlerin arasında veya altından geçen su kanalları zaman zaman belgelere de yansımıştır. Söz gelimi, 1 Zilkade 1269 (6 Ağustos 1853) tarihinde Şehrizor Eyaleti Valisi, Süleymaniye Kaymakamı, Müftü Naib ve Süleymaniye İlçesi Memleket Encümeni üyelerine gönderilen bir hükümde; Osman adında bir adamın tek kapılı bir evinin olduğu ve su kanalının evinin ortasından geçtiği belirtilmiştir. Bu su kanalının yönünün, hamam sahibi biri tarafından değiştirilerek kendi hamamına yönlendirmesi üzerine ev sahibi şikâyetini bölge yetkilisine iletmiştir. Şahıs, şeyhülislamdan fetva alarak suyun eskisi gibi akmasını istemiştir.

Şehrizor eyaleti valisi vezirim Ali Paşa ve miri miran-ı kiramimden Süleymaniye kaymakamı Muhammed Munib Paşa dâme ikbâlehûya ve Süleymaniye kazası naib ve müftîsine ve a'za-i meclis-i memleketime.

Osman nam kimesnenin kaza-ı mezbûrede kâin ba-hüccet-i şer'îye mülkiyet üzere mutasarrıf olduğu bir bâb menziline cârî suyunda ahire-n alâkası yoğiken yine kazâ-i mezbûre sâkinlerinden Hacı Abdülgani nâm kimesne ol suyu mecrâ-yı

kadîminden ihrâc u mecr-i el-ehdas hal-buki hamamına icrâ ile gadr eylediği ve cânib-i Şeyhulislâmdan fetvâ-yı şerîfe verildiği beyânıyla mahallinde şer'le ru'yet u kadimi talep icrâ ittirecek bâbında emr-i şerîfîm sudûru merkûm Osmân tarafından bu def'a ba-arz-ı hâl istid'a olunacak olmağla sizce vali ve paşayı müşar-ileyhin ve naib ve müftü ve sair muma ileyhim ser munazi' kayd olan Abdullanın mutasarrıf olduğu menziline cârî mahsûs u muttasıl suyu diken merkûm Abdûlgani ol suyu mecrâ-yı kadîminden icrâ ve kendu hamamına icrâ birle gadr eylediği 'inde'-ş-şer' ve meclise tebeyun ve tahkîk eylediği hâlde bu makûle sû-i nizâ'ında i'tibr kadime olduğundan ol su kadiminden mahallinden ve bu vecihle merkum Osman'ın menziline cârî dile gelmiş ise ba'de's-sübut yine kadimi üzere ol-mahalleden ve ol-vecihle icra ittirilmesi husûsuna mübaderet ve hüsus-ı mezbur hal-ı ahire dikkat u keyfiyeti kaydı balasına şerh verilmek üzere derbar şefketi sudur mülukaneme ihraz u iş'arina müsaraat itmeniz babında. Eva'il 1269" (BOA, A.DVNS.AHK.DB.d: 00009/00022, 9, s. 38, h. 2).

Sancakta bulunan hamam sayısı oldukça azdır. Rich, 1820 yılında hamam sayısının beş adet olduğunu belirtmiştir. Bu hamamlardan sadece birinin iyi durumda olduğunu da kaydetmiştir (Rich, 1836, s. 120). 1310/1892-93 ve 1312/1894-95 tarihli Musul Vilayeti Salnamesi'nde sancakta sekiz hamam mevcut iken, 1325/1907-08 ve 1330/1912-13 yıllarına ait salname kayıtlarında hamam sayısının ona çıktığı tespit edilmiştir. Ayrıca Gülanber kazasında da bir adet hamamın mevcut olduğu salnamelerde sabittir (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 223; 1312, s. 325; 1325, s. 227; 1330, s. 300-320). İngiliz raporlarına göre ise sancakta 1913 yılında on bir hamam, 1918 yılında ise altı hamam mevcuttur (Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-İrakiyye, Bağdat: 25/01; Mazhar Ahmed, 1978, s. 35).

Osmanlı Devleti'nde halkın su ihtiyaçlarını karşılamak üzere her sokak köşesinde su hayratları inşa edilmiştir. Bu hayır suları duvar, köşe başı, meydan, namazgâh, sebil ve sütun olarak adlandırılmışlardır. Su hayratları, hayırseverler tarafından vakıflar aracılığıyla yaptırılmıştır. Ayrıca suların bakımından sorumlu su yolcuları da bulunmaktaydı. Su yolcunun görevi bu suyu yönetmek ve hayrat suyunun bakımını yapmaktır. Tasları korumak ve mekânı temizlemek için de "hafız-ı ta"s veya "hafız-ı maşraba" adında bir kişi görevlendirilmiştir (Sağır, 2016, s. 456). 1330/1912-13 tarihli Musul Vilayet Salnamesi'ne göre Süleymaniye Sancağı'nda yirmi bir çeşme ve sebil suyu bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 223; 1312, s. 325; 1325, s. 227; 1330, s. 300-320).

9. Sosyal Kurumlar ve Hizmet Birimleri

Osmanlı Arşiv belgeleri ve Musul Vilayeti Salnamelerine göre Süleymaniye Sancağı'nda bulunan sosyal ve idarî hizmet birimleri yetersizdir. Döneme ait arşiv belgelerine yansıyan bazı konularda da bu durum açıkça ifade edilmiştir. Sancaktaki sosyal kurumlar ve hizmet birimlerindeki eksikliklerin giderilmesi için adımlar atılmış ancak yeterli seviyede olmamıştır. Okullarda, hastanelerde, devlet kademelerinde, kalelerde ve hapishanelerde yok denecek kadar az hizmet birimi vardı. Bu hizmet birimleri sancak ve sancağın yan kuruluşları için çok yetersiz haldelerdi. 1312/1894-95, 1325/1907-08 ve 1330/1912-13 yıllarında sancakta bir hastane, bir kışla, bir redif memuru ve bir hükümet konağı bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 325; 1325, s. 227; 1330, s. 300-320).

Hükümet konağı aslında Süleymaniye Sarayı'ydı ve içinde görevli Türk ve Kürt memurlar bulunmaktaydı. Sarayın içinde devlet ve halk arasında görüşmelerin yapıldığı bir yer de bulunmaktaydı. Örneğin Şeyh Said'in öldürülmesi ve 1909'da Süleymaniye'deki ayaklanmalardan sonra Süleymaniye şeyhleri ve ileri gelenler görüşmeler için saraya çağırılmışlardır (Soane, 1912, s. 246-372).

Sancağa bağlı Merge (Ma'muretü'l-Hamidiye) kazasında bir hükümet konağı ve Şehripazar kazasında da bir devlet dairesi bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 223; 1312, s. 325; 1325, s. 227; 1330, s. 300-320). 24 Zilhicce 1333 (2 Kasım 1915) tarihli belgeye göre Bazyan kazasında hükümet konağı sorunu yaşanmıştı. Devlet, bu sorunu çözmek amacıyla aylık elli iki kuruş karşılığında bir ev kiralamış ve altı aylık kirası olan üç yüz on iki kuruşu peşin olarak vermiştir (BOA, DH.MB.HPS: 00029/00058).

Sancakta sosyal açıdan bir hastane, idarî açıdan ise bir hükümet konağı, bir kışla ve bir redif memurunun olması yetersizdi. İran'a sınır komşusu olan sancakta İran üzerinden veba gibi birçok bulaşıcı hastalık gelmekteydi. Salgın hastalıklar neticesinde Süleymaniye'de hastalık yayılarak yüzlerce insan ölmüş, aşiret sorunları ve sınır ötesi ihlaller de artmıştır. Özellikle bu sınır bölgelerinde merkezde ve sınırda güvenliğin sağlanması için birden fazla kışlaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Süleymaniye Sancağı'nda bulunan adli birimler sayesinde sosyal ve siyasi güvenlik sağlanmış, suçlular yakalanarak cezalandırılmışlardır. Sancakta en çok görülen cezalar hapis, işten çıkarılma, başka bir yere nakledilme, görevi başka bir yere devretme, kefalet ve idam cezalarıdır.

Osmanlı Devlet’inde mahkemelere hakimler başkanlık etmekteydi. Vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde ihtisas mahkemeleri de bulunmaktaydı (Çetinsaya, 2020, s. 57). Mahkeme kararının verildiği tarihte, kararın verildiği yer cezanın infazına elverişli değilse, özellikle de kürek cezası için suçlular başka bir yere nakledilirlerdi. Hatta Süleymaniye’de gemilerin olmaması nedeniyle suçluların cezalarını çekmesi için Bağdat’a nakledilmişlerdir (BOA, MVL: 00771/00032; BOA, İ.DH: 01106/086619). Kürek cezasının yanı sıra Süleymaniye Sancağı’nda özellikle çok tehlikeli suçlulara idam cezası uygulanmıştır (BOA, DH.KMS: 00011/00017). Suçlulara verilen bir diğer ceza ise kefalettir. Sanık kefaletle serbest bırakıldıktan sonra mağdurun bölgesinden uzaklaştırılırdı. Bazen de sınır dışı edilerek ders alınması amaçlanırdı. Böylece suçlunun uzakta daha düzenli bir yaşam sürmesi sağlanırdı (BOA, BEO: 001836/137667). Söz gelimi, 14 Cemaziyelahir 1310 (3 Aralık 1893) Osmanlı arşiv belgesine göre Babani Ahmed Paşa, Babani Abdullah Paşa ve Babani Muhammed Paşa ile onların soyundan gelen Azmi Bey, kötü davranışlarından dolayı Süleymaniye’den sürgün edilmişlerdir (BOA, DH.MB.HPS, 00075/00004).

Ayrıca Osmanlı arşiv belgelerine göre haklarında yakalama kararı çıkarılan suçlular cinayet, yol kesme, eşkıyalık, asker kaçaklarını gizleme, tecavüz, işkence, yaralama, yakma, öldürme kastıyla ateş etme, rüşvet alma gibi çeşitli suçlar işlemişlerdir. Süleymaniye Sancağı’nda mahkumların işlediği suçlar arasında genellikle kötülük, suç ve kargaşa çıkarmak yer almaktadır. 1912 yılında Süleymaniye’de beş, Şehripazar’da iki, Bazyan’da iki, Ma’muretü’l-Hamidiye’de on ve Gülanber’da üç suçlu tutuklanmıştır (BOA, DH.EUM.EMN: 00014/00007). 1913 yılında Süleymaniye ve Şehripazar kazalarında bir suç işlenmemiştir. Aynı yıl Bazyan’da bir, Ma’muretü’l-Hamidiye’de üç ve Gülanber’da iki suçlu olmak üzere toplamda altı suçlu tutuklanmıştır (BOA, DH.EUM.MTK: 00026/00010). 1914 Süleymaniye kazasında yüz doksan altı suçlu var iken, Şehripazar’da bir suçlu kayıtlara geçmiştir. Bu durum bu yıl içerisinde toplamda yüz doksan yedi suçlu tutuklandığını göstermektedir (BOA, DH.MB.HPS.M: 00020/00036). 1915 yılında sadece Bazyan bölgesinde iki suçlu tutuklanmıştır (BOA, DH.MB.HPS.M: 00021/00011). 1916 yılında ise sadece Gülanber kazasında yedi suçlu tutuklanmıştır (BOA, DH.MB.HPS.M: 00027/00026; BOA, DH.MB.HPS.M: 00026/00039; BOA, DH.MB.HPS.M: 00024/00049). 1917 yılında sancağa bağlı sadece Gülanber kazasında bir suçlu tutuklanmamıştır (BOA, DH.MB.HPS.M: 00031/00070).

1912-17 yılları arasında sancak ve kazalardaki esir ve tutuklu sayısı toplamda iki yüz otuz beştir. En fazla tutuklama iki yüz bir suçluyla Süleymaniye kazasında

gerçekleşirken, en az tutuklama üç suçluyla Şehripazar kazasında gerçekleşmiştir. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı ve bağlı kazalarda 1912-17 yılları arasındaki mahkûm sayıları yer almaktadır.

Çizelge 4.1. Sancak ve Kazalardaki Mahkûm Sayısı

Sancak Kazaları	1912	1913	1914	1915	1916	1917	Toplam
Süleymaniye	5		196				201
Şehripazar	2		1				3
Bazyan	2	1		2			5
Ma'muretü'l-Hamidiye	10	3					13
Gülenber	3	2			7	1	13
Toplam	22	6	197	2	7	1	235

Sancakta bulunan hapishanelerin şekilleri ve görünümleriyle de ilgili kaynaklarda bilgiler verilmiştir. Hapishanelerin zemini topraktır. İç kısımları iki oda ve iki koridordan oluşmaktadır. Mahkûmlar için çok küçük olan bu odalar, yaz aylarında barınamayacak kadar kötü durumdadır. Mahkûmlar, akşama kadar güneş altında cezalarını çekmekteydiler (BOA, BEO: 000134/009993).

Sancağa bağlı kazalarda yeterli sayıda hapishane ve kışlanın bulunmamasından dolayı sorunlar yaşanmıştır. Söz gelimi, 9 Şaban 1327 (26 Ağustos 1909), elli Hemevend suçlusu İran sınırını geçerken tutuklanmalarına rağmen Çamçemal ve Bazyan kazalarında bu suçluların yerleştirileceği bir hapishanenin olmaması sorun teşkil etmiştir. Hapishanelerin olmaması nedeniyle devlet, onları sekiz saat uzaklıktaki Kerkük'e ya da on iki saat uzaklıkta bulunan Süleymaniye'deki sancak merkezine taşımak zorunda kalmıştır (BOA, DH.MUİ: 00001/1/00084). Hapishanelerin eksikliğinin yanı sıra mevcut olanlar da tam kapasiteli kullanılmamaktaydı. 17 Rebiülevvel 1331 (26 Mart 1913) tarihli belgede eski Süleymaniye Hapishanesi'nin duvarlarının yıkıldığı ve onarılması gerektiğinden bahsedilmektedir (BOA, ML.EEM: 00998/00006). Zindanlar, mahkûmların yaşaması için elverişli değildi. Sağlık ve güvenliği olmayan bu yer küçüktü. Bu yüzden

mahkûmlar bir arada tutulmaktaydı. Bu durum mahkûmların psikolojisini de etkilemekteydi. Mahkumların hastalığa yakalanmaları durumunda tedavi olma imkanları da bulunmamaktaydı. Ayrıca mahkumların zamanlarını geçirebilecek herhangi bir işin de olmaması ekonomik durumlarının da kötüleşmesine neden olmaktaydı (BOA, DH.MB.HPS: 00075/00004).

Hapishaneler, gardiyan sayısı bakımından da yetersizdi. Söz gelimi, 18 Recep 1331 (23 Haziran 1913) tarihli belgeye göre Süleymaniye Sancağı'nın dört kazasına toplamda sadece dört gardiyan tayin edilmiştir. Tutuklu sayısının artması nedeniyle bu sayı az gelmiş ve üç gardiyan daha eklenmesi gerektiği düşünülerek toplam sayının yediye çıkarılmasına karar verilmiştir (BOA, DH.MB.HPS: 00089/00002). Aradan bir yıl geçmesine rağmen bu sorun çözülememiştir. Ma'muretü'l-Hamidiye, Şehripazar, Gülanber ve Bazyan kazalarındaki hapishanelerde gardiyanların kalmamasından dolayı dokuz gardiyanın atanması gerektiği merkezi idareye bildirilmiştir (BOA, DM.HPS: 00090/00022).

Devlet, adalet daireleri ve hapishane eksikliği sorununu yer kirilayarak çözmeye çalışmıştır. Kiralanan bu yerler hapishane koşullarını taşımamaktaydı. Adalet makamı ve hapishane eksikliği sorunu 29 Şaban 1329 (25 Ağustos 1911) tarihine kadar devam etmiştir. 25 Zilkade 1329 (17 Kasım 1911) tarihinde hapishane için bir yer tahsis edilmiştir. Fakat kiralanan yerin harap ve eski olduğu anlaşıldığından hapishane olarak kullanılmasının uygun olmadığına karar verilmiştir (BOA, DH.MB.HPS: 00034/00040). 26 Zilhicce 1334 (24 Ekim 1916) tarihinde Süleymaniye Hapishanesi'nin kirası yüz yetmiş beş kuruştur (BOA, DH.MB.HPS: 00060/00078).

Bina konusunda Bidayet Mahkemesi ve adalet makamı için kiralananak yer bulunmadığından, sicil memuru Mecid Efendi'nin evi adalet makamı olarak kullanılmak üzere iki bin beş yüz kuruş karşılığında satın alınması talep edilmiştir. O dönemde bu yerin satın alınması ve Bazyan ve Çemçemal'da hükümet konaklarının bulunması önemlidir. Çünkü bu yerler Hemevend aşiretinin saklandığı ve faaliyetlerini yürüttüğü alanlardır. Ayrıca devlet çalışanlarının kalacak yerden ziyade işlerini yapabilecekleri uygun bir yere ihtiyaçları olduğundan söz edilmektedir (BOA, ML.EEM: 00882/00018).

Sancakta kadın tutukluların bulunması kadın hapishanesi ihtiyacını doğurmuş ve 21 Zilhicce 1319 (31 Mart 1902) tarihinde sancakta bir kadın hapishanesi açılmıştır. Hapishane olarak kullanılan yerin aylık kirası yirmi beş kuruş olup bir

kadın gardiyan görevlendirilmiştir. Bölgede yaşayan Veli'nin kızı Selime gardiyan olarak tayin edilmiştir. Gardiyan maaşı ve yerin kirası da toplamda elli kuruş olarak kaydedilmiştir (BOA, DH.MKT: 00465/00025). 1 Cemaziyelevvel 1336 (12 Şubat 1918) tarihinde Bazyan kazasında da bir kadın zindanı açılmıştır. Zindan olarak kiralanan yerin aylık kirası için elli kuruş, gardiyanların maaşları için de yüz kuruş tahsis edilmiştir (BOA, DH.MB.HPS: 00094/00004).

4.1.1.6. Sancağın Nüfusu ve Etnik Yapısı

1. Hane Sayısı ve Nüfus

Kuzey ve kuzeybatı Irak'ta nüfus yapısı Irak'ın diğer bölgelerinden farklıdır. Aileler geniş ve kendi topraklarına bağlıdırlar (Çetinsaya, 2020a, s. 165). Nüfus, sınıfsal açıdan üç kategoriden oluşmuştur: birincisi yerleşik ve göçebe aşiretler, ikincisi çiftçiler (Rich, 1836, s. 80) üçüncüsü ise şehir sakinleri yani yerleşik halktır. Şehir sakinleri sınıfı seyyidler, âlimler, esnaf ve tüccarlardan meydana gelmektedir (BOA, Y.PRK. MŞ: 00007/00042). Âlim, molla, şeyh ve seyyidlerin bir kısmı Süleymaniye'nin yerleşime açıldığı dönemde, Babani ailesiyle birlikte İran'dan Süleymaniye'ye gelen göçmenlerdi (Marufoğlu, 1998, s. 58-62).

Etnik yapı bakımından sancak Kürtler, Türkmenler (Soane, 1912, s. 284) ve Araplardan oluşuyordu (Sykes, 1919, s. 13). Sancaktaki Türkmenlerin büyük çoğunluğu Kerkük Türkmenlerindendi (Soane, 1912, s. 237). Bazı kaynaklara göre Süleymaniye Türkmenleri Şafii dinine mensuptu. Fakat zamanla Arap ve Kürtlerle birleşerek Araplaşmış veya Kürtleşmişlerdir. Ayrıca Erbil ve Süleymaniye civarında yaşayan Türkmenlerin bir kısmı da birbirlerine kız alıp vererek Kürtleşmiştir (Marufoğlu, 1998, s. 58-62).

1817 yılında Süleymaniye nüfusunun çoğunluğu Kürtlerden oluşmaktaydı. Kürtlere ilaveten bazı Yahudi ve Ermeni aileler de sancakta ikamet etmekteydiler (Heude, 1819, s. 200).

Süleymaniye'de Arap taifesinden sadece Şamiran Fırkası bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 285). Ancak Hurşid Paşa, Süleymaniye Sancağı'nda gördüğü bir başka aşiret olan Şemmerü'l-Cerba aşiretinden de bahsetmektedir. Bu aşiret Kürtçe, Farsça ve Türkçe bilmektedir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 171,174). Eşraf ve yaşlılar hariç çok iyi Türkçe konuşurlar, tüccar ve esnaflar da Türkçe bilmekteydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 299). Çok azı

Arapça da bilmektedir (Hillel, 1832, s. 68).

Kaynaklarda Süleymaniye'nin şehir, kaza, nahiye ve köylerinin nüfus sayıları ve istatistikleri ayrıntılı olarak belirtilmemiştir. Sancağın nüfusuyla ilgili bilgilere seyyahların notlarından ulaşılmaktadır. Sancaktaki hane sayısında yıllar arasında büyük farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Çünkü seyyahlar istatistik olmadan yalnızca yerel halkın gözüyle ve ağzıyla tahmin edilen yaklaşık sayıları yazmışlardır. 1820 yılında hane sayısı iki bin (Rich, 1836, s. 120) iken iki yıl sonra yani 1822 yılında altı bin haneye çıkmıştır (Em-Münşi'u'b-Bağdadi, 1948, s. 59). Bu da demek oluyor ki dört bin hane, yani büyük bir artış olmuştur ki bu oran çok yüksektir. 1825 yılında ise hane sayısı bine düşmüştür. Bu bin hanenin yüz hanesi de Hristiyan, Yahudi ve Türkmen haneleridir (Soane, 1912, s. 238). 1837'de, yani on iki yıl sonra bu oran değişmeyerek bin hanede kalmıştır (Shiel, 1838, s. 101). Hane sayısının artmamasının temel nedeni, 1830'da Tebriz'den Kerkük'e, ardından Süleymaniye'ye yayılan veba hastalığı ve diğer çeşitli faktörlerdir (Habib, 2013, s. 51).

1840 yılında hane sayısı bin ve bin beş yüz arasındadır. Süleymaniye'ye giden Fraser'e göre veba üç yıl önce, yani 1837'de ortaya çıkmıştır. Veba bütün köyleri yok ederek şehir nüfusunun yarısının yok olmasına neden olmuştur. Geri kalanlar ise şehri terk ederek Revandiz, Kerkük ve Erbil'e taşınmıştır (Fraser, 1840, s. 146). 1848-52'de hane sayısı iki bin ve üç bin arasında iken (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 172-173) 1882'de hane sayısı bin iki yüze kadar inmiştir (Gerard, 1883, s. 73).

1308/1890-91 tarihli Musul Vilayet Salnamesi'ne göre Süleymaniye'nin hane sayısı üç bindir. 1325/1907-08'de ise hane sayısı iki bin dokuz yüz seksen ikiye düşmüştür (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 149; 1325, s. 227). Bu durum koleranın Süleymaniye'de aniden yayıldığını ve 19 Cemaziyelevvel 1322 (1 Ağustos 1904) tarihine kadar devam ettiğini göstermektedir. Hastalığın tedavisi için Halepli bir doktor, Pencivin koruma hattına gönderilmiştir (BOA, DH.MKT: 00876/00025).

Molla Muhammed Çurustani hatıralarında, 1904'te Süleymaniye'de ölümcül bir kuma hastalığı yayıldığını ve bu nedenle yedi bin yedi yüz kişinin vefat ettiğini, kalan nüfusun ise İran'a göç ettiğini ifade etmiştir (Çurustani, 1984, s. 31-33). 1913'te hane sayısı üç bin iki yüz beş iken 1918'de bin üç yüz yirmi dokuza düşmüştür (Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Irakiyye, Bağdat: 25/01; Mazhar Ahmed, 1978, s. 35).

29 Zilhicce 1264 (26 Kasım 1848) tarihli Vilayet Nüfus Defteri'ne göre; Revandiz, Amediye ve Erbil gibi birçok bölgede nüfus sayımları yapıldığı halde Süleymaniye Sancağı'nın nüfusu hakkında bir bilgi verilmemiştir (BOA, NFS.D: 3867). 1308/1890-91 yılında sancağın nüfusu on beş bindir. 1310/1892-93'te sancak nüfusu on beş bin olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 149; 1310, s. 223). Bu durum nüfus sayımlarının doğru bir şekilde yapılmadığını göstermektedir.

İngilizler 1919'da Süleymaniye'yi işgal ettiklerinde sadece iki bin beş yüz kişi hayattaydı (Sykes, 1919, s. 13). İnsanların büyük çoğunluğu hastalık ve açlıktan ölmüş hatta cesetleri bile sokaklarda bulunmaktaydı. İngilizler kendilerini Irak'ın kurtarıcısı olarak görmüş ve ilerlemenin kendi başarıları olduğunu söylemişlerdir. İngilizlerin bölgeye gelmesiyle birlikte nüfus on bin kişiye çıkmış ve evlerin bir kısmı yenilenmiştir. Süleymaniye'de Ticaret Odası'nın açılmasıyla birlikte ticaret canlanmış ve zirai üretim artmıştır (Bell ve Wilson, 1920, s. 65-66).

Sancağa bağlı Merge kazasında beş yüz hane, Gülanber kazasında ise dört yüz hane bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 330; 1325, s. 320). Aşağıdaki tabloda Süleyman Sancağı ve kazasındaki hanelerin sayıları yer almaktadır.

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı'ndaki Hanelerinin Sayısı

Süleymaniye		Süleymaniye Kazası	
Yıl	Hane	Kaza	Hane
1820	2000		
1822	6000		
1837	1000		
1840	1000-1500		
1848-1852	2500-3000		
1882	1200		
1308/1890-91	3000		
1310/1892-93	3000		
1312/1894-95		Merge	500
1893	2500		
1325/1907-08	2982	Gülanber	400
1330/1912-13	2982		
1913	3.205		
1918	1.329		
1919	2500		

Sancağın merkez ve kazalarının nüfuslarında farklılıklar ve yanlışlıklar bulunmaktadır. Belgelerde kadın ve erkek sayısından detaylı bir şekilde söz edilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin çoğu yerinde çalışanlar askerlik görevlerini yerine getirmemek için isimlerini kaydettirmiyorlardı. Öte yandan nüfus sayımı sırasında kadınların değil sadece erkeklerin isimleri ve sayıları kayıt altına alınıyordu. Bu nedenle de kadınların adı kayıtlara geçmemiştir (el-Halebi, 1991, s. 258; Marufoğlu, 1998, s. 53). Dolayısıyla salname ve arşiv belgelerinde kayıtlı olan erkek ve kadın sayısının doğruluğu şüphelidir.

2. Dinî Gruplar

A. Müslümanlar

Bölgeye gelen ilk Müslümanlar Ömer ibn el-Hattab'ın halifeliği sırasında H. 20 (M. 642) yılında Utbah ibn Farkad Salami ve kuvvetleridir. Aynı yıl bölgeyi topraklarına katmışlardır. Irak Bölgesi XIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti tarafından fethedildiğinde bu topraklarda yaşayan bölge halkı göçebeydi ve genel olarak bu bölge Şehrizer olarak adlandırılmaktaydı. Şehrizer bölgesi Zaho, Amedi, Duhok, Akra ve Erbil'den meydana gelmekteydi (El-Belazuri, 2000, s. 200; Marufoğlu, 1998, s. 69; Ahmed, 2009, s.127). Osmanlı Devleti'nde İslam'ın önemli meseleleriyle ilgili fetvalar ve kararlar şeyhülislam tarafından Hanefi fihkına göre verilmekteydi. Ancak gerektiğinde diğer ehl-i sünnet dört mezhep de hüküm verilebilmiştir (Ünal, 2012, s. 56-57). Süleymaniye Sancağı'nda yaşayan Müslümanlar, Şafii mezhebine bağlıydılar (BOA, DH.ŞFR: 000214/015976; Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 174).

1881-1883 yılları arasında sancaktaki Müslümanların sayısı otuz altı bin dokuz yüz yirmi yedi iken, 1895'te kırk bin iki yüz altmış yedidir. 1906-07'de sayı otuz altı bin dokuz yüz yirmi dokuz olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 323; 1325, s.227; Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1993, s. 37; Marufoğlu, 1998, s. 51-53). 1330/1912-13 tarihli Musul Vilayet Salnamesi'ne dayanarak Süleymaniye kazasındaki Müslüman nüfusun on dört bin dört yüz seksen üçü erkek, altı yüz dokuzu ise kadındır. Aynı yıl sancağa bağlı Gülanber kazasında yedi bin yedi yüz seksen iki erkek, Şehripazar kazasında altı bin iki yüz elli dört erkek, Ma'muretü'l-Hamidiye kazasında dokuz bin altmış erkek, Bazyan kazasında beş bin dokuz yüz beş erkek olmak üzere toplamda kırk üç bin dört yüz seksen dört erkek nüfus bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s.333).

1919 yılında Müslüman nüfus yaklaşık olarak on bin civarında olup, bunların dokuz bini Müslüman Kürtlerden meydana gelmekteydi (Edmonds, 2003, s. 112). Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı'ndaki Müslüman nüfusun sayıları yıllara göre yer almaktadır.

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı'ndaki Müslüman Nüfusu

Kaza	1881-83	1895	1906-07	1912-13		1919
				Erkek	Kadın	
Süleymaniye	14.556			14.483	609	9.000
Gülanber	6.313			7.782		
Merge	6.320					
Şehripazar	5.330			6.254		
Bazyan	4.408			5.905		
Ma'muretü'l-Hamidiye				9060		
Toplam	36.927	40.267	36.929	43484	609	9.000

B. Gayrimüslimler

Hristiyanlar

Süleymaniye'de Hristiyan topluluğu Süryani, Asuri, Keldani ve Ermenilerden oluşmaktaydı. M.Ö. 2000 yıllarında Kuzey Irak'ta Asur ve Keldani Devletleri kurulmuştur (Marufoğlu, 1998, s. 78). Bu dinin iki nehir arasındaki yayılımını sağlayan aynı zamanda Irak'ta Hristiyanlığı da yayan Aziz Thomas'dır (Parfit, 1920, s. 188).

Osmanlı Devlet sisteminde, gayrimüslim milletlerin hakları korunmaktaydı. Bu milletler dinlerine göre ayrılmışlardı ve her topluluğun devlet yönetiminde bir temsilcisi bulunmaktaydı. Bu temsilci seçimlerle atanmakta ve millet adına, devletten önce milletin menfaatinin sorumluluğunu hem idarî hem de dinî olarak üstlenmekteydi (Saydam, 2014, s. 196-197).

Genel olarak devlet ile Süleymaniye Hristiyanları yani zimmiler arasındaki ilişkiler iyi olmuştur. Kiliseler, din adamları ve ruhban sınıf tarafından yönetiliyordu. Kiliselerin inşası, kurulması, dini bayramların düzenlenmesi için valilerden onay alınması gerekmekteydi. 1855 yılına kadar Hristiyanlardan cizye vergisi alınıyor ve böylece askerlik hizmetinden muaf tutuluyorlardı. Ancak 1908'de İttihatçılar iktidara gelince bu kanun kaldırılarak gayrimüslimlerin de askerlik yapmasını gerektiren bir

yasa yürürlüğe konulmuştur (el-Hayun, 2016, 1, s. 316-448).

Süleymaniye’de Hristiyanlar ile sıradan insanlar arasındaki ilişkiler normal bir seyirde devam etmiştir. Kürt Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında çatışma yaşanmamıştır. İslamiyet’i kabul edenleri devlet, saygıyla karşılayarak maaş bağlamıştır. Örneğin 8 Muharrem 1275 (18 Ağustos 1858) tarihinde kaydedilen bir belgede Ağa Bey’in İslamiyet’i kabul ettiği ve kendisine yerel gelirden iki yüz kuruş maaş bağlanmasını talep ettiğinden bahsedilmektedir (BOA, İ.MVL: 00401/017414). Geçim koşullarını iyileştirmek ve diğer gayrimüslimleri İslam’a geçmeye teşvik etmek için malî yardımlar yapılmıştır. Hatta idarî ve askerî görevler bile verildiğinden söz edilmiştir (BOA, A.MKT: 00065/00029).

Devletin teşvikleri şeyhlerin aşırılıkçı olmasını engelleyememiştir. Şehri ziyaret eden seyyahlar ve yabancı yazarlar Süleymaniye’de yozlaşma nedeniyle şehrin harap hale geldiğini kaydetmişlerdir. Şeyhler yüzünden Süleymaniye’de yaşam Hristiyanlar ve Yahudiler için zorlu olmuştur. Bunun sonucunda pek çok kişi bölgeyi terk etmiş ve böylece sayıları her geçen yıl azalmıştır. Süleymaniye’de kalan Hristiyanlar veya ziyaret amaçlı gelenler şiddete maruz kalmamak için Kürt kıyafetleri giymektedir (Soane, 1912, s. 187). Bunun nedeninin ise Hurşid Paşa’nın işaret ettiği gibi Kürtlerin din konusunda inatçı olmalarından kaynaklanmıştır (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 174). Yani onlar, dinlerine oldukça bağlıydılar ve dinlerini küçümseyecek davranışlara izin vermemekte, aksi davranışları ise cezalandırmaktaydılar.

Bölgede şeyhlerin Müslümanlık dışında herhangi bir dini kabul etmemeleri, zaman zaman şeyhler ile Hristiyanlar arasında dini çatıların yaşanmasına yol açmıştır. Berzenci Hanedanı’ndan Şeyh Mahmud’un kardeşi Şeyh Abdulkadir, Hristiyanlara karşı aşırı davranışlarda bulunmuştur. Teyari bölgesinde yüzlerce Hristiyan’a işkence yapmış, Süleymaniye ve Şehrizar’a yerleşen çok sayıda Hristiyan’ın öldürülmesine destek olmuştur. Hristiyan ailelerin Süleymaniye’ye yerleşmesini engellemiştir (Hurşid, 1979, s. 100). Bu şehirde ehl-i zimmi sayısının az olmasının nedenlerinden biri de bu olmuştur. Öte yandan gayrimüslimler için bir kaza veya köyün bulunmaması, şehrin fethedilip kurulmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Şehre göç edenler genellikle Müslüman olduğundan az sayıda Hristiyan ve Yahudi bulunmaktaydı. Bunlar da genellikle meslekî ve ticarî faaliyetlerle uğraşmışlardır.

Rich, 1820’de Süleymaniye’deki Hristiyan evlerinin sayısını dokuz olarak kaydetmiştir (Rich, 1836, s. 120). İki yıl sonra 1822’de em-Münşi’u’b-Bağdadi,

Tepereş üzerinden Süleymaniye'ye gelerek şehirde sadece elli Keldani hane olduğunu belirtmiştir. Yani, hane sayısı dokuzdan elliye yükselmiştir (em-Münşi'u'b-Bağdadi, 1948, s. 59). Oran önemli ölçüde artmış olsa bile bu elbette Hristiyanlar, Yahudiler ve Ermeniler de dahil olmak üzere bir şehir için oldukça düşük nüfus anlamına gelmektedir. 29 Zilhicce 1270 (22 Eylül 1854) tarihli nüfus defterinde, üç yüz otuz sekiz gayrimüslim reaya kaydedilmiştir.[1] 1312/1894-95 ile 1325/1907-08 yılları arasında ise iki yüz altmış gayrimüslim erkek kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 425; 1325, s. 227-228). 1919 yılındaki sayıma göre ise yüz yirmi Keldani Hristiyan nüfusun olduğu kaydedilmiştir (Edmonds, 2003, s. 112).

Kadın ve erkek nüfusunu karşılaştırdığımızda kadın sayısının, erkek sayısından çok daha az olduğu görülmektedir. Bu durumun temel nedeni yukarıda da izah ettiğimiz üzere kadın nüfusun, sayımlara dahil edilmemesinden kaynaklanmaktadır. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı'nda ikamet eden Hristiyanlara ait hane sayıları yer almaktadır.

[1] Asker ve âlimlerin dışında koyun ve keçi sahiplerinden alınan bir vergiydi ve bu terim gayrimüslimlere de uygulanıyordu. Klasik dönemlerde vergi ödeyen bu kişilere tebaa adı veriliyordu. Teşkilatlanmadan önce ise gayrimüslimleri Müslümanlardan ayırmak için tebaa tabiri kullanılıyordu BOA, NFS.D, 3868.

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı'ndaki Hristiyan Hane Sayıları

Süleymaniye	Yıl	Hane		
		Erkek	Kadın	
	1820	9		
	1822	50		
	1854	338		
	1312/1894-95 1325/1907-08	260		
	1919	120		Keldani
	Toplam	15.114	1.013	16.127

Yahudiler

Yahudiler veya Museviler Osmanlı topraklarında dağınık halde yaşamaktaydı.

Aynı zamanda Yahudiler çok dilli bir topluluk yapısına sahipti. Irak'ta Yahudiler Aramice konuşmaktaydı. Yahudiler, Hristiyan topluluğu gibi merkezi olarak kontrol edilen bir topluluk halinde değillerdi. Özellikle bu dönemlerde Hristiyanlar gibi rahip veya kiliselerinden söz edilmemektedir (Ünal, 2012, s. 60).

Yahudilerin Irak'a göçü, bir grup Yahudi'nin Irak'a göç etmesiyle başlayan siyasî bir olaydır. Yahudiliğin M.Ö. 6. yüzyılın sonlarında ve M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Kuzey Irak'a gelmesi Babil Kralı Buhtunnasr'ın, İsrailoğullarını Filistin'den esir alıp Irak'a sürgün etmesiyle gerçekleşmiştir. Böylece bu din, genel olarak Kuzey Irak halkları arasında yayılmış ve dinin mensuplarının büyük bir kısmı Musul, Kerkük, Erbil ve Süleymaniye merkezlerine yerleşmiştir. Zamanla Kürtlerin bir kısmı da bu dine mensup olmuşlardır (Marufoğlu, 1998, s. 83; el-Hayun, 2016, 1, s. 254-255).

Döneme ait kaynaklara göre Süleymaniye Sancağı'nda meskûn olan Yahudi hanelerinin sayısı 1820'de yüz otuz civarındayken (Rich, 1836, s. 120), 1822'de üç yüze ulaşmıştır (em-Münşi'u'b-Bağdadi, 1948, s. 59). 1820-1822 yılları arasında hane sayısı iki yılda ikiye katlanırken, 1832'de Yahudi hanelerinin sayısı yüze düşmüştür (Hillel, 1832, s. 70). 1893'te şehrin dışındaki güney kısımlarında yüz haneleri mevcuttu (Maunsell, 1894, s. 92). Hristiyanlar ve Ermeniler gibi Yahudiler de şehre yaşamak için değil, çalışmak için yerleşmişlerdir. Şehirdeki Yahudilerin çoğu tüccar, bir kısmı da esnaflıkla meşguldü (Hillel, 1832, s. 70).

Musul Vilayet Salnamelerinde sancakta meskûn olan Yahudilerin sayısı tam olarak verilmemiştir. Sadece Süleymaniye Sancağı ve Gülanber kazasının köylerinde birkaç Yahudi'nin olduğu kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 309). 1881-1883'te Yahudilerin bulunmadığı Şehripazar hariç sancaktaki Yahudi nüfus sayısı üç yüz otuz sekizdir. 1895'te bu sayı artışla birlikte dört yüz otuz üçe çıkmıştır. 1906-1907'de Yahudi nüfus sayısı 1895 yılına göre üç yüz otuz altıya düşmüştür (Marufoğlu, 1998, s. 51-53). 1919 yılına gelindiğinde ise sancaktaki Yahudi nüfusunun sayısı artarak yedi yüz elliye ulaşmıştır (Edmonds, 2003, s. 112). Aşağıdaki tabloda yıllara göre Süleymaniye Sancağı'nda meskûn olan Yahudilerin nüfus sayıları yer almaktadır.

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı'ndaki Yahudi Nüfusu

Kaza	1881-83	1895	1906-07	1919
Süleymaniye	218	433	336	750
Gülenber	59			
Merge	35			
Şehripazar	0			
Bazyar	26			
Toplam	338	433	336	750

4.1.1.7. Sancak ve Sınır Bölgesinde Yaşayan Kürt Aşiretleri

Süleymaniye Sancağı ve sınır bölgesinde yaşayan Kürt aşiretleri üç kategoriye ayrılmıştır. Bunlardan ilki yerleşik olan Kürt aşiretleridir. Genellikle şehir halkı olan bu Kürtler vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde ikamet etmekteydiler. Bu kategorideki Kürtlerin bir kısmı devlet memuru olup gelirlerini görevlerinden elde etmekteydi. Diğer büyük bir kısmı da çiftçilikle uğraşmaktaydı. Ayrıca bir kısmı da ticaret ve tarımın yanı sıra işçilik ve esnaflıkla uğraşmaktaydı. İkinci kategoride yaşayan Kürtler ise belli aşiretlere mensup olanlardı. Bunlar eğitim almamış fakat devlete bağlı ve içtimaî kurallar çerçevesinde hayat süren aşiretlerdi. Aileleriyle birlikte geçimlerini tarımdan sağlamaktaydılar. Göçebeydiler ve çadırlarda yaşamaktaydılar. Üçüncüsü ise tamamen göçebe aşiretlerdir. Bu aşiretler geçimlerini genellikle yağmaladıkları mallardan sağlardı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 148).

Süleymaniye Sancağı'na bağlı olan aşiretlerin en önemlileri Caf ve Hemevend aşiretleridir. Aşiretlerin bir kısmı hayvancılıkla uğraşırken bir kısmı da eşkıyalık faaliyetleri ile iştigal etmişlerdir. Ayrıca, Bilbas, İlgevvara ve Pişder aşiretleri sancakta rol sahibi olan diğer önemli aşiretlerdendir. Aşağıda Süleymaniye Sancağı'ndaki aşiretlerle ilgili bilgiler ayrı başlıklar altında verilmiştir.

A. Hemevend Aşireti

Hemevend aşiretinin anavatanı Loristan'dır (el-Azzavi, 2004, 4, s. 235). Hemevendlerin adı, daha sonradan Hemevend olan Ahmed-i Vend'den gelmektedir (Sirri, ty., s. 17). 2 Rebiülevvel 1308 (16 Ekim 1890) tarihinde aşiret Çelebi

(Cevamir), Reşevend (Mahmud Hacı Han), Remevend (Tahir Haydar), Sitebis (Aziz Kakıl), Devletyar (Şerif), Kablesuri (Mahmud Hameke), Sefervend (Muhammed Haylebeze), Sofivend (Halike), Yaremirvend ve Hema'il (Fettah Hüsrev) reisleriyle çeşitli taifelerden meydana gelmiştir (BOA, Y.EE: 00012/00034). Göçebe şekilde yaşamlarını sürdüren Beyzade Sefervend, Reşevend, Remevend, Hilasuri, Teymevend ve Hamail Fatimevend'dir (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 231). Beyzade, Çelebi, Reşevend, Remevend, Sefervend ve Sinebesir (Sitebis) taifeleri Bazyan bölgesinde yaşamakta olup, bin haneden meydana gelmektedir. Köylerde ikamet eden Kafroşi, Piryayi, Sofivend ve Çengini taifeleri ise dört yüz seksen haneden müteşekkildiler (Zeki, 1936, s. 405-406; Demirci ve Çabuk, 2015, s. 40). Göçebe olan Çenginiler tairesi, kışın Süleymaniye'ye yazın ise Merage'ye göç etmekte olup üç yüz haneden oluşmaktaydı (Zeki, 1936, s. 403).

Musul Vilayet Salnameleri ve İngiliz kaynaklarına göre aşiret, 1700'lü yıllarda İran topraklarından göç ederek Süleymaniye Sancağı'na bağlı olan Bazyan ve Çemçemal merkezinin yetmiş köyüne yerleşmişlerdir (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 230; Nolde, 1895, s. 147,150; Çetinsaya, 2022, s. 76; Demirci ve Çabuk, 2015, s. 40; Sırri, ty., s. 19).

Hemevendler, Kürtçe ve Farsçanın karışımı olan bir dil konuşmaktaydılar. Hatta Farsça okuyup yazabilmekteydiler (William Tweedie, 1888, s. 16; el-Azzavi, 2005, s. 94). Dinlerine son derece sadıktılar. Abbas el-Azzavi, Hemevend aşiretinin namaz vakti geldiğinde öldürülseler bile namazlarını kılmaya devam ettiklerini, hiçbir sebeple ibadetlerini ihmal etmediklerini, cesaret ve yiğitlikleriyle tanındıklarını, korkusuz ve saldırgan bir yapıda olduklarını hatta savaş sanatında da çok yetenekli olduklarını belirtmektedir. Yine doğuda çok az insanın onlar kadar savaşçı olduğunu ifade etmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 231; el-Azzavi, 2005, s. 94; Sykes, 1904, s. 202, 205).

1312/1894-95 tarihli Musul Vilayet Salnamesi'ne göre Bazyan kazasında aşirete mensup yüz hane ve iki yüz elli kişi yaşamaktaydı. 1330/1912-13 tarihli salnamede ise yüz elli hane kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 329; 1330, s. 327). İngiliz seyyah Mark Sykes, 1919 yılında aşiretin toplam hane sayısının bin iki yüz olduğunu ifade ederek Kifri, Kerkük ve Süleymaniye üçgeninde yaşadıklarını belirtmiştir (Sykes, 1919, s. 63). C.J. Edmonds ise Hemevend aşiretinin Bazyan kazasında kırk iki bin nüfus ve Çemçemal'ın merkezindeki on iki bin nüfustan oluştuğunu ifade etmiştir (Edmonds, 2003, s. 66).

B. Pişder Aşireti

Bu aşiret İran'da bulunan Pişder'den, Alan ve Serdeşt'e kadar yayılım göstermiştir (Sırrı, ty., s. 15). Kuzey Irak'ta Süleymaniye'nin Pişder kazasının merkezi Dize Kale bölgesinde yaşamışlardır. Aşiretin asıl adı Miravdali'dir. Çünkü Pişder bir bölge adıdır ve bu bölgenin insanları tümüyle aşirete mensup değildi. Pişder bölgesinde, Mamş Raşke, Mangur Rute ve Mengus Zuvi aşiretleri de bulunmaktaydı. Bölge sakinlerinin bir kısmı herhangi bir aşirete bağlı değildi. Ancak Miravadali aşireti onlara, kendi iktidarlarını zorla dayatmıştır. Bu aşiret, iki bin haneden meydana gelmekte olup iki kısma bölünmüştür (Zeki, 1936, s. 404). Bunlardan birincisi Babekir Ağa'nın bin savaşçıdan oluşan silahlı kuvveti, ikincisi ise Abbas Ağa liderliğindeki beş yüz savaşçıdır (el-Azzavi, 2005, s. 98-99).

Döneme ait arşiv belgelerine göre Pişder aşiretine bağlı Şaban Ocağı, Cakbiyasi, Nureddin, Ako ve Şılan taifelerinin toplam on beş bin yedi yüz mensubu bulunmaktaydı. Bunların on iki bin beş yüzü silahlıydı (BOA, DH.ŞFR: 00201/00130). 3 Recep 1314 (8 Aralık 1896) tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre ise Pişderler'in silahlı kuvvet sayısının yanlış hesaplandığı belirtilerek dokuz bin beş yüz civarında oldukları ifade edilmiştir (BOA, DH.ŞFR: 00201/00164).

C. Bilbas Aşireti

Bilbas aşireti Irak, İran ve Suriye'de mensupları bulunan göçebe bir aşirettir (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 223, 263; el-Emin, 1965, s. 75). Arap kaynaklarına göre aşiret birbirlerine yardım eden birkaç taifeden meydana gelmiştir (Hurşid, 1979, s. 30-31). Bu aşiret çok büyüktü ve Ranya'dan Lahican civarına, yani Osmanlı toprakları ile İran arasında yaşamaktaydılar. Yazın Savucbolak'a, kışın ise Süleymaniye Sancağı'na bağlı Pişder ve Koysancağı'a göç etmekteydiler (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 212; el-Azzavi, 2005, s. 132). Bilbas aşireti; Mamiş, Ocak, Sinn, Remek, Piran ve Mangur olmak üzere altı taifeden meydana gelmekteydi (Derviş Ziya Paşa, 1321, s. 86; et-Takrir ellezi Tafazala Bi-Takdimuhu Derviş Paşa, 1953, s. 45; Celili Celil, 1987, s. 21).

Mangur taifesi, İran tarafında Savucbolak Nehri kıyısında mütemekkin olup yüz kırk sekiz haneden müteşekkildi. Mark Sykes, Mangur taifesinin iki bin haneden müteşekkil olup yazın Vezne'ye göç ettiklerini kışın ise Dize Kale dağının kuzey eteklerindeki daimî köylerinde geçiren yarı göçer bir aşiret olduğunu ifade etmiştir (Sykes, 1919, s. 65; Bruinessen, 2013, s. 143). Piran taifesi, otuz hane olarak

Lahican'da yerleşiktiler. Piranlar köken itibari ile göçebe bir aşirettir. Bir kısmı sancak, Betvin, Karaçuğ ve Erbil'de ikamet etmekteydi. Aşiretin Karani Ağa adında bir reisi ve bu isimde bir de ataları bulunmaktaydı (el-Azzavi, 2005, s. 138). Mamiş taifesi ise yüz haneden müteşekkil olup Lahican ve Şino'da meskundular (Zeki, 1936, s. 447).

Ç. Şeyhbızini Aşireti

Şeyhbızini aşiretinin geçmişi Seyyid Baba Ali Hamadani'ye kadar uzanmaktadır. Dedeleri Şeyh İsa, Süleymaniye Sancağı'na bağlı Berzenci köyündendir (el-Karadağı, 2007a, s. 24; Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 213). Aşiretin kuzeyinde Köysancak, güneyinde Şuvan aşireti, doğusunda Taktak, batısında Altınköprü ve Salahiye aşiretleri vardır (el-Azzavi, 2005, s. 85; Hurşid, 1979, s. 111; Figan, 2022, s. 450). Aşağı Zap Nehri arasındaki elli köye yerleşmişlerdir.

Aşiret, idarî olarak Osmanlı Devleti tarafından yönetilmiştir. Aşiret, Kerkük ve Süleymaniye mutasarrıflığı ve Köysancak kaymakamlığına bağlıdır. Aşirete bağlı her kolun üç ile dört köyü bulunmaktaydı. Aşağı Zap Nehri'nin sol yakasında yaşayanlar Fars Ağa Serçınari'nin liderliğindeydi. Nehrin sağ yakasındakilerin başında ise aşiretin kurucularından Abdullah Hafid Hacı Hamza'nın oğlu olan Mahmud Ağa bulunmaktaydı. Mahmud Ağa Sardak köyünde ikamet etmekteydi. Serçınar köyünde yaşayan otuz yaşındaki Faris Ağa, zor bir kişiliğe sahip, sadık bir liderdi. Kendisi aşiretin eski reisi Reşit Ağa'nın oğlu idi. Aşiret ağalarından kırk beş yaşındaki Tefik Ağa ise Fars Ağa'nın amcası olup Kasrok köyünde ikamet etmekteydi. İkisi de Şeyh Mahmud'a yardım etmiştir. Toplamda dört yüz otuz haneden oluşan aşiretin yetmiş süvari ve beş yüz yetmiş piyade olmak üzere beş yüz erkek savaşçısı bulunmaktaydı (Hurşid, 1979, s. 114-115).

D. Caf Aşireti

Göçebe bir aşiret olan Caf aşireti, iç çatışmalar ve aşiretlerin birbirleriyle anlaşamaması nedeniyle Osmanlı Devleti tarafından, Süleymaniye Sancağı ve İran tarafında yer alan Cevanrud, Zuhab ve Sine (Senendec) civarındaki bölgelere dağıtılmıştır. Çoğunluğu Kürtçenin Sorani lehçesiyle konuşmaktaydı. Aşiret, Müslüman olup Sünni mezhebine mensuptur (BOA, DH.ŞFR: 00120/00047; Dinç, 2020, s. 413).

1700 yılına kadar aşiretin yerleşim yerleri Erdelan Emirliği'ne bağlı Cevanrud mukataası içinde yer almıştır. Ancak Erdelan emirleri ile Caf beyzadeleri arasındaki ilişkilerin bozulması ikisi arasında düşmanlığa yol açmıştır. İki taraf arasında meydana gelen mücadelelerde, Caf aşiretinin reisi öldürülerek erkek kardeşi ile kızı tutuklanmış ve daha sonra idam edilmişlerdir. Bu olaydan sonra aşiretin taife reisleri ve emirleri Baban paşasının yanında yer almaya başlamışlardır. Cevanrud'da kalanlar ise Erdelan Emiri tarafından yönetici olarak atanmıştır (Sırri, ty., s. 27).

Süleymaniye'deki Caflar, kış mevsimlerini genellikle Şirvan Nehri kıyılarında, Süleymaniye'ye bağlı Karadağ kazası, Bağdat'a bağlı Zengabad kazası vrsalına gitmişlerdir. Burada yirmi-otuz gün kaldıktan sonra İran'ın Sine (Senendec) bölgesine geçmişlerdir. Aşiret, sonbaharda tekrar Şehrizer'a dönerek orada da birkaç gün kalmıştır. Kış mevsiminde ise yerleştikleri bölgelere geri dönmüşlerdir. Aşiretin Şehrizer ovasında bir de çiftlikleri bulunmaktaydı. Aşiret mensupları ihtiyaçları doğrultusunda çiftçilikle de uğraşmışlardır. Yayla ve Zuhab bölgesindeki Koreto ve Şeyhan nahiyelerinde geçirmişlerdir. Nevruz başından itibaren hayvanlarını otlatmak için Şehrizer kı meralara gittiklerinde çiftçilikten elde ettiklerini yanlarına alıp günlük geçimlerini sağlarlardı (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 182; Rich, 1836, s. 112-113; BOA, İ.HR: 00106/00519; Marufoğlu, 1998, s. 123; Dinç, 2024, s. 82).

Aşirete bağlı Cuvanrodi (Cuvanro) taifesi, yaz mevsiminde Cuvanrod bölgesinde, kış mevsiminde ise Zuhab'n batı ve doğu yakasındaki Bemo Dağı'nın karşısındaki alanda yaşamaktaydılar. Nedri taifesi, yaz mevsiminde Vend Dağı'nın batı yakasında, kış mevsiminde ise Zuhab'a bağlı olan Haneşuri nahiyesi arasında yaşamaktaydılar. Zerduyi taifesi ise yaz mevsiminde Cuvanrod, kış mevsiminde ise Haneşuri nahiyesinde yaşamaktaydılar (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 116-117).

İran'daki Cuvanrodi taifesinin bin yüz hanesi bulunmaktaydı. Yazın Zuhab kazasının Han Sur nahiyesinin dağlarında yaşamışlardır. Bu taife, üç bey tarafından idare edilmiştir (Derviş Ziya Paşa, 1321, s. 61-62; et-Takrir ellezi Tafazala Bi-Takdimehu Derviş Paşa, 1953, s. 32-33). Bu beyler Keyhüsrev Beyzade Muhammed Bey, Muhammed Beyzade Kadir Bey ve Muhammed Beyzade Ahmed Bey'dir. Keyhüsrev Beyzade Muhammed Bey'in aşiretine bağlı nüfus daha fazlaydı. Muhammed Beyzade Ahmed Bey'e bağlı aşiretin ise dört yüz elli civarında hanesi bulunmaktaydı (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 182).

Caf aşiretine bağlı taifeler ve hane sayıları hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Hurşid Paşa'ya göre Caf aşireti, yirmi dört taife ve dört bin yüz

haneden meydana gelmekteydi (Mehmed Hurşid Paşa 1997, s.181; Derviş Ziya Paşa, 1321, s. 58-60; et-Takrir ellezi Tafazala Bi-Takdimehu Derviş Paşa, 1953, s. 30-31). 1310/1892-93 tarihli Musul Vilayet Salnamesi'ne göre aşirete bağlı on taife ve altı bin sekiz yüz elli hanenin olduğu kaydedilmiştir. Aşirete bağlı altı bin sekiz yüz elli hanenin bin dört yüzü Mikail taifesi ve Reşebu taifesine, yüz on hanesi Şatirye taifesine, beş yüz hanesi Ruğzavi taifesine, beş yüz hanesi Gelali taifesine, iki yüz elli hanesi Haruniye taifesine, üç yüz hanesi Nuruli taifesine, beş yüz hane Seddani Emane taifesine, yedi yüz hanesi Yezdan Bahşi taifesine, beş yüz hanesi Elme taifesine ve son olarak bin üç yüz hanesi Pıstemali taifesinden mürekkepti (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 225-228). Aşağıdaki tabloda Caf aşiretine bağlı taifelerin hane sayıları yer almaktadır.



Çizelge 4.1. Caf Aşireti Taifelerinin Hane Sayıları

1848-1852		1310/1892-93	
Taife	Hane	Taife	Hane
Mikaili		Mika'il	1400
Şatri		Şatiri	1100
Ruhzadi		Ruhzadi	500
0		Gelali	500
Haruni		Haruni	250
Nuruli		Nurnuli	300
Sedani		Sedani	400
Yezdan		Yezdan Bahşi	700
Amele		Alme	400
0		Piştemale	1300
Kemaliye			
Necmeddini			
Bilbas			
Beraz			
Gülgeni			
Başki			
Mürid Nasırı			
Tiylegu			
Şeyh İsmail			
Sofivend			
Çingiri			
Kadavr (Gazanferi)			
Kelür (Kelhür)			
Lerr			
Dürraci			
Zerdui			

24	4100	10	6850

Ağustos 1901 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde Caf aşiretinin hane sayısı on bin olarak kaydedilmiştir (BOA, Y.PRK. MŞ: 00007/00042). Döneme ait İngiliz kaynakları da bu sayıyı doğrulamaktadır (Sykes, 1919, s. 64). Arap kaynaklarında, aşirete bağlı taifeler ve sayıları daha teferruatlı bir şekilde kaydedilmiştir. 1914-18 yılları arasına ait bu kayıtlarda aşiretin yirmi bir taife ve on dört bin dokuz yüz on haneden müteşekkil olduğu kaydedilmiştir. Bu kaynaklara göre Haruni taifesi sekiz yüz hane, İsmail Azizi bin beş yüz hane, Mikaili iki bin hane, Reşuburi bin hane, Tırhani beş yüz hane, Şatri bin sekiz yüz hane, Sadati üç yüz hane, Badağı iki yüz elli hane, Başki üç yüz hane, Amala dört yüz hane, Yusufcani beş yüz hane, Nuruli yüz elli, Kemali beş yüz hane, Yezdan dokuz yüz hane, Tavgozi iki yüz hane, Gelali iki bin hane, Piştimala elli hane, Bisri iki yüz hane, Yavrusi iki yüz hane, Şeyh İsmail bin hane, İsayi üç yüz hane ve Sufyevendi altmış haneden ibaretti (Zeki, 1936, s. 403-404).

1919 yılına gelindiğinde aşiretin en büyük taifesi olan Mikaili taifesi iki bin hane, beş yüz süvari ve bin piyadeden meydana gelmekteydi. Celali taifesi sekiz yüz hane, dört yüz süvari ve altı yüz piyadeden ibaretti. Ruğzayi sekiz yüz otuz hane, üç yüz süvari ve beş yüz piyadeden ibaretti. Haruni yedi yüz seksen hane, üç yüz süvari ve beş yüz piyadeden ibaretti. Şatri bin yüz elli hane, dört yüz süvari ve altı yüz piyadeden ibaretti. Tirhani dört yüz hane, yüz elli süvari ve dört yüz piyadeden ibaretti. Yezdan Bahşi yedi yüz elli hane, Kemaleyi ise beş yüz hane olarak kaydedilmiştir. Sekiz taifenin toplamda yedi bin iki yüz on hanesi, üç bin altı yüz piyade ve iki bin elli süvari savaşçısı bulunmaktaydı (Hurşid, 1979, s. 79,85). Aşağıdaki tabloda 1914-19 yılları arasında Caf aşiretine bağlı taifelerin isimleri ve hane, piyade ve süvari sayıları yer almaktadır.

Çizelge 4.1. Caf Aşireti Taifelerinin Sayısı (1914-19)

1914-18		1919			
Taife	Hane	Taife	Hane	Piyade	Süvari
Mika'ili	2000	Mika'ili	2000	1000	500
Haruni	800	Celali	800	600	400
Şatiri	1800	Ruhzadi	830	500	300
Tirhani	500	Haruni	780	500	300
Yezdan Bahşi	900	Şatiri	1150	600	400
Kemaleyi	500	Tirhani	400	400	150
İsmail Azizi	1500	Yezdan Bahşi	750		
Reşebori	1000	Kemaleyi	500		
Sadati	300				
Badaği	250				
Başki	300				
Yusufcani	500				
Nuruli	150				
Tauguzi	200				
Gelali	2000				
Pıştmala	50				
Bisiri	200				
Yarveysi	200				
Şeyİsmail	1000				
İsayi	300				
Suvivend	60				
21	14910	8	7210	3600	2050

Bölgede önemli bir yer teşkil eden Caf aşireti savaş zamanlarında Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış, barış zamanında ise üretim işleriyle meşgul olmuşlardır. Osmanlı-İran arasındaki sınır boylarında yer alan aşiret iki ülke

arasındaki sınırların güvenli ve istikrarlı bir hal almasında önemli görevler üstlenmişlerdir.

E. İlgevvera Aşireti

Aşiretin kişi ve hane sayısı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Mehmed Hurşid Paşa, İlgevvera aşiretinin on iki taife ve toplamda iki bin altı yüz elli haneden meydana geldiğini ifade etmiştir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 183). Aşiret, hayvanlarını otlatmak için ilkbaharda Savucbolak'a gitmekte, sonbaharda ise Süleymaniye, Surdaş, Bazyan ve Karadağ kazalarının çevresine gelerek bir süre bu çevrede kalmaktaydılar. Kış mevsiminde ise Asker, Kal'a-i Söke, Serçina, Kend Ağa, Çubuk Kal'a, Çemçemal, Bazyan, Zend, Zengene ve Kerkük topraklarına kadar yayılmaktaydılar (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 183; el-Azzavi, 2005, s. 112,119).

İlgevvera aşireti, genellikle göçebe bir yapıya sahip olmuştur. Bu nedenle de geçim kaynakları yetiştirdikleri hayvanlarla sınırlı kalmıştır. Yoğurt, peynir, tereyağı, yün ve deri gibi hayvan ürünlerinin ticaretini yapmışlardır (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 226, 229). Ayrıca çeşitli basit halılar dokuyup, satmışlardır. Aşiretin yetiştirdikleri atlar da meşhurdur (el-Azzavi, 2005, s. 119).

İlgevvera aşireti, aslında bağımsız bir aşiret olmayıp Caf aşiretine bağlı bir taifedir. Zaman içerisinde Caf aşiretinden ayrılarak İsmail Uziri taifesi etrafında toplanarak kırk taifeden meydana gelmiştir. İsmail Uziri taifesi devamlı hareket halindeki göçebe aşiretin işlerini yönetmiş ve güvenliği sağlamıştır. Mera ve yayla mevsimlerinde çadırları, hayvanları ve aşiretin hareketlerini denetleyip gidilecek yerlerde onlara eşlik etmişlerdir (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 303-304).

Çizelge 4.1. İlgevvara'nın Taife ve Haneleri

Taife	Hane
Mendümi	400
Şeyh İsmail	400
Kelali	500
Ahmed-vend	300
Vermezyar	60
Saytari	50
Kelevi ve Kavani	200
Kafiruşi	50
İsmail Azizi	100
Heyasi	50
Mameleysi	40
Kürzei ve Mereznek	100
12 Taife	2650 Hane

4.2. SANCAĞIN HANEDANLARI, KÜRT AŞİRETLERİ VE İSKÂN SİYASETİ

4.2.1. Babani Hanedanlığı'nın Kuruluş Tarihçesi ve Siyasî Faaliyetleri

Osmanlı arşiv kayıtlarında “Baban Cemaati” olarak kaydedilen Babani isminin kökeni bilinmemekle birlikte hanedanın ismi olan “Baban” teriminin Baba’dan geldiği düşünülmektedir (BOA, AE.SMHD: 00103/00236; BOA, A.DVNS.AHK.DB.d: 1, s. 152, h. 2). Kelime, Babanilerin ataları olarak bilinen Baba Süleyman’a nispetle zaman içerisinde hanedanı isimlendirmek için kullanılmaya başlanmış ve “Baban” veya “Babani” olarak literatüre geçmiştir (Rich, 1836, s. 81).

Babanilerin bir aşiret mi yoksa bir hanedanlık mı olduğu konusu tartışmalıdır. Fars ve Arap kaynaklarının çoğu Babanlardan aşiret olarak değil de hanedanlık olarak söz etmektedir (Şerefhan Bitlisi, 1971, s. 349). Hanedanlık, İran sınırına yakın Pişder’de yerleşti. Faki Ahmed Darışmani’nin hanedanlığı (1551-1664) döneminde Osmanlı ile İran arasında yaşanan mücadelelerde, Faki Ahmed Darışmani

kuvvetleriyle birlikte Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Osmanlı merkezi idaresi bu yardımları karşılığında ona Pişder ve Kaleçolan'ın hükümdarlığını verdi (Yamulki, 1335, s. 1-2). Babası Mir Muhammed, İran'ın Ardalan bölgesinden iki bin atıyla Süleymaniye'ye gelerek çevredeki aşiretleri ve Pişder bölgesini fethetti. Osmanlı devlet merkezinin bölgeden uzak olması ve bölgenin idaresini ve yönetimini kolaylaştırmak için Pişder bölgesi idarî bir birim haline getirilerek Süleymaniye Sancağı ve çevresi Babanilere tevdi edildi (el-Va'ili, 2008, s. 100)

Günümüzde Kuzey Irak olarak nitelendirilen bölge, Osmanlı hakimiyetinin başlangıcında genel olarak Kürt Hanedanları tarafından yönetilmekteydi. Süleymaniye şehri kurulmadan önce Kürt Hanedanları otonom bir şekilde kendi bölgelerini idare etmekteydiler (Zeki, 1951, s. 54). Baban Hanedanı, parçalar halinde olup ailenin idarî ve siyasî merkezi Merge, Şarbaşir ve Kaleçolan kentleri idi (Müellif Ğir Maruf, 2010, s. 31-37).

Babani Hanedanlığı'nın bölgedeki hakimiyeti XV. yüzyılın sonları ve XVI. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir (el-Kerkükli, ty., s. 174,176). Bu dönemde hanedan beş aileye bölünmüş şekildeydi. Bunlardan Mir Abdal'ın oğlu Mir Budak'ın hanedanlığı, Safevi Devleti'nin kuruluşuyla (1501-1736) eş zamanlı olarak tarih sahnesine çıkmıştır. İkinci hanedan Bayram oğlu Mir Never Hanedanlığı olup 1516-1519 yılları arasında üç yıl hüküm sürmüştür. Üçüncü ve dördüncü hanedanlar aynı dönemde iktidara gelmek istediklerinden aralarında mücadeleler başlamış ve neticede Mir Süleyman (1519-1530) ve Mir İbrahim (1519-1528) anlaşarak kendi hanedanlıklarını temsil etmeye başladılar. Ancak aralarındaki anlaşmazlık son bulamayarak 1528'de Mir Süleyman, hanedanın iktidarını tek başına yönetmek için Mir İbrahim'i öldürmeyi başardı. Beşinci hanedanın lideri olan Faki Ahmed Darışmani'nin hanedanlığı ise 1551-1664 yılları arasında hüküm sürmüştür (Hüseyin, 2006, s. 259-260; el-Azzavi, 2004, 6, s. 105-107). Bu beş hanedanın yönetimi sırasında Osmanlı Devleti ile Babani Hanedanlığı arasındaki ilişki dostluk ve düşmanlık arasında gidip gelmiştir. Başlangıçta dostluk ve anlaşmaya dayalı olan ilişki, daha sonra Babanilerin siyasî yola girmeleri ve Osmanlı hakimiyetini reddedip onlara karşı gelmeleriyle düşmanlığa dönüştü. Osmanlı Devleti'nin Bağdat valileri, ilk başlarda Babanilerin uygun gördükleri şahısları yönetici olarak tayin etmekteydiler (Zeki, 1936, s. 21-31; Haruti, 2012, s. 98-119). Söz gelimi, Bağdat valiliği tarafından Babani Halid Paşazade Süleyman Bey'e, 21 Ramazan 1160 (26 Eylül 1747) tarihinde mirimiranlık ve sancak beyliği rütbesi verilmiştir (BOA, AE.SMHD: 00103/00236). Fakat ilerleyen süreçte Babanilerin güçlenmeye başlamaları, Osmanlı'ya karşı sadakatsiz davranmaları ve vergilerini ödemekte sorun

çıkarmaları iki taraf arasındaki ilişkilerin daha da bozulmasına neden oldu. Ali Paşa 1762'de Bağdat valisi olduğunda Babani Süleyman Paşa'dan kendi yönetimi altındaki bölgelerde birkaç yıl boyunca topladığı vergileri devretmesini istemiştir. Ancak Babani Süleyman Paşa vergileri ödemeyi reddetmiştir. Bunun üzerine Bağdat valisi Ali Paşa, Babani Süleyman Paşa'ya karşı savaşmak üzere yola çıktı. Süleyman Paşa yenilerek İran'a gitti. Bölgenin idaresi Babani Ahmed Paşa'ya, sancak ve Hariri'nin tamamı ise Timur Paşa'ya verildi (el-Va'ili, 2008, s. 92-100). Benzer şekilde 1780 yılında Bağdat valisi Süleyman Paşa ve Babani Mahmud Paşa arasında Süleymaniye'nin idaresi konusunda anlaşmazlık çıktı. Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın, Babani İbrahim Bey'i Süleymaniye'ye mutasarrıf olarak ataması üzerine çatışma ve düşmanlık daha da derinleşti. 1781 yılında Bağdat valisi Süleyman Paşa, Babani Mahmud Paşa'ya karşı askerî operasyon başlattı. Babani Mahmud Paşa ve oğlu Osman, askerî açıdan iyi hazırlanmış olmalarına rağmen Baban emirlerinin çoğunun Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın ordusuna katılması nedeniyle zaferin zor olacağını biliyorlardı. Bunun üzerine Babani Mahmud Paşa özür dilemek için Bağdat valiliğine bir heyet gönderdi. Neticede Bağdat valisi, on bin dirhemin yanı sıra Köysancak ve Herir'den vazgeçmesi karşılığında Babani Mahmud Paşa'nın Süleymaniye'de kalmasına izin verdi. Babani Mahmud Paşa'nın oğullarından bir kısmı rehin alınarak Bağdat'a gönderildi (el-Kızılcı, 1938, s. 25; el-Karadağı, 2007a, s. 35; el-Azzavi, 2000, s. 269; Soane, 1914, s. 182,185).

XVIII. yüzyılın sonlarında Babani Halid Bey Baban Sancağı'nın Mutasarrıfı, Ali Bey Köysancak Emiri, Sefi Kali Bey Caf Emiri, Mustafa Bey Herir Emiri, Ferhad Beyzade Kızılca Emiri, Ferhad Bey Şehrizer Emiri ve Hasan Bey Serucik Emiri görevindeydi (el-Azzavi, 2004, 5, s. 255). Baban Hanedanlığı bu şekilde bölgede sahip oldukları dinî statülerine ilaveten siyasî bir kimlik de kazanmışlardı. Bölge, Osmanlı Devleti hakimiyeti altına geçince Osmanlılar, Babanilerin Kaleçolan bölgesindeki hakimiyetini tanıdı ve bölgenin emirlerine paşa unvanını verdi (Zeki, 1936, s. 30-31; Haruti, 2012, s. 118-119.). Böylece Osmanlı Devleti, Babanilerin kendi topraklarını idare etmelerine resmen izin verdi.

Osmanlı Devleti'nin bölgede bu şekilde bir siyaset takip etmesinin çeşitli politik amaçları bulunmaktaydı. Bu amaçlardan ilki Babani emirlerinin, ağalarının ve aşiretlerinin sorunlarından kurtulmak, Babanilerin isyan etmelerini önlemek ve onların devlete tabi olmalarını sağlamaktır. Devletin ikinci amacı özellikle İran gibi yabancı güçleri emirler aracılığıyla bölgeden uzaklaştırmaktı. Son olarak bölgenin Osmanlı iktidar merkezinden uzak olması nedeniyle devlet, emirler üzerinden bölgeyi idare etmeyi amaçlamıştır. Uygulanan bu politikalar neticesinde Osmanlı

Devleti, Babanileri kendilerine çekmeyi ve onları uzun süre devlete tabi kılmayı başardı. Fakat meydana getirilen bu politik konjonktür uzun süre devam etmemiştir. Sancağa tayin edilen Baban emirleri ile valiler arasında sürekli sorunlar yaşanmıştır. Baban emirleri sancağın idarî yetkisini devralarak merkezdeki valilerin yetkilerini azalttılar. Valilerin bu durumu kabullenmeyişi aralarında çatışmalar yaşanmasına zemin hazırladı. Neticede Baban emirleri bölgelerinin yönetimlerini kendi tekelleri altına alarak kuruluşlarını gerçekleştirdiler.

Babani İbrahim Paşa, (1782-1803) yılları arasında Süleymaniye Sancağı'nın mutasarrıflığı görevinde bulunmuştur. Babani İbrahim Paşa valilik görevinde iken Bağdat valisi Süleyman Paşa 1785 yılında, Hacı Süleyman Bey Eş-Şavi'nin Bağdat emirlerine karşı başlattığı isyanı bastırmak için kendisinden yardım talep etti. Bunun üzerine Babani İbrahim Paşa yardım etmek için Bağdat'a gitti. Bağdat valisi, Babani güçleriyle birleşerek Eş-Şavi ile karşı karşıya geldi. Eş-Şavi, Babaniler tarafından desteklenen Bağdat güçlerine karşı koyamayarak Habur Nehri'ne doğru kaçmak zorunda kaldı. Savaşın kazanılmasından sonra 1786 yılında Babani birlikleri Süleymaniye'ye geri döndüler. Ancak Eş-Şavi'nin isyanı güçlenerek ve daha da büyüyerek yeniden başladı. Kapucu Kethüdası Halit Ağa, valinin emriyle Eş-Şavi'ye karşı savaştı. Fakat Eş-Şavi Felluce yakınlarında yaşanan bu savaşta üstün gelmeyi başardı. Bu zafer onu, saldırılarına devam etmeye teşvik ederek Bağdat'ın batısındaki Kazımiye şehrine kadar ulaştırdı. Bunun üzerine Bağdat valisi, Naib Ahmed Ağa'yı askerî bir güçle Eş-Şavi üzerine gönderdi. Fakat bölgedeki birçok aşiretin Eş-Şavi'ye katılması nedeniyle hareket daha da büyüdü. Kaynaklar, Eş-Şavi kuvvetlerinin yirmi bine ulaştığını yazmaktadır. Eş-Şavi Bağdat'a ulaşarak burayı kuşatma altına aldı. Bağdat valisi Süleyman Paşa, Babani İbrahim Paşa'dan yardım istedi (Hüseyin, 2006, s. 235-236; Dehiş, 2007, s. 83-86). Babani İbrahim Paşa, daha önce Bağdat valiliğine yaptığı yardımlar karşılığında herhangi bir övgüye mazhar edilmediği için kuvvetlerini ağır ağır toplamaya başladı. Daha sonra yolların bozuk olduğunu da bahane ederek ordusunu yavaş yavaş ilerletti. Bu sırada Bağdat'a yakın olan Babani Mahmud Paşa'nın oğlu Osman Paşa, valiye yardım ederek kuşatmanın kaldırılmasını sağladı. Bunun üzerine Bağdat valisi Süleyman Paşa, Babani İbrahim Paşa'yı görevden alarak yerine Osman Paşa'yı sancak beyi olarak tayin etti (el-Va'ili, 2008, s. 150-152.).

Mustafa Ağa el-Kürdi'ye, Basra'da çıkan Eş-Şavi isyanının bastırılmasında yaptığı katkıdan dolayı 1788'de Basra Mütesellimliği verildi. Fakat Mustafa Ağa el-Kürdi, Bağdat'taki yetkililere karşı çıkarak Memluk yönetimini yıkmak için gizli bir şekilde Babani Osman Paşa ile temasa geçti. Bağdat valisi bu planı Süleyman Eş-

Şavi aracılığıyla öğrendi. Eş-Şavi, bu ifşayı valinin güvenini yeniden kazanmak ve bu kişilerden intikam almak adına yapmıştı. Öte yandan hareketin başarıya ulaşamayacağından ve kendisinin suçlanacağından da korkmaktaydı. Bağdat valisi, Babani Osman Paşa'nın Bağdat'a gelmesini istedi. Osman Paşa, Bağdat'a vardığında vali tarafından olumlu bir şekilde karşılandı. Bağdat valisi, Babani Osman Paşa'dan Basra mütesellimlerine yönelik operasyona katılmasını istedi. Meydana gelen savaşta Mustafa Ağa el-Kürdi yenildi. Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın Bağdat'a dönmesinin ardından Mustafa Ağa el-Kürdi de Kuveyt'e kaçtı (el-Azzavi, 2004, 6, s. 122-123; Dehış, 2007, s. 86-90).

Fars kaynaklarına göre Babani Mahmud Paşa'nın oğlu Osman Paşa güçlü bir kişiliğe sahipti. Bu nedenle Bağdat valisine biat etmeyeceğini açıkça dile getirmiştir. Bağdat valisi intikam almak amacıyla Osman Paşa'yı Bağdat'a çağırdı. Osman Paşa, Bağdat'a vardikten kısa bir süre sonra vali tarafından tutuklanarak zehirlenmiş ve öldürülerek Ulu Camii Mezarlığı'na gömülmüştür (Borekeyi, 1378, s. 718). Babani Osman Paşa'nın yakınları bu olayı öğrenince bir kısmı Kürt bölgelerine kaçmış kalanlar ise valiye biat etmek zorunda kalmışlardır (el-Kerkükli, ty., s. 189-190).

4.2.1.1. Abdurrahman Bey Dönemi (1789-1813)

Babani Osman Paşa'nın kardeşi Abdurrahman Bey, Süleymaniye emiriydi. Ağabeyi Babani Osman Paşa'nın başına gelenleri ve yerine İbrahim Paşa'nın tayin edildiğini öğrenince ailesiyle birlikte Sankar'daki Kirmanşah'a taşındı (Zeki, 1951, s. 101). Abdurrahman Bey, valiye bir mektup yazarak Süleymaniye mutasarrıflığı görevinden istifa ettiğini bildirdi. Vali bu durumun bölgede gerginliğe yol açacağını ifade ederek geri gelmesini talep etti. Bunun üzerine Abdurrahman Bey, 1789'da geri döndü ve vali tarafından sıcak bir şekilde karşılanarak memnun olmuştur. Vali, Abdurrahman Bey'i Baban Bölgesi, Köysancak ve Harir'in mutasarrıflığı görevine tayin ederek paşalık payesiyle ödüllendirdi. Bağdat valisi, Babani İbrahim Paşa'yı da görevinden azletti. Babani İbrahim Paşa azledildiği haberini alınca önce Sine'ye, oradan da Kirmanşah'a giderek Barna denilen yere yerleşti. Daha sonra Babani İbrahim Paşa İran'dan döndü ve vali tarafından affedilerek yanına yerleşti. Yakınları ise Kerkük ve çevresine yerleştirilerek geçimlerini sağlamaları için onlara Kızılribat, Kulay, Hanekin, Aliabad, Beşir ve Tuz Hurmatu köyleri verildi (el-Kerkükli, ty., s. 192-193).

Babani Abdurrahman Paşa'nın hükümranlılığı (1789-1797) yılları arasında sekiz yıl, (1803-1805) yılları arasında iki yıl, (1806-1808) yılları arasında iki yıl,

(1808-1811) yılları arasında üç yıl, (1812-1812) yılında birkaç ay ve 1813 yılında bir yıl sürmüştür (Baban, 1993, s. 48; Habib, 2013, s. 249-250). Sahip olduğu siyasî gücü onu Bağdat valileri ile çatışmalara sürüklemiştir. 1805, 1808 ve 1812 yıllarında Bağdat valisi ile üç kez, Bağdat valileri Ali Paşa, Süleyman Paşa ve Abdullah Paşa dönemlerinde iki kez Bazyan Boğazı'nda ve bir defa da Kifri'de çatıştı (Zeki, 1936, s. 242-261).

Babani Abdurrahman Paşa'nın Osmanlı Devleti ile iyi ilişkileri bulunmaktaydı. Hatta paşa, Osmanlı Devleti'ne askerî yardımda da bulunmuştur. Babani Abdurrahman Paşa, İran Devleti nezdinde de yüksek bir mevkiye sahipti ve ölümünden sonra bile İranlılar tarafından saygı görmeye devam etti. İran Devleti, Babani Abdurrahman Paşa çocuklarına babalarını örnek göstererek onlardan babaları gibi davranmalarını istemekteydi (Hasan, 1363, s. 31).

Babani Abdurrahman Paşa, 1813 yılında geçirdiği bir hastalık nedeniyle vefat etti. Vefatını müteakip, Kuzey Irak'ın şeyhleri, emirleri, ayanları ve aşiret reisleri, valiye büyük oğlu Mahmud Bey'in yönetime gelmesini teklif ettiler. Vali bu teklifi kabul ederek Mahmud Beyi Süleymaniye'nin yanı sıra Köysancak ve Harir'in hâkimi olarak tayin ederek onu paşa payesiyle taltif etti (el-Kerkükli, ty., s. 261-262).

4.2.1.2. Mahmud Paşa Dönemi (1813-1834)

Babani Abdurrahman Paşa'nın oğlu Babani Mahmud Paşa, 1813-1834 yılları arasındaki on dokuz yıllık hükümdarlığı boyunca Bağdat valisiyle olduğu kadar diğer düşmanlarıyla da sürekli çatışma halindeydi. Herir, Köysancak ve diğer bazı şehirleri ele geçirmeyi başardı ve 1834 yılında iktidardan uzaklaştırılınca kadar Süleymaniye'de kaldı (Borekeyi, 1378, s. 719-720).

Mahmud Paşa, Osmanlı ve İran arasındaki ilişkiden rahatsız idi. Çünkü her iki devlet Süleymaniye emirlerine baskı yapmaktaydı. Osmanlı Devleti, Mahmud Paşa'ya İran'a vergi ödememesi ve kendi yanlarında yer alması gerektiği noktasında baskı yapmaktaydı. Diğer taraftan ise Kirmanşah valisi Muhammed Ali Mirza da Mahmud Paşa'yı kendi yanına çekmeyi ve Osmanlılara karşı onu kullanmayı düşünmekteydi. İki taraf arasında kalan Mahmud Paşa, Osmanlı Devleti'nden beklediği yardımı alamamıştır (Rich, 1836, s. 71).

Bağdat defterdarı Davud Efendi, çevresinin teşvikiyle 1816'da Bağdat valisi olma fikrine kapıldı. Davud Efendi'nin böyle bir düşünceye kapılması, Bağdat valisi

Said Paşa ile arasında anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına neden oldu. Davud Efendi etrafına topladığı ordu ile Bağdat'tan Kerkük'e doğru yola çıktı. Mahmud Paşa, Davud Efendi'ye bir mektup göndererek onu Süleymaniye'ye davet etmiştir. Bunun üzerine Davud Efendi davete icabet ederek Süleymaniye'ye gitmiş ve burada kırk gün kaldıktan sonra beraberinde Mahmud Paşa ve Süleyman Paşa ile birlikte Kerkük'e geri döndü (el-Kerkükli, ty., s. 271-273; Beg, 1962, s. 61-62; el-Azzavi, 2004, 6, s. 268).

Davud Paşa Süleymaniye'de iken Babani Mahmud Paşa ona İran hükümetiyle her türlü temasını keseceğine dair söz verdi. Böylece Babani Mahmud Paşa sözünü yerine getirerek ilişkilerini kesti. Ancak Kirmanşah hükümdarı Şahzade Muhammed Mirza'nın tehdidi, Babani Mahmud Paşa üzerindeki baskı ve Babani Mahmud Paşa'nın Bağdat valisine olan güvensizliği nedeniyle sözünü tutmadı. Daha önce sözünü ettiğimiz üzere, İran hükümeti Şehrizar bölgesine göz dikmişti. Kirmanşah'ın hükümdarları ayrıca Kuzey Irak'ta hayvancılık yapan ve hayvanlarını otlatmak için İran topraklarına giren aşiretlerden vergi topluyordu. Bu nedenle Baban paşalarıyla ilişkilerini kesmek istemedi ve bunda da başarılı oldu (el-Va'ili, 2008, s. 229). Ancak Fars kaynaklarında, Bağdat valisi Babani Mahmud Paşa ile ilişkilerinin bozulmasını, Bağdat valisi olan Davud Paşa'nın Süleymaniye'nin yönetimini zorla ele geçirmesine bağlamaktadır. Bu nedenle Süleymaniye halkı bu valiye karşıydı (Salih, 1356, s. 145).

Sonuç olarak Babani Mahmud Paşa, Bağdat valisi Davud Paşa'nın verdiği emirleri reddederek ve uygulamayarak Bağdat paşasından uzaklaşmak zorunda kaldı. Bu şekilde barışçıl yollarla Bağdat paşasının biatından çıktı. Vali, Babani Mahmud Paşa'yı tekrar kendi yanına çekmeye ve diplomasi yoluyla ikna etmeye çalıştı. 1817'de Mühürdar İneyetullah'ı kendisiyle görüşmek üzere gönderdi. Ancak Babani Mahmud Paşa kararında ısrar etti. Temsilciyi, İran sınırına yakın olması nedeniyle buraya yaklaşması gerektiğine ikna etmeye çalıştı. Bağdat valisinin askerî yardımı daha yetişmeden İran, bölgeye saldırıda bulundu. Davud Paşa bunun üzerine Bağdat valisi Babani Mahmud Paşa'nın görevden alınmasına karar verdi. Mühürdar İneyetullah'ya askerî operasyon başlatmasını emretti. Babani Mahmud Paşa bunu öğrenince kardeşlerinden Karadağ emiri Hasan Bey'den İran'a giderek Muhammed Ali Mirza'yı yanında teminat olarak muhafaza etmesini istedi. Fakat Hasan Bey 500 savaşıcı toplayarak Bağdat'a doğru ilerledi ve kardeşinin yaptığından dolayı özür diledi (el-Kerkükli, ty., s. 283). Bağdat valisi, Hasan Bey'e ödül olarak Köysancak yönetimini ve paşa unvanını verdi. Rich'e göre Hasan Bey, Babani Mahmud Paşa'nın iyi bir kardeşiydi ancak Bağdat valisi Davud Paşa onu kardeşine karşı

kullanmaya çalıştı. Bu nedenle ona rütbe ve unvan verdi. Daha sonra Hasan Bey geri çekilerek sahayı kardeşine bıraktı (Rich, 1836, s. 131,114).

Babani Mahmud Paşa, Bağdat valisiyle savaşmak üzere Kirmanşah hükümdarı Muhammed Ali Mirza'ya başvurdu ve üç askerî operasyonda kendisinden yardım aldı. Bunlardan ilki, Muhammed Ali Han liderliğindeki on bin askerin Süleymaniye'ye gönderilmesiydi. İkincisi, Hasan Ali Han el-Fili liderliğindeki Mandali'ye yapılan saldırı ve üçüncüsü ise Kelb Ali Han ve Kalhur'un hükümdarı Ali Han liderliğindeki Bedre ve Cesan saldırılarıydı. İran'ın bu birlikleri Babani Mahmud Paşa'ya yardım etmek için göndermediği açıktır. Çünkü yardım etme bahanesiyle Kuzey Irak'ı işgal etmek istiyordu. Aynı şekilde Bağdat valisi Davud Paşa da üç taraftan askerî harekât başlatmıştı. Ancak kuzey ve güneydeki Zübeyd aşiretinin isyanı üzerine İran'la barış yapmak zorunda kalmıştır. Bağdat valisi Davud Paşa ile Şehzade Muhammed Ali Mirza arasında 1818 yılında yapılan barışa göre:

Merkezi otoriteye bağlı olmak şartıyla Babani Mahmud Paşa, Süleymaniye'nin mutasarrıflığında kalacak ve Köysancak ile Hariri'nin tamamı kendisine verilecek.

Bağdat Valisi Davud Paşa, İran topraklarına giren Babaniler için af çıkaracak ve onları Osmanlı topraklarına iade edecek.

İran birlikleri Bedre, Mandali ve Cesan'daki Irak topraklarından çekilecektir (el-Kerkükli, ty., s. 269-270; Dehış, 2007, s. 115-119).

Babani Mahmud Paşa'nın İranlıların desteğini aldığı açıktır. Çünkü iktidara geldikten sonra İran hükümdarına vergi vermeye başladı. 1818'de yeniden iktidara gelen Şehzade Muhammed Ali Mirza, Babani Mahmud Paşa'ya iktidarda kalmaya devam etmesi karşılığında vergisini ödemesi için bir mektup gönderdi. Babani Mahmud Paşa'nın vergi vermeyi reddetmesi üzerine aralarında anlaşmazlık çıktı. İranlılara karşı ortaya çıkan bu yeni durum Bağdat valisi Davud Paşa ile Babani Mahmud Paşa'yı birbirine yakınlıştırdı. Çünkü Bağdat valisi Davud Paşa, Kuzey Irak'taki İran yönetimini ortadan kaldırmak için Babani Mahmud Paşa'ya ihtiyaç duymaktaydı. Babani Mahmud Paşa ise kendisini savunacak gücü olmadığından Bağdat valisi ile anlaşmak durumunda kaldı (el-Va'ili, 2008, s. 240).

4.2.1.3. Süleyman Paşa Dönemi (1834-1838)

Abdurrahman Paşa'nın oğlu olan Babani Süleyman Paşa iktidara geldikten sonra dönemin Bağdat valisi Ali Rıza Paşa (1831-1842) ile ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Yakınlaşmadan rahatsız olan İran Devleti, Süleyman Paşa'ya haber göndererek Bağdat valisine bağlılıktan vazgeçmediği takdirde Mahmud Paşa'yı iade etmeyeceklerini bildirdiler. Süleyman Paşa'nın Bağdat valisi Ali Rıza Paşa ile olan bağlılığının devam etmesi üzerine İranlılar, Süleymaniye Sancağı üzerine sefer düzenlediler. Sefer başarısız olmasına rağmen 1834 yılına kadar Süleymaniye kuşatması devam etmiştir (el-Va'ili, 2008, s. 257-258).

4.2.1.4. Ahmed Paşa Dönemi (1838-1847)

Süleyman Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa, babasının ölümünden sonra onun yerine geçti (Borekeyi, 1378, s. 719-720). 1840 yılında İran'ın yardımıyla Babani Mahmud Paşa, Süleymaniye'ye döndü. Bu sırada vali Ali Rıza Paşa, Babani Mahmud Paşa'yı affederek onu yeniden iktidara getirdi. Babani Ahmed Paşa bunu duyunca yandaşlarıyla birlikte iktidardan geri çekildi.

Bu sırada Babani Abdurrahman Paşa'nın torunu Ali Bey ortaya çıkarak miras talebinde bulundu. Kendisinin Şii, annesinin ise İranlı olduğunu söyleyerek İranlılardan Süleymaniye'nin yönetimini devralmalarında yardım etmelerini istedi. İranlıların da yardımıyla Süleymaniye şehrini ele geçirerek Babani Ahmed Paşa'yı tutukladı. 1841-1842 yılları arasında bir yıl boyunca Babani Ahmed Paşa iktidardan uzaklaştırıldı ve amcası Babani Mahmud Paşa Süleymaniye'de iktidara geldi. Babani Ahmed Paşa İran'ın da desteğiyle topladığı kuvvetlerle tekrar Süleymaniye'nin yönetimini devralarak amcası Mahmud Paşa'yı Kerkük'ün Kara Hasan kazasına sürgün etti (el-Azzavi, 2004, 7, s. 60). Daha sonra ise iktidardan uzaklaştırılmasında rol oynayan kişilerden intikam almaya başladı (Jones, 1846, s. 208). Babani Ahmed Paşa İranlıların yardımıyla iktidara geldiğinden İran'a büyük bir bağlılığı vardı. Bu durum Osmanlı Dönemi arşiv belgelerine de yansımış ve belgelerde Babani Ahmed Paşa'nın İran'a bağlılığından söz edilmiştir (BOA, TS.MA: 00442/00028).

1845 yılında Babani Ahmed Paşa, İran Devleti'nin yardımıyla Süleymaniye'nin kontrolünü yeniden ele geçirmeye çalıştı. 12 Temmuz 1845'te Babani Ahmed Paşa, İran ordusuyla birlikte Bağdat valisi Necib Paşa ile karşı karşıya geldi. Paşa yaralanarak Caf aşiretinin yanına kaçtı. O dönemde Kürtlerin çoğu, kardeşi Abdullah Paşa Babani'nin iktidara gelmesine destek veriyordu (Burdett, 2015, 1, s. 589-590). Kaynaklara göre 1842-1845 yılları arasında Süleymaniye'nin idaresi Babani Mahmud Paşa, Babani Ahmed Paşa ve Babani

Abdullah Paşa arasında gerçekleşmiştir (Burdett, 2015, 1, s. 409-410).

4.2.1.5. Abdullah Paşa Dönemi (1845-1850)

Abdullah Paşa İran'da bulunduğu sırada oğlu İran tarafından rehin olarak alınmıştı. Tebriz Hâkimi Rıza Kuli ile Abdullah Paşa'nın arasında bir problem bulunmamaktaydı. Hatta ikisi ava çıkarak birlikte vakit geçirirlerdi. Fakat bir süre sonra Abdullah Paşa bin atlısıyla beraber İran'dan ayrılarak Süleymaniye'ye gelir ve buraya mutasarrıf olarak tayin edilir (Mirza, 1384, s.148-279). 1850'de Osmanlı merkezi idaresi tarafından görevinden alınan Abdullah Paşa İstanbul'a tayin edilir (el-Azzavi, 2000, s. 205). [1] Bu durum Süleymaniye halkı tarafından hoş karşılanmamıştır. Bağdat'taki Fransız tüccarı Augustine Doc'un, Fransız Hükümeti'ne gönderdiği mektupta Babani Abdullah Paşa'nın görevden alınması nedeniyle Süleymaniye halkının memnuniyetsizliğini ifade etmektedir. Bu durum Osmanlı idaresine karşı bir ayaklanmanın meydana gelmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti ise ayaklanmayı bastırmak için Bağdat'ın güneyinde büyük bir kuvvet toplamıştır (BOA, HR.TO: 00411/00007). Neticede, Abdullah Paşa'nın yerine Aziz Bey Süleymaniye kaymakamı olarak tayin edilir (el-Azzavi, 2004, 7, s. 109). 17 Şaban 1266 (28 Haziran 1850)'de Aziz Bey, çoğunluğunu Caf aşiretinden olan beş bin kadar adamla birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmiştir (BOA, HR.TO: 00214/00007). İran ve Süleymaniye etrafında dolanmakta olan Aziz Bey hakkında devlet, yakalanması için tedbirler almıştır (BOA, A.MKT.MHM: 00023/00060). Bu tedbirlere rağmen Aziz Bey, Köysancak ve Halepçe taraflarında Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmış ve hezimete uğramıştır (BOA, İ.HR: 00069/3353). 1 Cemaziyelahir 1280 (13 Kasım 1863)'te vefat etmiştir. Aziz Bey'in yerine Revandiz kaymakamı olarak Ömer Paşa tayin edilmiştir (BOA, MVL: 00769/00038).

Süleymaniye'de asayişsizliğin devam etmesi üzerine Osmanlı Devleti'nin Irak ve Hicaz'da bulunan ordusu Süleymaniye'ye gitti. 14 Recep 1266 (26 Mayıs 1850) ve 18 Recep 1266 (30 Mayıs 1850) tarihli belgede isyanların tamamen sona erdiği yazılmaktadır. Ordu komutanı ile yapılan görüşmelerde çeteliğin sona ermesi, Süleymaniye Sancağı'nın Osmanlı Devleti'ne tabi olması ve Babani ailesinin iktidarının sona ermesi tartışıldı (BOA, A.AMD: 00018/00094; BOA, A.MKT.MHM: 00021/00056). Süleymaniye'deki bu siyasî huzursuzluk 1850'den sonra da devam etti. 11 Muharrem 1269 (25 Ekim 1852) tarihinde Süleymaniye kaymakamı ve serasker yazısına göre güvenliğin nasıl sağlandığından bahsedilmeden sancağın güvenliği sağlandığı ifade edilmiştir (BOA, İ.DH: 00260/016120). 14

Şevval 1269 (21 Temmuz 1853) tarihinde aşiret reisleri, güvenliği ve huzuru bozmak için eşkıyalarla birlikte çalıştı. Devlet, asker göndererek eşkıyaları uzaklaştırmayı ve durumu sakinleştirmeyi başardı (BOA, İ.MVL: 00279/010891). Ancak 15 Şevval 1269 (22 Temmuz 1853) tarihinde Süleymaniye Sancağı'na asker konuşlandırılmasının gerekli olduğu yetkililer tarafından seraskere bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MHM: 00057/00013).

[1] 17 Şaban 1266 (28 Haziran 1850) yılında Osmanlı Devleti, Aziz Bey'i de İran'dan teslim almıştır. BOA, İ.HR, 0066/03228.

4.2.1.6. Babani Hanedanı'nın Zayıflamasının İlişkiler Üzerindeki Etkisi

Baban Hanedanı, 1150-1850 yılları arasında Irak tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Bütün bu dönem boyunca ailenin emirleri, kâğıt üzerinde Osmanlı Devleti'ne bağlıydı. Yöneticileri her zaman büyük ölçüde bağımsız olmuşlar ve bunu sağlamak için de bazen İranlılarla iş birliği yapmaktan geri durmamışlardır. Diğer yandan hem Bağdat valisi hem de İranlılar, Baban üzerindeki etkilerini artırabilmek için ailenin iç çekişmelerine müdahale ediyordu. XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı-İran devletleri aynı aşiret politikasını Baban Hanedanı'na karşı da uyguladı (Bruinessen, 2013, s. 261-262). Bu hanedan idarî rütbelere ve unvanlar ile kendi yanlarına çekip kontrolleri altına almaya çalışmaktaydılar. Osmanlı Devleti'nin paşa ve mirliva rütbesi altında bu hanedana verdiği idarî görevlerden biri de Süleymaniye mutasarrıflığı veya Baban mutasarrıflığı rütbesiydi. Aslında Baban mutasarrıflığı veya Süleymaniye mutasarrıflığı idarî bir görev ve birimdi. İran Devleti ise bunlara "Han" unvanını vermektedir. Örneğin Babani Selim Paşa, Selim Han olarak bilinmekteydi (Haruti, 2012, s. 164). İran'ın unvan ve idarî rütbelerin yanı sıra bir diğer adımı da emirlere, ihtiyaç duydukları zamanlarında askerî yardımda bulunmaktı. Bu ilişkiler doğrultusunda üç tarafın da (Osmanlı, İran, Baban) kendince haklı sebepleri bulunmaktaydı. Rich, bu ilişkilerle ilgili; Bağdat paşasının Kürt ve Kirmanşah hükümdarını kandırmaya çalışırken, İran hükümdarının da Bağdat ve Kürt paşasını kandırmaya çalıştığını belirtmektedir. Yine Rich, hepsinin birlikte veya ayrı ayrı Osmanlı Devleti'ni kandırmaya çalıştığını ifade etmektedir (Rich, 1836, s. 72).

Osmanlı Devleti'nin Babanilere makam ve mevki vermesindeki temel amacı İran'ı bu bölgeden uzaklaştırarak ayrılıkların önüne geçmektir. Osmanlı Devleti sorunları çözmek için adımlar attı. Bölgede istikrarı sağlamak için paşaların birbirlerine isyan etmelerini ve karşı karşıya gelmelerini istemiyordu. Ayrıca,

aşiretleri ıslah etmiş ve aşiretlerin sorunlarının iskânyoluyla giderilmesi yönünde adımlar atmıştır (BOA, HAT: 00779/36509).

İran ise Babanileri Osmanlı hükümetinden uzak tutmak ve Osmanlı'ya karşı onları savaşa sokmak istemekteydi. İran, Bağdat valisini ve Irak'taki Osmanlı gücünü zayıflatmak, ülke ve sınır güvenliğini bozmak için Babanileri araç olarak kullanmışlardır. Çünkü İran, Osmanlı topraklarına özellikle de Irak'a göz dikmiştir (el-Azzavi, 2004, 6, s. 345). İran, Bağdat, Süleymaniye ve Şehrizer'daki yetkilileri görevden alıp yerlerine atamalar yapıyordu. İran, bölgede yaşanabilecek değişikliklerde kendisinden görüş alınmasını istiyor ve bilgisi dışında bu alanlara birilerinin yerleştirilmesini istemiyordu. Neticede İran'ın yaptığı bütün atamalar sorunlara neden olmaktaydı (Şamim, 1374, s. 116).

1 Rebiülevvel 1237 (26 Kasım 1821) tarihinde Tebriz Hanı Abbas Mirza, Mahmud Paşa'nın amcası Abdullah Paşa'yı, Kuzey Irak'ı işgal etmeye ikna etmiş ve kendisine ordu vermişti (BOA, HAT: 00815/37282). Babani Abdullah Paşa Süleymaniye'yi fethedemeyince İran ordusundan daha fazla kuvvet istedi. Bu güçle Zuhab ve Zangabad mukataalarını fethetmeyi başardı. Bu durum karşısında Osmanlı destekli Babani Mahmud Paşa ise Bağdat valisinden daha fazla yardım istedi. Bağdat valisi, Kethüda Muhammed Ağa komutasındaki beş bin Arnavut askeri ve otuz parça mühimmat ve diğer askerî malzemelerden oluşan bir kuvveti göndermişti. 27 Recep 1237 (19 Nisan 1822) tarihli Osmanlı arşivlerine göre Babani Abdullah Paşa bölgeyi fethederek Mahmud Paşa'nın kuvvetleri ile savaşmış ve Karadağ Sancağı'nı Mahmud Paşa'dan almıştır (BOA, HAT: 00391/20745).

Osmanlı ordusu, Irak sınırını İran saldırısından korumak için Bağdat'a gitti. Hatta Bağdat valisi, kardeşi Babani Ahmed Paşa komutasındaki bir askeri gücü de Barika denilen bölgeye Kethüda Muhammed Ağa'nın yardımına göndermişti. Ordu, bu bölgede toplandı. Ancak kötü hava koşulları ve hastalıkların yayılması nedeniyle Osmanlı ordusu İran kuvvetlerine karşı koyacak ve savaşacak durumda değildi (Beg, 1962, s. 74-76). İran destekli Babani Abdullah Paşa bu fırsatı değerlendirip Süleymaniye'ye girmeyi başardı. İran kuvvetleri Babani Abdullah Paşa'yı Süleymaniye'ye mutasarrıf olarak atadı. 1822'de bölgeyi ziyaret eden El Münşi el Bağdadi, bölgenin artık Acemlerin[1] elinde olduğunu ve emirlerin İran'a her yıl bin İran Riyali hediye ettiğini ifade etmektedir (Em-Münşi'iu'b-Bağdadi, 1948, s. 61). Bu da Baban ve Harir'in İran yönetimi altında olduğunu (Em-Münşi'iu'b-Bağdadi, 1948, s. 30; Sipher, 1377, s. 341) ve Bağdat'ın işgaline zemin hazırladığını göstermektedir. İran ordusunda koleranın yayılması ve Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın hastalığa

yakalanması Osmanlı-İran arasında uzlaşma yapılmasına neden oldu. Sonuç olarak İran ve Osmanlı temsilcileri bir araya gelerek barışın uygulanmasına ilişkin koşullar üzerinde anlaştılar. Yapılan antlaşmaya göre:

-Babani Abdullah Paşa Süleymaniye’de Baban emiri olarak atanırken Babani Halid Paşa oğlu Muhammed Paşa’ya ise Köysancak ve Harir mukataaları verildi.

-İran güçleri, Irak topraklarından çekilecek.

-İran ordusu, işgal sırasında yağmaladığı malları iade edecek (el-Va’ili, 2008, s. 246-249).

Babanilerin İranlılara katılmalarının birkaç nedeni vardı. Çünkü Babaniler coğrafi olarak Bağdat’tan ziyade İran’a yakındı ve Fars kültürünün izlerini taşımaktaydı. Yine İran şahı Nadir Şah’ın gücü ve bölgedeki siyasî etkinliği ile bölgedeki Osmanlı-İran nüfuzunun çıkar çatışmaları bulunmaktaydı. Kardeşler arasında ise taht mücadelesi vardı. Osmanlı veya İran tarafından kardeşlerinden biri desteklendiği takdirde diğer kardeş karşısında yer almaktaydı (el-Azzavi, 2000, s. 74-75; el-Azzavi, 2004, 5, s. 322-324).

5 Cemaziyelahir 1238 (17 Şubat 1823) tarihinde Tebriz Hanı Abbas Mirza, Kerkük ve çevresine saldırmak üzere Mahmud Paşa’ya asker gönderdi. Böylece İran, bölgeleri bu paşa ve emirler aracılığıyla yönetilecek ve politikasını orada uygulayacaktı (BOA, HAT: 00801/37086; BOA, HAT: 00813/37262). İran, Osmanlı Devleti’ne karşı gizlice ve örtülü olarak paşaları destekledi. Iraklı Kürt emir ve paşalara yardım etmekle suçlandığında ise kendini suçsuz gibi göstermekteydi (BOA, HAT: 00792/36829). Tebriz Hanı Abbas Mirza, Babani Süleyman Paşa’yı görevden aldı ve kardeşi Mahmud Paşa’yı Baban, Köysancak ve Süleymaniye’ye mutasarrıf olarak atadı (BOA, HAT: 00789/36794).

İran Devleti, kendi safında yer almayanları görevinden alıyor, yerine başkasını göreve getiriyordu (BOA, HAT: 01271/49239). Paşa görevden alınıp bir başkası atandığında İran, tüm emirlere mektuplar göndererek onlardan İran’ın kararına uymalarını ve yeni paşanın yönetimini kabul etmelerini istemekteydi. 29 Zilhicce 1246 (10 Haziran 1831) tarihinde Tebriz Hanı Abbas Mirza ve oğlu Kahraman Mirza Mahmud Paşa’yı mutasarrıf olarak atadıktan sonra, Beylerbeyi Süleyman Paşa’ya bir mektup göndererek karara uymasını ve rıza göstermesini istedi (BOA, HAT: 00791/36815).

Baban emirleri rütbe alabilmek, kendilerine verilen bu rütbeyi kaybetmemek ve saltanatlarının ortadan kaldırılmasına yol açanlara karşı savaşılabilmek için İran, Osmanlı ve Bağdat valisi üçgeninde yer alıyorlardı. Bu nedenle fırsat buldukça ayrılıklarını ilan ettiler ve bu ayrılıkta kendilerine destek olan gücün yanında oldular. Ne zaman bir sorun yaşasalar veya bir saldırıya uğrasalar, kendilerini korumak için diğer tarafa yöneliyorlardı. Baban ailesinin böyle bir politika izlemelerinin arkasında iki amaç bulunmaktaydı. Bunlardan ilki ekonomikti. Baban emirleri, aşiret reisleri gibi toprak ağalarıydı ve büyük miktarda tarım arazisine sahiptiler. Fethettikleri yerlerden vergi topluyor ve bu vergilerin küçük bir kısmını bazen Osmanlı'ya bazen de İran hükümetlerine ödemekteydiler. Bağımsız oldukları zamanlar ise vergi ödememekteydiler (Habib, 2013, s. 247-248). Diğer amacı ise iktidardı. Baban emirleri, Osmanlı hükümetinin talimat ve emirlerini kendi çıkarına uygun bulmadığında ayaklanma çıkarır ve hükümet yetkilileriyle savaşırdı. Tahttan indirilen paşa, Süleymaniye de dahil olmak üzere yeniden güç kazanma konusunda yardım almak için İran'a da başvururdu. Süleymaniye'de ve kontrolü altındaki bu bölgelerde iktidarını kurar kurmaz, Osmanlı hükümetine sırt çevirir ve devlete karşı çıkardı. Çünkü emirlerin, Osmanlı-İran devletleriyle dostlukları kalıcı değildi. Yalnızca gerekli ve zorunlu olduğunda ya da çıkarları gerçekleşene kadar dostlukları devam etmekteydi.

[1] Yabancı kaynaklarda bu terime Persler tarafından "Acem" denildiği için bu kaynaklarda Farsça, İran'ca ve "Acem" olmak üzere üç kelime kullanılmış olup hepsi aynı anlama gelmektedir.

4.2.1.7. Babani Hanedanlığı'nın Sonu

Babani Hanedanlığı'nın zayıflaması ve siyasî ve idarî güçlerinin ellerinden alınmasının birçok nedeni bulunmaktaydı. Babani Hanedanlığı'nın son bulması ve yıkılmasının en önemli nedeni, Osmanlı hükümetinin bu konuda artık ciddi adımlar atmaya başlamasıdır. Daha önce aile içindeki çatışmaları ortadan kaldırmaya ve İran ile ilişkilerini ortadan kaldırmaya yönelik atılan adımlar ciddi olmasına rağmen sonuçsuz kalmıştı. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti, emirleri iktidardan uzaklaştırmak ve idarî görev ve rütbelere vermemek üzerine yeni bir politika uygulamaya başladı. Osmanlı Devleti, 29 Zilhicce 1245 (21 Haziran 1830) tarihinden itibaren aşağıdaki hususları hayata geçirmek üzere politikalar yürütmeye başladı:

- Babani Hanedanlığı'nı yok etmek ve iktidardan uzaklaştırmak.

- Babani paşalarının gücünü yok etmek.
- Babanilerden etkilenen Müslümanların zararını tazmin etmek.
- Mahkumları serbest bırakmak.
- Bölgede çıkan isyanlara bir sınır koymak ve başka yere yayılmasına izin vermemek (BOA, HAT: 00779/36509).

1847’de İngiltere, İran ve Osmanlı Devleti arasında yapılan II. Erzurum Antlaşması, sancak ailesi ve aşiretlerinin güç ve kuvvetlerini sınırlamıştı (Baban, 1993, s. 85). 1850’ye gelindiğinde ise Babani ailesi iktidardan uzaklaştırılarak siyasi kariyerleri sona erdirilmiştir (Avaz, 2019, s. 27). Hanedanlığın son bulmasının çeşitli iç ve dış nedenleri bulunmaktaydı. Hanedanlığın sona ermesinin en önemli iç nedenlerinden bir tanesi, iktidara gelen paşaların kısa bir süre sonra görevden alınmasıdır. Her bir paşa kısa bir süre içinde iki veya üç kez tahttan indirilmiş ve bir süre sonra yeniden görevlendirilmiştir. Söz gelimi, Abdurrahman Bey altı kez, Halid Paşa ise üç kez iktidara getirilmiştir (Zeki, 1936, s. 241). Diğer önemli neden ise kardeşler arasındaki iktidar mücadelesidir (Rich, 1836, s. 90). Muhammed Emin Zeki; Babanilerin başarısızlığının nedenlerini açıklarken emirler arasındaki çekişmeleri ve kıskançlıkların temel nedenler olduğunu ifade etmiştir (BOA, HAT: 00806/37159; 1936 b: 262). Olaya tanık olan seyyahlar da ülkeye acı ve yokluğu getiren şeyin iki kardeş arasındaki çatışma olduğunu ifade etmişlerdir. Kardeşler arasında anlaşmazlık çıktığında İran’a başvurarak çözüm aramışlardır. İran böylelikle kardeşler arasında çıkan anlaşmazlıkları fırsat bilip Babanilerin hakimiyet alanlarını ele geçirmiştir (Fraser, 1840, s. 180-181). Babaniler kendi iç çekişmelerin yanı sıra İran tarafından desteklenen Ardalan emirleri ile de mücadele etmişlerdir (Kaftan, 1985, s. 10; Takkuş, 2015, s. 102).

Kültürel açıdan incelendiğinde İranlılara yakın bir kültüre sahip olmaları Babanileri İran’a yakınlaştırmaktaydı (Beg, 1962, s. 150). Dilleri, İran Kürtlerinin diliyle aynıydı. Savucbolak ve Süleymaniye Sorani lehçesiydi (Minoriski, 1968, s. 35-38). Ekonomik açıdan da Babanlar, hâkim oldukları Süleymaniye’de alım-satımlarda İran parası kullanmaktaydılar (Soane, 1914, s. 197; Soane, 1912, s. 250). Dil ve ekonomik nedenlerden ötürü İranlıları Osmanlılara nazaran kendilerine daha yakın biliyorlardı. Bu nedenle de İran Devleti ile daha iyi anlaşmaktaydılar (Tigeyişini Rasti, 1918, 9, s. 9). İranlı yetkililer de sıkıntılı zamanlarda, Baban

emirlerine kapılarını açmış ve sığınmacı olarak onları kabul etmiştir (Soane, 1914, s. 197). Babani emirleri, ne zaman görevden alınsa ya da tayin işlerinde sorun çıkarsa İran'a giderek rahatsızlıklarını dile getirmekteydiler. Baban emirleri, İran'ı yeniden iktidara gelmek için bir baskı aracı olarak kullanmaktaydılar.

4.2.2. Berzenci Hanedanı

1850 yılında Süleymaniye'nin Osmanlı yönetimine dönmesinden sonra Dersaadet'teki Osmanlı Devleti tarafından doğrudan atanan bu mutasarrıflar tarafından yönetiliyordu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları İngilizler tarafından işgal edildi. Süleymaniye yabancı ülkeler için kendi çıkarları açısından siyasî öneme sahip stratejik yerlerden biriydi. Bu hedefe ulaşmak için siyasî ve askerî hareketlere başladılar. Bölge halkına yardım, teşvik ve bağımsız bir milli devlet kurulması gibi vaatlerde bulundular. Bağımsızlık taleplerinin başlamasıyla birlikte halk, Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya başladı (el-Hasani, 2008, 1, s. 48).

Berzenci ailesi, 1886'da Şeyh Sait Berzenci'nin önderliğinde yayıldı ve 1908 yılına kadar Süleymaniye'nin kontrolünü elinde tutmayı başardı. Yerine oğulları Ahmed, Abdulkadir ve Şeyh Mahmud geldi[1] (Takkuş, 2015, s. 173-174). Şeyh Sait Berzenci, 1877'deki Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlılara yardım etti. Oğlunu def ve flüt eşliğinde Kafkasya'ya gönderdi. Bu gidişle birlikte beraberinde büyük bir ordu da gitmişti. Bir rivayete göre Şeyh Sait Berzenci, üzerinde Rus kralının adının yazılı olduğu siyah bir tencereyi getirip patlayana kadar ateşin üzerine koydu. Daha sonra Rus kralının aynı saat, dakika ve gecede öldüğü bildirdi (Peyrevi Çakan, 1944, s. 1). Yine 1909'da Sultan II. Abdülhamid tahttan indirilip Sultan Reşad tahta çıkınca, sarayın girişine 101 top atıldı. Top sesleri Merge ilçesinde duyuldu ve yapılan atışlar orada sayıldı (Çurustani, 1984, s. 49).

Şeyh Said'in oğlu Şeyh Mahmud ise, Osmanlı Devleti'ne karşı olumlu bir tavır sergileyerek Osmanlı'nın yanında savaştı ve destekledi. Basra'yı işgal eden İngilizlere karşı savaş fetvası verdi. Basra'nın Şu'aybe bölgesinde 1.800 atlı ve üç yüz adamla Şu'aybe Savaşı'nda bizzat kendisi sekiz ay boyunca İngilizlere karşı savaştı (BOA, DH.EUM.4.ŞB: 00020/00011; Fahmi Hasan, 1946, s. 119). 15.04.1915 tarihinde Osmanlı ordusunun Şu'aybe'de yenilgiye uğratılmasının ardından Osmanlı lideri Süleyman Paşa'nın askerleri öldürüldü. Şeyh Mahmud'un Süleymaniye'ye dönmesinin ardından ordu, Şeyh Mahmud'la birlikte geri çekildi. Pencivin'de Rus ordusuyla karşı karşıya geldi. Ruslar ona bir mektup yazıp hediye olarak bir kılıç gönderdiler ve savaşa katılmamalarını talep ettiler. Fakat Şeyh

Mahmud, Rusların sözlerine güvenmedi. Osmanlıların yanında savaştı, sonunda mağlup oldu ve İran sınırına çekilmek zorunda kaldı (Hüseyin el-Caf, 2012, s. 81-82). Ancak kısa süre sonra Şeyh Mahmud fikrini değiştirdi ve Osmanlılara karşı Rus ordusuna katıldı (Kelhur, 1386, s. 99). Arap kaynaklarına göre Kürtler ister İngiliz ister Rus olsun bu ülkelerin siyasî ve ekonomik durumlarının değişmesini umdukları için Ruslara yardım ettiler. 1915'te Rus kuvvetleri Hanekin, Revandiz ve Süleymaniye olmak üzere üç ana cepheden Irak'a girdi.

İngilizlerin Osmanlı topraklarına gelişinin kolay olmadığını belirtmekte fayda görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında fakir ve güçsüz insanları kendi safına çekmek için Süleymaniye ve Barzan'da okullar ve hastaneler açtılar (Kelhur, 1386, s. 279). Halkın Osmanlı Devleti'ne karşı olduğuna inanıyorlardı fakat durum hiç de böyle değildi. Halkı iyi niyetli, gelenek ve göreneklerine karşı olmadıklarına ve sorunlarının Osmanlı Devleti'yle olduğuna inandırdılar (Kazancı, 1989, s. 21-24).

12 Ramazan 1335 (2/7/1917) tarihine kadar Süleymaniye'de İngilizlere esir düşen bir Osmanlı subayının anlattığına göre, İngilizlerin Süleymaniye'ye gelmesinden sonra Osmanlılar Süleymaniye'den çekildi. Şeyh Mahmud bağımsızlığını ilan etti ve Süleymaniye'ye siyasî bir yönetici ve maliye yetkilisi atadı. Şeyh Mahmud İngilizlerle teması kesmemesi şartıyla iktidarda kaldı. Ancak daha sonra İngilizler, Şeyh Mahmud'a sorun çıkarmaya başladı. Şeyhin nüfuzunu ortadan kaldırmak için çalışmalara başladı ve İngiliz bayrağı çekilip ilçelere İngiliz çalışanlar gönderildi. Şeyh Mahmud'un bu muameleye tahammülü kalmadı (BOA, BEO: 04553/341440). Öyle görünüyor ki, Şeyh Mahmud'a verilen bağımsızlıktan sonra İngilizler, bundan pişman olmuş ve yetkilerini sınırlamıştı. Böylece Şeyh, İngilizler hakkındaki fikrini değiştirmiştir. 25 Şaban 1335 (16 Haziran 1917) tarihli Osmanlı arşiv belgesinde; başlangıçta Şeyh Mahmud Osmanlılardan nefret ediyordu ancak İngilizlerin bu adımlarından sonra pişman olup İngilizlerden nefret etmeye başladı. Böylece Osmanlı hükümetine yakınlaşmak istedi. Bu nedenle güçlerini topladıktan sonra Süleymaniye'yi geri almak için Kerkük'e doğru yola çıktı denilmektedir (BOA, BEO: 04553/341440).

Bu olayların ardından Osmanlılar ile Şeyh Mahmud arasında yakınlaşma yaşandı ve Osmanlılar bölgeye geri döndü (Arfa, 1966, s. 111). Osmanlı kumandanı Ali İhsan Paşa, Şeyh Mahmud'un gücünden yararlanarak ona savaşta harcamak üzere 5.000 lira gönderdi (Hüseyin el-Caf, 2012, s. 82). Ayrıca Süleymaniye'nin işlerini de devralması için Şeyh Mahmud'u seçti ve kendisine yardımcı olması için bir Osmanlı

alayını da onun emrine verdi (Takkuş, 2015, s. 173-174). 14 Recep 1336 (25 Nisan 1918) tarihli belgede; Süleymaniye Sancağı, bu tarihten önce Osmanlı hakimiyetinde değildi. Ancak bu tarihten itibaren sancak yeniden ele geçirilerek Osmanlı yönetimine tekrar katıldı denilmiştir (BOA, DH.I.UM: 00020/18; BOA, DH.I.UM: 00012/040).

Osmanlı Devleti'nin Şeyh Mahmud ile ilişkisi uzun sürmedi. İngilizlerin Musul'u işgal etmesi, Kürtlerle doğrudan ilişkilerin yeniden kurulmasına yol açtı (Bell ve Wilson, 1920, s. 57). 07.05.1918 tarihinde İngiliz kuvvetleri tekrar Kerkük'ü, birkaç gün sonra da Süleymaniye'yi işgal etti (Arfa, 1966, s. 111). 20 Şaban 1336 (31 Mayıs 1918) tarihli Osmanlı arşiv belgesinde, Kerkük'ün İngilizler tarafından işgal edildiği ve Şeyh Mahmud'a geçici bir Kürt hükümeti kurma sözü verdikleri belirtiliyor. Şeyh Mahmud bu amaçla adamlarını Kerkük'teki İngilizlere göndererek Kürt geçici hükümetinin hükümdarı oldu (BOA, DH.EUM.4.ŞB: 00020/00011).

Binbaşı Noel'in Şeyh Mahmud'un Süleymaniye'de İngiliz temsilcisi olarak atanmasını önerdiği bir mektup bulunmaktadır. Ancak Noel'in bu teklifi reddedilmiştir. İngilizler, Şeyh Mahmud'un bölgede geniş bir yetkiye sahip olduğunu biliyorlardı. Bu yüzden ilerleyen zamanlarda Binbaşı Noel'e talimat göndererek öneriyi uygulamasını istediler (Burdett, 2015, 5, s. 189-193). Wilson'un Süleymaniye'ye siyasî görevli olarak atadığı Noel de Şeyh Mahmud'u Süleymaniye valisi olarak atadı. Wilson'un önerdiği aşiret konfederasyonu ise şekil olarak kuruldu. Böylece her aşiret bir idari birim haline getirilerek kurum ve nahiyelede Kürt çalışanları görevlendirildi (Bell ve Wilson, 1920, s. 60; Sevili, 2010, s. 797). Bu adımlarda İngiliz hükümeti ve Şeyh Mahmud, derebeylik rejimini yarattı. Çünkü bu geçici hükümette her aşiret reisi, bir hükümet çalışanı olarak kendi aşiretinin sorumlusu ve amiri haline geldi. Bu aşiret reislerinin hepsi İngiliz siyasî görevlilerinden talimat alıyordu (Hamdi, 1992, s. 45-50). Bazı Kürt liderlerini de hassas pozisyonlara atadı. Şeyh Mahmud'un amcası Seyyid Ömer'i mutasarrıf, ikinci amcası Seyyid Hasan'ı hükümdar ve meşru başkan olarak Çamçemal, Halepçe ve Ranya ilçelerine tayin etti. Yanına da iki İngiliz siyasî subay yardımcısını atadı. Öte yandan Kürt askeri güçlerinin eğitimi için Levies (Levy) Kuvvetleri[2] adı altında çok sayıda subay görevlendirdi. Bu hükümette İran Kürtleri, Şeyh Mahmud'u desteklediler. Şeyh Mahmud'un gücü Büyük Zap'tan Diyala Nehri'ne kadar uzanmaktaydı. İngilizler hatta Köysancak, Ranya ve Pişder'i de bu sınıra dahil ettiler (Takkuş, 2015, s. 173-174). Binbaşı Noel Revandiz'i ziyaret etti ve Revandiz halkı da Şeyh Mahmud'un yönetimini kabul etti (Bell ve Wilson, 1920, s. 61).

İngiliz elçisi Arnold Wilson 1.12.1918 tarihinde Süleymaniye'yi ziyaret ederek Kuzey Irak'taki altmış Kürt aşiret reisi ile görüştü. Ayrıca İran'daki Kürt aşiretlerinin temsilcileri de bu görüşmelere katıldı. Şeyh Mahmud ile Sine, Sakız ve Havraman'da uzun süren görüşmeler yapıldı (Bell ve Wilson, 1920, s. 60; Hamdi, 1992, s. 45-50; Esen, 2021, s. 1324). Yönetim biçiminden memnun olmayan ve farklı görüşlere sahip olan Kürtlerin bir kısmı İran sınırındaki Caf, Hemevend, Pişder, Zengene, Davud, Havraman ve sınır beyzadeleri gibi bağımsız bir Kürt idaresinden ve Şeyh Mahmud'un bu yönetime atanmasından yanaydı (Burdett, 2015, 5, s. 189-194). Ancak bazıları Irak bölgesine bağlı olmak isterken bazıları da Londra'ya doğrudan bağlantı talebinde bulundu. Ayrıca Kürtlerin bir kısmı Şeyh Mahmud'un yönetimini reddetti. Altınköprü, Kerkük ve Kifri aşiretleri Şeyh Mahmud'un yönetimine girmeyi kabul etmez iken İran aşiretleri yönetime girmeyi talep etti (el-Hasani, 2008, 3, s. 301-302; Ayabakan, 2016, s. 55-56). Ancak Wilson, çok geçmeden Süleymaniye hükümetinin doğrudan Bağdat tarafından yönetilmesi ve Şeyh Mahmud'un Bağdat'ın denetimi ve komutası altında olması gerektiğine karar verdi. Bu nedenle İngiliz subaylarından oluşan bir konsey kurdu ve E. B. Soane, Binbaşı Noel'in yerine Şeyh Mahmud'un danışmanı ve siyasî temsilcisi oldu. İngilizlerin bu davranışıyla Şeyh Mahmud, İngiliz yetkililerin kendisini siyasî meydanından uzaklaştırmak istediğini anladı ve böylece İngilizlerle ilişkileri bozuldu (Takkuş, 2015, s. 174-177; el-Hasani, 2008, 3, s. 306; Kelhur, 1386, s. 134; Sevil, 2010, s. 798).

Şeyh Mahmud Berzenci, Süleymaniye'nin yeniden inşası, bağımsızlık, ekonomik kalkınma ve bölgedeki Kürtlerin durumunu iyileştirmek için İngilizlerle yakın ilişkiler kurdu. Fakat ilerleyen süreçte izledikleri politikanın yanlış olduğunu yani Osmanlılara yakın dönemlerdeki durumlarının çok daha iyi olduğunu fark ettiler (Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Irakiyye, Bağdat: 21228.2; Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Irakiyye, Bağdat: 25.01); Mazhar Ahmed, 1978, s. 35). Aynı zamanda Şeyh Mahmud, çoğu Kürt liderin İngilizlere karşı kendisini destekleyeceğine inanıyordu. Aslında Berzenci ailesinin üyeleri ve sınırın ötesindeki İran ve Irak'ın Kürt bölgelerindeki Havraman, Merivan, Caf ve Hemevend (Takkuş, 2015, s. 174-177; el-Hasani, 2008, 3, s. 306; Kelhur, 1386, s. 134) aşiretleri, özellikle Hemevend aşiretinin (Hurşid, 1979, s. 65-66) liderleri kendisine destek veriyordu. Bunların yanı sıra Mikail Beyzadeleri ve Caf aşiretinin Şeyh Mahmud'a büyük saygısı vardı (Hurşid, 1979, s. 76-77). Sadece Hoşnav aşireti Şeyh Mahmud'un hükümetinden razı değildi (Rich, 1921, s. 159). İran'daki Osmanlı arşiv belgelerine göre İran'da Urmiye, Hoy ve Tebriz ahalisi ile Osmanlı topraklarında bulunan Akre aşireti,

Amadiye, Revandiz, Süleymaniye ahalisi ve aşiretleri İngilizlerden memnun değildi. Bunlar, Osmanlı hükümetine bağlılıklarını beyan etmişlerdi. Şeyh Mahmud, İngilizleri kovmak için büyük bir kuvvetle Süleymaniye'ye saldırmayı düşünüyordu. Cezire'den Süleymaniye'ye kadar aşiretlerin İngilizlere karşı ayaklanacağına dair de anlaşma mevcuttur (BOA, BEO: 04553/341440).

Bölgedeki Kürtlerin desteğini alan Şeyh Mahmud, 20.05.1919 tarihinde hızla çevre bölgelere de yayılmaya başladı. Aşiretler, Süleymaniye'yi ele geçirip İngiliz subaylarını ve vatandaşlarını tutukladılar (Mason, 1919, s. 342). Ayrıca yerel yönetim olarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. İngiliz memurun denetimindeki hazine ve bölüğe ait yüz elli tüfek, on iki mitralyözünü ele geçiren isyancılar, yönetim sınırlarını genişletmek amacıyla Kerkük sınırlarına kadar ilerlediler. Leavies (Levy) kuvvetleri de isyancılara direnmeyerek dağıldı ve Kerkük ile telsiz bağlantısını kestiler (Ayabakan, 2016, s. 155-156).

Şeyh Mahmud Kerkük'e gitmek istedi. İngilizler, Binbaşı Bumi komutasındaki beş bin kişilik bir kuvveti Süleymaniye'ye gönderdi. Şeyh Mahmud bunu öğrenince ordusuyla birlikte yola koyuldu. İngiliz kuvvetleriyle savaşmak için Süleymaniye'ye doğru gidiyordu. Yolda bazı aşiretler Şeyh Mahmud'a katıldı. Çemçemal'da Hemevend aşireti reislerinden Karimi Fettah ona katıldı. Kürt ve İngiliz kuvvetleri Taşlıca Boğazı'nda çatıştı ve bu çatışma bir gün sürdü. İngiliz kuvvetleri yenilerek Kerkük'e çekildi. Şeyh, zaferden sonra Bazyan Geçidi'ne konuşlandı ve kardeşi Şeyh Kadir liderliğindeki 500 savaşçıyı Kerkük ile Çemçemal arasında ana yolu kesmek üzere Çamçemal'ın kuzeyine gönderdi. 26.05.1919'da Halepçe de dahil olmak üzere bölgelerin çoğu Şeyh Mahmud'un kontrolüne geçti (Takkuş, 2015, s. 174-177; el-Hasani, 2008, 3, s. 306; Kelhur, 1386, s. 134).

18.06.1919 tarihinde Fraser komutasındaki İngiliz Leavies kuvvetleri, Bazyan Geçidi'ne saldırdı. Bu saldırı neticesinde İngilizler ve Şeyh Mahmud arasında çatışma çıktı. Şeyh Mahmud mağlup oldu ve üç yüz esir İngilizlerin eline geçti. Bu esirler arasında Şeyh Mahmud, Hacı Seyyid Hasan'ın amcası ve kâtibi Tahir Muhammed de vardı. İngilizler onları yaralı olarak Kerkük'e, oradan da İngiliz Askerî Konseyi'nde yargılanmak üzere Bağdat'a gönderdi (Hüseyin el-Caf, 2012, s. 97,99; Sevili, 2010, s. 799). Gelişmeler İngilizlerin çıkarları doğrultusunda olunca, General Fraser bir kuvvetle Süleymaniye'ye hareket etti. Şeyh Mahmud tarafından tutuklanan İngiliz subayları ve Çamçemal'ın siyasî hükümdarı Yüzbaşı Bond serbest bırakıldı. İngilizler birçok kişiyi idam ettiler. Şeyh Mahmud'un evini yıkıp ve mallarını yağmaladılar. 29.06.1919'da İngiliz kuvvetleri Halepçe'ye doğru hareket

ederek burayı da ele geçirdi (Hüseyin el-Caf, 2012, s. 98).

Şeyh Mahmud ve arkadaşlarının duruşması sırasında İngiliz baş yargıcı ona çok ağır hakaretlerde bulundu ve konsey onun idam edilmesi kararını verdi. Ancak hâkim, idam cezasını on yıl hapis cezasına çevirerek onu Hindistan'a sınır dışı etti. Şeyh Mahmud'un damadı beş yıl hapis ve on bin rupi kefaletle cezalandırıldı. Diğer sanıklar ise çeşitli cezalara çarptırıldılar (Hüseyin el-Caf, 2012, s. 99; Esen, 2021, s. 1325).

Bazı kaynaklara göre İngilizler ölüm cezasını on yıllık hapis cezasına değil de ömür boyu hapis cezasına çevirdi. Aslında Arnold Wilson, şeyhin hayatta kalmasının siyasete dönmesine olanak sağlayacağını düşünerek infazın yapılmasını istiyordu. Öte yandan Şeyh Mahmud'un idam edilmesinin bölgenin güvenliğini sağlayacağına da inanıyordu. Buna rağmen infaz gerçekleştirilmedi. Siyasî nedenlerden dolayı İngiliz politikasına bağlı kaldı (Takkuş, 2015, s. 174-177; el-Hasani, 2008, 3, s. 306; Kelhur, 1386, s. 134). İlerleyen süreçte Kürtler tekrar isyan ederek İngilizleri, Şeyh Mahmud'u 14.09.1922 tarihinde Süleymaniye hükümdarı olarak Süleymaniye'ye geri göndermeye zorladı (Tabani, 1380, s. 383; em-Ma'muri, 2022, s. 8; Ayabakan, 2016, s. 234).

İngilizler Şeyh Mahmud'a söz vermiş olsa da çeşitli sebepler şeyhin başarısızlığa uğramasına ve sözünü yerine getirmemesine neden olmuştur. Aslında İngilizler çeşitli nedenlerle geçici bir Kürt hükümeti kurmak istiyorlardı. Bu nedenler şu şekilde ifade edilebilir:

1. Güçlerini Kafkasya sınırındaki kuzeye doğru hareket ettirip, böylece İngiliz-Sovyet düşmanıya karşı karşıya gelmeli.

2. Kürtleri, Osmanlı'ya karşı baskı aracı olarak kullanarak Osmanlı'yı petrol zengini Musul Vilayeti'nden uzaklaştırmak (Takkuş, 2015, s. 147-148). Bu amaca ulaşmak için Şeyh Mahmud Berzenci'nin hareketini, Osmanlı Devleti'ne, Irak'ı işgal etmeye devam etmeleri konusunda bir baskı aracı olarak kullandı (el-Hafo ve eb-Botani, 2008, s. 11-13).

3. Kuzey Irak Kürtlerini Irak'a ve Arap bağımsızlık hareketine karşı kullanmak.

4. Kürtleri, İngilizlerin eline geçirmek ve Kuzey Irak'ta İngiliz hakimiyetini

dayatmak.

5. Kürtlerle Araplar arasına sınır çizmek (Takkuş, 2015, s. 147-148).

Şeyh Mahmud'un bir gün İngiliz çıkarları önünde engel haline geleceğini gören İngilizler, tehlikenin farkına vardılar. Şeyh Mahmud'un gücü her geçen gün artıyordu ve İngilizler bu güçten korkuyordu. Bir gün kendilerine karşı çıkıp onları bölgeden kovmasından endişe ediyorlardı (Hamdi, 1992, s. 57-58). Binbaşı Noel'in mektubuna bakarsak İngilizler, kendi gözetimlerinde bağımsız bir devlet kurmayı hedefliyordu. Ancak siyasî durumun istikrarsızlığı, partiler arasındaki görüş ayrılıkları ve aşiretlerin parçalanması nedeniyle bağımsızlık teklifinin başarısından şüphe edildi (Burdett, 2015, 5, s. 193-194). Kürt liderleri, kişisel çıkarlarının yanı sıra birlik olamamaları ve ulusal bağımsızlığı kendi amaç ve çıkarlarına ulaşmak için bir gerekçe olarak kullanmışlardır (Hamdi, 1992, s. 57-58). Yukarıda ifade edilen tüm nedenler incelendiğinde; Şeyh Mahmud'un hareketteki başarısızlığının temel nedeninin İngilizler değil, Kürtlerin kendisi olduğunu söyleyebiliriz. Kürt tarafları ve aşiretleri bir arada değildi ve her biri farklı görüşlere sahipti. Bu durum Wilson'un 12.01.1918'de Süleymaniye'de Kürt taraflarıyla yaptığı toplantıya da yansımıştır.

[1] Şeyh Mahmud, Seyyid Muhammed Maruf Nudhi'nin oğlu Seyyid Kake Ahmed'in oğlu Şeyh Muhammed'in oğlu olan Şeyh Said'in oğludur. 1882-1883'te Süleymaniye'de Kani İskan mahallesinde doğmuştur. 6-7 yaşlarında özel bir öğretmenden Kur'an ve din dersleri aldı. O dönemde Süleymaniye'de çocukların eğitim aldığı tek bir askerî okul vardı ve bu okuldaki eğitim Farsça ve Türkçeydi. Ailesinin iktidara gelmesi üzerine siyasî kariyerine başlamaya karar verdi (Hüseyin el-Caf, 2012, s. 9-12; Ziver, 1985, s. 130-131; Mazhar Ahmed, 1978, s. 43).

[2] Leavies (Levy)terimi, İngilizlerin Irak'ta kurduğu sivil polis teşkilatını tanımlamak için kullanılıyor. Diğerleri bunların askerî ve paramiliter amaçlarla kullanılan paralı askerler olduğuna inanıyor. Bazıları ise bu terimin aşiret reisleri tarafından koruma ve koruma amacıyla kullanılan özel muhafızlar anlamına geldiğine inanıyor. İki aşamalı olarak kurulmuş, ilk aşamada 1915-1916 yılları arasında 40 aşiret reisinden oluşmaktaydı ve İngiltere'ye müttefikti. İkinci aşama 1918-1919 yılları arasında Bağdat'ta çoğunlukla Süleymaniye, Erbil ve Musul'da bulunuyordu. Hatta 1919'da Kürtler de Kürt sayısının çokluğu nedeniyle adını Kürt Levi Gücü olarak değiştiren birliğe katıldı. Ancak Kürt devriminin bastırılması ve Şeyh Mahmud'un Hindistan'a sürülmesinden sonra Kürtlerin sayısı azaldı (em-Ma'muri, 2022, s. 3-11).

4.2.3. Kürt Aşiretlerinin Osmanlı-İran Devletleri ile İlişkileri

Babani ve Berzenci hanedanlarından sonra Kürt aşiretleri, Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasındaki ilişkilerinde çeşitli sorunlara yol açan bir faktör olmuş ve bu sorunlar ilişkilerine de yansımıştır. Ancak, iki devlet arasındaki aşiretlerle ilgili sorunların çözümüne yönelik çeşitli politikalar ve adımlar uygulanmıştır. Bu bağlamda, bir yandan Osmanlı-İran devletlerinin çıkarlarını diğer yandan da aşiretlerin bu iki devletle ilişkileri, iki ülkenin çıkarları açısından aşağıda ayrı başlıklar halinde incelenecektir.

4.2.3.1. Osmanlı-İran Devletlerinin Kürt Aşiretleriyle Çıkarlarına Dayalı İlişkiler

Osmanlı-İran devletleri, aynı zamanda kendi topraklarının vatandaşı olarak kabul ettikleri Kürt aşiretlerini kendi taraflarına çekme yarışında (Çabuk, 2018, s. 395), özellikle kriz ve dış saldırı dönemlerinde desteklemeye özen göstermişlerdir. Ayrıca, aşiretler isyan durumlarında sert müdahalelere maruz kalmış ve hatta askerî güçler tarafından bastırılmışlardır. Bu bağlamda, Kuzey Irak'taki Kürt aşiretleri ile Bağdat Vilayeti arasındaki ilişkinin niteliğine odaklandığımızda bu sınırdaki aşiretlerin Bağdat için bir sorun ve yük teşkil ettiğini belirtmek önemlidir. İran, bölgede hegemonya kurma amacıyla Bağdat valisine karşı çıkanlara silah, para ve güç vererek onlara destek sağlamıştır (ez-Zubeydi, 2021, s. 89).

Dinî açıdan İran Devleti Şii, Osmanlı ise Sünni idi. Bu nedenle her iki devlet arasındaki dinî farklılıkların ilişkilerini olumsuz etkilediği ve güçlü bir ittifakın hiçbir zaman gerçekleşmediği açıkça ifade edilebilir. Örneğin, barışçıl ve dostane anlaşmaların ardından kısa bir süre sonra ilişkiler sıklıkla gerginleşmiş, hatta karşılıklı din propagandasına dönüşmüştür. Rich'e göre kamuoyu, Kürt aşiretleri ile Osmanlı-İran devletleri arasındaki ilişkiyi reddetmişti. Çünkü bu ilişkiler, aşiret reisleri ile İranlı yetkililerin halk üzerinde baskı oluşturmalarına neden olup katliam ve kıtlık gibi olaylara yol açarak insanların büyük tepkisini çekmiştir (Rich, 1836, s. 38-39). Ancak, aşiret emirleri İran'dan siyasî hedefler için belirli bir süre yardım talep etmekteydi. Yani emirler, hedeflerine ulaşıp Osmanlı Devleti'nin baskısı hafiflediğinde, İran ittifakına karşı isyan edip geri çekilmekteydiler.

Aşiret isyanları sırasında her iki devlet de sert bir politika izlemekteydi. Örneğin, bir aşiret isyan ettiğinde Bağdat valisi hemen asker gönderiyordu. İsyançı aşiret, valinin güçlerine karşı koyamayacağını anladığında teslim olduğunu beyan

edip karşılığında ondan para veya hayvan almaktaydı. Bilbas aşireti bir olayda Osmanlı Devleti'ne karşı isyana kalkıştı. Ancak ordunun geldiğini ve valinin karşılama çıktığını öğrenince teslim olduklarını ilan etti. Uzlaşma karşılığında vali, sekiz bin koyun ve on bir bin inek alarak onları affetti. Eğer bir aşiret boyun eğmeyi ve uzlaşmayı reddederse dağlara kaçıp saklanırdı. Vali, bu duruma karşılık olarak bölgedeki konutları tahrip edip ağaçları yakmaktaydı (İzzeddin, 1967, s. 11-12).

Öte yandan Osmanlı-İran devletleri, sürekli olarak Kürt aşiretlerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak ve onlarla yakın ilişkiler kurmak amacıyla aşiretlerin siyasî, askerî ve idarî gücünden faydalanma çabası içerisinde olmuşlardır. Aynı zamanda aşiretler de bu çabaya kolaylıkla kapılarak ya Osmanlı Devleti ya da İran ile sadakat ve dostluk anlaşmaları yapmış, istihbarat ile casusluk faaliyetlerine girişmişlerdir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 185).

Osmanlı Devleti, aşiretlerin gücünden daha fazla faydalanmak amacıyla İran'a yönelmesini engellemeye çalışmıştır (el-Azzavi, 2004, 7, s. 149). Örneğin, Pişder aşiretinin savaşçıları kullanarak Vazne, Lahican ve Mirgan bölgelerini geri almak için çaba sarf etmiştir. Pişderler, İran aşiretlerinin Osmanlı sınırını geçmelerine izin vermemiştir (BOA, Y.PRK. MŞ: 00007/00042). Aynı zamanda Caf aşireti de Osmanlı Devleti'nin yanında savaşmak üzere dört bin süvari hazırlamıştır (Rich, 1836, s. 112-113). Hatta 4 Safer 1270 (6 Kasım 1853) tarihinde Caf aşiretinin reisi, altı yüz süvari ile Süleymaniye mutasarrıflığına gelerek Rusya'ya karşı Osmanlı ile iş birliği yapmaya hazır olduklarını açıklamıştır. Bu iş birliği karşılığında Osmanlı, aşiretlere İran sınırındaki sadakat ve hizmetleri için rütbe vermiştir (BOA, İ.DH: 00547/038054; Marufoğlu, 1998, s. 122). Hemevendliler de Osmanlı'nın yanında Şeyh Ubeydullah ile birlikte (1877-78) Osmanlı-Rus Savaşı'na katılmış ve savaşın sona ermesinin ardından modern silahlarla evlerine dönmüşlerdir (Çetinsaya, 2022, s. 76,79).

7 Zilkade 1325 (12 Aralık 1907) tarihinde, Mamend, Mahmud Ağazade Ababekir, Selim Ağazade Ababekir, Selim Ağazade Abbas ve Pişder aşiret reisi Osmanlı sadrazamına bağlılıklarını ifade eden bir mektup göndermişlerdir. Mektuplarında, üç binden fazla süvari ve piyadeleriyle Osmanlı Devleti'ni korumak için hayatlarını feda etmeye hazır olduklarını beyan etmişlerdir (BOA, BEO: 003211/240775).

Osmanlı Devleti, aşiret reislerinin idarî yeteneklerinden faydalanmış ve ilişkileri iş birliğine ve ortak çalışmaya dayandırmıştır. Örneğin, Süleymaniye'deki

Caf aşiretinin önde gelen isimlerinden Muhammed Bey'in, Kadir Bey ve Behram Bey ile birlikte etkili konumlarda bulunması ve devletin çeteleri ortadan kaldırmada önemli bir rol oynaması yetkililer tarafından olumlu karşılanmıştır (BOA, İ.DH: 00547/038054). Gülanber kaymakamı ve Caf aşiretinin reisi Osman Bey, çetelik ve talan yapan Caflara karşı ciddi bir muhalefet göstermiş, hatta çetelerden Mika adlı birini ve on iki arkadaşını tutuklayarak Süleymaniye devlet memurlarına teslim etmiştir (BOA, DH.MKT: 01754/00049). İran ise Osmanlı ile benzer bir politika izleyerek aşiretleri sömürme ve etkileme çabalarını sürdürmüştür (BOA, HAT: 00803/37116).

4.2.3.2. Kürt Aşiretlerinin Osmanlı-İran Devletleriyle Çıkarlarına Dayalı İlişkiler

Kürt tüccarlar ile aşiret reislerinin görüşlerindeki temel ve en belirgin fark, tüccarların işlerini geliştirebilmeleri ve ticarî faaliyetlerde bulunabilmeleri için her zaman siyasî istikrar ve barışa arzu duymaları olmuştur. Ağa ve aşiret reislerinin ise tüccarlar gibi aynı hedefleri yoktu. Onlar, iktidarda kalma ve kontrol ettikleri toprakları koruma kaygısı taşımaktaydılar. Ağaların, yetkililerin emirlerine uymak istememelerinin arkasında bu durumun kendilerini itaatkâr halka saldıran çeteler aracılığıyla her yıl elde ettikleri yardımlardan mahrum bırakacağı endişesi bulunmaktaydı (BOA, BEO: 000827/061983).

Bu çeteler, kanunlara aykırı bir şekilde derebey vergisi olarak her haneden bir beygir, bir katır ya da bir inek alırdı. Bu vergiye “surana vergisi” denilirdi. Her haneden iki yüz elli üç kuruş ve her ailenin üyesine göre beş ve elliye kadar kıyye yağ alınmaktaydı. Bu vergiye de “rurana vergisi” denilirdi. Kuzu ürünlerinden ise “bereketâne” adı verilen bir vergi alınırdı. Devlet, bu vergilere karşı çıkarak halktan alınmaması gerektiğini bildirmiştir. Beyzadeler ise devletin bu kararına karşı çıkmıştır (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025). Aşiret reisleri ve beyzadeler, halktan vergi aldıkları halde devlete vergi vermeyi reddetmekteydiler (BOA, BEO: 000827/061983).

Caf aşiretinin reisi Mahmud Bey, Gülanber kazası ve çevre bölgelerin tarım arazilerini ele geçirmiş ve bu arazilerin gelirini devlet hazinesine göndermemiştir. Ayrıca, yerel halktan gelen birçok şikâyetle rağmen Osmanlı'ya teslim olmamış ve İran'a göç etmeye hazır olduğunu belirtmiştir (Dinç, 2022, s. 416). Bu nedenle Mahmud Bey, Osmanlı Devleti tarafından güvenilmez olarak nitelendirilmiştir. Mahmud Bey'in aksine kardeşi Osman Bey, Osmanlı ile yakın ilişkiler içerisinde

girmiştir. İki kardeş arasında meydana gelen mücadelede Osmanlı Devleti, Gülanber kazasına iki süvari taburu göndermiştir. Bölgedeki Asakir-i Şahane ile birlikte Gülanber Kaymakamı Osman Bey, Osmanlı Devleti'ne destek verirken kardeşi Mahmud Bey'e karşı çıkmıştır. Bu esnada devlet, Mahmud Bey'in tutuklanarak Dersaadet'e gönderilmesini ve teslim olmaması durumunda eşkıya muamelesi görmesi gerektiğini emretmiştir (BOA, A.MKT.UM: 01903/00047).

Aşiret reisleri ve beyzadeler, Osmanlı-İran devletleri arasındaki çatışmanın ana nedeni olmuşlardır. Osmanlı ile İran arasında özel çıkarlar uğruna hareket eden aşiret reisleri (Sofî, ve Pur, 1392,s. 28) hükümetin karar ve emirlerine uymak istememeleri durumunda Osmanlı'ya karşı İran'a başvurmuşlardır (BOA, HAT: 00788/36765).

Osmanlı Devleti, aşiret reisleri ve beyzadelerin bir süre sonra İran'a döneceklerini bildiği için verdikleri sözlere güvenmemekteydi (BOA, C.DH: 00028/01395). Daha önce belirtildiği gibi, aşiret reisleri ve beyzadeler, İran'a kaçtıktan kısa bir süre sonra pişman olmuşlardı. Devletten kendilerini affetmesini ve geri dönmelerine izin verilmesini talep etmek için temsilciler göndermişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, onları bazı şartlar karşılığında geri kabul etmiştir. Örneğin, 1824'te Mahmud Paşa, amcası Halid Bey'i vekil olarak, kardeşi İsmail Bey'i ise rehin olarak Osmanlı Devleti'ne vererek kendisine af çıkarmayı amaçlamıştır (BOA, HAT: 00809/37202).

4.2.3.3. Sancakta Şeyh Said Efendi Meselesi

Osmanlı Devleti döneminde meşruiyet verilen Süleymaniye şeyhlerinden biri olan Şeyh Said Efendi'nin ailesi, özellikle Sultan Abdülhamid'in saltanatı sırasında bu avantajı kullanarak Süleymaniye ve çevresinde arazi ve köy satın almışlardır. Şeyh Said, hedefi olan Süleymaniye'yi etkili bir şekilde yönetebilmek için güç elde etmeye çalışmıştır. Ancak bu amaca ulaşmak için devletin kanunlarına aykırı propaganda yapmaya başlaması, sultanın dikkatini çekmiş ve kendisini Dersaadet'e çağırmıştır. Bir süre orada kaldıktan sonra İzzet Paşa ile pazarlık yaparak Süleymaniye'de istediklerini gerçekleştirmek için onu ikna etmiştir (BOA, DH.MKT: 02641/00048). 1881 yılında hem toprak ve vergi alarak hem de halka baskı uygulayarak yıllık vergiyi beş yüz bin lira üzerinde sabitlemiştir. Bu rakam, aslında dört yüz bin lira aşmaması gereken bir sınıra sahipti. Ayrıca, gümrük vergilerini % 15 oranında artırması, ticarî faaliyetlerde düşüşe ve protestolara neden olmuştur. Bu durum, Süleymaniye'de yaşanan siyasî ve ekonomik olayları etkilemiş

ve bölgede gerilimlere yol açmıştır (Soane, 1914, s. 187).

Aynı dönemde, şehirdeki tüm meyve bahçelerini satın alan ve şehir yetkililerinin desteğiyle üretime yönelen Şeyh Said, şehir dışından ithal edilen tüm meyvelere yeni vergiler getirmiştir. Bu konuda kendisine itaat etmeyen herkesin öldürülmesini emretmiştir. Söz konusu olaylar karşısında şehirdeki yaşam koşulları oldukça zorlaşmış ve birçok İran'a kaçmış ya da Hemevend aşiretine sığınmıştır (Hurşid, 1979, s. 103). Bu durum, Hemevendlerin Süleymaniye'ye saldırmasına neden olmuştur. Şehir, bu saldırılar karşısında dört gün boyunca direnmiştir. Kerkük'ten gelen kuvvetlerin müdahalesiyle birlikte Şeyh Said, tüccarları yağmalamaya ve büyük miktarlarda para almaya başlamıştır. Bu karara karşı çıkanlar ise öldürülmüştür. 1881 olaylarından sonra Hemevendler, Süleymaniye'yi ele geçirme çabasına girişmişlerdir. Ancak Şeyh Said, onları kolayca ortadan kaldıramayacağını fark edince Hemevendleri kendisine yaklaştırmak için taktik değişikliğine gitmiştir (Soane, 1914, s. 186-195).

Osmanlı arşiv belgelerine göre Hemevendler, 1900'lerin başlarından itibaren Şeyh Said'e açıkça karşı çıkmaya devam etmiş ve hatta Bazyan bölgesindeki tarım arazilerine saldırmışlardır. 9 Rebiülevvel 1325 (22 Nisan 1907) tarihli belgeye göre; köylerdeki tarım arazilerinin büyük bir kısmı tahrip edilerek ekilememiştir (BOA, DH.ŞFR: 00378/00112). 17 Rebiülevvel 1325 (30 Nisan 1907) tarihli başka bir belgede de Şeyh Said'e ait tarım arazilerinin yine Hemevendler tarafından saldırıya uğradığı bilgisi geçmektedir (BOA, BEO: 003045/228363). Ancak Osmanlı kuvvetlerinin gelmesinden sonra Şeyh Said, Hemevendler ile olan bu çatışmadan galip ayrılmıştır. 1908 zaferinden sonra aşiret üyeleri isyan etmemiştir. Şeyh Said'e güvenmeyen şehirdeki tüccarlar, ona karşı çıkarak Osmanlı Devlet'inden kendilerini korumasını talep etmişlerdir (Hurşid, 1979, s. 103).

Osmanlı Devleti, Şeyh Said'in Süleymaniye'de kalması durumunda daha fazla zarar vereceği neticesine varmıştır. Bu nedenle şeyh ve yakınlarının görevden alınması uygun görülmüştür. Ancak Şeyh Said'in bölgedeki gücü ve nüfuzu nedeniyle bu eylemi gerçekleştirmek için askerî güç gerektiği anlaşılmıştır. Konu araştırıldıktan sonra askerî güç gönderilmesinin uygun olmadığı ortaya çıkmıştır. Zira, bu durumun mutlaka askerî çatışmaya yol açacağı düşünülmüştür. Bunun üzerine devlet, şeyhi geçici olarak Halep'e ya da Hicaz'a göndermeye karar vermiştir. Yine devlet bu karara karşı çıkılması halinde tutuklanacağı yönünde bir karar almıştır. Nihayetinde, devletin Şeyh Said'i şehir merkezinde misafir olarak ağırlamaya karar verdiğinden bahsedilir (BOA, DH.MKT: 02641/00048).

Karar uygulanmadan önce Süleymaniye halkı dükkânlarını kapatmış, silaha sarılmış ve Şeyh Said ile oğullarını ortadan kaldırma taahhüdünde bulunmuştur. Halkı sakinleştirmek amacıyla şehrin güvenliğini sağlamak için kendisi ve oğlu, iki adamının yardımıyla zorla bakanlığın gözetimi altına alınmıştır. Halka dağılmaları için çağrıda bulunulsa da bölge sakinleri çok öfkelenmiş ve hükümet, Şeyh Said'i şehirden uzaklaştırana kadar dağılmayacaklarından emin olmuştur. Amaçlarının onu öldürmek olduğunu gören devlet, bu nedenle Kırk Sekizinci Çamçemal Alayı'nın Birinci Taburu'ndan yüz asker ve Kerkük Süvari Taburu'ndan yüz kırk asker olmak üzere toplamda iki yüz kırk askerin yardımıyla Şeyh Said ve oğulları Çamçemal'daki süvari birliğine teslim etmiştir (BOA, DH.MKT: 02647/00071). Osmanlı Devleti tarafından daha sonra Musul'a çağırılan Şeyh Said, Musul'da öldürülmüş ve katilinin kimliği gizli kalmıştır (Soane, 1914, s. 186-195).

Şeyh Said'in nasıl öldürüldüğüyle ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bazı kaynaklara göre İttihatçıların Şeyh Said Berzenci'nin öldürmesinde parmakları vardır. Böyle düşünülmesinin nedeni ise Şeyh Said Berzenci'nin Abdülhamid destekçisi ve İttihatçıların düşmanı olmasıdır. Şeyh Said Berzenci sürekli bir şekilde Kürtlere yeni yönetime yani İttihatçılara boyun eğmemelerini söylemiştir. Şeyh Said Berzenci'yi bir tehlike olarak gören İttihatçılar, bu tehlikeyi ortadan kaldırma yoluna gitmişlerdir (Mazhar Ahmed, 1978, s. 48). Kazancı, Şeyh Said'in Musul'da öldürülmediğini, Osmanlı askerleri ile Kürtler arasındaki çatışmanın ardından Süleymaniye'de işlediği suçlar ve yağmalamalarla ilgili sorgulanmak üzere İstanbul'a gittiğini iddia etmektedir. Ancak, yanında kırk adam ve bir oğlu olmasına rağmen öldürülmüş diğer oğlu Şeyh Mahmud'un ise Kerkük'e kaçmasına izin verilmiştir. Babasının öldürülmesinin ardından Şeyh Mahmud, Hemevend aşiretinin desteğiyle Süleymaniye ve çevre bölgelere saldırmaya başlamıştır. Vali ise onları denetlemek üzere bölgeye askerî bir güç gönderilmesi emrini vermiştir (Kazancı, 1989, s. 70-71). Şeyh Said'in iki oğlu Şeyh Mahmud ve Şeyh Ahmed tutuklanmıştır. Bu tutuklama bölgede bazı huzursuzlukların çıkmasına neden olmuştur. Kürt aşiretlerinin tehditleri karşısında İttihat ve Terakki Cemiyeti, Şeyh Said'in oğullarını serbest bırakmak zorunda kalmıştır (Fahmi Hasan, 1946, s. 119).

Şeyh Said'in Musul'da öldürülmesinin ardından intikam süreci başlamıştır (BOA, BEO: 003721/279023). Musul'da Şeyh Said'in yanında bulunanlar, Süleymaniye'ye dönerek şeyhin öldürülmesine karıştığı iddia edilen birçok kişiyi suçlamış ve öldürmüşlerdir. Ayrıca Hemevend aşiretini, şeyhin intikamını almak için teşvik etmişlerdir. Bu teşvik üzerine Hemevend aşireti şehre saldırmıştır. Yaşanan

olaylarda şehirdeki dükkânların %50'si kapanmıştır (Hurşid, 1979, s. 104). Yine Kerkük-Bağdat, Kerkük-Süleymaniye, Süleymaniye-Bağdat gibi ticaret yolları da kapanmıştır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 323; 1325, s. 227). Bu durum tüccarların Süleymaniye'de ticaret için uygun mal bulamamalarına neden olmuştur. Tüccarlar, uygun koşulların eksikliği nedeniyle bir odada bekletilmişlerdir. Ardından Hemevendlerin sınır dışı edilmesi ve tutuklanmaları başlamıştır (Soane, 1914, s. 186-195). Aynı zamanda Şeyh Said'in öldürülmesinden dolayı yas ilan edilmesiyle birlikte kutlamalar ve düğünler ertelenmiştir. Musul valisi, reformların gerçekleştirilmesi ve ıslahat amacıyla bir heyetin Süleymaniye'yi ziyaret etmesini ve aşağıdaki alanlarda ciddi çalışmalar yapılmasını istemiştir. Bunlar:

1. Ortaya çıkan krizi araştırmak.

2. İnsanların İran'a göç etmesi sırasında Şeyh Said'in süvarileri tarafından saldırıya uğrayan şehir eşkıyalarının tutuklanmasıdır.

Tüccarlar ve şeyhler, isyan ve protestolarının nedenlerini kendi ağızlarından öğrenmek üzere çağırılmışlardır. Tüccarlar, bu daveti haksız bulmuşlar ve iki sınıfın farklı zamanlarda davet edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Toplantıdan sonuç çıkmamış şeyhler, tüccarları Şeyh Said'i öldürmekle suçlamıştır. Bu görüşmenin ardından vali, sonuç alamadan Musul'a dönmüş ve şeyhler Süleymaniye'de rakipsiz kalmıştır (Soane, 1914, s. 186-195). Bazı kaynaklar şeyhlerin, tüccarları suçlayan Musul valisi Reşit Paşa'ya rüşvet verdiğini yazmaktadır. Bu sırada Hemevend aşiretinin yağmalanması da devam etmekteydi. Osmanlı Devleti de güvenliği sağlamak için Süleymaniye'ye askerî bir güç göndermiş ve Hemevend aşiretinin Zahav'a kaçmasına izin vermiştir. Osmanlı Devleti, İki yıl sonra (1910) af çıkararak Hemevend aşiretinin vatanlarına dönmelerine izin vermiştir (Hurşid, 1979, s. 105; Muhammed, 2008, s. 69).

4.2.4. Eşkıyalık Nedenleri ve Devletin Tutumu

4.2.4.1. Günlük Ekmek Sağlanması (Meslek)

İktisadî zorluk içerisinde bulunan halk, çetelik ve yağma faaliyetlerine başvuruyordu. Bu faaliyetler, dönemin koşulları çerçevesinde zamanla normal bir meslek olarak algılanmaya başlanmıştır. Tarihçi Abbas el-Azzavi, "çeteciler insanları öldürüp yağmalarken Tanrı'ya namaz kılıp oruç tutmaktaydı" ifadesini kullanmıştır (el-Azzavi, 2005, s. 93). Açıkçası, bu davranışlar İslam'a göre birbiriyle çelişen iki tutumu temsil etmekteydi. Bu tür faaliyetler çeşitli şekillerde gerçekleştirilmiştir.

Örneğin, Necef ve Kerbela'ya gitmekte olan İranlı tüccar ve turistleri hedef alan saldırılar düzenlenmiş ancak zamanla tüccarlar mallarını taşıyabilmek için birkaç akçe ödemek zorunda kalmışlardır (BOA, DH.MKT: 00240/00033).

Kaynaklar engelleme ve yağma faaliyetlerinin başını ağaların çektiğini göstermektedir. Bu gruplar arasında bulunan Selim Ağa'nın kırk-elli atlısı bulunmaktaydı. Selim Ağa, kervanların ve hacıların Kerbela'yı ziyaret etmesini engelliyordu (Fraser, 1840, s. 178-179). Başka bir kaynağa göre ise Cuvamir'in Hemevend aşiretinden olan kardeşi ve başka bir kişi Sa'diye'ye giden bir kervanı yağmalamıştır (el-Azzavi, 2004, 8, s. 59). Süleymaniye'nin ticaret yolları, eşkıyalık ve yağma faaliyetleri nedeniyle güvenli değildi. Ticaret kervanları hareket ettiğinde hükümet, onları saldırılardan korumak için beraberlerinde askerî güçler göndermekteydi. Örneğin, Kerkük'ten Süleymaniye'ye giden kervana eşlik eden bir tanık, kervanın korunmasından askerî kâtip Şefik Efendi ve yetmiş askerin sorumlu olduğunu belirtmiştir. İnsanlar büyük bir endişe içindeydiler ancak nihayetinde birçok kişi eşkıyaların saldırılarına maruz kalmadan Süleymaniye'ye ulaşmayı başarmaktaydı (Soane, 1912, s. 211). Bu durum, ticaret yollarının güvenilirliği ve devletin müdahale stratejisinin önemiyle alakalıydı.

Ancak, devlet tarafından alınan tedbirler her zaman etkili olmamış, zaman zaman devlet güçleri de saldırıya uğramıştır. Örneğin, 21 Safer 1308 (6 Ekim 1890) tarihinde Süleymaniye'nin kırk bir süvari ve on yedi zaptiye piyadesinden oluşan Süleymaniye taburu, İranlı turistleri ve ticaret kervanlarını korumak üzere Çemçemal-Kerkük yolundaki Karahancir köyüne altmış-yetmiş Hemevend çetesiyle karşılaşmıştır. Çıkan çatışmada kervanı korumakla görevli askerler kaçarak Çemçemal'a geri çekilmiştir. Yaşanan çatışma sonucunda üç eşkıya öldürülmüş, üç asker ise vefat etmiştir (BOA, Y.PRK.ASK: 00065/00100). Benzer şekilde 5 Rebiülevvel 1319 (22 Haziran 1901) tarihinde, Süleymaniye-Çemçemal yolunda eşkıyalar tarafından bir askerî malzeme kervanı ve bir tüccar kervanı pusuya düşürülmüştür. Kervanları korumak üzere gönderilen askerî birliklerin çetelerle çatışmaya girmesi sonucunda bir kişi ölmüş iki kişi de yaralanmıştır (BOA, Y.MTV: 00217/00041). Yine Çemçemal süvari birliği, Kerkük-Süleymaniye yolundaki ticaret kervanlarını korumakta iken Tasluca'daki Mendemi aşireti, ticaret kervanına saldırmış ve Çemçemal süvari birliğiyle karşı karşıya gelmiştir. Sonuç olarak, bir hacı ölmüş ve devlete ait iki at yaralanmıştır (BOA, BEO: 002734/205027). Bu olaylar, devletin alınan tedbirler konusundaki zorluklarını ve ticaret yollarının güvenliğiyle ilgili ciddi endişeleri olduğunu vurgulamaktadır.

Arşiv belgeleri, çetelik ve yol kesme (kuttau't-tarik) faaliyetlerinin yanı sıra kasaba ve köylere yönelik silahlı saldırılarını da gerçekleştirildiğini göstermektedir. Örneğin, 22 Zilhicce 1305 (30 Ağustos 1888) tarihinde yaklaşık bin kişilik Hemevend çetesi Karadağ kasabasına saldırarak halkın mal ve mülklerini yağmalamıştır. Devletin, bu tür eylemleri engellemek amacıyla İsmail Paşa ve ekibini bölgeye gönderdiği belirtilmiştir (BOA, MV: 01540/00014). Aynı zamanda Kadir, Salih Rayhan ve oğulları tarafından yönetilen başka bir Hemevend grubu, Şeyh Hasan'ın kardeşi Şeyh Muhiddin Efendi ailesinin hayvanlarını ve Bazyan kazasındaki köyleri yağmalamıştır. Hükümetin yürüttüğü soruşturma sonucunda, hayvanların bir kısmı iade edilmiş ve geri kalanın iadesi için suçluların tutuklanması amacıyla memurlar gönderilmiştir. Yine, 2 Rebiülevvel 1319 (19 Haziran 1901) tarihli başka bir arşiv vesikasına göre ticaret kervanını korumakla görevli askerler, eşkıyaların saldırması üzerine Abdulkadir'in iki oğlunu, Salih'in oğlunu ve isimleri tespit edilemeyen iki kişiyi ve üç kısırağı vurmuşlardır. Birlik, çatışmadan sonra güvenli bir şekilde Çemçemal'a dönmüştür (BOA, DH.TMIK.M: 00105/00032). Bu olaylar, ticaretin engellenmesi ve köylere yönelik saldırıların kontrol altına alınmasındaki devlet çabalarının karmaşıklığını ve etkilerini ortaya koymaktadır.

Eşkılar ve yol kesiciler, saldırılarını belli plan çerçevesinde gerçekleştirmekteydiler. 12 Şaban 1321 (3 Kasım 1903) tarihinde, Kani Keve köyü sakinleri[1] odun toplamak için dağlara gittiklerinde Hemevend aşiretinin birkaç üyesi bu fırsatı değerlendirerek köye girip sakinlerin eşyalarını ve hayvanlarını yağmalamıştır (BOA, DH.MKT: 00785/00076). Bölgede asker bulunmaması ve köyün boş olması çetelerin yağma yapmasına zemin hazırlamıştır. Devlet silahlı birliklerini Çemçemal'a gönderdiği sırada Hemevend eşkıyaları, Ağceler köyüne saldırarak ateşe vermiş ve birçok sakinini öldürmüştür (BOA, DH.MKT: 01763/00041). Ev sahiplerinin güvenlik zafiyetleri ve askerî yardım eksikliği eşkıyaların saldırılarını gerçekleştirme imkanını arttırmaktaydı.

Benzer şekilde Kerkük'teki Davudi aşireti ve Süleymaniye'deki Zengene aşiretinin beyleri, gözdağı vermek amacıyla insanlara saldırarak yirmi üç kişiyi öldürmüş ve dört bin zarf parayı çalmışlardır. Kargaşanın çözülmesi için Şişhane Tabur Ağası Muhammed Ağa, Yüzbaşı Ahmed Ağa ve Süleymaniye meclisi üyesi Abdurrahman Bey'den oluşan bir heyet, saldırganların elinden geri alınan otuz beş atı ve kısırakları Süleymaniye'ye geri göndermiştir (BOA, MVL: 00398/00103). Öte yandan, Şehripazar kazasına bağlı Kamış köyünde yaşayan Pişderili Emin Bey, çok sayıda silahlı kişiyi toplayarak Plazdan köylerine saldırmış ve çatışmalar üç saat sürmüştür. Osmanlı Devleti, olayla ilgili soruşturma başlatarak Emin Bey'in

görevden alınmasını, grubun dağıtılmasını, bölgeye askerî birlik gönderilmesini ve bu tür olayların bir daha yaşanmaması için önlemler alınması gerektiği kararını almıştır (BOA, DH.MKT: 02503/00096).

[1] Bu köyde, Caf aşiretine bağlı Yezdan Bahşi adında bir soy yaşamaktaydı.

4.2.4.2. Övgü ve Kendini Yüceltme Geleneği

Eşkîyaların hedefleri arasında, kibir ve meydan okumaları övgü geleneğiyle birleşerek, zayıf ve korkak olmadıklarını beyan edip cesaretlerini sergileme amacı bulunmaktadır. Eşkîyalar, savaş hikayelerini anlatırken cesaretlerinden gurur duyduklarını ifade etmektedirler (Sykes, 1904, s. 202). Örneğin, Hemevend'in Reisi Hüseyin Ağa'ya Musul'a kadar eşlik eden bir seyyah, kendisinin ve Hemevendlerin 1890'da bin Osmanlı askeriyle savaştığı olayı gururla anlattığını (Nolde, 1895, s. 147-150), ölümden korkmadıklarını ve canlarını hiçe saydıklarını anlatmıştır (Rich, 1836, s. 111).

4.2.4.3. Açgözlülük ve Servet Edinme İsteği

Açgözlü bazı aşiret ağaları zenginleşmek için her türlü yönteme başvurmuşlardır. Bu aşiret Ağaları, sadece eşkıyalık ve yağma ile sınırlı kalmamış aynı zamanda köylülere çeşitli vergiler dayatmışlardır. Köylüler vergilerini ödemediğinde ise köylerine saldırarak yağmalamış ve hatta öldürmüşlerdir. Ağa ve derebeylerin köylüler ve ahali ile yaşadığı sorunların temelinde vergiler bulunmaktaydı. Örneğin, Süleyman Ağa'nın oğulları Şehripazar ve Merge kazalarına yerleşip kaza sakinlerine tehditler savurmuşlardır. Tehditler karşısında Şehripazar halkı göç etmek zorunda kalmıştır. Ancak devlet, bölgelerin güvenliğini sağlamak ve ihlalleri önlemek amacıyla Şehripazar kazasının merkezini 28 Cemaziyelahir 1312 (27 Aralık 1894) tarihinde Race köyüne taşıma kararı almıştır. Ayrıca her bölgeye askerî birlik konuşlandırılmasına karar verilmiştir (BOA, DH.MKT: 00301/00051).

Pişder'in ileri gelenlerinden Bayiz Ağa ve Abbas Ağa 15 Şaban 1331 (20 Temmuz 1913) tarihinde, Sidir köyü üzerinde bir anlaşmazlık içine girmiştir. Merge kazasına bağlı Kani Keve köyü sakinlerini Sidir köyüne saldırmaya teşvik etmişlerdir. Emniyeti sağlamak üzere bölgeye giren birlikle karşı karşıya gelmeleri sonucunda, bir piyade askeri ölmüş ve iki asker yaralanmıştır (BOA, DH.H: 00053/00053).

Aşiret ve yöneticilerinin kendilerini zenginleştirmek için kullandıkları bir diğer yöntem, düğünleri yağmalamaktır. Bu pratiği gerçekleştirmek için kullanılan yöntemler öyle bir şekilde planlanmıştı ki halkın büyük bir kısmı bu durumun farkına varmamıştır. Kürt geleneğine göre düğüne davet edilen herkes, ekonomik durumlarına bağlı olarak düğün masraflarını karşılamak amacıyla damada hediyeler verirdi. Parayı toplamak için damadın ailesi tarafından bir kişi görevlendirilirdi. Davetliler yanlarında getirdikleri parayı bu kişiye verirdi. Parayı veren şahsın adı okunarak "Falancanın ömrü uzun olsun, bol sadaka versin" gibi ifadeler kullanılırdı. Düğünlerde bu şekilde çok para toplanmaktaydı. Bu nedenle bazı aşiret ağaları tekrar tekrar düğün yapmaktaydılar. Örneğin bazı aşiret ağaları karısını kasıtlı olarak köyüne gönderip bir süre orada alıkoymakta veya boşanarak eski karısıyla bir süre sonra yeniden evlenip düğün yapmaktaydı. Bu durum yeniden evlenme adı altında bir tür oyun gibi görünmekte ise de altında yatan sebep paranın toplanmasıydı (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 173).

4.2.5. Aşiret Mücadeleleri

4.2.5.1. Aşiretlerin Kendi Aralarındaki Mücadeleler

Düşmanlık eylemi, aşiretler arasında bir noktadan başlayarak kan davası en son intikam çerçevesine evrilmekteydi. Bir defa gerçekleşen saldırıdan sonra ikinci saldırı, intikam niteliğini alacak ve bu süreç bir dizi ardışık saldırıyla devam edecekti. Her intikam eyleminde sadece erkekler öldürülmekle kalmayıp aynı zamanda genellikle yağma ve yakma da gerçekleşiyordu. Örneğin, 2 Recep 1307 (26 Kasım 1889)'de Muhammed Paşa'nın öldürülmesinin ardından aşiret yerleşimi konusunda bahsedildiği gibi oğulları Süleyman Bey, Muhammed Ali Bey, Bahram Beyzade ve Abdullah Bey, babalarının katillerinden intikam almak amacıyla bir süre sonra Salahiye'ye saldırarak Kevhuri aşiretinin mal ve hayvanlarını yağmalamışlardır (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025). 11 Safer 1313 (3 Ağustos 1895) tarihinde Pişder aşiretinin ileri gelenlerinden Bayiz Ağa'nın Pişder ahalisiyle yaşadığı anlaşmazlık sonucunda aralarında kavga çıkmış bir kişi ölmüş ve bir kişide yaralanmıştır. Bir süre sonra ağanın amcasının oğlu Babekir Ağa, adamlarını toplayarak Şehrişina köyündeki katillere saldırarak çatışmada yaralanmıştır. Bunun üzerine Merge kazasındaki Pişder aşiretinin ikiye bölünerek birbirlerine saldırdığından bahsedilir (BOA, DH.ŞFR: 00183/00033).

Öte yandan Şivegel ve Pişder aşiretleri arasındaki eski düşmanlık nedeniyle her iki taraf da zaman zaman birbirine saldırmıştır. Örneğin, 25 Rebiülevvel 1309

(29 Ekim 1891) tarihinde, Pişderiler, Manguriler, Runa, Susni ve bir kısmı Süleymaniye, bir kısmı da İran'da bulunan Herki ve Alan aşiretleriyle birleşerek bir grup oluşturmuş ve Şivegel'e ait Yari Büçük ve Yari Gevre köylerine saldırarak bu iki köyü yakıp yıkmışlardır. Bu saldırılarda insanlar hayatlarını kaybederken mülkleri yağmalandı ve tüm malzeme ile yiyeceklerine el konulmuştur. Konuyu araştırmak üzere iki tabur ile birlikte olay yerine giden Süleymaniye mutasarrıfı, eylemin bir daha tekrarlanmaması için yağmalanan malları teslim etme kararı almıştır. Ayrıca hükümet, bölge sakinlerine zahire satın alabilmesi için elli bin kuruşluk bir yardım sağlamıştır (BOA, DH.ŞFR: 00151/00081). Ancak döneme ait arşiv belgelerine göre bu yardım, Pişderilerin uzlaşması için harcanmıştır. Fakat devletin memurları, söz konusu bölgelere yönelik zahire ve gıda temini için maliye sandığından satın alma gerekliliğini de dile getirmişlerdir (BOA, DH.MKT: 01913.00105).

Osmanlı arşiv belgelerinde Pişder ve Mangur aşiretleri arasındaki düşmanlığın net bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Mangur aşiretinin Pişder kazasına duyduğu düşmanlık, Bayiz Ağa'nın reisliğinden önceye dayanmaktadır. Mangur aşireti reisi Hamza Ağa, 1862'de diğer aşiretlerden yardım alarak Pişder kazasına saldırmış, mallarını yağmalamış ve insanlarını öldürmüştür (BOA, A.MKT.UM: 00571/00079). Tarihi kaynaklar, iki aşiret arasındaki düşmanlığın köklerinin hayvan otlama anlaşmazlığına dayandığını öne sürmektedir. Musul Vilayeti'nde bulunan Manguri aşiretinin reisi Abdullah Ağa, 1887'de İran'a gitmiş ve daha sonra Osmanlı Devleti'nin Mirgav kışlağını ele geçirmiştir. Osmanlı Devleti'nin müdahale etmesiyle Şehrizer Sancağı'na bağlı olan aşiretler, bölgeyi terk ederek İran'a çekilmek zorunda kalmışlardır. Bir süre sonra Abdullah Ağa, oğlu Bayiz Ağa'yı hükümet izni olmadan Merge kazasına bağlı Dırna olarak bilinen yere gönderip orayı ele geçirmiştir. Bu esnada Pişder kazasından Mangura Ruta ve Ranya'nın Mamiş ve Ocağ aşiretleri de bu bölgede hayvancılık ve çiftlik yapmaktaydı. Dönemin şartlarına göre bir aşiret, diğer bir aşireti ortak kabul etmiyordu. Devlet, bu aşiretlerin İran'a göç etme eğiliminde olmasından endişe duymaktaydı. Bu nedenle, 1887'de Pişderiler ile Bayiz Ağa arasında bir savaşın çıkmaması için İran'ı Mirgav kışlağı konusunda uyarmıştır. Ayrıca, İran'ın Bayiz Ağa'yı iade etmemesi ve kışlağı geri vermemesi durumunda Osmanlı Devleti, sakinlerinin zenginliğini ve onurunu korumak için karşılığın çıkacağına karar vermiş olduklarından söz edilir (BOA, A.MKT.MHM: 00498/00041).

Pişderiler, fırsat buldukça Mangurilere saldırmaktaydılar. Manguriler kısmen İran ve Osmanlı topraklarında konar-göçer olarak yaşamaktaydılar. 18 Muharrem

1319 (7 Mayıs 1901) tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre, Manguriler ile Pişderiler arasında gerçekleşen savaşta; Hamdi Bayiz Ağa, Hamza Ağa ve Ali Ağa adlı bir grup Mangur Ağası'nın yanı sıra aşiretin yedi üyesi ve Pişderilerden de Ahmed Ağa, Rıza Ağa ve yaklaşık otuz kişinin öldürüldüğü ifade edilmiştir. Devlet, aşiretler arasında meydana gelen olaylara son vermek için çeşitli kararlar almıştır. Alınan kararlardan ilki bu tür olayların çıkmaması için sıkı önlemler almak, ikincisi ise çatışan taraflara tavsiyelerde bulunmaktır (BOA, DH.ŞFR: 00259/00112; BOA, DH.ŞFR: 00259/00117; BOA, BEO: 001656/124170). Fakat bu önlemler ve tavsiyelere rağmen İran'ın Manguri aşiretinden Abdullahzade Bayiz Ağa, 16 Şaban 1319 (28 Kasım 1901) tarihinde iki yüzden fazla atlıyı alarak Pişder kazasının köylerine saldırıp yağmalamıştır (BOA, DH.MKT: 02562/00004). 14 Safer 1320 (23 Mayıs 1902) tarihinde Pişderiler, Mangur aşiretinin ve reislerinin Osmanlı Devleti sınırına geldiği propagandasını yapmıştır. Ancak yapılan inceleme sonrasında Pişderilerin bu propagandayı Mangurilere karşı işledikleri ihlalleri ve suçları gizlemek için yaydıkları ortaya çıkmıştır (BOA, DH.TMIK.M, 00119/00029). Manguriler ile Pişderiler arasındaki savaşta diğer aşiretlerde katılmıştır. Köysancak'dan Mirza Kadir Ağa, Piran aşiretinden Balbaşlı Muhammed Karani Ağa ve diğer bazı aşiretler Mangurilere karşı Pişderileri desteklemişlerdir (BOA, Y.MTV: 00256/00081).

7 Cemaziyelahir 1321 (31 Ağustos 1903) tarihinde Vezne civarında, Zap Nehri'nin her iki tarafındaki Osmanlı-İran aşiretleri arasında bir çatışma meydana gelmiştir. İranlıların sayısının fazla olması nedeniyle Osmanlı aşiretleri ve yerel komutanlar, merkezden yardım talebinde bulunmuşlardır (BOA, DH.ŞFR: 00311/00057). Savucbolak hâkimi de İran aşiretlerine destek vermiştir (BOA, BEO: 002157/161741). İranlı aşiretlerin başlattığı çatışma Vezne bölgesi ve yerel yönetim çalışanları arasındaki sorunlardan kaynaklanmıştır. Özellikle de sorunlar Pişderiler ile Manguriler arasındaki anlaşmazlıktan ortaya çıkmıştır. Pişder aşiretinin reisi Karani Ağa, durumu açıklığa kavuşturmak amacıyla eyalet meclisine bir telgraf göndererek Pişder halkının devlete tabi olduğunu ve vatan uğruna canlarını feda etmeye her zaman hazır olduklarını belirtmiştir. Ancak bu devlet görevlileri tarafından tam tersi şekilde yanlış anlaşılmıştır. Telgrafta, Pişderilerin bugüne kadar pek çok hizmet ettikleri ancak Osmanlı Devleti'nin onları ödüllendirmek yerine İran Mangurileri'ni destekleyip onlara rütbe verdiği ifade edilmiştir (BOA, ŞD: 02189/00025). 12 Aralık 1907 tarihli başka bir belgeye göre de Pişder aşiretinin bazı ağaları tarafından Osmanlı sadrazamına bir mektup yazılmıştır. Mektup, Pişderiler ile Manguriler arasındaki sorunlar ve düşmanlık hakkındadır. Mektupta Pişderiler, Mangurlu Bayiz Ağa ile herhangi bir sorunlarının olmadığını fakat Bayiz Ağa'nın

kendilerine düşman olduğunu ve korunmaya ihtiyaçları olduğunu ifade etmişlerdir. Pişderilere göre Osmanlı Devleti, Mangurilere daha fazla önem vermiş ve kendileri ihmal edilmiştir. Ayrıca, işledikleri suçlardan dolayı af isteyen Pişderiler, Osmanlı Devleti'ni korumaya ve gerekirse seferberliğe katılmaya hazır olduklarını mektuplarında ifade etmişlerdir (BOA, BEO: 003211/240775).

Pişderiler ve Manguriler arasındaki mücadeleler devam etmekte iken Caf ve Merivan aşireti arasında da çatışmalar yaşanmaya başlanmıştır. 8 Ekim 1906 tarihli belgeye göre Merivan aşiretinden üç kişi, Caf aşireti mensubu Emin Bayız'ı öldürmüştür. İntikam almak amacıyla birkaç Caf süvari Merivan'a giderek Emin Bayız'ı öldüren şahısları öldürmüşlerdir. İntikam gerekçesiyle olay daha da karmaşık hale gelmiş ve Caflara bağlı Haruni ve Sadani taifesi başka taifelerinin piyade ve süvarileriyle birlikte Merivan Kalesi'ne saldırarak, köylerini yağmalamışlardır. İran askerleri de bu duruma karşılık vererek Merivan'a gidip Caf'lara saldırmışlardır. İran askerleri Caflardan on bir kişiyi öldürmüş, birkaç kadına tecavüz etmişler ve hayvanlarına da el koymuşlardır. Caflı Mahmud Paşa ve Merivanlı Hüseyin Bey çatışmaların son bulması için çeşitli tavsiyelerde bulunmuşlarsa da iki taraf arasındaki olaylar devam etmiştir (BOA, BEO: 002930/219740; BOA, Y.MTV: 00290/00091).

4.2.5.2. Aşiretler ve Şeyhler Arasındaki Mücadeleler

Süleymaniye ve Kerkük'te yaşayan aşiretler ve şeyhler arasında sürekli bir rekabet hali söz konusu olmuştur. Bu rekabet zaman zaman iki taraf arasında çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. 3 Cemaziyelahir 1305 (16 Şubat 1888) tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre; Berzenci seyyidleri ile Talebani şeyhleri arasında çeşitli anlaşmazlıklar mevcuttu. Bu anlaşmazlıkların çözümü için Talebani ailesinin reisi, Şeyh Hamid'in tutuklanması için Serasker Ali Paşa'ya emir vermiştir. Ancak Ali Paşa, sorunun sadece bir tarafın cezalandırılması durumunda daha da büyüyebileceğine, karşı tarafın saldırıya geçebileceğine ve intikam alma olasılığının artabileceğine inanmaktaydı. Bu nedenle Süleymaniye ve Şehrizer mutasarrıfları, aşiret reisleriyle görüşerek uzlaşma duyurusu yapmalarının daha uygun olacağına karar vermiştir (BOA, DH.MKT: 01485/00114). Ancak, bir yıl sonra 2 Şevval 1306 (1 Haziran 1889) ve 20 Şevval 1306 (19 Haziran 1889) tarihlerinde, Berzenci seyyidleri ile Talebani şeyhleri arasında Mikail Kalesi'nde çatışmalar patlak vermiştir. Yaşanan çatışmalar, iki taraf arasında önceki yıl alınan uzlaşma kararının uygulanmadığını ve düşmanlıklarının devam ettiğini göstermektedir (BOA, DH.MKT: 01625/00075).

Süleymaniye mutasarrıfının 23 Zilhicce 1320 (23 Mart 1903) tarihli kaydına göre; Süleymaniye Cebari seyyidleri ile Kerkük Talebanileri arasında meydana gelen çatışmada iki Cebari erkeği Talebani tarafından öldürülmüş ve taraflar arasındaki çatışma, karşılıklı saldırı hazırlığına varan bir aşamaya ulaşmıştır. Devlet bu olayı öğrenir öğrenmez çatışmanın büyümesini önlemek amacıyla bölgeye asker göndermiştir. Neticede devletin müdahalesi başarıyla sonuçlanmış ve Cebari ile Talebani bireyleri yerlerine iade edilmiştir. Böylece daha fazla endişe kaynağı olmamıştır. Aynı zamanda Musul valisi, çatışmayı sona erdirmek ve daha olumlu sonuçlar elde etmek için her iki tarafın yetkililerini davet ederek uzlaşma sağlanması çağrısında bulunmuştur (BOA, DH.TMIK.M: 00140/00019).

Süleymaniye ile Kerkük seyyid ve şeyhleri arasındaki zayıf ilişkilerin yanı sıra iki bölgenin aşiretleri arasındaki ilişkiler de iyi değildi. Örneğin, Mikaili taifesinin reisi Ali Fettah, akrabalarıyla birlikte Kerkük'e yerleşmiş ancak Hemevend ve Talebani aşiretleri arasındaki çatışma nedeniyle hayatta kalmak ve yağmalanmaktan kaçmak için Kerkük'ü terk ederek Bazyan'a dönmüştür (BOA, BEO: 001254/093986; BOA, DH.MKT: 02156/00034). Bu esnada devlet, Kerkük ve Süleymaniye aşiretlerini uzlaştırma çabalarını yoğunlaştırmış ve Heyet-i Islahiye aracılığıyla bu çabalarını sürdürmüştür. 2 Muharrem 1319 (21 Nisan 1901) tarihli bir mektupta belirli bireylerin işledikleri suçlardan dolayı yargılanması ve geçici olarak Basra'ya sürgün edilmesi gerektiği konusunda sadrazam bilgi vermiştir (BOA, DH.MKT: 02487/00029).

Tarihî belgeler, şeyh aileleri ile Süleymaniye'nin sancak aşiretleri arasındaki ilişkilerin olumsuz olduğunu göstermektedir. Bu aileler arazi ve mülk sahibi olup çocukları askerlik hizmetinden muaf tutulmuş ve suç işlediklerinde hapse atılmak yerine affedilmişlerdir (BOA, BEO: 03001/225059; BOA, BEO: 03236/242681; BOA, DH.SYS: 00026/00004). Bu ayrıcalıkları zaman içinde kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Şeyh aileleri ile aşiret ağaları arasında belirgin bir hassasiyet bulunmakta ve her iki taraf da özellikle idarî kademedeki yetkilileri kabul etmeme eğiliminde olmuşlardır. Söz gelimi, 24 Rebiülahir 1320 (31 Temmuz 1902) tarihli belgeye göre; Şeyh Abdurrahman Ağa ve on beş kişi birlikte şehre gelerek Şeyh Said'in oğlu Şeyh Mahmud'un adamlarıyla tesadüfen karşılaşmıştır. Her iki taraf arasında bir anlaşmazlık çıkmış ve Abdurrahman Ağa'nın adamlarından biri öldürülmüş, bir katırlarına da el konulmuştur. Her iki taraf da daha ciddi bir çatışmaya hazırlanma aşamasına geçmiştir. Bunun üzerine devlet yetkilileri, şeyhler ve ağalar arasındaki çatışmanın devam etmesinin hem devlet hazinesine hem de

halka zarar verebileceği sonucuna varmışlardır. Bu nedenle, seraskerlik makamından Süleymaniye'nin komutanlığına yetkili bir kişiyi atamaları ve bölgeye iki top ile her biri altı yüz askerden oluşan dört tabur asker gönderilmesi talep edilmiştir. Her iki tarafın intikam amacıyla adamlar toplaması ve gruplar oluşturmaları halkın endişe etmesiyle sonuçlanmıştır (BOA, BEO: 00329/00014; BOA, BEO: 02348/176049).

21 Recep 1322 (1 Ağustos 1904) tarihli başka bir belgeye göre ise; Süleymaniye'de düzenlenen at yarışı sırasında Abdurrahman Ağa ile Şeyh Mahmud'un adamları arasında çıkan kavgada Şeyh Mahmud bacağından yaralanmıştır. İntikam almak amacıyla Şeyh Mahmud'un kardeşi ve adamları Abdurrahman Ağa'nın evine gitmiş ve çıkan kavgada ölenler ve yaralılar olmuştur. Çatışmayı sona erdirmek için bir müfreze gönderilmiş ve gruplar dağıtılmıştır. Ancak iki gün sonra şeyhin adamları, ağanın deposunu yağmalamak amacıyla saldırı girişiminde bulunmuş fakat bu duruma izin verilmemiştir. Birkaç gün sonra ise ağanın değirmenini yıkmışlardır. Ardından, her gün üç bin silahlı adam, at sırtında Süleymaniye'nin köylerine gelerek devlete ve ağalara zarar vermek amacıyla hayvanlarını otlatmış ve bölge sakinlerinin tarım arazilerini tahrip etmiştir. Bunun üzerine Şeyh Mahmud ve Şeyh Maruf'un oğulları Seyyid Ahmed, Şeyh Said Efendi ve Gül Tapalı Şeyh Said ile Aziz Ağazade Abdurrahman, Kadir Ağa ve Baş Çavuşzade Abdurrahman Ağa'nın geçici olarak uygun bir yere nakledilmesi talep edilmiştir (BOA, Y.PRK.ASK: 00223/00038).

4.2.5.3. Aşiret ve Devlet Arasındaki Mücadeleler

Aşiretler arasında yaşanan siyasî mücadeleler sadece aşiretler ve şeyhler arasında sınırlı kalmamış, zaman zaman hükümete karşı da gerçekleşmiştir. Kürt aşiretleri ile Osmanlı Devleti arasındaki mücadeleler hakkında bölgeyi ziyaret eden seyyahlar, bu tür olayların daha çok siyasî kaynaklı olduğunu ifade etmişlerdir (Soane, 1914, s. 171-183). Aşiret ve devlet arasındaki mücadeleler konusunda Osmanlı arşivinde yer alan bir dizi belge de bu gerçeği doğrulamaktadır. Söz gelimi, 30 Cemaziyevvel 1314 (6 Kasım 1896) tarihli bir belgede; Pişder Ağalarının kendilerine karşı gerçekleştirilen askerî operasyona karşı intikam almak amacıyla, Pişder aşireti ve İran'a bağlı Alan nahiye sakinleri bir araya gelerek bin beş yüz kişilik bir grup oluşturmuşlardır. Grup, Lastan köyü üzerinden Ocağ aşiretine saldırarak köylerini tahrip etmiş ve mallarını yağmalamıştır. Bu sırada Dize Kalesi'nde bulunan askerlerin sayısının az olması nedeniyle herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Fakat daha sonra Osmanlı Devleti'nin Pişder Kaymakamı Binbaşı Hüsnü Efendi ve yüz kişilik bir askerî birlik Pişderilere müdahalede bulunmuştur.

Pişderiler ve Osmanlı kuvvetleri arasında meydana gelen çatışmada, asakir-i şahaneden iki şehit ve dört yaralı olmuş, çetelerden de Selim Ağa, iki oğlu ve birkaç kişi hayatını kaybetmiştir (BOA, BEO: 000862/064641).

19 Rebiülahir 1314 (28 Ağustos 1896) tarihli bir belgede, Pişder aşiret ağalarının bağımsız bir şekilde hareket ederek Selahaddin'in oğlu Nureddin'in soyundan geldiklerini ileri sürerek aşiretlerinin adını Nureddin olarak değiştirmişlerdir. Bu nedenle de her bir aşiret reisi, kendisini bir paşa olarak görmekte ve devletin egemenliği altına girmeyi reddetmektedir (BOA, ŞD: 02171/00017). Pişder Ağaları, mirî vergiyi kabul etmemek, askerlerin bölgelerine girmesini engellemek ve Pişder nahiyesinin kaza statüsüne yükseltilmemesi gibi çeşitli şartlar ileri sürmüşlerdir. Bu sırada askerlerin Dize Kalesi'ne hareket etmeleri üzerine Pişderiler, askerlerin gelmesine izin vermeyerek onlara karşı çıkmışlardır. İki taraf arasında yaşanan çatışmalarda bir subay ve on yedi asker şehit olmuş, iki subay ve yirmi beş asker de yaralanmıştır (BOA, Y.MTV: 00148/00044). Ancak, devlet birlikleri başarı elde etmiş, Pişderilerin tehdidi bertaraf edilerek önerdikleri şartlar uygulanmamıştır. 18 Cemaziyelahir 1314 (24 Kasım 1896) tarihli başka bir belgeye göre Pişderiler, o yılın mirî vergisini üstlenmeyi, saldırı faaliyetlerden kaçınmayı, sakladıkları silahları devlete teslim etmeyi ve eski yerleşim yerlerine dönmeyi kabul etmişlerdir (BOA, DH.ŞFR: 00201/00080). Bu olaydan sadece bir gün sonra, Pişder'e gitmeyi planlayan heyetin varışından önce Pişder'in Nureddin aşireti, teslimiyetini beyan etmiştir. Heyetin gelmesinden sonra ise geri kalan aşiretler de teslim olduklarını belirtmişlerdir. Aşiret reisleri, devlete bir daha karşı çıkmama ve ellerinde bulunan malları, kayıp silahlar da dahil olmak üzere tüm eşyaları teslim etme konusunda taahhütte bulunmuşlardır (BOA, BEO: 000876/065684; BOA, DH.ŞFR: 00201/00090).

Devlet tarafından oluşturulan özel bir heyet Pişder'e giderek Pişderileri yerleştirmeye ve organize etmeye başlamıştır. Pişderiler, yağmalanan malların karşılığında başlangıçta on yedi katır, bir kısra ve on altı tüfek iade etmişlerdir (BOA, DH.ŞFR: 00201/00175). Devlete karşı yapılan askerî çatışmada iki oğluyla birlikte öldürülen Selim Ağa'nın yerine, güçlü ve devlete sadık olan Osman Ağa Pişder'e kaymakam olarak atanmıştır (BOA, BEO: 000881/066005). Ancak Osman Ağa'nın sadakati uzun sürmemiş, Pişder olayına karıştığı için adı firariler listesinde yer almıştır. Osman Ağa daha sonra Ma'muretü'l-Hamidiye kazasına dönmüş ve devlete bağlılığını ilan etmiştir (BOA, BEO: 001251/093765).

Pişderilerin devlete itaatleri ve oluşturulan özel heyetin çabaları uzun süre

devam etmemiştir. 17 Ramazan 1314 (19 Şubat 1897)'de Pişderiler, Ma'muretü'l-Hamidiye kazasının merkezine topluca saldırmak amacıyla mallarını ve hayvanlarını sınırdaki İran aşiretlerine teslim etmişlerdir. Devlet, duruma müdahale ederek bölgeye acil bir şekilde askerî birlik göndermiş ve Pişderiler bu birliğin gelmesiyle dağılmışlardır (BOA, DH.ŞFR: 00204/00081; BOA, DH.ŞFR: 00204/00023). 28 Ramazan 1314 (2 Mart 1897) tarihli başka bir belgeye göre Pişderiler, tekrar Ma'muretü'l-Hamidiye kazasının merkezine saldırmışlardır. Bu saldırıya karşılık olarak Osmanlı Devleti, kırk altıncı alayının birinci ve üçüncü taburları, kırk beşinci alayın birinci taburu ve Köysancağın kırk altıncı alayının dördüncü taburundan meydana getirilen üç yüz yirmi kişilik bir kuvveti binbaşı Süleyman Efendi'nin komutasında, Pişderilerin üzerine göndermiştir (BOA, Y.PRK.ASK: 00118/00050). Pişderi halkının saldırılarını sürdürmesine rağmen devlet, uygun bir çözüm üretme amacından vazgeçmemiştir. Şeyh Said Hafid, Erbil Kaymakamı Abdullah Paşa ve Revandiz Kaymakamı Abdullah Bey'den oluşan bir heyet, Pişder'e giderek buradaki halkla görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Yapılan görüşmeler olumlu geçmiş ve Pişderiler yerlerine dönme kararı alarak hükümetin yasalarını ve yönetmeliklerini uygulamaya hazır olduklarını ifade etmişlerdir (BOA, BEO: 000865/064823).

4.2.5.4. Devletin Arabuluculuğuyla İntikam Ya da Kan Davaların Son Bulması

Kan davaları kendiliğinden barışçıl bir yolla son bulmaz, barışçıl çözüm etkin bir kişinin arabuluculuğuyla sağlanır. Bu durumda tehdit altında olan topluluk, öğ alması beklenen tarafın saygı duyduğu ve otoritesini kabul ettiği bir kişiyle iletişime geçer. Bu kişi aşiretin reisi olabilir ancak eğer reisin kendisi de kan davası güden aşiretlerden biri ise arabulucu olamaz. Çatışma içinde olan aşiretlerin çatışma düzeyleri büyüdükçe, arabulucu olarak kabul edilebilecek yeterince güçlü bir kişi bulmak da o derece zorlaşır (Bruinessen, 2013, s. 112).

Tarihi kaynaklar, devletin aşiretler ve diğer güçler arasındaki intikam döngüsünü durdurmak amacıyla çeşitli girişimlerde bulunduğunu ifade etmektedirler. Bu adımların atılmaması durumunda savaş ve cinayetlerin sürekli devam edeceği, intikam çemberinin zaman içinde genişleyeceği vurgulanmaktadır. Bu nedenle çatışan taraflar arasındaki uzlaşma sürecine büyük önem verilmiş ve kan dökülmesini azaltmak ve ortadan kaldırmak için iki ana yönetime başvurulmuştur. İlk olarak maddi destek ve evlilik gibi yöntemlerle uzlaşma sağlanmış, ikinci olarak ise intikamlar alınmıştır. Örneğin, Şeyhbızini aşireti bir çatışmada, bir erkeğin öldürülmesi durumunda ailesine bin İran dirhemi ve bir kadın verilmesini

öngörmüştür. Benzer şekilde bir şeyhin ailesinden birinin öldürülmesi durumunda, ailesine bir köy ve bir kadın verilmiştir. Kadın öldürülmesi durumunda ise beş yüz İran dirhemi ödenmesi kararlaştırılmıştır. Örneğin, Mahmud Ağa'nın soyundan olan Fars Ağa'nın kız kardeşi öldürüldüğünde, karşılığında üç yüz elli lira ve bir kadın kendilerine verilmiştir (Hurşid, 1979, s. 116).

Bölgede meydana gelen mücadelelerin son bulması amacıyla devlet, arabuluculuk rolünü iki şekilde icra etmiştir. Bunlardan ilki güç ve silah kullanımı, ikincisi ise uzlaşma ve barışçıl yöntemlerdir (BOA, BEO: 001245/093335). Devlet, meseleleri askerî müdahaleler yerine daha çok barışçıl bir şekilde çözmeyi tercih ederek kan dökülmesine engel olmak istemiştir (BOA, BEO: 000865/064823; BOA, DH.MKT: 02129/00063; BOA, BEO: 000864/064761). Ayrıca devlet, herhangi bir aşiret reisiyle çatışmaktan kaçınmıştır. Çünkü aşiret üyeleri, reislerine itaatkâr ve onlara bağlı bir tutum sergilemişlerdir (Bowman, 1922, s. 448). Aşiret üyeleri, savaş sırasında olduğu gibi barış zamanlarında da aşiret reisinin yanında olmuş ve onlara sadık kalmışlardır (Rich, 1836, s. 87-88). Aşiret reisleri sorunları hızlı, etkili ve kararlı bir şekilde çözebilme yeteneğine sahiptir. Bu nedenle aşiret reisleri, aşiret üyelerini temsil etmekle sorumlu tutulmuşlardır. Aşiret reisleri, cezayı bizzat uygulayarak ve genellikle aşiret büyüklerine danışma ihtiyacını gereksiz bulurlardı (Rich, 1836, s. 123; Uluç, 2010, s. 43). Aşiret reisine karşı isyan eden ve itaati bozan bireyler, reisleri tarafından cezalandırılırken genellikle halk sessiz kalmış ve herhangi bir şikâyetle bulunmamışlardır (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 183). Bu bağlamda Kürtlerin, aşiret reislerine olan bağlılıklarıyla devlete olan mesafelerini dikkate alarak, devletin aşiret reisleriyle ilişkilerini geliştirmeye yönelik çabaları daha iyi anlaşılabilir.

Devletin tavsiyeleri ve uzlaşma çabaları her zaman etkili olmamıştır. Tarafların yumuşak bir tutum sergilemediği durumlarda, devletin girişimleri ve hazırlıkları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bazen uzlaşma sağlanmasına rağmen taraflar, intikam yoluna tekrar yönelebilmektedirler (BOA, BEO: 001444/108285). Silah kullanılması kanuna aykırı olmasına rağmen devlet, silah kullanmak zorunda kaldığında askerlerine, silah kullanma izni vermiştir. Askerler, canlarını korumak ve aşiret ihlallerini önlemek amacıyla silah kullanımına getirilen yasağın kaldırılması talebinde bulunmuşlardır. Herhangi bir aşiretin askere karşı silah kullanması durumunda askerlerin de silah kullanmalarına yetki verilmiştir (BOA, Y.A.HUS: 00488/00001).

4.2.5.5. Kürt Aşiretlerinin Silahsızlandırılması

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki reformlarının başarısına katkıda bulunan önemli adımlardan biri de Kürtlerin silahsızlandırılmasıdır. Kürt toplumunda silah taşımanın iki temel nedeni vardır. Birincisi silah taşıma, erkeklik ve cesaret gösterme anlamına gelmekteydi. Silah taşımayanlar genellikle zayıf ve cesaretsiz olarak görülmekte ve itibarları sorgulanmaktaydı. İkincisi ise evlerini ve canlarını koruma düşüncesine yöneliktir (Ahmed, 2009, s. 162). Hurşid Paşa, Kürtlerin silah taşıyarak yeteneklerini sergileyip halk nezdinde saygı gördüklerini belirtmiştir. Silah taşıyan bireyler, silahlarıyla halktan zorla erzak elde ederek yaşamlarını idame ettirmişlerdir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 174). Kürtlerin silaha verdikleri değer, paraya verdikleri değerden daha fazla idi. Ellerindeki parayı genellikle silah, av malzemeleri ve at almak için kullanmışlardır (Mignan, 1839, 1, s. 294-295). Seyyah William Heude, bir Tatar ile beraber yaptığı seyahatinde aşiret üyesi bir şahısla karşılaşmış olduğunu ve aşiret üyesinin Tatar'ın elinde bulunan silahı para karşılığında almak istediğini ifade etmiştir. Silahını satmak istemeyen Tatar sadece kırk cent'e aldığı silahının fiyatını, yirmi dolar olarak söylemesine rağmen aşiret üyesi düşünmeden parayı vererek silahı satın almıştır (Heude, 1819, s. 206).

Kürtlerin elinde bulunan silahlar genellikle Türk, Rus, Alman ve bir miktar da Fransız yapımı silahlardı. Silahların malzeme ve mühimmatları büyük ölçüde Tebriz ve Tahran'dan getirilmekteydi (Mason, 1919, s. 334) Martin (Martini-Peabody) silahlarının taklidi ve üreten demircilerin faaliyetlerine dair izlenimler, Süleymaniye'yi ziyaret edenler tarafından yazılmıştır. 1888 yılında, Süleymaniye'de son derece kaliteli silahlar üreten demirciler bulunmaktaydı (William Tweedie, 1888, s. 18). Süleymaniye'de silah pazarının varlığına dair kayıtlar bulunmaktadır. 1893'te silahlar, kılıçlar, bıçaklar, hançerler, bel kemerleri, barut torbaları ve mermilerin satışının yapıldığına dair bilgiler bölgeyi ziyaret eden seyyahların notlarında yer almıştır (Fowle, 1916, s. 91).

Süleymaniye'deki silah sanayisinin mevcudiyeti 1877 yılına kadar uzanmaktadır. Hemevendler, Kafkasya'ya düzenledikleri saldırının ardından geniş bir cephaneyle dönmüş ve demircileri benzer silahları üretmeye başlamışlardır (Sykes, 1904, s. 206-207). Süleymaniye'de silah üreten demircilere "Çekmaksaz" denilmekteydi. Bu demirciler, silah tamirinin yanı sıra silah üretimi de yapmaktaydılar (Salihi Reşe, 1987, s. 257-258). 13 Şaban 1311 (19 Safer 1894) tarihli bir belgede otuz beş zanaatkarların isimleri ve iş yerleri belirtilmektedir (BOA. BEO: 000362/27118). 24 Ramazan 1319 (4 Ocak 1902)'de Musul valisi, Süleymaniye'deki zanaatkarların silah taklidi konusunda usta olduklarını ve hatta silahların orijinalinden ayırt edilemeyecek şekilde taklit edecek derecede yetenekli

olduklarını dile getirmiştir (BOA. Y.PRK.UM: 00057/00037). Birinci Dünya Savaşı öncesinde demircilerin faaliyetleri oldukça ünlüydü ve ürettikleri silahlar, Mahmur ve Erbil dışında, İran'ın Kürt bölgelerine ve Osmanlı Devleti'ne dahi sevk edilmekteydi (A Handbook of Mesopotamia, 1917, 3, s. 181).

Silahlar, temelde yerel halkın talepleri doğrultusunda üretilmiştir (Dickson, 1910, s. 376). Silah taşıma eğiliminde olan ve zaman zaman bunları hükümete karşı veya eşkıyalık faaliyetlerinde kullanmaktan çekinmeyen aşiretlerin yanı sıra, özellikle İran sınırına yakın köylerde yaşayan halk, kendilerini eşkıya saldırılarından korumak amacıyla silah taşımaktaydı (BOA, Y.A.HUS: 00290/00077).

Osmanlı Devleti'nin Şehrizar ve Süleymaniye Sancakları sakinleri arasında özellikle kapaklı Martini ve Necister gibi silahların belirgin bir şekilde arttığı ve genel olarak halkın silahlanma seviyesinin önemli ölçüde yükseldiği tespit edilmiştir. Bu durum güvenlik açısından ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı. Bunun üzerine devlet, tehdidi bertaraf etmek için ilk adımda halktan iki bin silah toplamıştır. Fakat toplanan silah sayısı azdı. Çünkü devlet, toplamda üç bin ila dört bin arasında silah toplamayı ummaktaydı (BOA, Y.A.HUS: 00204/00011). Devlet, aşiretlerin silahlarını topladığı sırada bazı çatışmalar yaşanmıştır (BOA, DH.MKT: 01462/00040). Çünkü aşiretler, silahlarını teslim etmeyi reddetmişlerdir. Bu durum devlet yetkilileriyle aşiretleri karşı karşıya getirmiştir. Görgü tanıklarına göre aşiretleri silahsızlandırmak kolay olmamış ve aşiretler, devlete karşı direnmişlerdir (Mason, 1919, s. 334).

Bu bağlamda yerel mahkeme 24 Safer 1313 (16 Ağustos 1895) tarihinde Şura-yı Devlet'e bir hukukî madde eklenmesi talebiyle bir yazı göndermiştir. Buna karşılık devlet, silahla tutuklanan bireylerin delil sunmaları ve silahın kötü niyetle kullanılmadığını kanıtlamaları gerektiği yönünde bir karar almıştır. Aksi takdirde tutuklananlar uygun bir şekilde cezalandırılacaktı. Silahlarla tutuklananlara sadece Ceza Kanunu'nun 3. maddesi uyarınca para cezası verilmekteydi. Bu durum da aslında devletin halkın ve aşiretlerin silah kullanmasını göz ardı ettiği izlenimini uyandırmaktaydı (BOA, BEO: 000696/052153). Fakat yine de 3 Muharrem 1317 (14 Mayıs 1899)'da çıkarılan özel bir emirle yaklaşık bin Martini ile on dört Çekmaksaz silah Redif Divanı'na teslim edilmiştir (BOA, DH.MKT: 02202/00115).

Devletin tüm silahsızlanma çabalarına rağmen silah üretimi ve silahların yayılması sona ermemiştir. Aksine süreç devam ederken silah kullanımı ciddi boyutlara ulaşmıştır. 1900 yılında Bağdat'tan ayrılan Mark Sykes, Süleymaniye'de

ilk defa Martin Henry'nin silahlarını görmüş ve silahı test ettiğinde cazibeli ve iyi yapılmış olduğunu ifade etmiştir (Sykes, 1900, s. 56-57). Bazı tarihi kaynaklar, 1904 yılında şehir merkezi ve çevre köylerde silah imalatı ve satışının meslek haline geldiğini ve yüz elliye yakın kişinin bu sektörde faaliyet gösterdiğini yazmışlardır. Yılda dokuz bin adet ve bazen daha fazla üretilen silahların türüne ve kalitesine göre fiyatları da değişmekteydi (Sykes, 1904, s. 206-207). Silah imalatının bu denli büyümesi, doğal olarak devlet için endişe kaynağı olmuştur. 14 Rebiülevvel 1329 (15 Mart 1911) tarihli bir belgeye göre, devlet, silah bulundurmaya ve üretmeye yasaklayan bir kararname çıkarmıştır. Silahların yalnızca belirli olağan durumlarda ve özellikle savunma ve görev sırasında taşınmasına izin verilmiştir. Örneğin, Bağdat ile Dersaadet arasındaki postayı arabayla taşıyan Babanzadeli Hamdi Bey'e devlet tarafından çölde kendisini koruması ve görevini tamamladıktan sonra silah ile mühimmatı hükümete teslim etmesi şartıyla yüz mermili Mavzer tüfeği verilmiştir (BOA, DH.EUM.THR: 00062/00019). Ancak 6 Rebiülevvel 1330 (25 Mart 1912) tarihinde yayınlanan bir başka belgede, Babanzadeli Hamdi Bey'in arabasıyla çölde Bağdat ile Dersaadet arasında posta taşıdığına, kendisiyle aynı silahlara sahip iki kişinin daha eşlik ettiği de belirtilmiştir (BOA, DH.MTV: 00024/00057). İngilizlerin bölgeyi işgalinden sonra silah imalatı yavaş yavaş ölmeye yüz tutmuştur. Fakat fişekler, bir süre daha bakkaldan alınan ürünleri ve diğer malları tartmak üzere standart bir ölçüm aracı olarak çarşıda kullanılmaya devam edilmiştir (Edmonds, 2003, s. 112-113).

4.2.5.6. Suçluların Firar Nedenleri ve İade Sorunları

Osmanlı-İran devletleri, iç sorunların sınırları aşmasını engellemeye büyük özen göstermişlerdir. Her iki devletin yetki alanını ihlal eden aşiretler, diğer ülkeye kaçarak yardım talep etmekteydiler. Bu durumun her iki ülkeye zarar verdiği açıktır (BOA, BEO: 000673/050467; BOA, DH.MKT: 02292/00100). Aşiretlerin kendilerini korumak amacıyla diğer ülkeye başvurmaları, çetelik ve yağma faaliyetlerinden kaynaklanmaktaydı. Örneğin Hemevendlerden Şehrizar ile Süleymaniye arasında faaliyet gösteren üç yüz-dört yüz kişilik süvari grubu, çetelik, saldırılar, cinayetler ve yağma ile meşguldüler. Bu grubun yetmiş-seksen üyesi İran'a göç ederek Zuhab bölgesine yerleşmiş ve fırsat buldukça yirmi-otuz atıyla birlikte Süleymaniye yakınlarına gelip önlerine çıkan şahıs ve köyleri yağmalamaktaydılar (Zevra Gazetesi, 1286, 6, s. 12). Şehrizar ve Süleymaniye sakinlerinin mal ve hayvanlarını yağmaladıktan sonra ele geçirdikleri ganimetlerle birlikte İran'a geri dönen çeteler, İran'ı, Osmanlı'nın cezalarından kaçmak için bir sığınak olarak kullanmaktaydılar (Zevra Gazetesi, 1287, 87, s. 174). Bu durum çoğu zaman tam

tersi bir şekilde de cereyan etmekteydi. İran'dan kaçarak Osmanlı'ya sığınanlar da bulunmaktaydı. Örneğin Hamza Ağazade Bapir Ağa, İran'dan kaçarak Pişder kazasının Duçumani köyüne sığınmıştır. Döneme ait arşiv belgelerine göre İran Devleti, Hamza Ağazade Bapir Ağa'nın iadesini talep etmiştir. Bunun üzerine Süleymaniye Kaymakamı Zekeriya Bey ve askerleri, İran'ın talebini yerine getirmek üzere Pişder'e doğru yola çıkmıştır. Ancak bunlar, Pişderiler tarafından kuşatılıp çatışmaya girmişlerdir. Neticede Pişderiler, İran'a sığınmak durumunda kalmışlardır (BOA, DH.MKT: 01347/00006).

Osmanlı Devleti, İran'dan dönen Pişderilerin silahlarını toplamak ve iki devlet arasında kargaşaya sebep olan şahısları cezalandırmak için çeşitli önlemler alma yoluna gitmiştir (BOA, Y.A.HUS: 00207/00078). Bu göreve tayin edilen Müşir İsmail Haki Paşa, aşiretleri silahlarını teslim etmeye ikna etmiş ve aşiretler birkaç gün sonra devletin emriyle köylerine geri gönderilmişlerdir. Olaylara karışanlar ise tutuklanarak adliyeye sevk edilmişlerdir (BOA, İ.DH: 01051/082537; BOA, Y.A.HUS: 002007/00076). Aşiretler bölgelerine geri dönerken, güvenlik ve istikrar tekrar sağlandı (BOA, Y.A.HUS: 00207/00105). Ayrıca, Osmanlı vatandaşlarının bölgeye girip kargaşa çıkarmasını engellemek amacıyla Tahran elçiliğiyle görüşmeler yapıldı. Tahran Büyükelçiliği de ilgili makamlara gerekli tedbirlerin alınması talimatını verdi (BOA, Y.A.HUS: 002007/00076).

Aşiretlerin diğer ülke güçlerine ve aşiretlerine başvurmalarının asıl amacı hem kendi devletlerine hem de devletin atadığı yöneticilere karşı güç oluşturmaktır. Örneğin, 12 Rebiülevvel 1311 (23 Ekim 1893) tarihinde Pişder aşiretinin reislerinden biri olan Osman Ağa, Fettah Han'a yardım etmek amacıyla üç yüz savaşıyla Bane kasabasına girdi. İran Devleti, Pişderi güçlerinin geri gönderilmesi için derhal Tahran Büyükelçiliği aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne başvurmuş (BOA, BEO: 000299/022371; BOA, BEO: 000293/021959; BOA, DH.ŞFR: 00174/00027; BOA, DH.MKT: 02355/00065).

İki devlet arasında meydana gelen bir başka olay da Bane Hâkimi ile beyzadeler arasında çıkan çatışmadır. Bu çatışmada beyzadeler, intikam almak amacıyla Pişder aşiretinden yardım istemişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti, aşiretlerin savaşa katılmaması noktasında derhal Şehripazar kaymakamı ve bölgedeki devlet güçlerini uyarmıştır (BOA, DH.MKT: 00661/00066).

Aşiretlerin İran'a kaçmalarının bir diğer önemli nedeni Osmanlı Devleti'ne vergi vermek istememeleriydi. Söz gelimi 20 Rebiülahir 1314 (28 Eylül 1896) tarihli

arşiv belgesine göre bölgede vergi toplamakla görevli memurlar otuz Pişderi çetesinin saldırısına uğramış ve Pişderiler İran'a kaçarak Bane'nin eski hâkimi Fettah Han'a sığınmışlardır. Bir süre sonra Pişderiler Osmanlı Devleti'ne haber göndererek teslim olmuşlardır (BOA, BEO: 000854/063987). Bu şekilde teslim olanlar arasında bulunan Muhammed Bey reisliğindeki bir grup Kalhur aşireti üyesi ve elli aile Osmanlı Devleti'ne teslim olmuştur. Devlet ise onları Bazyan kazasına yerleştirmiştir. Ayrıca devlet onlara iki yıl boyunca vergi ve öşür muafiyeti sağlanmıştır (BOA, DH.MKT: 00301/00045).

Aşiret üyeleri ve vatandaşların yanı sıra görevden alınan devlet çalışanlarının da güçlü protestolar düzenlediğini ve intikam arayışında başka ülkelere başvurduğunu belirtmek önemlidir. Osmanlı Devleti, bu protestocuların ülkelerine geri gönderilmesi için ciddi çaba harcamış, geri dönüşleri için yol masraflarını karşılamış ve onları tekrar görevlendirmiştir. Örneğin, Süleymaniye Sancağı'nda görev yapan zaptiye memuru Kadir Ağa, işten çıkarılınca Tahran'a taşınmış ve bu durum karşısında umutsuzluğa kapılmıştır. Osmanlı Devleti, Kadir Ağa'nın dönüşüyle ve tekrar görevine iade edilmesiyle ilgili Tahran Büyükelçiliği'ne başvuruda bulunmuştur (BOA, DH.TMIK.M: 00125/00046).

Yerel yetkililerin aşiret reislerini ve halkı beğenmemesi durumunda aşiret reisleri, devlete karşı tavır almışlardır. Hatta aşiret reislerinin halkı, hükümete karşı kışkırttığı da olmaktaydı. Söz gelimi, Pişderili Muhammed Bey'in İran'daki Bane Kasabası'nı kuşatarak Bane Hakimi'ni görevden aldığı ve yerine başka birini atadığı belgelerde sabittir (BOA, BEO: 001111/083314). Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Pişderilere başka bir ülkenin iç işlerine karışmama emrini vermiştir. Bu süreçte İran Devleti de Altıncı Ordu-yu Hümayun'u (Irak ve Hicaz Ordusu) bölge sınırlarını korumaya hazırlanmaları konusunda uyarmıştır (BOA, BEO, 001115/083601).

4.2.6. İskân Siyaseti

4.2.6.1. Aşiretlerin İskân Edilme Nedenleri

Göçebe aşiretler, hayvan otlatma ve yeşil alan ile su kaynaklarına erişmek amacıyla belirli bir yerleşik yaşam tarzından uzak kalarak göç etmişlerdir. Göçebe aşiretler, güzergâhları üzerindeki köylerde hem hayvanlarını otlatmışlar hem de köylülerin su kaynaklarını kullanmışlardır. Ayrıca köylülerden bazen para ve ürünler de almaktaydılar. Bu durum göçebelerin aynı zamanda eşkıyalık, yağma ve hırsızlık yaptıklarını da göstermektedir. Göçebe aşiretler özellikle İran ticaret kervanları, hacılar ve köylülere yönelik yağma ve hırsızlık faaliyetlerinde bulunmaktaydılar

(Bowman, 1922, s. 447). Bu yüzden aşiretlerin iskân edilmeleri gerekmektedir. Aşiretlerin iskân nedenleri şunlardır:

A. Aşiretleri Medenileştirme İsteği

Otorite nezdinde göçebelik vahşet, cehalet, bedeviyet ve eşkıyalık olarak nitelendirilmekteydi (Dinç, 2020, s. 413). Kürt aşiretleri de genellikle saldırgan bir yaşam tarzı sürdürmüşlerdir (Bowman, 1922, s. 444). Bu nedenle devlet, aşiretlerin iskânını geri kalmışlıktan kurtarılmalari ve medeni bir toplum olmaları için gerekli görmekteydi (el-Azzavi, 2004, 7, s. 256-257). Devletin merkezileşme veya medenileştirme hedefi, mevcut egemenlik sahası içinde bulunan grup ve toplulukları doğrudan daire-i medeniyette ve tahtı-ı itaat u inzibatta yani kurduğu sistemin içinde tutmaktı. Bu şekilde aşiretler toprağı verimli bir şekilde işleyen, vergi veren, asker gönderen, isyan etmeyen ve devlete bağı olan birer vatandaşı dönüşeceklerdi. Onları daha kolay kontrol altında tutacak, onlardan daha fazla vergi alacak, daha fazla asker alacak ve topraktan daha fazla verim alacaktı (Dinç, 2024, s. 144-145). Neticede aşiretler, medeniyetin tarım ile sağlanacağını anlamışlar ve kendilerine Süleymaniye’de tahsis edilen yerlere yerleşmişlerdir (Zevra Gazetesi, 1289, 309, s. 618).

B. Tarımsal Üretimi Arttırma İsteği

Göçebe aşiretler, Osmanlı-İran devletleri arasında gidip gelmekte olup bu devletlerin topraklarını işgal etmekteydiler (Celili Celil, 1987, s. 27; Jones, 1846, s. 207). Söz gelimi sürekli göç etmeleri nedeniyle Caflar Süleymaniye, İran ve Şehrizer ovasını kullanmaktaydılar (Celili Celil, 1987, s. 41). Caflar’ın sürekli bu şekilde yaptıkları göçler adı geçen ülkelere zarar vermektedir. Çünkü aşiret bir yere yerleştikten sonra o yeri inşa etmiş ancak bir süre sonra göç ederek başka bir toprağı yeniden inşa etmiştir. Bu nedenle birçok toprak geçici olarak göçebe aşiretler tarafından işgal edilmiş ve toprakları sürekli olarak başka kimse kullanmadığından dolayı Osmanlı veya İran’a vergi de verilmemektedir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 182-184).

Öte yandan aşiretlerin, çetelerin ve yağmacıların sürekli saldırıları sonucunda topraklara ve tarımsal ürünlere büyük zararlar verilmiştir. Bu durum yerleşik nüfusun göç etmesine ve canlarını korumak için başka bir bölgeye taşınmalarına neden olmuştur. Neticede tarıma elverişli birçok alan tarım dışı kalmış ve refah kaybı yaşanmıştır (Bowman, 1922, s. 444). Bu nedenle devlet, toprakların yeniden tarımsal

üretime açılması için en iyi çözümün, Süleymaniye Sancağı'nda aşiretlerin iskân edilmesi gerektiğini düşünmüştür (BOA, A.MKT.NZD: 00383/00086).

C. Güvenliği Arttırma İsteği

Göçebe aşiretler, yaylak ve kışlak dönemlerinde köylülerle çatışmalar yaşamaktaydı. Aşiretler, hayvanlarıyla birlikte köylülerin tarım arazilerinden geçerken bu bölgeleri zarara uğratmaktaydılar (es-Sindi, 2002, s. 50). Özellikle Hemevendler tarafından köylere yönelik gerçekleştirilen baskın ve saldırılar sonucunda köylerin güvenliği bozulmuş, insanların can ve mallarının güvenliği tehlikeye girmiştir (BOA, DH.MKT: 02832/00031). Bu noktada devletin yürüttüğü politika, bölgede meydana gelen ihlallere son vererek kervanları ve köylüleri korumak olmuştur (Sykes, 1904, s. 202,205). Aşiretlerin zararlı faaliyetleri bölgenin ticaret ve tarım alanlarına büyük zararlar vermekteydi (BOA, BEO: 003020/226455). Bu bağlamda devlet, güvenlik tedbirleri alarak göçebe aşiretlerin saldırılarına karşı önlemler almış ve böylece ülkenin genel güvenliğini sağlamayı hedeflemiştir. Bu politika çerçevesinde köy sakinlerine, tarım arazisi sahiplerine ve ticaret kervanlarına güvenli bir şekilde faaliyet gösterebilmeleri için devlet tarafından güvence verilmiştir.

4.2.7. Göçebe Aşiretlerin İskân Edilmelerine Yönelik Uygulanan Politikalar

4.2.7.1. Yerleştirme Politikası

Göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi amacıyla atılan adımlar arasında önemli bir rol oynayan yerleştirme politikası, sınır sorunlarını çözme hedefini taşımaktadır. 10 Eylül 1842 tarihli bir İngiliz raporunda, İngiliz ve Rus güçlerinin Osmanlı Devleti ile İran arasında muhtemel bir savaşa dair endişeleri dile getirilmektedir. Aynı zamanda, rapor Süleymaniye meselesine odaklanarak, Kürt aşiretlerinin iki ülke arasındaki sınırı geçerek durumu nasıl derinleştirdiğini ve Kürtlerin bu konudaki tutumunu açıklamaktadır. Osmanlı Devleti, bölgenin sakinleşmesi ve sorunun çözülmesi için Kürtlerin tamamının İran'a gönderilmesinin veya zorla kendi meralarına yerleştirilmelerinin gerekli olduğuna inanmaktaydı (Burdett, 2015, 1, s. 421-432).

23 Şevval 1289 (24 Aralık 1872) tarihli gazetede Hemevend aşiretinin yerleşik hayata geçmesine dair bilgiler paylaşılmıştır (Zevra Gazetesi, 1289, 309, s.

618). Bir yıl sonrasında 29 Rebiülevvel 1290 (27 Mayıs 1873) tarihinde, aşiretlerin Süleymaniye Sancağı'nın farklı bölgelerine yerleştirilmesine dair başka bir ifadeye rastlanılması, aşiretlerin iskân politikasının bu süre zarfında devam ettiğini göstermektedir (BOA, A.MKT.MHM: 00455/00063).

12 Rebiülevvel 1290 (10 Mayıs 1873) tarihli bir belgeye göre Caf aşiretine mensup Mikail, Yusuf Bani ve Kamali gibi taife ağaları, Süleymaniye mutasarrıflığına başvuruda bulunarak kendilerine uygun bir yerleşim bölgesi verilmesini talep etmişlerdir. Caf aşiretine bağlı Sedani ve Budağı taifeler de İran'dan döndükten sonra iskân talebinde bulunmuşlardır (BOA, HR.MKT: 00788/00024). Caf aşireti; Şehrizar, Gülanber ve Bazyan kazaları ve Salahiye nahiyesindeki devlet arazilerine yerleşme talebinde bulunmuştur (BOA, A.MKT.MHM: 00498/00070). Döneme ait arşiv kayıtlarına göre Caf aşireti, Gülanber kazası bölgelerine yerleştirilmiştir (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025). Aşirete bağlı iki bin ailenin de Bazyan kazasına taşınması ve yerleşmesi girişiminde de bulunulmuştur (BOA, DH.MKT: 01820/00063). 2 Rebiülahir 1307 (26 Kasım 1889) tarihli belgeye göre valilik tarafından, Caf aşiretinin zorla yerleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Aşiretin karara uymamaları durumunda ise ciddi yaptırımların uygulanacağı kendilerine iletilmiştir (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025).

Devlet, çözüm sürecinin ardından aşiretlerin dağınık ve uzak bölgelere yerleştirilme politikasıyla birlikte yerleşim yerlerinden kaçma, çeteleşme eğilimini sürdürme ve bölgedeki güvenliğin bozulmasını önleme hedefi doğrultusunda bir strateji benimsemiştir (BOA, A.MKT.MHM: 00498/00070). Buna göre Bazyan kazasının merkezi olan Çemçemal'a, Osmanlı ordusuna ait bir piyade bölük, bir süvari bölük ve bir top konuşlandırılması ve askerleri korumak için kışla inşa edilmesi gündeme gelmiştir (BOA, DH.MKT: 01983/00098). Ayrıca konu 2 Zilkade 1309 (29 Mayıs 1892) tarihli bir başka mektupta da tekrar vurgulanmıştır (BOA, DH.MKT: 01954/00033).

Yerleşme sürecinde aşiretlere evlerini inşa etmeleri amacıyla ahşap ve diğer ev yapım malzemeleri yardımıyla bulunulmuştur (Zevra Gazetesi, 1289, s. 297). Ayrıca, geçimlerini sağlamak amacıyla çiftçilik ve hayvancılık için tarım arazileri de tahsis edilmiştir (BOA, MV: 00177/00010). Yaylak ve kışlak sorununu çözmek amacıyla devlet, reislerinin rehberliğinde aşiretlerin yalnızca hayvanlarını ve çobanlarını kışlaklara göndermelerini ve geri kalanların da tarımla uğraşmasını önermiştir (Zevra Gazetesi, 1286, 16, s. 32). Ancak, bu öneri bazı aşiret reisleri tarafından kabul görmemiştir (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025).

Devletin tüm iskân politikalarına rağmen göçebe aşiretlerin yerleşmesini engelleyen çeşitli faktörler de bulunmaktaydı. Örneğin, göçbelerin iskân edildiği bölgelerde çete faaliyetlerine karıştığına dair devlete şikâyet telgraflar çekilmiştir (BOA, A.MKT.MHM: 00498/00070).

Aşiret mensuplarına çiftçilik yapabilmeleri için tahsis edilen tarım arazileri, beyzadeler tarafından kendi isimlerine tescil edilmiştir. Gülanber kazasının Varmava nahiyesinde Caf aşiretine yerleşmeleri için verilen otuz-kırk köy, beyzadelerin zorla bu köyleri almaya çalışmasına maruz kalmıştır. Bu durum, bölge sakinlerinin topraklarını terk ederek İran'a taşınmalarına neden olmuştur. Devlet, arazileri müzayedeye çıkarmaya çalıştığında, toprakların Abdullah Bey'in beş yaşındaki oğluna ait olduğu ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda, Gülanber kazasına bağlı Şamiran ve Şameydani nahiyeleri arazilerinin de Osman Bey'in oğluna ait olduğu tespit edilmiştir. Devlete ait arazilerin bu şekilde beyzadelere satılmış olması burada görev yapan devlet adamları ve beyzadelerin iş birliği içerisinde olduklarını göstermektedir (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025).

Tarihi belgeler devletin aşiretleri yerleşik hayata geçirmeye istekli olduğunu göstermektedir. Söz gelimi bölgenin en büyük aşiretlerinden olan Hemevend aşireti, Süleymaniye mutasarrıflığına başvuru yaparak Bazyan kazasına yerleşmek isteğinde bulunmuştur (Zevra Gazetesi, 1289, s. 297). Aynı şekilde Caf aşireti de göçebe yaşamdan vazgeçip çiftçilik yapma arzusunda olmuşlardır (Hurşid, 1979, s. 86). Caf aşireti reislerinden Muhammed Bey, her zaman aşiretinin yerleşik hayata geçmesini desteklemiştir. Bu sebeple devlet, Şehrizar ovasında Caflar için tarım yapmaları şartıyla on üç saat uzunluğunda ve sekiz saat genişliğinde köyler inşa etmeye karar vermiştir (Zevra Gazetesi, 1286, 16, s. 32). Bu koşul, sadece belirli bir aşiret için değil, tüm göçebe aşiretler için genel bir şart olarak uygulanmıştır (Zevra Gazetesi, 1289, s. 297). Yine İran'a kaçan bazı Pişder aşireti mensubuna da tarım ve hayvancılıkla uğraşmaları karşılığında dönmeleri için izin verilmiştir (BOA, Y.PRK.ASK: 00042/00080).

Mithat Paşa döneminde, Caf aşiretinin yerleşik hayata geçirilmesi kararının uygulanmasıyla ilgili olarak aşiret reisi Muhammed Bey, Kapıcıbaşı rütbesiyle Bağdat'a davet edilerek beylerbeyi rütbesine yükseltilmiştir (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025). Ayrıca Muhammed Bey 13 Eylül 1869 tarihinde iskân konusunda, on iki maddeden oluşan talep ve taahhütleri içeren antlaşmayı kabul etmiştir. Bu dönemde aşiretin kadın ve erkek sayısı kırk bin, hane sayısı ise yedi bin-sekiz bin

arası olarak tahmin edilmiştir. Antlaşma metni aşağıda yer almaktadır:

Birinci Madde: Mukaddemen Kızılca nahiyesiyle Şehripazar ve Şvegil ve Serav ve Mirava ve Birkiv nahiyeleri birleştirilerek Kızılca kaymakamlığı namıyla bir kaymakamlık tertip olunmuş ise de nefsi Kızılca nahiyesinin Gülanber daha ziyade münasebeti olduğundan ve ekser ahalisi İrana firar itmiş bulunduğundan diğer nevahinin Şehripazar kazasına ilaveten Şehripazar kaymakamlığı tesmiye olunarak fakat Kızılca nahiyesi bi'l-ikrar Gülanber kaymakamlığına ilhak olunacaktır ve nahiye-i mezkurenin imarına ikinci ve üçüncü bendelerde gösterildiği vechle ikdam kılınacaktır.

İkinci Madde: Kızılca nahiyesinden mukaddem ve mu'ahhar her ne kadar hane İran toprağına geçmiş ise cümlesini celb ederek iskân-ı yerle harap olan karyeleri i'mar idecektir.

Üçüncü Madde: Ve'l-hasıl külliyyetlu nüfusu celp ve iskân ederek nahiye-i mezkurenin vüs'ati cihetle bil-cümle arazini i'mar ederek kat'a-n hali mahall bırakmayacaktır ve bu mekule harap mahalleleri i'mar edenler haklarında geçenlerde vilayet-i celile canib-i samisinden irsal u neşir olunan matbu' ilan-name mucebince mu'amele olunaçaktır.

Dördüncü Madde: Süleymaniye ve Şehrizer mutasarrıflarından ve Salahiye kaymakamlığı taraflarından İran'a nakl-ı hane eden ahalini ve Şeyh Muhammed Arif ve emsalinin me'va-yı kadimelerine celp u iskânları esbabına teşebbüsüyle İran'a bırağılmamalarına i'tina edecektir.

Beşinci Madde: Mîr-i mumâ-ileyhi familya ve ta'alukatiyle beraber ebniye ve bağ u bahçe ve saire inşasıyla iskân ederek kohistan u germiyane gidup gelmeyecektir ve kaymakamlık umurinin tesviyesiyle ala'l-devam meşgul olacaktır.

Altıncı Madde: Şehrizer sahrasının der-kar olan vüsât-i arziyesiyle enhâr-ı câryesi müsellemler ise de hevâsının ve hasseti cihetle haliyu'l-sekene olduğundan enhar u araziye merkumenin Caf Aşairi umera u ehalisine tapu nizamnamesi mucebince bedel-i mu'aceleyle ta'viz olunarak ziraat u felahetine i'tina birle arazi-i haliyeyi i'mar ittirecektir ve Aşair merkume ba-tapu emlak sahibi olduğu halde evvel be-evvel iskân u tavattuna meyil ederek mir muma –ileyh tarafından dahi bu babde tarğibat icrasından geru durulmayacaktır.

Yedinci Madde: Aşair merkumenin külliyetlu ağnamları olmak ve senede iki üç mah kadar kohistana ‘azimetle ağnamlarını ra’yye etmeğe mecbur bulunmak mulabesesiyle mir-i muma-ileyh mahdumi Mahmud beg’in riyasetiyle iki üç mah mikdarı kohistana ve kışın Salahiye taraflarına azimetlerine mümana’at olunmayacaktır.

Sekizinci Madde: İran toprağında bulunan Hemevendlerin hiç bir vakitte Salahiye ve Kerkük ve Süleymaniye taraflarına gecup ika’-ı fesad u mazarrat etmeğe yol vermiyecektir ve bunları her nerede olur ise olsun ahz u girift ederek hükümete teslim edecektir.

Dokuzuncu Madde: El-yevm bir kur’a vakti vermekte olduğu sekiz nefere yirmi iki nefer daha ‘ilavesiyle aşireti halvinden olarak beher kur’a vakti maktu’ suretiyle otuz nefer nizam-e verecektir.

Onuncu Madde: Tezayud-ı celbiyet u i’tibar için miru’l-umeralık rütbesine mazhariyetini ve oğlu Mahmud Beğin dahi kapuçi başılık rütbesine na’ibetini mir muma ileyh rica eder.

On Birinci Madde: Vilayet usul-ı cedidenin bi-hak icrası mültezim olduğundan mir muma ileyh ve rayet u kuranın zatiyesi müsellim ise de usul u nizam-ı devlet u vilayete vakıf bir muavinin refakatinde bulunması mücib muhassinat olduğundan ol-vecihle hükümet tarafından bir mu’avin bil-intihab mir muma ileyh refakatına tain kılınacaktır ve mir muma ileyh memuriyeti mukabilinde şehri beş bin kuruş maaş i’ta olunacaktır ve vilayet nizamının harf ba-harf icrasına dikkat u i’tina eyliyecektir.

On İkinci Madde: Nefs-i Gülanber mevki’i vaktiyle bir kasaba hey’etinde bulunduğu halde murur-ı zaman ile ahalişi perakende ve müteferrik olduklarından ahali-i müteferrikesinin celileleriyle i’marine i’tina edecektir (BOA, İ.DH: 602/41931).

Antlaşma metninde özetle; Muhammed Bey beş bin kuruş maaşla Gülanber kazasına kaymakam olarak atanmasına, kaçak ve firarilerin İran’dan getirilmelerine ve Şehrizer ovasındaki sulak araziye altı ay içerisinde yerleşmelerine karar verilmiştir. Ayrıca İran toprağında olan Hemevendlerin hiçbir zaman Salahiye, Kerkük ve Süleymaniye taraflarına gelip eşkıyalık etmelerine izin verilmeyeceği ve bu tür faaliyetlerde bulunanların devlete teslim edilmeleri gerektiği de karara

bağlanmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde Muhammed Bey, devletin kararını uygulayacağına dair taahhütte bulunmuş, aksi takdirde ağır bir ceza ile karşılaşacağını da kabul etmiştir. Ancak ilerleyen süreçte Muhammed Bey, alınan kararlara riayet etmeyerek devletin uyarılarına kulak asmamıştır. Neticede rütbesi alınmış ve yerine Rauf Paşa kaymakam olarak tayin edilmiştir (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025).

Abbas el-Azzavi, Caf aşiretinin iskânına dair Osmanlı Devleti ile Muhammed Bey arasında yapılan anlaşmayı doğrulamaktadır (el-Azzavi, 2004, 7, s. 256-257). Ancak anlaşmanın uygulanamaması ve Muhammed Bey'in pişmanlığı konusunda herhangi bir bilgi vermemiştir. Osmanlı arşiv belgelerine göre Muhammed Bey, başlangıçta aşiretinin iskânını desteklemiş ancak daha sonra anlaşmaya karşı çıkmıştır. Buna karşılık, Şatri taifesinden beş altı kişi ile Ruğzadi, Haruni, Navroli ve Mikaili taifelerinden yirmi yedi kişi, Rauf Paşa'nın yanına giderek Muhammed Paşa'nın zulmüne daha fazla tahammül edemeyeceklerini belirterek yeniden yerleşim kararlarının uygulanması için devlet görevlilerinin tayin edilmesini talep etmişlerdir (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025).

Yukarıda ifade edilen bilgi ve belgelerden de anlaşılacağı üzere devlet, Caf ve Hemevend aşiretlerini yerleştirmek için büyük çaba sarf etmiş fakat başarılı olamamıştır. Aksine, bu iki aşiretin 1920'li yıllara kadar göçebe şekilde hayatlarını idame ettikleri tespit edilmiştir (Rich, 1921, s. 39).

4.2.7.2. Sürgün ve Uzaklaştırma Politikası

Devlet, bir taraftan göçebe aşiretlerin iskânı ile uğraşırken diğer taraftan da sorun çıkaran aşiretlere yönelik sürgün ve uzaklaştırma politikası uygulamaktaydı (BOA, DH.MKT: 02503/00096). Osmanlı Devleti'nin bu politikayı uygularken dört temel amacı bulunmaktaydı. Bunlar:

1. Çetelerin sürgünden önemli dersler çıkarmaları.
2. Hapis cezası yerine sürgün cezasını vermek.
3. Çetelerin tekrar grup kurup çeteliğe devam etmelerini önlemek.
4. Tarım arazilerinin yeniden inşa edilmesidir (Bowman, 1922, s. 448).

Bu politika Hemevendlere ve özellikle de Caf beyzadelerine karşı uygulanmıştır. Sürgünler bazen Irak Vilayetleri içerisinde bazen de Batı Trablus, Bingazi, Sivas, Adana, Konya ve Ankara'ya gönderilerek gerçekleştirilmiştir (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025; BOA, BEO: 003020/226455). Söz gelimi, 1887'de yaklaşık yüz aile Sivas'a, yirmi üç aile Konya'ya, ellişer hane ise Adana ve Ankara'ya sürgün edilmiştir (BOA, DH.MKT: 1446/00029; BOA, İ.MMS: 00092/03888.4; Çetinsaya, 2022, s. 85-86; Dağ, 2021, s. 1337).

Osmanlı arşivindeki belgeler incelendiğinde devletin sürgün politikasında başarısız olduğu göstermektedir. Çetelerin sürgün sırasındaki yol, yiyecek ve maaş masraflarının devlet tarafından ödenmesi, devletin hazine giderlerini arttırmış bu durum malî bir sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur (Çetinsaya, 2022, s. 85-86). Ayrıca, sürgün edilen çeteler gittikleri her yerde çete faaliyetlerine geri dönerek gruplar oluşturmuş ve sürgün bölgelerindeki emniyeti bozmuşlardır (BOA, DH.MKT: 00456/00045). Adana'ya sürgün edilen Hemevendler 1888 yılında yüz elli veya iki yüz kişilik gruplar kurarak, tütün ve kaçakçılık gibi bir takım yasadışı faaliyetlerde bulunmuşlardır (BOA, DH.TMIK.M: 00006/00025; Dağ, 2021, s. 1339). Aşirete mensup yüz elli-iki yüz kişilik bir grup Martini tüfekleri ile silahlanarak Adana ve çevresindeki tütün alanında kaçakçılık yapmışlardır (BOA, DH.MKT: 02269/00091).

Sürgün sırasında bazı firarlar da yaşanmıştır. Söz gelimi, Hemevend'in en ünlü mahkumlarından beşi sürgün sırasında firar etmişlerdir (BOA, DH.MKT: 01476/00100). Yine Batı Bingazi'ye sürgün edilen Mahmud oğlu Hüseyin Kaka Mand ve diğer iki Hemevend çetecileri bir süre sonra firar etmişlerdir (BOA, DH.MKT: 01548/00031). Firarların gerçekleşmesinde özellikle güzergâh üzerinde uygun güvenlik tedbirlerinin alınmaması, transfer edildikleri yerin yeterince korunmaması ve denetlenmemesi gibi nedenler bulunmaktadır (Nolde, 1895, s.147-150). Firarilerin bir kısmı otuz-kırk kişilik silahlı gruplar oluşturarak eski yerlerine dahi dönebilmişlerdir.

Osmanlı Devleti, firar sorununun üstesinden gelmek amacıyla 6 Şaban 1307 (28 Mart 1890)'da Bingazi mutasarrıflığına, çetelerin titizlikle takip edilmesi ve firar ederek eski yerlerine dönmelerine izin verilmemesi gerektiğini belirtmiştir (BOA, DH.MKT: 01711/00114). Devletin bu konudaki çabaları etkili olmuştur. Çünkü Bingazi'den kaçıp Bazyan kazasına dönen Hemevendler, devlet tarafından tespit edilerek tekrar Bingazi'ye sürgün edilmişlerdir (BOA, DH.MKT: 00062/00013). Ancak firar edenler yeniden yakalanıp yerlerine geri gönderilmelerine rağmen

vazgeçmemişler ve tekrar firar etmeye devam etmişlerdir. Devlet de bu süreçte çeteleri yakalayıp, tekrar sürgün etmeye devam etmiştir (BOA, BEO: 003020/226455).

4.2.7.3. Tembih ve İtaat Politikası

Osmanlı Devleti, aşiretleri ve çeteleri kontrol altına alma konusundaki politikasını, boyunduruk altına alma stratejisi çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Devlet, aşiretlerin silahlarını bırakmalarını ve teslim olmalarını teşvik ederek sorunları çözme amacı gütmüştür. Bu politika, güç kullanımıyla ya da aşiret reislerinin devlete özür dilemesiyle gerçekleşmiştir.

Çoğu aşiret çetelik, hırsızlık ve yağma gibi faaliyetlerinin ardından, devletin gözetleme ve tutuklama tehdidiyle İran'a kaçmıştır. Ancak, İran ve Osmanlı devletleri arasındaki müzakerelerin veya firar edilen yerin yaşamaya uygun olmamasının farkına vardıklarında, Osmanlı Devleti'ne teslim olarak ana topraklarına geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bu aşiretler, teslim olana kadar köyleri yağmalama, saldırı ve yok etme eylemlerinden vazgeçmemişlerdir (Zevra Gazetesi, 1299, 1023; el-Azzavi, 2004, 8, s. 78). 28 Recep 1305 (10 Nisan 1888) tarihli bir belgeye göre, Hemevend reisi Mahmud Kadir ve on iki arkadaşı, Kerkük Mutasarrıf Vekili Mir Adhem Paşa'ya başvurarak teslim olduklarını beyan etmişler ve devlet, onları Dersaadet'e göndermeye karar vermiştir. Bu süreçte, teslim olmayan herhangi bir aşiret veya grup için hükümet, yirmi gün içinde teslim olma zorunluluğunu vurgulamıştır (BOA, DH.MKT: 01499/00093). Sonuç olarak tüm aşiret reisleri teslim olduklarını beyan etmiş ve çalışmalar tamamlandıktan sonra Dersaadet'e gönderilmeleri kararının alınmış olduğu belirtilmiştir (BOA, DH.MKT: 01502/00051).

Osmanlı Devleti, aşiretlerin benzer faaliyetleri tekrarlamamaları amacıyla boyun eğmelerini sağlamak için çeşitli şartlar belirlemiştir. Bu şartlar şu şekilde sıralanmıştır: İlk olarak, aşiretlerin silahlarını devlete teslim etmeleri gerekmektedir. İkinci olarak, yerleştirme politikasının kabul edilmesi gerekmektedir. Üçüncüsü, aşiretlerin denetlenmesi ve serbest hareket etmelerine izin verilmemesi gerekliliğiydi. Dördüncüsü, aşiretlerin uyum sağlamaları ve benzer faaliyetleri tekrarlamamaları için devlete bir garantör sunmalarının zorunlu olmasıydı (BOA, Y.MTV: 00049/00113; BOA, MV: 00063/00088; BOA, MV: 00065/00007). Beşincisi, barışın sağlanmasının ardından Osmanlı Devleti, aşiretleri barış fermanlarına bağlı kalmaya karar kılmıştır (BOA, HAT: 00802/37113).

4.2.7.4. Maaş ve Rütbe Politikası

Osmanlı Devleti, aşiretlerin yerleştirilmesi ve bazı reis, üye ve çetelerin uzaklaştırılmasının ardından bu grupların ihmal edilemeyeceklerini ve geçim kaynaklarının sınırlı olacağını tam olarak fark etmiştir. Bu bağlamda devlet, aşiretlerin itaatini sağladıktan sonra onlara tarım arazisi tahsis etmiş ve aynı zamanda aşiret reislerine ve belirli aşiret üyelerine maaş vermeye başlamıştır. Çünkü devlet, geçim kaynaklarının sağlanmaması durumunda, aşiret üyelerinin geçmişte günlük yaşamlarını sürdürmek için başvurdukları çetecilik gibi faaliyetlere geri dönebileceklerinin farkındaydı. Bu şekilde maaşların ve idarî-askerî rütbelerin dağıtımı, aşiretlerin ekonomik güvence altına alınması ve istikrarlı bir sosyal düzenin korunması amacıyla uygulanan bir politika olmuştur.

Bu politika çerçevesinde, Hemevend aşiretinin reisi Faki Kadir, birkaç hizmetçisi ve aileleriyle birlikte Kerkük'ün batısındaki el-Amare Bölgesi'ne yerleştirildikten sonra Faki Kadir'e bin beş yüz kuruş ve her bir hizmetçisi için beş yüz kuruş tahsis edilmiştir (BOA. A.MKT.UM: 00522.00006). Bunun yanı sıra 1889-90 yılının başlarında altı Hemevend reisine maaş verilmiş ve diğerlerine toprak dağıtılmıştır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 329). Başka bir belgeye göre, Hemevend aşiretine ait altı taife Kerkük'ün köylerine kalıcı olarak yerleştirilmiş, ardından yirmi yedi bin kuruş, altı bin kıyye buğday ve otuz bin kıyye arpa yardımı yapılmıştır. Ayrıca her bir reise de bin kuruş maaş bağlanmıştır (BOA, Y.MTV: 00049/00113; BOA, MV: 00063/00088; BOA, MV: 00065/00007). 6 Safer 1317 (16 Haziran 1899) tarihli bir belgeye göre ise Hemevend aşiretinin reislerinden Hüseyin Ağa, Osmanlı Devleti'nde jandarma olarak yaptığı görevinden ayrılmış ve devlet, ona diğer aşiret reisleri gibi bin kuruş maaş bağlamıştır (BOA, İ.DH: 01365/000011). Bu uygulamalar, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki aşiretleri yerleştirmeye çalıştığını ve onlara idarî ve malî yönden destek verdiğinin birer örneğidir. Bu sayede aşiret reisleri belirli koşullar altında yerleştirilmiş ve maaş ile desteklenmiştir.

Aşiret reislerinin güvenliğini artırmak amacıyla bazı aşiret üyeleri de emniyet birimlerinde istihdam edilmişlerdir. Söz gelimi, Süleymaniye'de Raşid Ağa Hemevend polis ağası olarak tayin edilmiştir. Hüseyin Aziz Ağa ise polis bölük ağası ve bölük ağa muavini olarak tayin edilmiş ve akrabalarından on kişiyi de polis yapmıştır (BOA, Y.MTV: 00049/00113; BOA, MV: 00063/00088; BOA, MV: 00065/00007). 23 Rebiülevvel 1311 (4 Ekim 1893) tarihinde yayınlanan bir mektuba göre, Bingazi'ye sürgün edilen Hemevendler'in hepsi kaçarak Bazyan'a geri

dönmüşlerdir (BOA, DH.MKT: 00147/00039). Geri dönen Hemevendler, devletten konut yapmak için arazi ve diğer masraflarını karşılamak için para istemişlerdir. Bunun üzerine devlet yerleşme politikasına uygun olarak aşiret reislerine maaş bağlamış ve birçok aşiret üyesini de orduda görevlendirmiştir (BOA, DH.MKT: 01989/00026).

Yabancı kaynaklara göre bazı reisler askere alınmayı reddetmişlerdir. Hatta, "Barış zamanlarında geçimini sağlayacak iş yoktur" şeklinde durumlarını ifade ederek çetelik faaliyetlerine dönmeye niyetli olduklarını belirtmişlerdir. Bu sorunu çözmek amacıyla devlet, onlara madalyaların yanı sıra emekli maaşı da bağlamıştır (Nolde, 1895, s. 155-157). Bu uygulamalar, Osmanlı Devleti'nin aşiret reisleriyle olan ilişkilerini düzenleme ve bölgedeki istikrarı sağlama çabalarının bir parçasıdır.

Abbas el-Azzavi, devletin aşiretlerin sorunlarını çözme ve çetelik ile yağmaya son verme politikasının etkili olmadığına inanmaktadır. Osmanlı Devleti aşiretleri çetelik, yağma ve cinayetten uzak tutmak amacıyla zaptiye reisine görev vermiştir. Ancak aşiretlerin askerî birimlerde istihdam edilmesi, onları çetelik konusunda daha güçlü ve istikrarlı hale getirmiştir. Böylece birçok köyün yok edilmesine ve birçok insanın öldürülmesine neden olmuştur. Söz gelimi, Hemevend'in ölüm cezasına çarptırılan iki reisi Cukel ve Emin Pahr, vali tarafından affedilerek zaptiye ve mülazım görevlerine tayin edilmişlerdir (el-Azzavi, 2004, 8, s. 26). Yabancı kaynaklar bu duruma şaşkınlıkla yaklaşarak "Hırsız nasıl bir yerden uzaklaştırılıp başka bir yerde sorumlu olarak görevlendirilebilir?" sorusunu sormaktadırlar (Nolde, 1895, s. 155-157).

Neticede devlet, bu tür kişilerin idarî veya askerî alanda görev yapmalarının uygun olmadığına kanaat getirmiştir. Çünkü süreç içerisinde bu bireyler, devlet hazinesine yük olmuş ve devlet maaşlarını karşılayamaz duruma gelmiştir. Ancak, eski Şehrizer mutasarrıfı İsmail Paşa, aşiret üyelerinin maaşlarının ödenmediği takdirde barışçıl bir şekilde durmayacaklarını ve çeteliğe devam edeceklerini belirten mektubu durumu daha da karmaşık hale getirmiştir. Konu, Kerkük Meclisi'nde görüşülmüş ve İsmail Paşa ile yapılan istişareler sonucunda maaşların ödenmesi ve aşiretlerin yeniden iskân edilmesine karar verilmiştir (A.MKT.UM: 00522.00006). Bu durum, aşiret politikalarının uygulanmasının beklenen sonuçları vermediğini ve daha karmaşık bir denge sürecinin gerektiğini ortaya koymaktadır.

4.2.7.5. Asker Sevki ve Takip Politikası

Yeniden yerleştirme ve uzaklaştırma/sürgün politikasının etkili olmadığı durumlarda devlet, askerî bir çatışma politikası uygulama kararı almıştır. Ancak bu politikanın uygulanmasıyla birlikte aşiretler, devletle çatışma içine girerek işlerine müdahalede bulunmamasını istemişlerdir (BOA, Y.A.HUS: 00207/00105). Asker sevki sırasında zayıf durumunda kalan askerler çoğu zaman İran'a sığınarak buradaki ahaliden yardım almışlardır (BOA, Y.A.HUS: 00207/00050; BOA, Y.A.HUS: 00207/00076). Söz gelimi, Hemevend'in reislerinden biri olan Muhammed Cvamer, bir yağma olayının ardından Osmanlı askerleriyle karşı karşıya gelmiş ancak Osmanlı kuvvetlerinin elinden kurtulmayı başarak İran'a sığınmıştır (Zevra Gazetesi, 1287, 64, s. 128). Yine Süleymaniye ve Şehrizor'daki iki asker taburu, Hemevend çeteleriyle karşılaşmış ve reislerinden Mustafa ile Hama Kak Abdullah'ın oğlu çıkan çatışmada öldürülmüştür (Zevra Gazetesi, 1287, 95, s. 109). 1871'de İran'da bulunan Hemevend çeteleri, gruplar halinde Süleymaniye ve Şehrizor çevresinden geçerek çeşitli bölgelere saldırmış ve yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Zaptiye ve nizamiye askerleri ile yaşanan çatışmada bir zaptiye vefat etmiş on beş çete mensubu yaralanmıştır (Zevra Gazetesi, 1288, 158, s. 305). Bu durum, devletin askerî müdahale politikasının beklenen istikrarı sağlamadığını, aksine bölgede çatışmaların artmasına yol açtığını göstermektedir.

Dönemin gazetelerine göre Osmanlı-İran devletleri, Hemevendleri gözetlemek amacıyla 24 Zilhicce 1303 (23 Eylül 1886) tarihinde ortak bir askerî güç oluşturmuştur. Bu doğrultuda, Osmanlı kuvvetleri Hanekin Vadisi, Mandeli, Kızılribat, Şehrizor ve Süleymaniye'ye, İran kuvvetleri ise Zuhab, Kasr-i Şirin, Makran ve Şeyhan bölgelerine konuşlandırıldı. Aynı dönemde Osmanlı Devleti, Hemevendlerin bulunduğu bölgelere karşı büyük bir saldırı başlatmıştır (Zevra Gazetesi, 1303, 1282). Bu gelişmeler, Osmanlı-İran devletlerinin Hemevendlere karşı ortak bir strateji geliştirmesi ve bölgeye askerî müdahalede bulunmasıyla ilgili önemli bir dönemi yansıtmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin başlattığı bu askerî müdahale hamlesi, bölgede zuhur eden çetelik faaliyetlerini sona erdirmeyi. Aksine, bir yıl içinde devlet güçleri ile Hemevend aşireti arasında bir dizi çatışmanın yaşanmasına sebebiyet verdi.

4 Ramazan 1307 (24 Nisan 1890) tarihinde, Hemevend tarafından Hama Mam Süleyman ve yirmi bir atlı, Çemçemal kazasında görevli bulunan üç zaptiye memurunu öldürerek on iki tüfeği ele geçirmiş daha sonra Caf aşiretinin İsmail Uziri soyuna saldırarak on iki kişiyi daha öldürerek hayvanlarına el koymuşlardır (BOA, Y.PRK.ASK: 00060/00098). Aynı yılın 23 Ağustos'unda, zaptiye müfrezesi ile

Hemevend çeteleri arasında bir başka çatışma yaşanmıştır. Bu çatışmada dört çete üyesi yaralanmış ve üç kısırakları telef edilmiştir. Bazyan kaymakamının bir askeri de bu olaylar sırasında yaralanmıştır (BOA, Y.PRK.UM: 00018/00055).

Yabancı kaynaklar Osmanlı-İran devletlerinin aşiretlerin isyan, hırsızlık ve yağma faaliyetlerine son vermek için kardeşin kardeşle veya aşiretin diğer bir aşiretle çatışması için girişimlerde bulunduklarını yazmaktadır (Jones, 1846, s. 208). Bu girişimler döneme ait Osmanlı arşiv kayıtlarına da yansımıştır. Söz gelimi, 25 Şevval 1288 (7 Aralık 1872) tarihli Osmanlı Zevra Gazetesi'ne göre; Hemevendlerden bir grup çetenin Osmanlı topraklarına girmesi üzerine Süleymaniye Mutasarrıfı, Caf aşiretinin reisi Mahmud Bey'den bu çetelere karşı gelmesini talep etmiştir. Mahmud Bey, mutasarrıfın isteğine uygun olarak Hemevendlerle çatışmaya girmiş ve çatışmalar sonucunda birkaç çete mensubunun başları kesilerek Süleymaniye'ye gönderilmiştir. Bazıları ise yaralı bir şekilde eyalet başkentine gönderilmek üzere Salahiye'ye sevk edilmişlerdir (Zevra Gazetesi, 1288, 210). Osmanlı Devleti, Hemevend çetelerini durdurmak için bölgenin diğer önemli bir aşireti olan Pişderileri de kullanmıştır. Devlet, üç yüz Pişder savaşıncısını jandarma listesine kaydederek onlara maaş bağlamıştır. Pişderilerin jandarma olarak kaydedilmeleri ve maaş tahsis edilmesi hem görev hem de ödeneklerde sorunlar çıkmasına neden olmuştur. Ancak devlet, bir aşireti diğerine karşı kullanmanın daha etkili olduğunu, çetelerin dilinden ancak başka bir çetenin anladığından emindir. Diğer taraftan Pişderilere maaş ve kadro tahsis edilmesi durumu da görevlerini tamamlamaları akabinde feshedilecektir (BOA, BEO: 003753/281470).

Osmanlı Devleti'nin saldırı politikasını uygulamaya koymasının ardından tutuklanan herkes mahkemeye sevk edilmiştir. Bu süreçte devlet, çetelerin yargılanması için Divan-ı Harb-ı Örfî olarak adlandırılan bir mahkeme kurmuştur. Hemevendlerin çetecilik faaliyetlerinin çoğunu Bazyan bölgesinde gerçekleştirmeleri sebebiyle 14 Recep 1327 (1 Ağustos 1909) tarihinde, on sekiz süvari liva kumandanı reisliğinde, Miralay Enis Bey ve farklı rütbelerden altı zaptiye ile Bazyan kaza merkezinde Divan-ı Örfîye kurulmuştur.[1] Ancak, Osmanlı askerleriyle karşı karşıya gelmekten ve onları öldürmekten çekinmeyen Hemevend'in çeteleri, kısa süre sonra Divan-ı Harb-ı Örfîye mensup üç adlî memur, üç zabıt ve altı üyesini öldürmüşlerdir (BOA, DH.MKT: 02888/00086). Bu olayın ardından 16 Şaban 1327 (2 Eylül 1909) tarihinde devlet, elli şüpheliyi tutuklamış fakat tutukluların kalabilecekleri bir cezaevinin bulunmaması nedeniyle Divan-ı Harb-ı Örfîye'nin kararıyla Süleymaniye Sancağı'na veya Kerkük'e nakledilmişlerdir (BOA, MV: 00131/00086). Yine Hemevend'in çetelerinden Maruf oğlu Şerif'in Derbend

olayında bir binbaşı ve iki askeri öldürmesi üzerine, 26 Recep 1328 (3 Ağustos 1910) tarihinde Bazyan'da bulunan Divan-ı Harb-ı Örfiye'de yargılanmış ve kendisine Mülkiyet Ceza Kanunu'nun 62. maddesinin son cümlesi uyarınca on yıl hapis cezası verilmiştir (BOA, DH.MUI: 00119/00023).

[1] Divan efradlarının maaş, günlük ve harc-ı rahları 100 kuruş idi (BOA, DH.MKT, 02900/00092; BOA, BEO, 003624/27179).

4.2.7.6. Tedib ve Ödül Politikası

Osmanlı Devleti, aşiret reislerini devlete tabi kılmak, devletin görevini sadakatle yerine getirmek, ülkenin iç güvenliğini ve sınırlarını aşiret reisleri aracılığıyla sağlamak, aşiretlerin dikkatini çekmek ve reislerinin yetenek ve nüfuzundan yararlanmak gibi temel amaçlarına ulaşabilmek adına bir dizi ödül ve hediye ile aşiret reislerine ve üyelerine yaklaşmıştır. Aşiret reislerinin bu temel hedefleri başarıyla gerçekleştirmeleri durumunda, devlet tarafından terfi ettirilmeleri söz konusudur. Bu bağlamda, Caf aşireti reisinin oğulları Mecid Bey, Tahir Bey ile Gülanber Kaymakamı Osman Bey, kaza işlerinde birbirleriyle iş birliği yapmaları ve devlet ile aşiretler arasındaki ilişkiyi güçlendirmek amacıyla 10 Zilkade 1311 (15 Mayıs 1894) tarihinde yüksek rütbe ile ödüllendirilmişlerdir (BOA, DH.MKT: 00236/00025). Ayrıca, 6 Muharrem 1321 (4 Nisan 1903) tarihinde Osman Paşa, Mecid Bey ve Tahir Bey'in rütbeleri, Kızılca nahiyesi sınırında kışla inşa ettikleri için kapıcıbaşılıktan mirimiranlığa yükseltilmiştir (BOA, DH.TMIK.M: 00141/00019).

Aşiret reisleri ve üyeleri sınır güvenliğinin sağlanması veya bozulması konularında önemli roller üstlenmişlerdir. Örneğin, Caf aşiretinin reisi Mahmud Paşa, sınırın korunması ve güvenliğin sağlanması için gösterdiği önemli çabaları nedeniyle devlet tarafından Rumeli Beylerbeyi rütbesine yükseltilmiştir (BOA, DH.MKT: 00736/00057). Bu terfi, Mahmud Paşa'nın sınır güvenliğinde etkili bir rol oynayabileceğine dair farkındalığın ifadesidir. Yine, Caf aşiretinin eski reisi ve Gülanber kazası kaymakamı Muhammed Paşa, beylerbeyi rütbesine terfi ettirilerek vilayetin idare meclisi üyeliğine tayin edilmiştir. Göçebe aşiretlerin Süleymaniye'nin sancak bölgesinde iskân edilmesinde yardımda bulunan Aziz Bey, Osman Bey, Süleyman Bey, Hasan Bey ve Muhammed Bey gibi beyzadelere de beşinci dereceden mecidiye nişanı verilmiştir (BOA, A.MKT.MHM: 00455/00063).

Devlete karşı çıkmış fakat daha sonra pişmanlık duyarak teslim olmuş bazı ağalar da rütbe ile taltif edilmişlerdir. Söz gelimi 29 Rebiülevvel 1311 (9 Kasım 1893) tarihinde, Pişderiler ile Şivegeliler arasında yaşanan uzun çatışmaların ardından aşiret reisleri devlete teslim olacaklarını beyan etmişlerdir. Bunun üzerine devlet, aşiret reisleri olan Mahmud Ağa, Selim Ağa, Ali Ağa, Babekir Ağazade Mamand, Ahmad Ağazade Abdullah, Abbas Ağazade Babekir ve Resul Ağazade Abdullah'ın rütbelerini yükseltmiştir (BOA, DH.MKT: 00165/00043).

Osmanlı Devleti, aşiret reisleriyle olan ilişkilerini ceza ve şiddet yerine saygı ve ödül temeline oturtmuştur. İktidar, aşiret reislerini ortadan kaldırmak ve cezalandırmak yerine onları yanına çekmeye çalışmıştır. Çünkü onların ortadan kaldırılması ve cezalandırılmasının sorunları daha da arttırabileceğinin farkındaydı (BOA, BEO: 004185/313844).

Osmanlı Devleti, aşiret reisliğinin geleneksel seçim ve miras sistemlerine bağlı kalmasını istememiş ve aşiret reislerinin belirlenme sürecini kontrol etme çabasına girmiştir. Söz gelimi, Caf aşiretinde reisin genç olarak seçildiği zamanlarda aşiretin işleri genellikle kardeşi veya amcası tarafından yürütülmüştür (Rich, 1836, s. 112-113). Ancak devlet, gerçekleşen seçim sistemini desteklememiş ve aşiret reislerinin seçimini kendi inisiyatifi altına almaya çalışmıştır. Bu politikadaki temel amaç, reisin devlete karşı itaatsizlik göstermesi durumunda, devlet tarafından derhal görevden alınması ve yerine itaatkâr ve sadık bir reisin atanmasıdır. Aşiret reisinin devlet desteğiyle başa geçmesi devletin bölgedeki gücünü ve etkisini arttıracaktı. Devletin bölgedeki gücü ve etkinliği ne kadar yüksek olursa aşiret reislerinin güç ve etkinlikleri de o derece az olacaktır (BOA, A.MKT.MHM: 00171/00061).

4.2.8. Osmanlı-İran Sınırı ve Süleymaniye'nin Antlaşmalardaki Durumu

4.2.8.1. 1823 Tarihli I. Erzurum Antlaşması Sırasında ve Sonrasında Süleymaniye'nin Durumu

Irak'ın bir kısmının İran ile komşu olması, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkileri etkilemiştir. Özellikle Süleymaniye sınır anlaşmazlığı, Osmanlı-İran ilişkilerine ve antlaşmalarına büyük ölçüde yansımıştır.

Fars kaynaklarına göre İran'ın, Irak'ta Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmesinin temel sebebi İran vatandaşları ile ilgiliydi. İran Devleti, kutsal mekanları ziyaret eden hacıların sorunlarını çözmek amacıyla Bağdat valisi ve

Süleymaniye sancak paşasını kendi iradesiyle atama çabası içerisindeydi (Mustevfi, 1384, 1, s. 32). Bu amacı gerçekleştirmek için İran, 1822 yılının bahar aylarında Kirmanşah hâkimi Muhammed Ali Mirza reisliğindeki 40.000 kişilik ordu ile Bağdat üzerine sefere çıkmıştır. Ancak, İran askerleri arasında kolera salgınının çıkması nedeniyle bu ilerleme sağlanamamıştır. Bu durum, Abbas Mirza'nın Erzurum valisi ve Osmanlı ordusunun komutanı Muhammed Emin Rauf Paşa ile iletişim kurarak uzlaşma talebinde bulunmak zorunda kalmasına neden olmuştur. Bâb-ı Âli'nin barışı kabul etmesinin ardından 28 Temmuz 1823'te taraflar arasında I. Erzurum Antlaşması imzalanmıştır. 1847 Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, 1823'te yapılan bu anlaşma I. Erzurum Antlaşması olarak tarihe geçmiştir (en-Naccar, 2011, s. 2). Antlaşmanın içeriği; bir giriş, yedi madde ve bir sonuçtan oluşmaktadır.

1823 tarihinde imzalanan I. Erzurum Antlaşması'nda vurgulanan önemli konular şunlardır:

1. İran'ın, Süleymaniye'nin işlerine müdahale edecek derecede emirlerin seçimi ve atanmasında istişareye dahil olması.
2. Süleymaniye emirlerinin İran'a yıllık vergi ödemesi zorunluluğu.
3. Toprak meselesi: İran sınırında ve Süleymaniye Sancağı'nın güney Irak'a kadar olan kısmında birçok bölge bulunmaktadır. Her iki devlet de bu bölgeleri elde etmek için rekabet halinde olup, bu nedenle her iki ülkenin sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir.
4. Irak'ta Osmanlı-İran arasında yaşayan göçebe aşiretlerin sorunu (ez-Zubeydi, 2021, s. 90-91).
5. İran'ın, Osmanlı Devleti'nin kutsal mekanları ziyaret eden hacılara kötü muamele etmesinden sürekli şikâyet etmesi. Bu durum, İran vatandaşlarının kutsal mekanları ziyaret ederken Süleymaniye Sancağı'ndan geçmeleri ve bu geçiş sırasında aşiretlerin saldırısına uğramalarından kaynaklanmaktadır.[1]

Fars kaynaklarına göre Erzurum Antlaşması'nda Osmanlı ile İran temsilcilerinin Erzurum'da gerçekleştirdikleri görüşmelerde sınır noktası tam olarak belirtilmemiştir. İran Devleti bu konuda Osmanlı Devleti'ni suçlamıştır. Bu durum iki ülke arasındaki çatışmaların artmasına ve yabancı devletlerin müdahalesiyle birlikte çatışmaların daha da derinleşmesine neden olmuştur (Şamim, 1374,

s. 120-121).

Anlaşmanın ikinci maddesine göre İranlı hacılar ve tacirlere saygı gösterilecek, onlardan ek vergi alınmayacak sadece ticarî eşya taşıyanlardan % 4 oranında gümrük vergisi alınacaktır. İran da aynı muameleyi Osmanlı tüccarlarına yapacaktı (ez-Zubeydi, 2021, s. 94-95). İran vatandaşları, Bağdat valisi Davud Paşa'yı, Irak'taki kutsal mekanları ziyaret eden İranlı turistlere ve burada defnedilen ölülerine yeni vergiler getirmesi nedeniyle şikâyet etmişlerdir (en-Naccar, 2011, s. 3-4).

Osmanlı arşivlerindeki belgelerle antlaşma maddeleri karşılaştırıldığında ve detaylı bir inceleme yapıldığında, antlaşmanın açıkça ihlal edildiği ve uygulanmadığı ortaya çıkmaktadır. İran Devleti, Osmanlı Devleti tarafından anlaşmanın şartlarına uymaya niyetli olmamakla itham edilmekte ve ayrıca zaman kaybettirmekle suçlanmaktadır. İran, bir taraftan Osmanlı Devleti'ni meşgul etmeye devam etmekte diğer taraftan ise askerlerini Kuzey Irak'tan çekmemeye gayret etmektedir (BOA, HAT: 00801/37094).

Anlaşmanın birinci maddesinde hiçbir ülkenin diğerinin iç işlerine karışmaması ve özellikle İran Devleti'nin Irak Kürtlerinin işlerine müdahale etmemesi gerektiği açıkça belirtilmiştir (ez-Zubeydi, 2021, s. 94-95). Ancak 7 Cemaziyelahir 1239 (8 Şubat 1824) tarihli bir Osmanlı belgesine göre İbrahim Han Savucbolak'ın yardımıyla Caf aşiretinden Mahmud Paşa'nın kardeşi Osman Bey, Erbil ve Kerkük civarına saldırı düzenlemiş ardından mağlup olarak İran'a geri dönmüştür (BOA, HAT: 00808/37196).

İki devletin yanı sıra Babani Hanedanı, göçebe aşiretler ve aşiret çeteleri de antlaşmanın maddelerine uymamış ve sürekli olarak aykırı davranmışlardır. Osmanlı-İran devletleri bu durumu sürekli olarak birbirlerine karşı şikâyet etmişlerdir. Aslında bu sorunun çözüm yollarından biri, Osmanlı-İran sınırlarında yaşayan aşiretler arasındaki ilişkileri kesmektir. Ancak İran Devleti, aşiretlerin birbirleriyle iletişim kurmasına izin vererek, Osmanlı Devleti içindeki aşiretlere yardım etmekteydi (İdare İntişar esnadi ez Rund İn'ikad Ahdname duvem Erzne er-Rum, Defter Mutala'at Siyay u beyn'm-Milli, 1377, s. 3).

[1] Örneğin bir buçuk saatlik mesafede bulunan Çemçemal ilçesinde, Kani

Kua köyü sakinleri ve Şeyh Hasanzade Şeyh Nuri Efendi'nin taraftarları bu Şiileri durdurarak mülklerini ve eşyalarını gasp ettiler (BOA, DH.MKT, 02557/00055).

4.2.8.2. 1847 Tarihli II. Erzurum Antlaşması Sırasında ve Sonrasında Süleymaniye'nin Durumu

Süleymaniye ve çevresi 1839 yılına kadar Osmanlı ile İran Devletleri ve Kürtler arasındaki çatışmaların merkezi konumundaydı. İran ve Osmanlı Devleti, çatışmaların sona erdirilmesi amacıyla yeni bir antlaşmaya ihtiyaç duymuşlardır (Mignan, 1839, 2, s. 5). Taraflar arasında yapılan II. Erzurum Antlaşması'nın tarihi konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Fars kaynakları, 16 Cemaziyelahir 1263 (1 Haziran 1847) tarihinde (Darü'l-kütüb ve'l-Vesa'ik, em-Merkezu'l-Vetani li'l-vesa'ik, vezaretu'd-Dahiliye, ed-Divan, 32050.7408: 7; Takiyeddin, 1377, 2, s. 894), Arap kaynakları ise antlaşmanın 13 Cemaziyelahir 1263 (29 Mayıs 1847) tarihinde imzalandığını yazmaktadırlar (el-Azzavi, 2004, 7, s. 93). Yabancı kaynaklar ise antlaşmanın 31 Mayıs 1847 tarihinde imzalandığını ifade etmektedirler (Burdett, 2015, 1, s. 599-600; Edmonds, 2003, s. 180). Genel olarak kaynaklar, antlaşmanın Mayıs ve Haziran ayları arasında imzalandığını yazmışlardır.

Osmanlı-İran devletleri arasındaki antlaşma hükümleriyle ilgili müzakereler uzun bir süre devam etmiştir (Mehmed Hurşid Paşa, 1300, s. 2). İran Dışişleri Bakanı tarafından 24 Cemaziyelahir 1259 (22 Temmuz 1843) tarihinde Mirza Taki Han'a gönderilen antlaşma taslağında, müzakerelerin zorluğuna vurgu yapılarak sürecin karmaşıklığı belirtilmiştir (İdare İntişar esnadi ez Rund İn'ikad Ahdname duvem Erzne er-Rum, Defter Mutala'at Siyay u beyn'm-Milli, 1377, s. 28). Mirza Taki Han, İran ile Osmanlı Devleti arasındaki anlaşmazlıkları çözmek amacıyla komşu ülkelerin temsilcileriyle birlikte 3 yıl boyunca Erzurum'da kalmıştır (İştıyani ve Akili, 1307, s. 699). 27 Ekim-8 Kasım 1843 tarihleri arasında Erzurum'da gerçekleşen dördüncü toplantının raporunda, Osmanlı temsilcisi Enver Efendi ile İran temsilcisi Mirza Taki arasında herhangi bir fikir birliği olmamıştır. Bu toplantıda özellikle İran'ın Süleymaniye'ye yönelik saldırıları ele alınmıştır. Ayrıca, Süleymaniye sakinleri hırsızlık ve yağma nedeniyle tazminat talebinde bulunmuş ancak daha sonra her iki taraf da tazminat talep etmeme konusunda anlaşmıştır. Süleymaniye ile ilgili yapılan görüşmelerde her iki taraf da şehrin kendi topraklarının bir parçası olduğunu tarihi delillerle kanıtlamaya çalışmıştır (Burdett, 2015, 1, s. 467-469).

İngiliz ve Rus yetkililerin katılımıyla gerçekleşen toplantının ardından tüm

bilgiler kayıt altına alınarak imza için hem Osmanlı hem de İran Devletleri'ne teslim edilmiştir. Ancak antlaşmada açıklanmayan, değiştirilmeyen birçok önemli nokta bulunması sebebiyle Osmanlı Devleti, antlaşmayı yenileninceye kadar imzalamayı reddetmiştir. Fakat yabancı ülkeler, kendi çıkarları doğrultusunda antlaşmanın imzalanıp sonlandırılmasını istemişlerdir. Büyükelçiler Lord Fowle ve Museo Ostinov, anlaşmanın yenilenmesinin uzun zaman alacağını ileri sürerek ne kadar erken imzalanırsa o kadar iyi olacağını ifade etmişlerdir (Mehmed Hurşid Paşa, 1300, s. 2). Nihayetinde II. Erzurum Antlaşması, İran temsilcisi Mirza Taki Han ile Osmanlı temsilcisi Enver Efendi'nin gözetiminde imzalanmıştır (İdare İntişar esnadi ez Rund İn'ikad Ahdname duvem Erzne er-Rum, Defter Mutala'at Siyay u beyn'm-Milli, 1377, s. 388-390). Mirza Taki Han, İran'ın çıkarları doğrultusunda kazanımlar elde etmesi ve anlaşmayı imzalamadaki çabaları nedeniyle, Tahran'a döndükten sonra Muhammed Şah tarafından bir kılıçla ödüllendirilmiştir (Mahdavi, 2535, s. 248).

Antlaşmanın Maddeleri:

Birinci Madde: Her iki tarafın birbirlerine uygulanan tazminat taleplerinden vazgeçmeleri gerekmektedir.

İkinci Madde: İran Hükümeti, Zuhab eyaletinin bütün düzlük kısımlarını yani batı kısmını Osmanlı hükümetine bırakmayı taahhüt eder; Osmanlı hükümeti de Karin Vadisi dahil olmak üzere adı geçen eyaletin doğu kısmını yani bütün dağlık kesimlerini İran hükümetine bırakmayı taahhüt eder. İran Hükümeti Süleymaniye Eyaleti ve şehri üzerindeki bütün iddialarından vazgeçer ve Osmanlı hükümetinin sözü geçen eyalet üzerindeki egemenlik haklarına müdahale ve tecavüz etmeyeceğini önceden taahhüt eder. Osmanlı hükümeti, İran Hükümeti'nin Muhammara şehri ve limanı, Hızır adası, demirleme yeri ve Şattül-Arab'ın doğu tarafındaki kıyısı yani batı kıyısı üzerinde yer alan ve İran'a bağlı olması kararlaştırılan aşiretlere ait olan topraklar üzerindeki sınırsız egemenliğini resmi olarak tanır. Dahası, İran gemilerinin herhangi bir izne gerek duymadan ve herhangi bir engellemeye maruz bırakılmadan Şattül-Arab'ın ağzından iki tarafın sınırlarının birleştiği yere kadar olan kısmında serbestçe dolaşma hakkını tanır.

Üçüncü Madde: Her iki imzacı taraf, bu anlaşmayla birlikte bütün diğer toprak iddialarından vazgeçerler ve komisyon üyelerini ve öteki uzmanları iki devlet arasındaki sınırları bir önceki maddeye uygun bir şekilde belirlemek üzere kendi temsilcileri olarak görevlendirmeyi taahhüt eder.

Dördüncü Madde: Komitelerin, her iki tarafın uğradığı zararı tespit etmesi gerekmektedir.

Beşinci Madde: Osmanlı Devleti'nin, İran'daki firari emirlerin üslerini onarmayı ve onların İran'la gizli ilişkiler kurmalarına izin vermeyeceğine dair taahhütte bulunması gerekmektedir.

Altıncı Madde: Tüccarlar eski oran üzerinden gümrük vergisi ödeyecektir.

Yedinci Madde: Osmanlı Devleti, İranlı hacılara turizm koşulları sağlayacak ve onları memnuniyetle karşılayacaktır. Kutsal yerlerde hiçbir şekilde rahatsız edilmemeleri için gerekli önlemleri alacaktır. Ayrıca iş adamlarını, turistleri ve büyükelçileri de koruma taahhüdünde bulunacaktır.

Sekizinci Madde: Osmanlı Devleti, tüccarlar ve turistlere karşı çete saldırılarını önleyecek, halkı korumak amacıyla askerî kontrol noktaları kuracaktır.

Dokuzuncu Madde: Önceki anlaşmaların özellikle de 1823'te imzalanan Erzurum Antlaşmasının, bu anlaşmayla açık olarak tashih edilmeyen ya da ortadan kaldırılmayan bütün maddeleri, bu anlaşma vesilesiyle içerdikleri bütün koşullarla birlikte sanki bu anlaşma ile kararlaştırılmış gibi yeniden onaylanacaklardır (Darü'l-kütüb ve'l-Vesa'ik, em-Merkezu'l-Vetani li'l-vesa'ik, vezaretu'd-Dahiliye, ed-Divan, 32050.7408: 8-11; Burdett, 2015, 1, s. 599-600; İdare İntişar esnadi ez Rund İn'ikad Ahdname duvem Erzne er-Rum, Defter Mutala'at Siyay u beyn'm-Milli, 1377, s. 388; İştıyani ve Akili, 1307, s. 699; Hasan, 1363, s. 1681; Mahdavi, 2535, s. 248).

İki taraf arasında 28 Safer 1265 (23 Aralık 1849)'da sınırları belirlemek amacıyla bir komite kurulmuş ve komitenin çalışmalarının başlangıcından sonuna kadar Ankara valisi Hurşid Paşa, Derviş Paşa'ya eşlik ederek Osmanlı-İran sınırının başlangıç noktası olan Muhammara'yı birkaç kez ziyaret etmişlerdir. Komiteye İran temsilcisi Mirza Cafer Han, dört ülkenin temsilcisi Albay Liams ve General Cherikov da katılmıştır. Komitenin görevi, iki ülke arasındaki sınırı tanımlamak ve sınır sorunlarını tespit etmektir (Mehmed Hurşid Paşa, 1300, s. 4). Komite'nin 14 Rebiülevvel 1266 (28 Aralık 1850) ve 29 Rebiülevvel 1266 (12 Şubat 1850) tarihlerinde Bâb-ı Âlî'ye sunduğu iki raporda, iki devlet arasındaki sınırları belirledikleri ortaya çıkmıştır. Sınır genel olarak Kutuya Tepesi'nden Sirvan

Nehri'ne, Şaho Dağları ile Havraman Dağları arasında kuzey ve kuzeybatıya doğru uzanmaktaydı. Havraman Kalesi'nin doğusu ve kuzeydoğusundaki Havraman Dağı'nın karşısındaki tepeler ve çevre köyler İran Devleti'ne bırakıldı. Şehrizar'un güneyi ve güneybatısı çevresindeki on yedi köy ile birlikte Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Yani Zalim Kalesi ve Sirvan Nehri'ne kadar olan bölge Osmanlı Devleti'ne ait oldu (Mehmed Hurşid Paşa, 1300, s. 17).

Derviş Paşa, I ve II. Erzurum Antlaşmaları'nın tüm maddelerini inceledikten sonra Mart 1853'te iki devlet arasındaki sınıra ilişkin maddeler ile çetelerin ve aşiretlerin durumu hakkında Bâb-ı Âlî'ye bir rapor sunmuştur (Derviş Ziya Paşa, 1321, s. 2-3). Raporun 41. maddesine göre Kızılca ve çevresi Osmanlı kontrolünde kalacak, Merivan ise İran'a devredilecektir (Derviş Ziya Paşa, 1321, s. 50-51; et-Takrir ellezi Tafazala Bi-Takdimuhu Derviş Paşa, 1953, s. 26-27). 49. maddesine göre Bane'nin Osmanlılara ait olduğu iddiasına karşın, İran tarafından işgal edildiği iddiasının incelenmesi sonucunda Bane'nin İran'a ait olduğu belirlenmiştir. Fakat Bane'nin Babani Hanedanları tarafından işgal edilmiş olması ve halkının Sünni olması onları Osmanlı'ya yakınlaştırmaktaydı (Derviş Ziya Paşa, 1321, s. 63-65; et-Takrir ellezi Tafazala Bi-Takdimuhu Derviş Paşa, 1953, s. 34-35). Raporun 52. paragrafında Serduşt ile ilgili olarak şehrin nüfusunun iki bin sekiz yüz Kürt Şafii Müslüman ve yirmi beş hane Yahudi'den oluştuğu ve İran yönetimi altında olduğu belirtilmektedir. Ancak, 1727-28 tarihlerinden 1805-06 yılına kadar olan seksen yıl boyunca Serduşt ve çevresi Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır. Babani Abdurrahman Paşa döneminde İran'ın bu bölgeyi işgal etmesi üzerine, Serduşt ve çevresinin Osmanlı Devleti'ne iade edilmesi talep edilmiştir (Derviş Ziya Paşa, 1321, s. 64-65; Mehmed Hurşid Paşa, 1300, s. 20-21; et-Takrir ellezi Tafazala Bi-Takdimuhu Derviş Paşa, 1953, s. 34-35).

Lahican, Vezne ve Mirgan sınır bölgelerinin durumları, daha önce tartışıldığı gibi antlaşmadan sonra da tartışmalı bir şekilde devam etmiştir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 168). 9 Rebiülevvel 1314 (18 Ağustos 1896) tarihli belgeye göre İran, Vezne'yi talep etmiş ve ardından 23 Rebiülevvel 1314 (1 Eylül 1896) tarihinde Vezne'yi işgal etmiştir (BOA, BEO: 000827/061982; BOA, BEO: 000827/061983). 17 Şaban 1314 (21 Aralık 1897) günü konunun anlaşılması için her iki taraf, soruşturma yapmaya karar vermişlerdir. Ancak, sadece İran tarafından gerçekleştirilen araştırma sonucunda bölgenin Osmanlı'ya teslim edilmediği anlaşılmıştır (BOA, DH.MKT: 02079/00070). Ayrıca eski ve yeni sınırlara göre bir parçası İran'a ait olan Lahican bölgesi, Osmanlı Devleti tarafından yurtluk ve ocaklık olarak Mukri aşiretine verilmiştir (Mehmed Hurşid Paşa, 1300, s. 20-23).

Bu süre zarfında yaşanan başka anlaşmazlıklardan dolayı iki ülke arasında 3 Ağustos 1869 tarihinde yeni bir sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşme de kendinden önceki sözleşmelerden daha etkili değildi. Aslına bakılacak olursa sözleşme metninde geçen statüko, davacı tarafların her biri tarafından farklı bir şekilde değerlendirildiğinden yeni bir anlaşmazlık durumunu ortaya çıkarmıştı. 1847 yılında tamamıyla Türklerden ve İranlılardan oluşan bir komisyon, İstanbul'da toplandı. İranlılar, sınırın her köşesinde 1847'deki statükoyu yeniden restore etmek için Erzurum Anlaşması'nın 3. maddesini esas alırken, 2. maddeye hiç değinmemektedirler. Türk tarafı ise 1823 Antlaşması'nın ve böylece Sultan Murad'ın 1639'da belirlediği sınırın tatbikini istemek için 9. maddenin uygulanması konusunda ısrar etmekteydi. Bu nedenle görüşmeler neredeyse daha ilk baştan düğümlendi. Sir A. Kemball ve Albay Zelmoi komisyona arabulucu olarak katıldılar. Komisyon, sınırın düzenlenmesinde 3. maddenin uygulanmasını isteyen İranlıların görüşünü baz alarak, 1850 hükümlerini olduğu gibi kabul etti. 9. maddenin ise konuyla ilgisiz olduğuna hükmetti. Ayrıca o ana kadar yaşanan birçok hayal kırıklığından sonra tam bazı ilerlemeler kaydediliyor gibiyken 1876'da Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesi sonucunda bütün çalışmalara tekrar ara verildi (Edmonds, 2003, s. 185).

Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde, II. Erzurum Antlaşması'nda belirtilen maddelerin uygulanmadığı görülmektedir. Uygulanmayan ve iki taraf arasında anlaşmazlıkların ortaya çıkan bazı sorunlar aşağıda yer almaktadır.

A. Yaylak ve Kışlak Sorunu

İki devlet, İran vatandaşlarının ve İran aşiretlerinin Osmanlı topraklarına girişini önleme konusunda ve aynı şekilde Osmanlı'ya tabi aşiretlerin İran topraklarına girmemesi hususunda ısrar etmiştir (BOA, Y.A.HUS: 00207/00076). Bu hedef doğrultusunda, 15 Cemaziyelevvel 1270 (13 Şubat 1854) tarihinde Osmanlı-İran devletleri bir araya gelerek göçebe aşiretlerin her iki tarafın bilgisi dahilinde, Osmanlı sınırını geçerek İran topraklarına girmesine izin verilmesi konusunda anlaşmışlardır (BOA, İ.HR: 00106/00519). Ancak, 28 Cemaziyelevvel 1270 (26 Şubat 1854) tarihli belgeye göre bu anlaşma uygulanmamış ve mesele Bağdat ve Şehrizar valileriyle görüşülmek üzere bir mektupla Süleymaniye mutasarrıfına iletilmiştir. Toplantının ardından iki ülke arasındaki yaylak ve kışlak meselesiyle ilgili maddelerin düzenlenmesi ve eski esasların takip edilmesi hususunda taraflar arasında bir mutabakata varılmıştır (BOA, A.MKT.UM: 00152/00093). Bu konuyla

ilgili olarak İran'dan gelen şikâyetlerle ilgilenilmiş ve 29 Zilhicce 1271 (12 Eylül 1855) tarihinde sadrazam tarafından imzalanan dört mektup, Tahran'daki İranlı danışmana teslim edilmiştir (BOA, A.AMD: 00059/00062).

B. Kaçak Çeteciler ve İhlalciler Sorunu

Her iki taraf da sınır ötesi ihlallerin önlenmesi amacıyla dostane hazırlıklar yapmış ve aşağıdaki noktalara vurgu yapmışlardır:

1. Suç nedeniyle İran topraklarına sığınanların kabul edilmemesi.

2. Suçluların İran topraklarına girerken korunmaması veya saklanmaması (BOA, BEO: 000912/068361).

İran, sınırdaki durumun kendi çıkarına uygun olduğu düşüncesiyle ihmalkâr davranmıştır. İran Devleti'ne bağlı çalışanlar ve bireyler, sınırda verdikleri sözleri ve hakları herhangi bir kısıtlama olmaksızın ihlal ederek sınır olaylarını görmezden gelmiş ve Osmanlı'dan kaçanları koruyarak saklamışlardır (BOA, BEO: 000854/063987). Söz gelimi Pişderi ve Manguri aşiretleri arasındaki husumette, İran sınır yetkilileri aşiretlere yönelik ihlalleri azaltacak herhangi bir adım atmamıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, bu yetkilileri sınırdan uzaklaştırmak istemiştir (BOA, Y.MTV: 00256/00081).

İran, sorun yaratmak amacıyla bölgede bir takım propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur. Söz gelimi 12 Şevval 1274 (26 Mayıs 1858) tarihinde İsmail Uziri aşireti hayvanlarının, Sine (Senendec) hâkimi tarafından yağmalandığı iddia edilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin yaptığı araştırmaya göre, İsmail Uziri aşiretinin İran aşireti olduğu ve Osmanlı topraklarındaki aşiretlerle hiçbir ilgisinin olmadığı tespit edilmiştir. Bu propagandanın İranlı yetkililer tarafından, sınırdaki durumu istikrarsızlaştırma amacıyla yürütülmüş olduğu belgelerde ortaya çıkmıştır (BOA, HR.MKT: 00239/00058). Yine Ahmed Tarşış adlı bir çete 15 Muharrem 1306 (21 Eylül 1888) tarihinden bir hafta önce Bane Hâkimi Yunus Han'ın yanına giderek orada saklanmıştır. Ancak İranlı yetkililer, Osmanlı Devleti'ne teslim edilmesi talebine yazılı olarak cevap vermemiş ve onu sınır görevlilerine teslim etmeyi reddetmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, yardım talebi için Tahran Büyükelçiliği'ne tekrar bir yazı göndererek teslim edilmesi konusunda destek istediğini belirtmiştir (BOA, DH.MKT: 01545/00085).

Osmanlı-İran devletleri arasında firarilerin iadesi konusundaki tutumlar farklılık göstermiştir. Osmanlı Devleti bir firariyi talep ettiğinde İran, çeşitli bahanelerle onu iade etmeyi reddetmiştir. Örneğin Osmanlı Devleti, en büyük çetelerden biri olan Cevamer'i talep ettiğinde İran, bu durumun İran Şahı'nın onuru açısından uygun olmayacağını düşünerek Osmanlılara teslim etmeyi reddetmiştir.[1] 30 Aralık 1900'de İran Devleti, Muzaffereddin Şah'a bir mektup göndererek İranlı suçluların Osmanlı topraklarına girmesini engelleyen bir emir çıkarmasını talep etmiştir. Muzaffereddin Şah, sınırlarda üç ana kale kurmaya karar vermiştir. Kalelerin ilki Hanekin ile Kirmanşah arasında, ikincisi Süleymaniye ile İran'ın Kürt Bölgeleri arasında ve üçüncüsü ise Van ile Azerbaycan arasında inşa edilecekti (Vahid Naşir Esnad, 1370, 4, s. 253-254).

Mezheplerinden dolayı da Şii olan aşiretler İran Devleti'ne, Sünni olanlar ise Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir ve her iki devlette de aynı mezhepten oldukları aşiretlerin iltica taleplerini kabul edip iskânlarında gereken kolaylığı göstermiştir (Çabuk, 2018, s. 395-396). Söz gelimi İran'ın Havraman aşiretleri, mezhep farklılıkları nedeniyle İran askerlerine karşı ayaklanmıştır. Bu ayaklanmada İran Devleti çocukları, kadınları ve yaşlıları öldürmekten ve yağmalamaktan kaçınmamıştır. Devam eden ihlaller ve ilgili makamların yanıt vermemesinden dolayı Havraman'ın reisi ve emirlerinin çoğu ile yedi binden fazla kadın, yaşlı ve çocuklar Osmanlı topraklarına sığınmıştır. Osmanlı Devleti bu sığınanları Süleymaniye Sancağı'na yerleştirmiştir (Zevra Gazetesi, 1286, 12, s. 24). Ancak bir süre sonra Osmanlı Devleti tarafından sığınmacıların yerlerine iade edilmelerine karar verilmiştir (Zevra Gazetesi, 1286, 14, s. 28). Sığınmacıların neden iade edildiği belirtilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin daha önceki antlaşma hükümlerini yerine getirmek için sığınmacıları iade ettiği düşünülmektedir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin, İran gibi antlaşma hükümlerini uygulamadan kaçınmadığını göstermektedir.

Osmanlı-İran devletleri arasında imzalanan Erzurum Antlaşması'nın maddeleri tam olarak uygulanmamışsa da antlaşmanın önemi altmış altı yıl sonra ortaya çıkmıştır. İngilizler 1913-14 yılında Osmanlı ve İran arasındaki sınırları tespit ederken, 1847 tarihli II. Erzurum Antlaşması'nda belirtilen sınırları referans olarak kullanmışlardır (Darü'l-kütüb ve'l-Vesa'ik, em-Merkezu'l-Vetani li'l-vesa'ik, vezaretu'd-Dahiliye, ed-Divan, 32050.7408).

[1] Daha sonra Süleymaniye yakınlarındaki Hemevendler'e yönelik tehdit bahanesiyle toplanan bir grup Osmanlı kuvveti, Muhammed Paşa reisliğinde

Cevamer'i İran sınırında öldürmek amacıyla harekete geçmiştir. Benzer şekilde İranlılar da güçlerini toplayarak Cevamer'i onlarla birlikte müzakere etmesi için göndermişlerdir. Cevamer'in ailesi, onun Muhammed Paşa ile görüşmesini beklerken, İran çadırında öldürülmüştür. Cevamer'in vefatından sonra oğlu Haçar Ağa Kerkük'te faaliyet göstermeye devam etmiştir (Nolde, 1895, s. 151,159; Edmonds, 2003, s. 66-67).

4.3. SANCAĞIN İDARÎ TAKSİMATI VE YÖNETİMİ

4.3.1. Sancağın İdarî Taksimatı

Tarihi süreç içerisinde Süleymaniye'nin sabit ve kesin bir sınırı bulunmamaktadır. Ancak tarihçiler ve bölgeyi ziyaret eden seyyahlar zamana ve siyasî coğrafyadaki değişikliklere göre şehrin sınırlarını işaret etmişlerdir. Osmanlı-İran devletleri arasındaki sınır anlaşmazlığı nedeniyle Süleymaniye Sancağı siyasî ve coğrafi açıdan sürekli değişmekteydi. 1848-1852 yılları arasında bölgeyi ziyaret eden Hurşid Paşa, sancağın sınırlarını: "Liva'nın güneyinde şimdi Zangabad Bölgesi olarak adlandırılan ve Bağdat'ın kontrolü altında bulunan Zehep Sancağı; kuzeyinde Köysancak kazası; batısı Kerkük ve Altinköprü kazaları; doğuda yani İran sınırında ise Havraman, Merivan, Sakız, Hurhur, Bane ve Serdeşt" şeklinde tarif etmiştir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 171-172).

Sancağın sınırları 1312/1894-95 ve 1325/1907-08 tarihli Musul Vilayet Salnamelerine göre; Kuzeyinde İran'a bağlı Serdeşt, doğusunda Bane ve Merivan, güneyinde Kerkük'e bağlı olan Han ve Selahiye ve batısında yine Kerkük kazaları olacak şekilde tarif edilmiştir. Sancağın merkezi de Goyje'dir.[1] 1330/1912-13 tarihli Musul Vilayet Salnamesi'nde ise sancağın sınırları farklı bir şekilde tarif edilmiştir. Buna göre; Süleymaniye Sancağı, Musul Vilayeti'nin doğu kesiminde yer almakta ve sancağın kuzey sınırı Küçük Zap topraklarından, güney sınırı Diyala Nehri'nin havzasından, batı sınırı ise Adhem Nehri'nin kaynağından meydana gelmekteydi. Sancağın bir sınırı da İran ile komşuydu (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 284). Arap kaynaklarında sancağın sınırları daha ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Bu kaynaklara göre sancak, doğuda İran, Havraman Dağı, Merivan, Sakız, Bane, Serdeşt ve Hurhur, güneyde Diyala ve Zuhab, batıda Kerkük ve Altinköprü, kuzeyde ise İran ve Erbil ile komşudur (el-Azzavi, 2000, s. 52-53).

Süleymaniye Sancağı, 1847'den 1852 yılına kadar Bağdat'a bağlı bir şekilde idare edilmekteydi (BOA, A.MKT: 00062/00084; Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 168-169). 15 Zilhicce 1276 (4 Temmuz 1860) tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre

ise sancak idarî bakımdan liva/sancak statüsüne getirilerek Şehrizar Eyaleti'ne bağlanmıştır (BOA, İ.MVL: 00433/019095; el-Azzavi, 2004, 7, s. 196-197). Bir idarî birim olarak sancak vilayetten sonra gelen idarî bir statüdür. Osmanlı idarî taksimatına göre köyler bir araya gelip nahiye, nahiyeler bir araya gelip kazaları, kazalar bir araya gelip sancakları oluşturmaktadır. Her sancağın başında bir mutasarrıfı bulunmaktaydı. Sancağa bağlı kazalarda kaymakam, nahiye müdürleri ve köylerde muhtarlar en üst idareci olarak görev yapmaktaydı (Çetinsaya, 2020, s. 38-39). 1864 tarihli vilayet nizamnamesinin yayımlanmasına müteakip Bağdat valisi Mithat Paşa, Irak'ın idaresinde reform yaparak Bağdat Vilayeti'ni Bağdat, Şehrizar, Süleymaniye, Musul, Delim, Kerbela, Divaniye, Basra, Ammara ve Müntefik olmak üzere on sancağa ayırmıştır (Zevra Gazetesi, 1286, 4, s. 2; Nassar, 2005, s. 108). 1875 yılında bölgenin idarî taksimatında değişikliğe gidilerek Musul Sancağı, Bağdat Vilayeti'nden ayrılmış ve ayrı bir vilayet olarak idarî taksimata dahil edilmiştir. Süleymaniye Sancağı da yeni teşekkül edilen Musul Vilayeti'ne bağlandı (Nassar, 2005, s. 261). Sancağın Musul Vilayeti'ne bağlı hali 1908 yılına kadar devam etmiştir (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1313, s. 352; 1324, s. 73; 1325, s. 69; el-Azzavi, 2004, 8, s. 54).

[1] Goyje, Darmazile ve Jajile adı verilen iki sıradağ arasında yer almaktadır. Süleymaniye'nin 5 saat kuzeydoğusunda yer alan sıradağların uzunluğu 9 saat, genişliği ise 7 ile 8 saat kadardır. Sıradağların oluşturdukları ova, İran'a kadar uzanmakta ve Süleymaniye'nin önünde yer almaktadır. Bkz. (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 323; 1325, s. 227; Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1993, s. 33).

4.3.1.1. Süleymaniye Kazası (Sancak Merkezi) ve Nahiye

Osmanlı idarî sisteminde taşra teşkilatı esas itibarıyla büyükten küçüğe doğru eyalet, sancak, kaza, nahiye ve köy biçiminde sıralanmaktaydı. Kelime anlamı olarak “kaza”, “ticarî ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olan bir kasaba veya şehir ile böyle bir topluluk merkezini çeviren köylerin teşkil ettiği idarî bir birlik” manasına gelmektedir. Bundan dolayı kazaların doğuşu, iktisadî, içtimaî coğrafi ve kültürel şartların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. Her kaza birimi merkeze yani Divan-ı Hümayun'a bağlıdır (Ünal, 2011b, s. 389). Sancak beyi, sancak merkezindeki kazada ikamet ederdi. Sancakbeyini, diğer kaza ve nahiye zaim, subaşı veya voyvoda dedikleri ve daha çok asayiş işleriyle görevli bir kimse temsil ederdi (Sahillioğlu, 1991, s. 1233). Kazalar, kadı'nın yetki ve yargı bölgesidir

(Özkaya, 1985, s. 21-23).

Tarihi kaynaklarda ve konu ile ilgili yapılan araştırmalarda Süleymaniye Sancağı'na bağlı kazaların sayısı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Sancağa bağlı kazaların ve sayıları farklı tarihlerde değişikliğe uğramıştır. 17 Zilkade 127 (26 Temmuz 1855) tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre Süleymaniye Sancağı, Merge, Bazyan, Gülanber ve Serucik[1] kazalarından teşekkül etmekteydi (BOA, İ.MVL: 00336/014505). Arap kaynaklarında ise sancağa bağlı kazalar Bazyan, Şehripazar, Merge, Caf Bölgesi ve Karadağ şeklinde kaydedilmiştir (el-Azzavi, 2004, 7, s. 196-197.). 1292/1875-76 yılı Bağdat Vilayet Salnamesi'nde Caf aşireti, Caf kazası şeklinde idarî bir birime tahvil edilmiştir (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 100-104). 1312/1894-95 ve 1325/1907-08 tarihli Musul Vilayet Salnamelerine göre sancak; Gülanber, Bazyan, Şehripazar ve Merge (Ma'muretü'l-Hamidiye) kazalarından oluşmaktaydı. 1330/1912-13 yılında ise sancak, beş kaza, on bir nahiye ve bin seksen iki köyden meydana gelmekteydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 323; 1325, s. 227; 1330, s. 328).

[1] Serucik ve Şehripazar 1639 yılında Şehrizer'a bağlıydı (el-Azzavi, 2005, s. 344).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı'na Bağlı Kaza, Nahiye ve Köy Sayıları

Kaza İsmi	1308/1890-91-1328/1910-11		1330/1912-13	
	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Süleymaniye	4	139	5	381
Gülanber	2	473-462	2	309
Şehripazar	1	125	1	125
Ma'muretü'l-Hamidiye	2	176-177-137	1	177
Bazyan	2	159	2	159
Toplam	11	1072	11	1082

Süleymaniye Sancağı'nın idarî taksimatı 1918-32 yılları arasında değişikliğe uğramıştır. Bağdat arşivlerindeki belgelerde, sancağın merkezi olan Süleymaniye

dışında Halepçe ve Şehripazar kazalarından oluştuğu belirtilmektedir (Darü'l-kütüb ve'l-Vesa'ik, em-Merkezu'l-Vetani li'l-vesa'ik, vezaretu'd-Dahiliye, Da'iretu'l-İhtilal, 2554, Varaka 1: 1,2,3). Aynı arşivdeki başka bir belgede ise sancağa bağlı kazalar Gülanber, Şehripazar, Bazyan, Çemçemal ve Ma'muretü'l-Hamidiye olmak üzere beştir (Darü'l-kütüb ve'l-Vesa'ik, em-Merkezu'l-Vetani li'l-vesa'ik, vezaretu'd-Dahiliye, Da'iretu'l-İhtilal, 2554, Varaka 2: 4,5,6; Darü'l-kütüb ve'l-Vesa'ik, em-Merkezu'l-Vetani li'l-vesa'ik, vezaretu'd-Dahiliye, Da'iretu'l-İhtilal, 2554, Varaka 3: 7-8; Edmonds, 2003, s. 112).

Kazaya bağlı nahiyelelerin sayısı da tarihi süreç içerisinde değişikliğe uğramıştır. Arap kaynaklarında kaza, Şark-ı Serçınar, Garb-i Serçınar, Karadağ, İlgevvarsa ve Sürdaş olmak üzere beş nahiyeden meydana gelmekteydi (el-Azzavi, 2000, s. 72). Musul Vilayet Salnamesi'ne göre 1330/1912-13'te kaza beş nahiye üç yüz seksen bir köyden teşekkül etmekteydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 305).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Kazasına Bağlı Nahiyeler (1330/1912-13)

Nahiye	Nahiye Sayısı	Karye Sayısı
Serçınar	2	139
Karadağ	1	173
Surtaş	1	69
İlgevvara Müdürlüğü	1	0
Toplam	5	381

A. Karadağ Nahiyesi

Süleymaniye'nin güney kesiminde yer alan nahiye, 1639 yılında Bağdat Eyaleti'ne bağlı bir livaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 327; 1330, s. 303-304; el-Azzavi, 2004, 4, s. 341). Nahiye, 1296/1879-80 tarihinde kaza statüsünde idare edilmiştir (el-Azzavi, 2004, 7, s. 196-197). 1312/1894-95 ve 1330/1912-13 yılları arasında nahiyeye tahvil edilerek Süleymaniye Sancağı'na bağlanmıştır. Nahiyenin merkezi Karadağ (Zırabad) köyüdür (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 327; 1330, s. 303-304).

B. Şark-ı Serçınar ve Garb-ı Serçınar Nahiyesi

Garb-ı Serçınar Süleymaniye'nin batısında, Şark-ı Serçınar ise Süleymaniye'nin doğusunda yer almaktaydı. 1300/1882-83 tarihinde idarî işlerin daha kolay bir şekilde yönetilmesini sağlamak amacıyla nahiye, ikiye ayrılmıştır. Nahiye görevli müdürler ve kâtipler Süleymaniye'de ikamet etmekte olup gerekli olduğu takdirde nahiyeye giderek görevlerini yerine getirirlerdi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 329; 1325, s. 228). 15 Recep 1313 (1 Ocak 1896) tarihinde Gavara ve Zırgöz nahiyelerinin dağılmasının ardından bu iki nahiye ödenegi de ikiye ayrılmıştır. İki nahiye ödenegi toplam bin yüz elli iki kuruş idi. Nahiyeler ikiye taksim edilince ödenekleri de ikiye ayrılarak her bir nahiye müdürlüğüne beş yüz kuruş tahsil edilmeye başlandı. Artan yüz elli iki kuruş ise nahiyelerde görev yapmakta olan katiplerin maaşına eklenmiştir (BOA, DH.MKT: 02073/00024).

C. Surdaş (Surtaş) Nahiyesi

Nahiye, Süleymaniye'nin kuzey kesiminde Piremegrun sıradağlarının yakınında yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 302). Nahiye, idarî taksimat bakımından 1875'te Merge kazasına, 1902'de Ma'muretü'l-Hamidiye kazasına ve nihayetinde 1907-08'de Süleymaniye kazasına bağlanmıştır (Zevra Gazetesi, 1292, 589; BOA, BEO: 001958/146791; Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 304).

Ç. İlgevvara Müdürlüğü

İlgevvara Müdürlüğü, Caf aşiretinin bir kısmı ile kırktan fazla taifenin İsmail Azizi'nin liderliğinde toplanması ile teşekkül etmiştir. Müdürlük şeklinde idare edilmiş olup nahiye değildir. Çoğunlukla göçebe hayat sürdüren müdürlük halkı, yaylaklara göç ettiklerinde müdürlüğün idarecileri de onlara nezaret etmekteydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 228; 1330, s. 303).

4.3.1.2. Gülanber Kazası

Kaza, Musul ile Süleymaniye'nin güneydoğusunda, Şehripazar'ın batısında yer almakta olup İran sınırına yakın bir konumdadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 331; 1325, s. 229; Kılıç, 2011, s. 89). Kazanın nüfusu genel olarak büyük Caf aşiretinden oluşmaktaydı. Şamiran adlı Arap göçebe taife ve bazı köylerinde az sayıda Yahudi de yerleşikti (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 309). Kazanın merkez köyü Pinçvin'dir. 1822 ve 1325/1907-08 yıllarında yapılan sayımlarda

köyünü nüfusu dört yüz hane olarak sayılmıştır (Em-Münşi'iu'b-Bağdadi, 1948, s. 70; Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 230). Aradaki seksen beş yıllık zaman farkına rağmen hane sayısının değişmemesi şüphelidir.

Gülanber güzel bir kaza olup Şehrizar ovasında yer alan gerçek bir hazineye benzetilmiştir. I. Sultan Selim döneminde Gülanber evleri, çok eski bir cami minaresinin çevresinde inşa edilmiştir (Hubbard, 1917, s. 192-193). Kalesi, I. Sultan Selim Han tarafından yaptırılmış, 1848-1852 yılları arasında viran olan kalenin yalnızca izleri kalmıştır (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 179-181).

Kazanın 1312/1894-95 ve 1330/1907-08 yılları arasında merkezi Albica kasabasıdır. Bu kasabada bir kapalı çarşı, birkaç dükkân, kahvehane, cami, bir hamam ve bir medrese bulunmaktaydı. Yaz mevsiminin çok sıcak olması ve suların kuruması bölge sakinlerini çevre köylere göç etmeye mecbur etmiştir. Gülanber köyü Albica'ya üç saat uzaklıktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 331; 1325, s. 229; 1330, s. 310). 18 Zilhicce 1321 (6 Mart 1904) tarihinde Albica'nın yerine kaza merkezinin Vine köyü yapılması talebinde bulunulmuşsa da bu talep gerçekleşmemiştir. Çünkü kaza ve nahiye merkezi için merkezin kaza veya nahiyenin sınırında değil ortasında olması gerekmektedir. Vine köyü, Gülanber'in ortasında değil, Kızılca nahiyesinin bir köşesinde ve İran sınırları üzerinde bulunmaktaydı. Vine köyünün nüfusu yirmi hane olduğundan Pinçvin'in kaza merkezi olarak kalmasına devam edilmiştir (BOA, BEO: 002287/171499).

1918-32 yılları arasında Gülanber kazası; Serucik, Kızılca ve Şeyh İsmail (İsmail Ava) nahiyelerinden meydana gelmekteydi (Darü'l-kütüb ve'l-Vesa'ik, em-Merkezu'l-Vetani li'l-vesa'ik, vezaretu'd-Dahiliye, Da'iretu'l-Ihtilal, 2554, Varaka 3: 7-8).

Çizelge 4.1. Gülanber Kazasına Bağlı Nahiye ve Köy Sayısı

Nahiye	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Kızılca	1	90
Serucik	1	106
2	2	309

A. Kızılca Nahiyesi

1848-52 yılları arasında kaza statüsünde idare edilen Kızılca, 1325/1907-08'de nahiyyeye tahvil edilmiştir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 185). Nahiyyede, yaklaşık dört yüz hanenin yanı sıra bağ, bahçe, çarşı, bir hamam, iki kapılı bir han, beş altı cami ve mescit bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 230). 1822'de nahiyyeye bağlı seksen köy var iken 1330/1912-13'te nahiyyeye bağlı köylerin sayısı artarak doksana ulaşmıştır (Em-Münşi'iu'b-Bağdadi, 1948, s. 60-61; Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 310).

B. Serucik Nahiyesi

Nahiye 1325/1907-08 yılında otuz-kırk arası köy bağlı idi. 1330/1912-13 yılına gelindiğinde nahiyyeye bağlı köylerin sayısı artarak yüz altıya ulaşmıştır. Nahiye halkı tarım ve çiftçilikle uğraşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 230; 1330, s. 310).

4.3.1.3. Bazyan Kazası

Bazyan kazası, livanın batı kesiminde yer almakta olup Kerkük kazası ile sınır komşusudur (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 326). Kaza Sasani Ardeşir'in oğlu Sabur tarafından kurulmuştur (Em-Münşi'iu'b-Bağdadi, 1948, s. 57). 1586 yılında vali Cığalazade Yusuf Sinan Paşa büyük bir orduyla Çemçemal üzerine yürümüş ve bu vesileyle Bazyan fethedilerek Osmanlı topraklarına katılmıştır (el-Azzavi, 2004, 4, s. 146).

Süleymaniye'nin kuruluşundan önce Bazyan ve Çemçemal köy statüsünde olup Kerkük kazasına bağlı bir şekilde idare edilmekteydiler (BOA, A.DVNS.AHK.DB.d, 3, s. 287, h. 2; BOA, A.DVNS.AHK.DB.d, 2, s. 84, h. 1). Süleymaniye Sancağı'nın kuruluşunu müteakip Bazyan kazasına tahvil edilerek Süleymaniye'ye bağlandı. Kazanın merkezi, Çemçemal köyü idi (BOA, DH.MKT: 01346/00001; Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 323; 1325, s. 227; el-Azzavi, 2000, s. 102; Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1993, s. 33). Çemçemal köyü, Kerkük ile Süleymaniye arasındaki yol üzerinde, sancak merkezinden dokuz saat uzaklıkta yer almaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 326). Tepesinde güçlü bir askerî kalenin bulunduğu, geniş ve güzel bir ovaya sahipti. Köyde bir telgrafhane, hükümet konağı, bir iki dükkân, kahvehane ve tahminen altmış-yetmiş arası hane bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 329). Köyün sakinleri çoğunlukla Hemevend aşiretindeydiler (Sykes, 1904, s. 201). 1325/1907-08'de köy büyüyerek

yüz-yüz elli haneye ulaşmıştır. 1330/1912-13 tarihli Musul Vilayet Salnamesi'ne göre Bazyan kazası, Kale Sivke ve Sengav olmak üzere iki nahiye ve yüz elli dokuz köyden meydana gelmekteydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 231; 1330, s. 328).

Çizelge 4.1. Bazyan Kazasına Bağlı Nahiye ve Köy Sayısı

Nahiye	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Bazyan	0	70
Kale Sivke	1	53
Sengav	1	36
Toplam	2	159

4.3.1.4. Ma'muretü'l-Hamidiye Kazası

Ma'muretü'l-Hamidiye kazası sancağın kuzey kesiminde yer almaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 320). Kazanın ismi 1292/1875-76 ve 1312/1894-95 yılları arasında Merge olarak daha sonra Pişder ve son olarak Ma'muretü'l-Hamidiye olmuştur (BOA, DH.MKT: 02102/00009; BOA, DH.MKT: 02101/00008; Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 102; Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 182; Gündüz, 2010, s. 112). Şura-yı Devlet'in 25 Cemaziyelahir 1314 (1 Aralık 1896) tarihli kararıyla İran sınırında bulunan Vezne ve Pişder nahiyeleri, kazaya bağlanmıştır (BOA, BEO: 000874/065544). Kazanın özellikle Pişder nahiyesine bağlı köyleri tamamen zengin olup sakinleri yerleşikti. Kazaya bağlı Pişder nahiyesi, adını bölgede yaşayan Pişder aşiretinden almıştır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 330; 1330, s. 320).

Kazanın merkezi 1312/1894-95'te Merge köyü idi. Köyde hükümet konağı, beş cami, iki kahvehane, bir çay ocağı, on beş dükkân, bir boyahane ve beş yüz hane mevcuttu (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 330). 25 Muharrem 1316 (15 Haziran 1898) ve 1325/1907-08 yılları arasında kaza merkezi değiştirilerek Dize Kale köyü olmuştur (BOA, BEO: 001144/085727; Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 232). Dize Kale köyü, Pişder aşiretinin merkezi olup sancak merkezine sekiz saat mesafede yer almaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 320; Bakır ve Sefer, 1965, s. 35-36). 1325/1907-08'de Yenice köyü kazanın merkezi olmuştur. Yenice köyünde birkaç çay ocağı, bir cami, bir hükümet konağı, bir telgrafhane, nizamiye taburu ve redif subaylarını barındıran birkaç konak ve hane bulunmaktaydı. Merge

nahiyesine bağlı kırk beş ve Pişder nahiyesine bağlı altmış üç köy olmak üzere kazaya bağlı toplam yüz sekiz köy bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 232; 1330, s. 321).

Çizelge 4.1. Ma'muretü'l-Hamidiye Kazasına Bağlı Nahiye ve Köy Sayısı

Nahiye	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Merge	0	45
Pişder	1	63
Toplam	1	108-177

1918-32 yılları arasında Osmanlı hakimiyetinin sona ermesi ve bölgede Osmanlı hakimiyetinin ortadan kalkmasında sonra Surtas ve Merge nahiyeleri kazaya bağlanmıştır (Darü'l-kütüb ve'l-Vesa'ik, em-Merkezu'l-Vetani li'l-vesa'ik, vezaretu'd-Dahiliye, Da'iretu'l-İhtilal, 2554, Varaka 3: 7-8).

4.3.1.5. Şehripazar Kazası

Süleymaniye'nin kuzeydoğusunda yer alan kaza, dağlık ve su bakımından zengin bir yerleşim birimidir. Kazanın merkezi Süleymaniye'ye iki buçuk üç saat uzaklıkta bulunan Sing köyüdür (BOA, DH.MKT: 02034/00016; Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 233). Kazada yetmiş hane bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 314). Kazanın nüfusunun tamamı Kürtlerden oluşmaktaydı. Nüfusunun büyük bir kısmı Şivegel aşiretinden, bir kısmı da Pişder aşireti ve çeşitli diğer aşiretlerden meydana gelmekteydi. Kazada hükümet konağı, devlet dairesi ve bir telgrafhane mevcuttu (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 233; 1330, s. 314).

Kazanın eski merkezi olan Şivegel köyü kazanın sonunda yer aldığından değiştirilerek Sing köyü yapılmış ve devlet memurları buraya taşınmışlardır. Daha sonra kazanın merkezi ortada yer almasından dolayı Kenaruy köyüne taşınmıştır (BOA, DH.MKT: 02034/00016; BOA, DH.MKT: 00734/00042). Son olarak 1330/1912-1913 tarihli Musul Vilayet Salnamesi'nde kazanın merkezi Şivegel köyü olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 314).

Kazaya bağlı nahiyeler ise Mevet ve Şivegel nahiyeleridir (el-Hasani, 2013, s. 184-185). Hurşid Paşa'ya göre Mevet nahiye değil kaza idi. Mevet nahiyesine;

Şeşo, Kalate, Kabir-ava, Serbest, Kiley, Ezmek, Banale, Kaşan, İsavi, Sipidare, Jajale, Avkürte, Bezeru ve Serkülü gibi on beş köy bağlanmıştır (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 190). 1330/1912-13 yılında Mavet nahiyesine bağlı yüz yirmi beş mevcuttu (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 315).

Çizelge 4.1. Şehripazar Kazasına Bağlı Nahiye ve Köy Sayıları (1330/1912-13)

Nahiye	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Şehripazar	0	89
Mavet	1	36
Toplam	1	125

1919-25 yılları arasında Şehripazar kazası Mavet, Çuvarta ve Serucik olmak üzere üç nahiyeden teşekkül etmekteydi (Edmonds, 2003, s. 140.).

4.3.2. Sancağın Merkezi Yönetimi

4.3.2.1. Mutasarrıf

Mutasarrıf, XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı idarî teşkilatında sancak veya livanın en büyük mülkî âmiri olan kişiler için kullanılan bir terimdir. XVIII. yüzyılda sancakların yanı sıra eyaletleri yöneten paşalara da mutasarrıf denilmiştir. Mutasarrıf, paşa tarafından atanır ancak valinin emri altında çalışırdı. Yemin ettikten sonra göreve başlar ve maaşları da sancağın nüfusuna göre belirlenirdi. Mutasarrıfın görevi vergi toplamak, güvenliği sağlamak, Emlâk-ı Hümayun'u yönetmek, su yollarını tamir etmek, sancağı yeniden yapılandırmak ve binalar inşa etmektir. Ayrıca memurları atama ve görevden alma yetkisine de sahipti. Sancağın sorunlarını yıllık olarak tespit eder, sancağın harcamalarını ve bütçesini vali ile birlikte belirler ve bunu vali aracılığıyla merkeze gönderirdi (Örenç, 2020, s. 377-378).

Mutasarrıf tayin edilirken geçmiş görev ve davranışları dikkatle göz önünde bulundurulur herhangi bir aykırılık bulunmadığı takdirde görevden alınmazdı. Süleymaniye Sancağı'nda çeşitli idarî ve siyasî sebepler nedeniyle mutasarrıfların görev sürelerinin bir yılı aşmadığı gözlemlenmiştir. Ölüm, nakledilme, görevden uzaklaştırılma, hastalık, sancağın sorunlarının çözülmemesi ve atama sonrası mutasarrıfın görevde bulunmaması gibi sorunlar başlıca idarî nedenlerdendir (BOA, A.MKT.MHM: 00452/00012; BOA, İ.DH: 01347/000016; BOA, BEO:

001130/084681; BOA, DH.MKT: 00957/00048; BOA, İ.DH: 01484/000012; BOA, BEO: 002313/173433). Mutasarrıfların devletin verdiği yetki ve emirlerinden sapmaları ise siyasî nedenlerin en önemlisidir. Özellikle Babani Hanedanı'ndan olan mutasarrıfların devletin hâkimiyeti altında çıkmaları görevden alınmalarına neden olmuştur (BOA, HAT: 00343/19617).

Reform sırasında askerî alanda uzman ve rütbeli kişiler mutasarrıf olarak tayin edilmişlerdir (Örenç, 2020, s. 377). Söz gelimi Rasim Paşa vali ve kumandan, İlyas Sami Efendi ise mîr-i mîrân rütbesindeydi (BOA, DH.MKT: 00549/00066; Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 210). 1850 yılına kadar Babani Hanedanı'nın emirleri bölgede mutasarrıf olarak tayin edilirken bu tarihten sonra Babani emirleri, bölgelerinden uzakta görevlendirilmişlerdir. Aşağıdaki tabloda 1812-1918 yılları arasında Süleymaniye Sancağı'nın mutasarrıfları yer almaktadır:

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Mutasarrıfları (1812-1918)

Abdurrahman Paşa[1]	1227 (1812)	
Mahmud Beg[2]	6 Rebiülahir 1232 (23 Şubat 1817)	18 Rebiülevvel 1272 (28 Ekim 1855) vefat etmiştir.[3]
Abdullah Paşa	1848-1849-1850	
İsmail Paşa	1851	
Münib Paşa	1852, 1853, 1854	
Ragıp Paşa	1855	
Reşid Paşa	1856, 1857, 1858	
Ali Tevkif Paşa	1859	
Ali Paşa	1860	8 Safer 1282 (3 Temmuz 1865) Ali Paşa eski mutasarrıf olarak adı geçmiştir.[4]
Mustafa Paşa	1861, 1862	
Aziz Paşa	1863	
Ömer Paşa	1864-1865-1866-1867-1868	
Mazhar Paşa	1869, 1870	
Kurbi Paşa	1871	
Abdi Efendi	1872	
Abdullah Efendi[5]	5 Zilkade 1288 (16 Ocak 1872)	Mutasarrıflıktan vilayet defterdarına geçmiştir.
Fehmi Efendi	1873	6 Safer 1290 (5 Nisan 1873) tarihinde adı ölü olarak geçmiş ve yerine İzzet Efendi Divan-ı Temyiz reisi atanması istenmiştir.[6]
İzzet Efendi	14 Recep 1290 (7 Eylül 1873)	
Eşraf Efendi[7]	14 Recep 1290 (7 Eylül 1873)	İzzet Efendi yerine geçmiş. Ancak Devleti Aliye Salnamesi'ne göre

		1874 yılında bu görevdedir.[8]
İbrahim Efendi	1875-76	
Eşref Paşa	1877-78	
İbrahim Bey	1879	
Sabit Paşa	1880-81	
Ziver Paşa	1882, 1883	
Alim Paşa	1884-85	27 Zilhicce 1302 (7 Ekim 1885) [9]
Rauf Paşa	1886-87	
Rauf Paşa[10]	9 Muharrem 1305 (27 Eylül 1887)	Abdulkadir Kemal Paşa'nın yerine geçmesi istenmiştir.
Abdulkadir Kemal Paşa	2 Safer 1305 (20 Ekim 1887)	
Mirimiran Ömer Paşa[11]	2 Safer 1305 (20 Ekim 1887)	Abdulkadir Paşa yerine geçmiştir.
Abdulkadir Kemal Paşa[12]	14 Rebiülevvel 1305 (30 Ekim 1887)	Görevi aldıktan sonra affedilmiştir.
Mirimiran Ömer Şevki Paşa[13]	14 Rebiülevvel 1305 (30 Ekim 1887)	Abdulkadir Kemal Efendi'nin affedildikten sonra atanmasını istenmiştir.
Tahir Beg[14]	8 Şaban 1305 (20 Nisan 1888)	1888-89
Behram Paşa	1308/1890-91	1890-91
Ali Rıza Paşa	1892	
Rasim Beg[15]	19 Rebiülahir 1309 (22 Ekim 1891)	Nizamiye 41 miralay 1310/1892-93 paşa unvanıyla sancakta mutasarrıf ve kumandan olarak,[16] 1312/1894-95 tarihinde ise Muhammed Rasim mutasarrıf ve kumandan olarak bulunmaktaydı.[17] Bu iki isim görevde aynı

		şahıs olabilir .1895 yılına kadar devam etmiştir diyebiliriz. Aynı zamanda Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye’de 1892-1893-1894 yıllarında Muhammed Rasım Paşa mutasarrıf olarak geçmektedir.[18]
Süleyman Paşa	1895	
Mirimiran Abdurrahman Paşa[19]	10 Muharrem 1313 (3 Temmuz 1895)	Mirimiran Rasım Paşa’nın yerine geçmiştir.
Galip Paşa[20]	25 Rebiülevvel 1313 (15 Eylül 1895)	
Salih Paşa	1896	
Hüseyin Efendi[21]	29 Cemaziyelahir 1314 (5 Aralık 1896)	16 Zilhicce 1314 (18 Mayıs 1897) tarihinde Süleymaniye mutasarrıfından ayrılarak uzaklaştırma maaşını istemiştir.[22]
Abdullah Paşa	1897	
Hayri Beg[23]	5 Şevval 1314 (9 Mart 1897)	Göreve atandıktan sonra nakil istemiştir. Rafet Beg Rac mutasarrıfından ayrılarak onun yerine geçmesini istenmiştir. 11 Muharrem 1315 (12 Haziran 1897) görevinden ayrılarak Hıms Sancağı’nda göreve başlamıştır.[24]
Rafet Efendi	1898	2 Muharrem 1316 (23 Mayıs 1898) görevinden ayrılmıştır. Yerine ise Abdullah Paşa Direli atanmıştır.[25]
Abdullah Paşa	1899	

Mirimiran Galip Beg[26]	12 Rebiülevvel 1317 (21 Temmuz 1899)	
Galip Paşa	1900	
Yok	1901	7 Şaban 1319 (19 Ekim 1901) Muhammed Arif Paşa eski mutasarrıf olarak adı geçmiştir.[27]
Cemal Bey	1902	
Mirimiran İlyas Sami Efendi	20 Recep 1320 (23 Ekim 1902)	
İlyas Sami Paşa[28]	1903	
Sabit Paşa[29]	4 Şaban 1321 (20 Ekim 1903)	Bu tarihte vefat etmiştir. 28 Şaban 1296 (17 Ağustos 1879) tarihinde sancağın mutasarrıflığı verilmiştir. Daha öncesinde ise Şehrizar'da mutasarrıftır.[30]
Salim Efendi[31]	29 Muharrem 1322 (15 Nisan 1904)	Yerine ve görevine ulaşmadan vekâleten Redif Mirliya Yusuf Paşa görevi almıştır.
Naip Efendi[32]	8 Safer 1322 (24 Nisan 1904)	Hastalık nedeniyle vekâleten Nizamiye Kumandanı Hüseyin Paşa yerine geçmiştir.
Salih Salim Paşa	1904-1905	
Hafız Zeki Efendi[33]	22 Cemaziyelahir 1323 (24 Ağustos 1905)	Salim Paşa görevini Kerkük'e nakletmiştir. Vekâleten Hafız Zeki Efendi görevi almıştır.
Hacı Osman Paşa	1906	
Tevfik Paşa[34]	28 Zilkade 1323 (24 Ocak 1906)	Yerli Nizamiye Kumandanı Mirliya olarak vekâleten

		atanmıştır. 8 Recep 1327 (26 Temmuz 1909) tarihinde görevden alınmıştır.[35]
Salih Vasfi Efendi[36]	11 Zilkade 1324 (27 Aralık 1906)	Sağlık sorunları olduğu için görevine devam etmemiştir. Nevşehir Kaymakamı Tevfik Beg'in atanması istenmiştir. Ancak Tevfik Beg 10 Muharrem 1325 (23 Şubat 1907) tarihine kadar atanmamıştır. Rumeli Mirimiran unvanıyla atanması için yazı yazılmıştır.[37] 12 Cemaziyelevvel 1323 (15 Temmuz 1905) miralay unvanıyla atanmıştır.[38]
Tevfik Paşa[39]	1325/1907-08	1907-1908
Ziya Paşa[40]	8 Muharrem 1327 (30 Ocak 1909)	Tevfik Paşa'nın kötü idaresinden dolayı uzaklaştırması ve eski Dersim Mutasarrıfı Ziya Paşa'nın atanması istenmiştir.
Reşid Beg	14 Şevval 1328 (19 Ekim 1910)	Kötü idareden dolayı azledilmesine karar verilmiştir.
Behçet Beg[41]	14 Şevval 1328 (19 Ekim 1910)	
Hüsnü Bey	1910-1911	
Bayram Fehmi	1912	
Hasan Hüsnü Beg	1330/1912-13	
Şevki Bey[42]	1912-1914	3 Cemaziyelahir 1331 (10 Mayıs 1913) tarihinde adı Rüşdü Paşa Beg geçmektedir.[43]
Maksud Bey	1914-1915	

Ali Rıza Bey	1915	
Fehmi Beg[44]	8 Şevval 1335 (28 Temmuz 1917)	
Ali Rıza Beg[45]	4 Şevval 1336 (13 Temmuz 1918)	
Mensur Abdulsamet Bey	1918	
Mahmud Berzenci	1918	Osmanlı Devleti sancaktan çektikten sonra nasb olundu.

Mutasarrıflığın vekâleten idare edilmesi sancağın işlerinin aksamasına neden olmaktadır. Söz gelimi Süleymaniye Mutasarrıfı Salim Paşa, Kerkük mutasarrıflığına tayin edilerek yerine vekâleten Mektupçu Hafız Zeki Efendi Süleymaniye mutasarrıflığına getirilmiştir (BOA, MV: 00177/00010). Sancak idaresinde sorunların baş göstermesi nedeniyle livâ emir kumandanı Yusuf Paşa, mutasarrıflık görevini üstlenerek sancağın sorumluluğunu üstlenmiştir (BOA, DH.MKT: 01095/00014).

Mutasarrıflar, başka bir yere nakil veya görevlerinden muaf olmayı da kimi zaman talep etmekteydiler (BOA, Y.A.RES: 00040/00017). 2 Safer 1305 (20 Ekim 1887) tarihinde beylerbeyi rütbesiyle Abdulkadir Kemal Paşa, Süleymaniye sancak mutasarrıflığından başka bir yere nakledilmeyi talep etmiştir (BOA, DH.MKT: 01456/00044). 7 Şevval 1324 (24 Kasım 1906) tarihinde ise Süleymaniye Sancak Mutasarrıfı Salih Vasfi Efendi, görevinden süresiz olarak muaf kılınması talebinde bulunmuştur (BOA, BEO: 002947/221021).

Mutasarrıfların bir kısmı bizzat sorunluydu. Bazı mutasarrıflar görevlerini ihmal ederek devletin yerlerini değiştirmelerini sağarlardı (BOA, DH.MKT: 00575/00033). 17 Zilkade 1311 (22 Mayıs 1894) tarihinde Süleymaniye Sancağı'nın mutasarrıfı olan Kaymakam Rasim Beg, halkın sorunlarını dinlememiş ve çözmeye çalışmamıştır. Mutasarrıf, bölge işlerini Bölük Ağası Hüseyin Ağa'ya devretmiştir. Adı geçen şahıs, bölge memurlarının ve idare üyelerinin çoğuyla yakın ilişkiler içerisinde olup, bölge işlerine aldırış etmemekteydi. Bu keyfi uygulamalar çok sayıda ölüm ve yaralanma olaylarına sebebiyet vermiştir (BOA, DH.MKT: 00240/00033). 8 Muharrem 1327 (30 Ocak 1909) tarihinde Süleymaniye Mutasarrıfı Tevfik Paşa, seyyidler ile şeyhler arasındaki anlaşmazlığı çözemediğinden, görevine devam etmesi uygun görülmemiştir (BOA, DH.MKT: 02724/00054). Dolayısıyla 14 Şevval

1328 (19 Ekim 1910) tarihinde yerine Edirne Merkez Kaymakamı Behçet Bey tayin edilmiştir (BOA, İ.DH, 01484/000012).

4.3.2.2. İdare Meclisi

İdare meclisleri, Meclis-i Vâlâ'da hazırlanan yönetmeliğin sultan Abdülmecid tarafından Ocak 1849'da onaylanmasıyla yürürlüğe girmiştir. Yönetmeliğe göre sancaklarda çözümü mümkün olan askerî, idarî, malî, eğitim-öğretim, sağlık ve beledî hizmetler merkezden gelen talimat ve yönetmelikler doğrultusunda sancak meclislerinde müzakere edilip, karara bağlanacaktı. Ancak sancak meclislerinde görüşülmesi uygun olmayan daha önemli konular için büyük meclislere (eyalet meclisi) müracaat edilecek ve oradan çıkacak karara göre faaliyete geçilecekti. 1864 tarihli vilayet nizamnamesine göre livalarda mutasarrıfların idaresinde bir idare meclisi oluşturulacaktı. Hâkim, müftü, muhasip, tahrirat müdürü ve gayrimüslim halkın ruhani reisleri idare meclisinin üyeleri idi. Bu üyeler dışında ikisi Müslüman ikisi gayrimüslim dört seçilmiş üye de bu meclislerde görev yapacaktı. İdare meclislerinin başkanlığını mutasarrıf yapacaktı. Mutasarrıfın katılamadığı toplantılara görevlendirdiği bir memur başkan vekili olarak oturumu yönetecekti (Örenç, 2020, s. 378; Torun, 2016, s. 159-163).

Liva idare meclisi üyeliği için aday olmanın belli şartları vardı. Buna göre yıllık en az yüz elli kuruş vergi vermek ve bölgenin muteber kişisi olmak şarttı. Ayrıca otuz yaşının üzerinde ve mümkün mertebe okur-yazar olmak adaylık için diğer gerekenlerdi. Aday olanların Osmanlı uyruğu olması da zorunluydu (Torun, 2016, s. 164). Aşağıdaki tabloda 1875-1913 yılları arasında Süleymaniye Sancağı'nın idare meclisi üyeleri yer almaktadır (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 97; Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 144; 1310, s. 211; 1312, s. 176; 1325, s. 225; 1330, s. 288-289).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı İdare Meclisi Üyeleri (1875-1913)

Yıl	Reis	Tabii Üye	Seçilmiş Üye
1292/1875-76	Mutasarrıf (İbrahim Paşa)	Naip (Abdolvahap Efendi), Müftü (Mustafa Efendi), Muhasip (Mah Pena Efendi), Nakip (Seyyid Ahmed Efendi), Tahrirat müdürü (Ğayib Efendi) ve Evkaf vekili (Ahmed Tevfik Ağa)	Abdurrahman Ağa, Mahmud Ağa ve Mevlüd Ağa
1308/1890-91	Mutasarrıf (Behram Paşa)	Naip (Muhammed Mustafa Kâmil Efendi), Müftü (Seyyid Muhammed Efendi), Muhasip (İbrahim Efendi), Nakip (Seyyid Mustafa Efendi), Tahrirat Müdürü (Hasan Efendi)	Hacı Emin Efendi, Ahmed Ağa, Reşid Beg ve Şeyh Ahmed Efendi
1310/1892-93	Mutasarrıf (Rasim Paşa)	Naip (Yusuf Sinan Paşa), Müftü vekili (Seyyid Hasan Efendi), Muhasip (İbrahim Edhem Efendi), Nakip (Seyyid Mustafa Efendi) ve Tahrirat Müdürü (Salih Salim Efendi)	Hasan Efendi, Hacı Muhammed Salih Çelebi, Hacı Hüseyin Ağa ve Abdurrahman Beg, 5 Şevval 1311 (11 Nisan 1894) tarihinde Abdurrahman Beg eski idare meclisinin üyesi olarak adı geçmiştir.[1]
1312/1894-95	Mutasarrıf (Muhammed Rasim Paşa)	Naip (Muhammed Sabit Efendi), Nakip (Seyyid Mustafa Efendi), Müftü (Emin Efendi), Muhasip (Osman Melik Efendi) ve Tahrirat Müdürü (Salih Salim Efendi)	Reşid Beg, Hacı Abdullah Ağa, Hacı Salih Çelebi ve Ali Beg, 29 Şaban 1311 (7 Mart 1894) tarihte Ali Beg üye olarak geçmektedir.[2]
1325/1907-08	Mutasarrıf (Tevfik Paşa)	Naip (Seyyid Ebubekir Şükrü Efendi), Müftü (Aziz Efendi), Muhasip (Selim	Fettah Beg, Ahmed Efendi, Abdülfettah Çelebi ve Hacı Said

		Sırrı Efendi) ve Tahrirat Müdürü (Nureddin Beg)	Ağa
1330/1912-13	Mutasarrıf (Hasan Hüsnü Beg)	Naip (Muhammed Sabit Efendi), Müftü (Abdulaziz Efendi), Muhasip (Muhammed Tevfik Efendi), Nakip (Şeyh Maruf Efendi) ve Tahrirat Müdürü (Nureddin Efendi)	Abdül Fettah Beg, Abdül Fettah Çelebi, Muhammed Ali Beg ve İzzet Beg

Ayrıca 1330/1912-13 yılında İdare Meclisi Kalemi adında, İdare Meclisi'ne ait bağımsız bir idare meclisi de teşkil edilmiştir. Başkatip ve kâtib-i saniden oluşan mecliste, Başkatip Ahmed İzzet Efendi ve Kâtib-i Sani Abdülmecid Efendi görevlidir (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 288-289).

4.3.2.3. Tahrirat Dairesi

Tahrirat, yazı veya posta ile gönderilen resmî mektup demektir. İstanbul'daki merkez daireleriyle vilayetler, dış temsilcilikler ve bunların birbiri arasında yapılan yazışmalara tahrirat denilirdi (Ünal, 2011b, s. 662). Tahrirat; Arapça yazmak, yazılmak demek olan tahririn çoğuludur. Halk arasında da mektup yerine tahrirat kullanılırdı (Pakalın, 1993, 3, s. 377).

Süleymaniye Sancağı'nın tahrirat dairesi 1292/1875-76 yılında tahrirat kalemi adıyla beş memur ve bir Farsça katipten meydana gelmekteydi (Bağdat Vilayet Salnamesi 1292, s. 98). 1308/1890-91 yılında tahrirat kalemi genişleyerek bünyesinde refik-i evvel yani müdür, evrak memuru, meclis kâtibi, telgraf mukayyidi ve dört mübeyyizden oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 144). 1310/1892-93'da refik-i evvel, meclis kâtibi, evrak müdürü, telgraf mukayyidi ve iki mübeyyiz (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 212), 1312/1894-95'da tahrirat müdürü, evrak müdürü, meclis kâtibi, telgraf mukayyidi, refik-i evvel ve dört mübeyyizden oluşmuştur. Mübeyyizlerin asıl görevi, yazıları gözden geçirmek ve düzeltmekti (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 176-177). 1325/1907-08'de tahrirat dairesine muhtelif dairelerde yazışmaları müsvedde olarak hazırlamakla görevli olan müsevvid de eklendi (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 225). 1330/1912-13'da yılında tahrirat kalemi tahrirat müdürü, sermüsevvid, müsevvid-i sani, mübeyyiz-i evvel, mübeyyiz-i sani ve bir mülazımdan meydana gelmekteydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 289). Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı'nda görevli

tahrirat dairesi memurları ve görevleri yıllara göre verilmiştir.



Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı'ndaki Tahrirat Dairesi Memurları (1875-1918)

1292/1875-76	Ahmed Efendi	Memur
	Salih Efendi	Memur
	Abdullah Efendi	Memur
	Şakir Efendi	Memur
	Veys Efendi	Memur
	Abdullah Efendi	Farsça Kâtibi
1889	Said Beg	19 Şaban 1305 (1 Mayıs 1888) tarihinde Said Beg atamasına karar verilmiştir.[1]
1890	Said Beg	
1308/1890-91	Hasan Efendi	5 Şaban 1308 (16 Mart 1891) tarihinde Behçet Efendi azledilmiştir.[2]
	Abdullah Efendi	Refik-i Evvel
	Salih Efendi	Evrak Memuru
	Cevdet Efendi	Meclis Kâtibi Osmanlı arşiv belgelerine göre 27 Recep 1311 (3 Şubat 1894) 28 Zilkade 1316 (8 Aralık 1903)[3] ve 18 Ramazan 1321 (8 Aralık 1903) tarihlerinde Cevdet Efendi katiplik görevinde bulunmuştur.[4]
	Mustafa Efendi	Telgraf Mukayyidi
	Asım Efendi	Mübeyyiz
	Said Efendi	Mübeyyiz
	Mecid Efendi	Mübeyyiz
	Mustafa Beg	Mübeyyiz
1892	Said Beg	
1310/1892-93	Salih Salim Efendi	11 Cemaziyelevvel 1308 (23 Aralık 1890) ve 18 Cemaziyelevvel 1308 (30 Aralık 1890) Salih Salim Efendi müdürdür.[5]
	Abdullah Efendi	Refik-i Evvel

	Ahmed Cevdet Efendi	Meclis Kâtibi
	Salih Hulusi Efendi	Evrak müdürü
	Mustafa Mazhar Efendi	Telgraf Mukayyidi
	Mecid Zihni Efendi	Mübeyyiz
	Mustafa Efendi	Mübeyyiz
1893	Salim Efendi	
1312/1894-95	Salih Salim Efendi	3 Cemaziyelahir 1312 (2 Aralık 1894) tarihinde Hasan Nevres Efendi'nin yerine Salih Salim Efendi atanmıştır. [6] 2 Safer 1312 (5 Ağustos 1894) tarihinde ise Hasan Nevres Efendi Belediye Dairesinin Reisi olarak görevde bulunmuştur.[7]
	Salih Hulusi Efendi	Evrak Müdürü
	Abdullah Efendi	Refiki-i Evvel olarak 27 Recep 1311 (1894) ve 28 Zilkade 1316 (9 Nisan 1899) tarihlerinde kâtip unvanıyla adı geçmiştir.[8]
	Ahmed Cevdet Efendi	Meclis Kâtibi
	Mustafa Mazhar Efendi	Telgraf Mukayyidi
	Cemil Beg	Mübeyyiz
	İsmail Efendi	Mübeyyiz
	Tevfik Beg	Mübeyyiz
	Mustafa Efendi	Mübeyyiz
1895	Hasan Efendi	
1896	Ahmed Bahaeddin Efendi	
1897	Ahmed Bahaeddin Efendi	
1898	Ahmed Bahaeddin Efendi	
1899	Ahmed Bahaeddin Efendi	
1900	Halet Efendi	18 Recep 1318 (11 Ekim 1900) tarihinde Halet Efendi müdürdür.[9]
1901	Abdurrahman Nafiz Efendi	

1902	Hacı Hasan Efendi	25 Şevval 1318 (15 Şubat 1901) tarihinde Hacı Hasan müdürdür.[10] Ayrıca 21 Şevval 1321 (10 Ocak 1904) tarihinde hala görevde bulunuyordu.[11]
1903	Hacı Hasan Efendi	4 Ramazan 1321 (24 Ekim 1903) tarihinde Hacı Hasan Efendi görevde bulunmuştur.[12]
1904	Hacı Hasan Efendi	
1905	Hacı Hasan Efendi	1 Ramazan 1323 (30 Ekim 1905) tarihinde Hasan Efendi başka bir yerde göreve başlamıştır. [13]
1906	Nureddin Efendi	1 Ramazan 1323 (30 Ekim 1905) tarihinde Nureddin Beg ile Hasan Efendi'nin görevleri değiştirilmiştir.[14]
1325/1907-08	Nureddin Beg	Müdür
	Abdullah Efendi	Müsevvid
	Mustafa Efendi	Mübeyyiz
	Muhammed Efendi	Mübeyyiz
	Muhammed Garip Efendi	Mübeyyiz
	Said Efendi	Mübeyyiz
1908	Nureddin Efendi	
1910	Nureddin Efendi	
1911	Nureddin Efendi	
1330/1912-13	Nureddin Efendi	Müdür
	Abdullah Efendi	Sermüsevvid
	Namık Kemal Efendi	Müsevvid-i Sani
	Muhammed Rafet Efendi	Mübeyyiz-i Evvel
	Mustafa Mazhar Efendi	Mübeyyiz-i Sani
	Reşid Efendi	Mülazım
1918	Hakkı Efendi	

4.3.2.4. Muhasebe Dairesi

Muhasebe dairesi, sancağın malî işleri ile bütçenin gelir ve gider istatistiklerinin düzenlenmesinden sorumludur. Muhasip, İstanbul'da bulunan Maliye Nezareti tarafından tayin edilmekteydi. Muhasip, sancak muhasebe dairesine memur tayin etme yetkisine sahipti. Fakat yaptığı tayinleri vilayet defterdarına bildirmekle mükellefti. Ayrıca muhasip, sancak idare meclisinin daimî üyesiydi.

XX. yüzyılın başlarında muhasebe dairesi bünyesinde vergilerin düzenli bir şekilde toplanmasını sağlamak üzere tahsildarlık adında yeni bir memuriyet ortaya çıktı. Tahsildar sivil vergi, öşür ve rüsumatı toplamakla mükellefti (Erol, 2020, s. 367). Tahsildarın topladığı vergiler sancakta bulunan mal müdürlüğüne teslim edilmekteydi. Kazada ise tahsildarın topladığı vergiler, mal kaza kaymakamına teslim edilirdi. Her kaza veya köyde ihtiyaca göre iki-üç ya da daha fazla piyade ve süvari tahsildarı bulunmuştur. Her tahsildar birkaç köyün veya mahallenin vergilerini toplamakla sorumluydu (Erol, 2020, s. 372-373). Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı'nda görevli muhasebe dairesi memurları ve görevleri yıllara göre verilmiştir.

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Muhasebe Dairesi Memurları (1870-1918)

9 Ramazan 1287 (3 Aralık 1870)	Ali Beg[1]	
1873	Ali Rıza Beg	
1874	Ali Rıza Beg	
1875	Bena Efendi	
1292 (1875)	Meh Bena Efendi	Muhasip
	Kazım Efendi	Muhasebe Muavini
	Maruf Efendi	Varidat Kâtibi
	Hasan Efendi	Mesarifat Kâtibi
	Abdullah Efendi	Memur
	Sabit Efendi	Memur
	Salih Efendi	Memur
	Diğer Salih Efendi	Memur
	Muhammed Efendi	Memur
1876	Tevfik Efendi	
1877	Tevfik Efendi	
1878	Tevfik Efendi	
1879	Tevfik Efendi	
1880	Tevfik Efendi	
1881	Tevfik Efendi	
1882	Tevfik Efendi	
1883	Tevfik Efendi	
1884	Melik Efendi	
1885	Melik Efendi	
1886	Zihni Efendi	
19 Rebiülevvel 1304 (16 Aralık 1886)	Zühdü Efendi[2]	
19 Rebiülahir 1304 (15 Ocak 1887)	Melik Efendi[3]	

1888	İsmail Zihni Efendi	
1889	İsmail Zihni Efendi	
1890	Hafız Ahmed Efendi	
1308/1890-91	İbrahim Efendi	Muhasip
	Maruf Beg	Varidat Kâtibi
	Emin Efendi	Mesarifat Kâtibi
	Said Efendi	Varidat Refiki
	Abdülfettah Efendi	Mesalih-i Cariye Kâtibi
	Muhammed Muhlis Efendi	Mesarif Refiki
	Said Efendi	Mesarif Refiki
	Abdulkadir Efendi	Yevmiye Mukayyidi
	Necib Efendi	Evrak Mukayyidi
	Şekib Efendi	Mübeyyiz
	Salih Efendi	Sandık Emni
	Kadir Ağa	Ambar memuru
1892	İbrahim Edhem Efendi	
1310/1892-93	İbrahim Edhem Efendi	Muhasip
	Maruf Beg	Varidat Kâtibi
	Muhammed Muhlis Efendi	Refik-i Evvel
	Said Efendi	Refik-i Sani
	Emin Efendi	Mesarifat Kâtibi
	Said Efendi	Refik
	Fettah Efendi	Mesalih-i Cariye Kâtibi
	Şekib Efendi	Mesalih-i Cariye Refiki
	Abdulkadir Efendi	Yevmiye Mukayyidi
	Necib Efendi	Evrak Mukayyidi
	Ahmed Hamdi Efendi	Sandık Emni
	-	Ambar Memuru

1893	Osman Melik Efendi	
1312/1894-95	Osman Melik Efendi	Muhasip
	Maruf Beg	Varidat Kâtibi
	Said Efendi	Varidat Refiki
	Emin Efendi	Mesarifat Kâtibi
	Said Efendi	Mesarifat Refiki
	Hacı Fettah Efendi	Mesalih-i Cariye Kâtibi
	İzzet Beg	Mesalih-i Cariye Refiki
	Muhammed Muhlis Efendi	Merkez Kâtibi
	Abdulkadir Efendi	Yevmiye Mukayyidi
	Necib Efendi	Evrak Mukayyidi
	Abdulkadir Beg	Sandık Emni
1895	Osman Melik Efendi	
1896	Osman Melik Efendi	17 Safer 1319 (5 Haziran 1901) Osman Melik Efendi Vefat etmiştir.[4]
1897	Melik Efendi	
1898	Esad Efendi	
1899	Melik Efendi	Vekil
1900	Melik Efendi	16 Rebiülahir 1322 (30 Haziran 1904) Melik Muhlis Efendi, Diyarbekir Defterdarlığı'na atanmıştır. [5]
25 Recep 1318 (18 Ekim 1900)	Mustafa Niyazi Efendi[6]	Hamidabad sancak muhasebesinden ayrılmıştır
1901	Mustafa Niyazi Efendi	
1902	Mustafa Niyazi Efendi	
22 Şevval 1319 (1 Şubat	Niyazi Efendi[7]	

1902)		
20 Zilhicce 1319 (30 Mart 1902)	Hüsni Efendi[8]	Bu yıl sancağın tahrirat ve vergi müdürlüğünden ayrılarak muhasebede çalışmaya başlamıştır.
1903	Hasan Tahsin Efendi	
1904	Abdurrahman Nafiz Efendi	
		.
1905	Abdurrahman Nafiz Efendi	12 Şevval 1323 (10 Aralık 1905) Abdurrahman Nafiz Efendi hastalık sorunları nedeniyle görevinden ayrılmıştır. [9]
1906	Selim Sırrı Efendi	
(1325) 1907	Selim Sırrı Efendi	Muhasip
	Maruf Beg	Başkatip iken, 20 Şevval 1321 (9 Ocak 1904) kâtip olarak adı geçmiştir.[10]
	Muhammed Beg	Refik-i Evvel Varidat Kâtibi
	Fars Efendi	Refik-i Sani Varidat Kâtibi
	Emin Efendi	Mesarifat Kâtibi
	Necib Efendi	Mesarifat Kâtibi Refiki
	Said Efendi	Merkez Kâtibi
	İzzet Efendi	Merkez Kâtibi Refiki
	Abdulkadir Efendi	Yevmiye Mukayyidi
	Şekib Efendi	Evrak Memuru
	Muhammed Emin Beg	Evrak Memuru Refiki
	Hüseyin Efendi	Evrak Memuru

		Refiki
	Abdülmecid Efendi	Sandık Emmini
	5	Tahsildar
1908	Selim Sırrı Efendi	
1910	Bekir Sıdkı Efendi	
1911	Tevfik Efendi	
(1330) 1912	Muhammed Tevfik Efendi	Muhasip
	Abdullah Efendi	Başkatip
	İzzeddin Efendi	Liva Kâtibi
	İzzet Beg	Maaş ve Mesarifat Kâtibi
	Fars Efendi	Kaza Kâtibi
	Abdulkadir Efendi	Sandık Emmini
	Muhammed Efendi	Muavin
1918	Muhammed Tevfik Efendi	

4.3.2.5. Düyun-ı Umumiye İdaresi

Düyun-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı Kırım Savaşı (1853-56) sırasında İngiltere'den aldığı borç ve özellikle de Sultan Abdulaziz'in Avrupa ülkelerinden aldığı borçları ödememeleri üzerine alacaklı devletler tarafından kurulmuştur. Alacaklı ülkeler, borç haklarını korumak için görüşmeye başladılar ve neticede 28 Muharrem 1299 (20 Aralık 1881) tarihinde Muharrem Kararnamesi yayımlandı. Kararnamenin 15. maddesine göre alacaklı devletler Düyun-ı Umumiye İdaresi'ni kurarak borçlarını bir plan dahilinde toplamaya başlamışlardır (en-Neccar, 2001, s. 327; Dağ, 2021, s. 208). Daire, Osmanlı genel dış borçlarını yüz doksan bir milyon Osmanlı lirasından, yüz altı milyon liraya indirerek geri kalan faiz ve ana paranın düzenli bir şekilde ödemesini sağlanacaktı (Oğuz, 2001, s. 49). Aşağıdaki tabloda Musul Vilayet Salnamelerine göre Süleymaniye Sancağı'nda görevli Düyun-ı Umumiye İdaresi memurları ve görevleri yıllara göre yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 210; 1312, s. 180; 1330, s. 295).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Düyun-ı Umumiye Memurları (1892-1913)

Yıllar	Görevli Adı	Görevi
1310/1892-93	İbrahim Edhem Efendi	Memur
	Veysi Efendi	Kâtip
1312/1894-95	İbrahim Edhem Efendi	Memur
	Veysi Sami Efendi	Kâtip
	Muhammed Ali Beg	Tahsildar
	Salih Efendi	Tahsildar
1330/1912-13	Cirmanos Efendi	Memur

4.3.2.6. Rüşumat Dairesi (Gümrük)

Ülkelerin sınırları arasındaki ticaret, gümrük adı verilen ve ticarî malların kontrol edildiği yerler üzerinden sağlanırdı. Mallar gümrüğe geldiğinde malın nitelik ve niceliğine göre gümrük resmi adında bir vergi alınırdı. Osmanlı Devleti'nde; deniz gümrükleri, sınır kara gümrükleri ve iç kara gümrükleri olmak üzere üç çeşit gümrük bulunmaktaydı. İç kara gümrükleri Avrupa'da XVIII. yüzyılın sonlarında kaldırılmaya başlanmış, XIX. yüzyıla gelindiğinde ise tamamen kaldırılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra bile iç kara gümrük noktaları gerektiğinde kurulmuştur (Kütükoğlu, 1996, s. 263).

Gümrük Dairesi'nin kurulmasından sonra, 1864 yılında Bağdat, Basra ve Musul'da şubeler açılmıştır. Bütün bu şubeler İstanbul Gümrük Dairesi'ne bağlıydı. Rüşumat Dairesi, sadece ihracat ve ithalat rüşumatını tahsil etmemekte aynı zamanda malların kalitesini de teftiş etmekteydi. Dairede görevli memurlar malın tür ve kalitesine göre gümrük rüşumatı almaktaydılar. Dairede tutulan gümrük defterlerinde malın türü, kalitesi, miktarı, mal sahibinin adı ve gümrük rüşumat miktarı kaydedilmiştir (Kütükoğlu, 1996, s. 267).

İran sınırında yer alan Süleymaniye Sancağı'nda hem sınır kara gümrüğü hem de iç kara gümrüğü bulunmaktaydı. Sınır kara gümrüğü İran'dan gelen ve İran'a giden malları kontrol etmek ve vergilerini almak için kurulmuştur. İç kara gümrüğü Süleymaniye'deki malların Bağdat ve Kerkük gibi vilayetlere nakledilmesini sağlamak için kurulmuştur (Demirtaş, 2019, s. 249). Aşağıdaki tabloda Süleymaniye

Sancağı'nda görevli rüsumat memurları ve görevleri yıllara göre verilmiştir.



Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Rüşumat Memurları (1875-1913)

Yıllar	Görevli Adı	Görevi
1292/1875-76	Rafet Efendi	Memur
	Muhammed Şefik Efendi	Kâtip
1890	Ahmed Sami Efendi	
1308/1890-91	Ahmed Efendi	Müdür
	Lutfi Efendi	Başkatip
	Salih Efendi	İkinci Kâtip
1892	Ahmed Sami Efendi	
1310/1892-93	Hacı Ali Efendi	Müdür
	Lutfi Beg	Başkatip
	Muhammed Hilmi Efendi	İkinci Kâtip
	Süleyman Nevres Efendi	Kantarıcı
1893	Hacı Ali Efendi	
1312/1894-95	Lutfi Beg	Müdür
	Abdulkadir Efendi	Başkatip 2 Muharrem 1318 (2 Mayıs 1900) tarihinde eski başkatip olarak adı geçmektedir.[1]
	Muhammed Hilmi Efendi	İkinci Kâtip
1895	Hacı Ali Efendi	
1896	Hacı Ali Efendi	
1897	Hafız Necib Efendi	
1898	Hafız Necib Efendi	
1899	Hafız Necib Efendi	
1900	Hafız Necib Efendi	17 Safer 1317 (27 Haziran 1899) tarihinden Hafız Necib görevinden alınmıştır.[2]
1901	Emin Efendi	
1902	Muhammed Faik Efendi	
1903	Muhammed Faik Efendi	

1904	Muhammed Faik Efendi	
1905	Muhammed Hilmi Efendi	
1906	Mustafa Sabri Efendi	
1908	Mustafa Sabri Efendi	
1910	Mustafa Sabri Efendi	
1911	Mustafa Sabri Efendi	6 Şaban 1329 (2 Ağustos 1911) tarihinde Başkatip Abdulkerim Efendi görevinden ayrılmıştır.[3]
1330/1912-13	Muhammed Tevfik Efendi	Memur
	Ali Kemal Efendi	Kâtip
	Hüseyin Avni Efendi	Muayene Memuru
	Reşid Efendi	Muhafaza Memuru
	-	2 Süvari Kolcusu
	-	2 Piyade Kolcusu

4.3.2.7. Reji İdaresi

Tütün; Güney Amerika’da yetişen bir bitki olup 1492 yılında Christopher Columbus’un keşfiyle Avrupa’ya getirildi (Yılmaz, 2005, s. 2; Dağ, 2022, s. 674). XVI. yüzyılda dünyaya yayılan tütün, Akdeniz üzerinden Osmanlı Devleti’ne girdi. Tütünün Osmanlı Devleti’ne girişi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Hezarfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuylu İbrahim 1600, Kâtip Çelebi 1601, Naima Efendi ise 1606 tarihlerinde tütünün Osmanlı topraklarına girdiğini belirtmişlerdir. Tütün, ilk yıllarda tabaka sonraki dönemlerde resmi dilde duhan, halk arasında da tütün diye adlandırıldı. Tüccarlar tütünün her hastalığa çare olduğunu söylemeleriyle birlikte halk arasında kullanımı hızla arttı. Tütünün kullanımı Osmanlı Devlet’inde dinî tartışmalara ve siyasal tepkilere neden oldu (Yılmaz, 2012, s. 1). Tütünün dinî bakımdan haram, mekruh olduğu belirtilerek Osmanlı merkezi idaresi tarafından üretimi, ticareti ve tüketimi ilk defa 1609’da Sultan I. Ahmed döneminde bir fermanla yasaklandı. Ayrıca tütün yasağı Sultan IV. Murad döneminde sıkı bir şekilde takip edilmesine karşın gizliden gizliye üretimi, ticareti ve tüketimi devam etti. Sultan’ın ölümünden sonra da yasak sürdü (Yılmaz, 2005, s. 17-19). Ancak ilerleyen süreçte yasağın etkisi azaldı ve 1688 yılında devlet, resmen tütünü vergilendirmekle onu kabullendi. Bu tarihten sonra tütün ekilmeye başlandı. 1852 yılında Hollanda ile yapılan ticarî antlaşma ile tütün ithaline izin verilmiş ve

okka başına sekiz akçeden on akçeye kadar beyye resmi alınmaya başlamıştır (Oğuz, 2001, s. 79).

XVIII. yüzyıl boyunca tarımdaki gelişme ve profesyonelleşme ile birlikte tütün cinsleri çoğaldı. Böylece ekili tütün toprağı miktarı elli bin dönüme çıktı. Tütün tarımının başlamasıyla profesyonel bir tüccar grubu ortaya çıktı. XVIII. yüzyıla gelindiğinde tütün tüccarların çoğu Müslümanlardan oluşmaktaydı (Yılmaz, 2012, s. 1).

1881 Muharrem Kararnamesi ile tütünün gelirleri de Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'ne devredilmiştir. Kararname ile "Osmanlı İmparatorluğuna Ortak Çıkarlar Sağlayan Tütün Tekeli" adı ile Reji Şirketi 27 Mayıs 1883 tarihinde resmen kuruldu (Açba, 1995, s. 104). Reji şirketinin yetki ve sorumlulukları her bölgede aynı değildi. Kimi yerde bütün üretimi satın alacak, işleyecek ve satacaktı. Bazı vilayetlerde ise hükümetçe alınan vergileri tahsil edecekti. Yine reji şirketi hükümete ait olan çiğneme tütün ile ithal edilen tütün mamullerinden alınan vergileri de devralmıştı. Lübnan ve Girit tütün geliri de şirkete bırakılmıştı (Oğuz, 2001, s. 79-80). Reji şirketi hemen her vilayet ve kazada temsilcilik açmış; bürolarda, fabrikaların kurulduğu yerlerde yerel halktan yüzlerce kişiyi memur ve işçi olarak istihdam etmiştir (Yılmaz, 2012, s. 1).

Osmanlı Devleti'nde tütün üretimi ve ekimi sınırlıydı. Ancak Süleymaniye Sancağı'nda tütün ekimi yaygın bir şekilde yapılmıştır. Mesela 1308/1890-91 yılında Süleymaniye Sancak Reji İdaresi'nde tütün gereğinden fazla üretilmiştir. Bu üretim devlet tarafından belirlenen üretim sınırını aşmaktaydı. Bu nedenle Maliye Nezareti müruriye resmi tahsiline karar vermiştir.[1] Aşağıdaki tabloda Osmanlı arşiv belgeleri ve Musul Vilayet Salnamelerine göre Süleymaniye Sancağı'nda görevli Reji İdaresi memurları ve görevleri yıllara göre yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 144; 1310, s. 211; 1312, s. 180; 1325, s. 226; 1330, s. 295).

[1] 1864 yılında tütün üzerine iç gümrük vergileri tamamen kaldırılmıştır. Bunun yerine müruriye resmi adıyla yeni bir vergi kurulup, her bir kıyye tütün için 12 kuruş alınmıştır Bkz. (BOA, ŞD, 00450/00020; Yılmaz, 2005, s. 3).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Reji Memurları (1888-1913)

Tarih	Görevli Adı	Görevi
14 Zilkade 1305 (23 Temmuz 1888) [1]	Muhammed Rafet Efendi	Müdür
1308/1890-91	Rafet Efendi	Müdür
	Casım Efendi	Başkatip
1310/1892-93	Ağa fendi	Müdür
	Casım Efendi	Başkatip
	Abdulkadir Efendi	Kâtib-i Sani
	Mustafa Efendi	Kantarcı
1312/1894-95	Ali Rıza Efendi	Müdür
	Muhammed Şefik Efendi	Başkâtıp
	Muhyiddin Efendi	Kâtib-i Sani
	Said Ağa	Muhafaza Memuru
	Aziz Beg	Piyade Kolbaşı
	Halil Ağa	Kantarcı
1325/1907-08	Cuma Cemil Efendi	Müdür
	Muhyiddin Efendi	Başkatip
	Said Efendi	Kâtib-i Sani
	Tevfik Efendi	Kantarcı
1330/1912-13	Cuma Cemil Efendi	Müdür
	Said Fevzi Efendi	Başkatip
	Ahmed Efendi	Kâtıp
	Emin Beg	Ambar Memuru
	Tevfik Efendi	Kantarcı
	2	Süvari Kolcusu
	2	Piyade Kolcusu
	2	Bekçi

4.3.2.8. Vergi Dairesi

Vergi Dairesi; bireyler, mülk sahipleri ve ticarî kurumlar için vergi miktarının belirlenmesinde ve vergilerin toplanmasından sorumluydu. Tanzimat Döneminde vergi borcu olan herkesin borçlarını on iki taksitle ödemesine imkân sağlanmıştır. Vergi dairelerinin kurulmasıyla vergi borcu olan ahali borçlarını doğrudan dairede görevli memurlara teslim etmekteydiler (Kenanoğlu, 2013, s. 56-57). Aşağıdaki tabloda Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye ve Musul Vilayet Salnamelerine göre Süleymaniye Sancağı'nda görevli Vergi Dairesi memurları ve görevleri yıllara göre verilmiştir (Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1302, s. 558; 1318, s. 460; 1319, s. 508; 1320, s. 531; 1321, s. 581; 1322, s. 593; 1323, s. 661; 1324, s. 725; Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 145; 1310, s. 213; 1312, s. 177; 1330, s. 290).



Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Vergi Memurları (1885-1913)

Yıllar	Görevli Adı	Görevi
1885	Süleyman Efendi	Öşür Memuru
1308/1890-91	Muhammed Beg	Vergi Kâtibi
	Said Efendi	Refik
1310/1892-93	Vasıf Efendi	Memur
	-	Kâtib-i Evvel
	Hafız İsmail Efendi	Kâtib-i Sani
1312/1894-95	Vasıf Beg	Memur
	Muhammed Beg	Vergi Kâtibi
	Hafız Efendi	Refik
	Said Efendi	Defterci
1900	Vasıf Efendi	Vergi Memuru
1901	Vasıf Efendi	Vergi Memuru
1902	Vasıf Efendi	Vergi Memuru
1903	Vasıf Efendi	Vergi Memuru
1904	Vasıf Efendi	Vergi Memuru
1905	Vasıf Efendi	Vergi Memuru
1906	Vasıf Efendi	Vergi Memuru
1330/1912-13	Şefik Efendi	Başkatip
	Ali Fatih Efendi	Vukuat Kâtibi
	Said Efendi	Temettü Kâtibi
	Muhammed Cemil Efendi	Müfredat Kâtibi
	Mahmud Faik Efendi	Müfredat Kâtibi

4.3.2.9. Ziraat Bankası

Osmanlı Devleti'nde devletin yeterli miktarda sermayesi bulunmadığından, 1847'de Galata bankerleri tarafından ilk Osmanlı Bankası olan İstanbul Bankası kuruldu. 1888 yılına gelindiğinde II. Abdülhamid'in onayıyla 42 maddelik bir

nizamname yayımlanmış ve bu nizamname ile ilk devlet bankası olan Ziraat Bankası kuruldu. Ziraat Bankası kurulunca menafî sandıkları bankanın şubeleri olarak görev yapmaya devam ettiler. Ziraat Bankası'nın kuruluşunu müteakip yaklaşık altı yıl sonra Süleymaniye Sancağı'nda da bir şubesi açılmıştır (Uluyol, 2019, s. 35-36). Bankanın Süleymaniye şubesinde şube reisi, memur, muavin, üç üye ve iki tahsildar görev yapmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 179). Aşağıdaki tabloda Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye ve Musul Vilayet Salnamelerine göre Süleymaniye Sancağı'nda görevli Ziraat Bankası memurları ve görevleri yıllara göre yer almaktadır (Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1313, s. 582; 1314, s. 594; 1316, s. 428; 1328, s. 755; 1329, s. 794; Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 179; 1325, s. 226, 230).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Ziraat Bankası'nın Memurları (1894-1908)

Yıllar	Görevli Adı	Görevi
1312/1894-95	Müftü	Reis
	Abdurrahman Beg	Memur
	Muhammed Refik Efendi	Muavini
	Abdulaziz Ağa	Üye
	Hacı Said Ağa	Üye
	Abdulkadir Ağa	Üye
	Hasan Efendi	Tahsildar
	Muhammed Ali Efendi	Tahsildar
1895	Abdurrahman Efendi	Memur
1896	Abdurrahman Efendi	Memur
1898	Abdurrahman Efendi	Memur
1910	Abdurrahman Efendi	Memur
1911	Abdurrahman Efendi	Memur
1325/1907-08	Abdurrahman Beg	Memur
	Nuri Beg	Bazyân'da Banka Tahsildarı

4.3.2.10. Tahrir Dairesi

Tahrir Dairesi, öşür vergisinin düzenli bir şekilde toplanmasını sağlamak için kurulmuştur. Daire memurlarının başlıca görevleri; tarım arazilerinin ölçümünü yapmak, gelir miktarlarını tespit etmek ve bunu özel bir sicile kaydetmektir. 1292/1875-76 yılında Süleymaniye Sancağı'nda daire bünyesinde bir memur, bir kâtip ve diğer iki görevli bulunmaktaydı. 1310/1892-93'de Fırka-ı Cedide-i Tahririye Dairesi ismini alan daire 1312/1894-95 yılında Fırka-ı Tahririye olarak adlandırılmıştır. Aşağıdaki tabloda sancakta görevli tahrir memurları ve görev yaptıkları yıllar verilmiştir (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 99; Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 214; 1312, s. 178).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Tahrir Memurları (1875-1895)

Yıllar	Görevli Adı	Görevi
1292/1875-76	Muhammed Efendi	Arazi Memuru
	Lütfullah Efendi	Kâtib-i Evvel
	Fethullah Efendi	-
	Aziz Efendi	-
1310/1892-93	Rıza Efendi	Muharir-i Evvel
	Emin Vehbi Efendi	Muharir-i Sani
	Hicret Efendi	Mukayyid
	Necib Efendi	Mukayyid
	Halil Edib Efendi	Messah
	Zeynel Efendi	Messah
	...	Mühemmin
1312/1894-95	Rıza Efendi	Muharir-i Evvel
	Tevfik Efendi	Muharir-i Sani
	Cemil Beg	Mukayyid
	Ali Efendi	Mukayyid
	Selim Efendi	Messah
	Kerim Efendi	Messah

4.3.2.11. Yargı Kurumları

A. Meclis-i Hukuk ve Cinayet

Sancak merkezlerinde kurulan cinayet meclisleri ve temyiz-i hukuk meclisleri de vilâyet merkezindeki benzeri meclislerde olduğu gibi üçer Müslüman ve üçer gayrimüslim olmak üzere altışar üyeden oluşacaktı. Her iki meclis de sancak kadısının başkanlığında toplanacaktı. Vilâyet merkezindeki meclislerle birlikte sancaklardaki meclisler de birleştirilerek “Liva Temyîz-i Hukuk ve Cinayet Meclisi” adını aldılar. Sancaklarda da vilâyet merkezindeki meclisin bir benzeri olarak bu iki meclis, sancak merkezindeki hâkimin başkanlığında toplanan üçü Müslüman ve üçü gayrimüslim olmak üzere mümeyyiz namıyla altı üyeden oluşan bir meclis haline getirildi. Bu mecliste görülen davalar hükme bağlandıktan sonra mazbatasını sancak kadısı ve üyeler tarafından mühürlenirdi. Mühürlenmiş mazbata sancak kaymakamına arz olunacak ve kaymakam tarafından valiye gönderilecekti. Hapis cezaları konusunda yürürlükteki kaideye göre bir seneye kadar olan hapis cezalarının icrasına sancak kaymakamları yetkiliydi. Müslüman ahaliyle ilgili olup Şer’i Mahkemeler’de görülmesi gereken, gayrimüslim ahaliyle ilgili olup kendi ruhanî idarelerinde görülen davalar ile ticaretle ilgili olup ticaret meclislerinde görülen hususlar vilâyetteki temyiz-i hukuk ve cinayet meclisinde olduğu gibi bu meclisin de yetkisi dışındaydı (Acar, 2015, s. 1-10).

Süleymaniye Sancağı’nda 1292/1875-76 tarihinde Hukuk ve Cinayet Meclisi reisliğinde Naib Efendi bulunmaktaydı. Mecliste ayrıca üç mümeyyiz, bir Kâtib-i Evvel, bir mukayyid ve bir de kâtip görev yapmaktaydı. 1308/1890-91 yılına ait salname verileri incelendiğinde Hukuk ve Cinayet Meclisi’nin adı Adliye-i Hukuk Dairesi olarak kaydedilmeye başlanmıştır. Adliye-i Hukuk Dairesi’nde reis-i evvel, üç üye ve bir mülazım görev yapmaktaydı. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye’deki Hukuk Dairesi memurları yer almaktadır.

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Hukuk Dairesi Memurları (1875-1913)

1292/1875 -1876	Naip	Reis
	Abdullah Beg	Mümeyyiz
	Seyyid Muhammed Efendi	Mümeyyiz
	Rahim Efendi	Mümeyyiz
	Hasan Efendi	Kâtib-i Evvel
	Mahmud Efendi	Mukayyid
	Hüseyin Efendi	Mukayyid
1880	Eyyûb Sabri Efendi	Hukuk Reisi
1882	Muhammed Cemil Efendi	Hukuk Reisi
1883	Muhammed Cemil Efendi	Hukuk Reisi
1884	Kâmil Efendi	Hukuk Reisi
1885	Kâmil Efendi	Hukuk Reisi
1886	İsmail Hakkı Efendi	Hukuk Reisi
1887	İsmail Hakkı Efendi	Hukuk Reisi
1888	Mustafa Kâmil Efendi	Hukuk Reisi
1889	Mustafa Kâmil Efendi	Hukuk Reisi
1890	Muhammed Kâmil Efendi	Hukuk Reisi
1308/1890 -91	Muhammed Kâmil Efendi	Reis-i-Evvel
	Muhammed Reşid Efendi	Üye
	Hacı Muhammed Said Efendi	Üye
	Maruf Efendi	Mülazım
1310/1892 -93	Yusuf Sinan Efendi	Reis
	Muhammed Reşid Efendi	Üye
	Ahmed Saib Efendi	Üye
	Hüseyin Efendi	Mülazım
1893	Yusuf Sinan Efendi	Hukuk Reisi
1312/1894 -95	Naib	Reis
	Muhammed Reşid Efendi	Üye 5 Şaban 1312 (1 Şubat 1895)

		tarihinde Muhammed Reşid Efendi üyedir.[1]
	Maruf Efendi	Mülazım
	Kerim Efendi	Zabıt Kâtibi
1895	Muhammed Sabit Efendi	Hukuk Reisi
1896	Muhammed Sabit Efendi	Hukuk Reisi
1897	İsmet Efendi	Hukuk Reisi
1898	İsmet Efendi	Hukuk Reisi
1899	İsmet Efendi	Hukuk Reisi
1900	İsmet Efendi	Hukuk Reisi
1901	İsmet Efendi	Hukuk Reisi
1902	Hasan İsmet Efendi	Hukuk Reisi
1903	Salih Efendi	Hukuk Reisi
1904	Salih Efendi	Hukuk Reisi
1905	Ebubekir Efendi	Hukuk Reisi
1906	Ebubekir Efendi	Hukuk reisi
1325/1907 -08	Seyyid Ebubekir Fikri Efendi	Reis
	Yahya Beg	Üye
	Hacı İbrahim Ağa	Üye
	Cemil Beg	Mülazım
	Muhammed Beg	Zabıt Kâtibi
	Salih Ağa	Mübaşir
1908	Abdül Fettah Efendi	Hukuk Reisi
1910	Sabit Efendi	Hukuk Reisi
1911	Sabit Efendi	Hukuk Reisi
1330/1912 -13	Muhammed Sabit Efendi	Reis
	İzzet Beg	Üye
	Abdulkerim Efendi	Üye
	Muhammed Reşid Efendi	Mülazım
	Muhammed Nuri Efendi	Zabıt Kâtibi

	İbrahim Edip Efendi	Zabıt Kâtibi

B. Ceza Dairesi

Süleymaniye Sancağı Ceza Dairesi'nde 1308/1890-91 yılında reis, üç üye ve mülazım görev yapmaktaydı. 1312/1894-95 yılında bu görevlilere ilaveten bir zabıt kâtibi de görev almıştır. 1330/1912-13 yılında dairede görevli zabıt kâtiplerinin sayısı ikiye çıkarılmıştır. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Ceza Dairesi reis ve memurların isimleri yer almaktadır.



Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Ceza Dairesi Memurları (1880-1918)

1880	Davud Efendi	
1881	Davud Efendi	
1882	Salih Saib Efendi	
1883	Maruf Efendi	
1884	Rıza Efendi	
1885	Rıza Efendi	
1886	Rıza Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1888	Hamdi Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1889	Hamdi Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1890	Hamdi Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1308/1890-91	Bekir Efendi	Reis
	Şeyh Mustafa Efendi	Üye
	Havace Bone Efendi	Üye
	Hüseyin Efendi	Mülazım
1892	Bekir Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1310/1892-93	Bekir Efendi	Reis
	Şeyh Mustafa Efendi	Üye
	Havace Bone Efendi	Üye
	Maruf Efendi	Mülazım
1893	Bekir Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1312/1894-95	Seyyid Ebubekir Efendi	Reis
	Şeyh Mustafa Efendi	Üye
	Havace Yusuf	Üye
	Hüseyin Efendi	Mülazım
	Derviş Efendi	Zabıt Kâtibi
1895	Said Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1896	Said Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1897	Said Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi

1898	Said Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1899	Said Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1900	Said Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi 10 Rebiülevvel 1318 (8 Temmuz 1900) tarihinde Said Efendi görevini Kerbela Sancağı'na nakletmiştir.[1]
1901	Nezif Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi 2 Cemaziyelevvel 1318 (28 Ağustos 1900) tarihinde Nezif Efendi Mardin Müdde-i Umumi Muavinliği'nden Süleymaniye Sancağı'na nakledilmiştir. [2]
1902	Nezif Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1903	Nezif Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1904	Nezif Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1905	İsmail Zühdü Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi 4 Cemaziyelahir 1322 (16 Ağustos 1904) tarihinde İsmail Zühdü Efendi Hakkâri Sancağı'nın Müdde-i Umumi Muavinliği'nden nakl olunmuştur. [3]
1906	Edib Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi 4 Cemaziyelevvel 1324 (26 Haziran 1906) tarihinde Edib Efendi Hama Sancağı Ceza Dairesi'ne bağlı Bidayet Mahkemesi'ne nakledilmiştir.[4]
1325/1907-08	-	Reis
	Mustafa Beg	Üye
	Şlomo Efendi	Üye
	Hüseyin Efendi	Mülazım
1908	Ahmed Refet Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1910	Ahmed Refet Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1911	Ahmed Refet Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi
1330/1912-13	Ahmed Refet Efendi	Reis
	Seyyid Nuri Efendi	Üye
	Yahya Beg	Üye
	Muhammed Fazlı Efendi	Mülazım

	Mustafa Efendi	Zabıt Kâtibi
	Mahmud Hamdi Efendi	Zabıt Kâtibi
1918	Hasan Hilmi Efendi	Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi

C. Müdde-i Umûmi Dairesi

Müddei; davacı, dava eden ve davayı açan taraftır. Müdde-i umumiler; Ceza Mahkemeleri'nde âmmе (kamu) davasını, hukuk ve idare mahkemelerinde devletin menfaatlerini temsil eden, hükümlerin icrasını takip ve temin etmekle görevli kimselerdir. Müdde-i umumilik makamı kendine has bir makam olup hâkimlik makamından tamamen bağımsızdı. Bunlar Adliye Nezareti bünyesinde tayin, tahvil ve azil işlemleri cereyan etmekteydi. (Budak, 2019, s. 30) Süleymaniye Sancağı'nda 1880 yılından itibaren Müdde-i Umûmi Dairesi kurularak çalışmalara başlamıştır. Bu dönemde dairenin muavinliğinde Hüseyin Efendi görev yapmaktaydı. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı'nda görevli Müdde-i Umumi Dairesi memurları ve görevleri yıllara göre yer almaktadır.

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Müdde-i Umumi Dairesi Memurları (1880-1918)

Yıllar	Görevli Adı	Görevi
1880	Hüseyin Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1882	Hüseyin Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1883	Sami Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1884	Süleyman Faik Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1885	Süleyman Faik Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1886	Emin Beg	Müdde-i Umumi Muavini
1887	Cemil Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1888	Cemil Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1889	Hafız Osman Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1890	Hafız Osman Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1308/1890-91	Osman Azmi Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
	Sabit Efendi	Tahkik
1892	Halid Beg	Müdde-i Umumi Muavini
1310/1892-93	Osman Azmi Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
	Hacı Mahmud Efendi	Mübaşir
	Cemil Efendi	İcra Memuru
	Salih Efendi	İcra Memuru
1893	Muhammed Azmi Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1312/1894-95	Azmi Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
	Cemil Efendi	İcra Memuru
	Salih Ağa	Mübaşir
	Hacı Mahmud Ağa	Mübaşir
1895	Muhammed Azmi Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1896	İzzet Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1897	Hamza Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1898	İzzet Efendi	4 Rebiülahir 1316 (22 Ağustos 1898) tarihine göre İzzet Efendi Basra Vilayeti'ne Müdde-i Umumi Muavini

		olarak geçmiştir.[1] 11 Şaban 1316 (25 Aralık 1898) tarihinde ise Hamza Efendi yerine geçmiştir.[2] Ancak 10 Muharrem 1317 (21 Mayıs 1899) Ergani Sancağı Bidayet Mahkemesi'nde Müdde-i Umumi Muavini olarak görev almıştır.[3]
1899	Hamza Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1900	Hamza Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1901	Abdullah Şevket Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1902	Abdullah Şevket Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1903	Abdullah Şevket Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1904	Abdullah Şevket Efendi	8 Cemaziyelahir 1322 (20 Ağustos 1904) tarihinde Mustafa Nuri Efendi görevinden azledilerek yerine Şaban Zühdü Efendi geçmiştir.[4]
1905	Şaban Zühdü Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1906	Şaban Zühdü Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1325/1907-08	Şaban Zühdü Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
	Derviş Efendi	Başkatip
	Şeyh Muhammed Efendi	Zabıt Kâtibi
	Mustafa Efendi	Zabıt Kâtibi
	Muhammed Beg	Zabıt Kâtibi
1910	Abdülğani Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1911	Abdülğani Efendi	Müdde-i Umumi Muavini
1330/1912-13	Abdülğani Beg	Müdde-i Umumi Muavini
	Reşid Beg	Kâtip
1918		
Süleymaniye kazası	Muhammed Hızır Efendi	Müdde-i Umumi
	Ahmed Faik Efendi	Üye
	Hulusi Efendi	Üye
	Muhammed Nuri Efendi	Üye
	Muhammed Reşid Efendi	Mülazım

	Abdullah Fazıl Efendi	Mülazım
Şehripazar Kazası	Muhammed Reşid Efendi	Müdde-i Umumi

Ç. İstintak (Sorgu) Dairesi

Müstantik kelimesi telaffuz etmek, söylemek, bildirmek, konuşmak, söz söylemek anlamlarında kullanılan “neteka” kökünden gelen Arapça bir kelimedir. İstintak söyletmek, konuşturmak, ifadesini almak anlamlarına gelir. Müstantik ise istintak kelimesinin ismi failidir. Söyleten, konuşturan, ifade alan anlamlarına gelir. Osmanlı hukuk literatüründe soruşturma eylemi için istintak, soruşturmayı yapan kişi için müstantik ifadesi kullanılmıştır. Osmanlı’da Tanzimat öncesi ceza yargılamasında soruşturma aşaması kadı gözetiminde yapılmaktaydı. Bu aşamada kadı yardımcıları da kadı gözetiminde çeşitli görevler ifa etmekteydiler. Bu dönemde subaşı adeta bir savcı işlevine sahipti. Suç ihbarında bulunanları ve zanlıları kadı önüne genellikle subaşı getirmekteydi. Soruşturma aşamasında daha detaylı incelemeler naipler tarafından yapılmaktaydı. Tahkikat aşamasında yapılan işlemler naipler tarafından genellikle maruz defterlerine kaydedilmekteydi. Özellikle insan öldürme ve yaralama suçlarında kadının veya naibin olay mahalline giderek keşif ve soruşturma yaptığı bilinmektedir. Müstantikler adliye memuru sıfatıyla görevleri esnasında İstinaf Mahkemesi Müdde-i Umumi Nezareti altında bulunmaktaydılar. Bir dairede yalnız bir müstantik bulunurdu. Hastalık veya diğer bazı sebeplerle görevini ifa edemediği takdirde Bidayet Mahkemesi Reisi, azalarından birini seçerek müstantik yerine görevlendirirdi (Ülker, 2023, s. 44-48).

Süleymaniye Sancağı’nda 1308/1890-91 yılında Mustafa Ağa müstantik vekili olarak görev yapmıştır. 1310/1892-93 yılında ise Ahmed Efendi asaleten müstantiklik görevine tayin edilmiştir. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı’nda görev yapan müstantikler ve diğer memurların isimlerine yer verilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 146; 1310, s. 214-215; 1312, s. 178; 1325, s. 226-233; 1330, s. 392; Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1333, s. 702).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Müstantik Dairesi Memurları (1891-1918)

1308/1890-91	Mustafa Ağa	Müstantik Vekili
1310/1892-93	Ahmed Efendi	Müstantik
	Muhammed Saib Efendi	Şer’iye Başkatibi
1312/1894-95	Ahmed Efendi	Müstantik
	Bekir Efendi	Zabıt kâtibi
1325/1907-08		
Süleymaniye	Tevfik Efendi	Müstantik
	Necib Efendi	Mübaşir
Şehripazar Kazası	Muhammed Efendi	Müstantik
	2	Mübaşir
1330/1912-13	Muhammed Necib Efendi	Müstantik
	Derviş efendi	Mübaşir
1918	Necib Efendi	Müstantik

D. Bidayet Mahkemesi

Arapça’da hükm kökünden mekân ismi olan mahkeme çoğulu mehâkim kelimesi sözlükte “hüküm verilen yer, yargılama yeri” anlamındadır. Fıkıh terimi olarak kadıların içinde davalara baktıkları daire ve makamı, daha teknik bir ifade ile kamu hizmeti niteliğindeki yargılama yetkisinin kullanılması için kurulmuş resmî makam ve kurumu ifade eder (Atar, 2003, s. 338).

Süleymaniye Sancağı’nda 1308/1890-91 ve 1310/1892-93 yıllarında Bidayet Mahkemesi’nde Ali Fatih Efendi başkâtib, Bekir Sıdkı Efendi, Kerim Efendi, Muhammed Nuri Efendi ve Mahmud Beg ise zabıt kâtibi olarak görev yapmaktaydılar. 1312/1894-95 yılında Mahkeme-i Bidayet Kalemi bir başkâtib ve dört zabıt kâtibinden oluşmaktaydı. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı Bidayet Mahkemesi’nde görev yapan memurlar ve görevleri yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 146; 1310, s. 215; 1312, s. 179; 1325, s. 226; 1330, s. 392; Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1333, s. 701-703).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Mahkeme Memurları (1891-1918)

1308/1890-91	Ali Fatih Efendi	Başkatip
	Bekir Sıdkı Efendi	Zabıt Kâtibi
	Kerim Efendi	Zabıt Kâtibi
	Muhammed Nuri Efendi	Zabıt Kâtibi
	Mahmud Beg	Zabıt Kâtibi
1310/1892-93	Ömer Efendi	Başkâtip
	Abdulkerim Efendi	Zabıt Kâtibi
	Bekir Sıdkı Efendi	Zabıt Kâtibi
	Necib Efendi	Zabıt Kâtibi
	Muhammed Nuri Efendi	Zabıt Kâtibi 24 Cemaziyelahir 1311 (2 Ocak 1894) tarihinde Muhammed Nuri Efendi görev almıştır.[1]
1312/1894-95	Abdülvahid Efendi	Başkâtip
	Bekir Sıdkı Efendi	Zabıt Kâtibi 15 Zilkade 1324 (31 Aralık 1906) tarihinde Bekir Efendi zabıt kâtibi olarak Bidayet Mahkemesi'nde bulunmaktaydı.[2]
	Kerim Efendi	Zabıt Kâtibi
	Necib Efendi	Zabıt Kâtibi
	Ahmed Derviş Efendi	Zabıt Kâtibi
1325/1907-08	Derviş Efendi	Mukavelat Muharriri ve Başkatibi
	Şeyh Muhammed Efendi	Refiki
1330/1912-13	Ahmed Derviş Efendi	Mukavelat Muharriri
	Halil Efendi	Refiki
	2	İcra Mübaşiri
1918		
Süleymaniye kazası	Sibgatullah Efendi	Kadı ve Reis-i Evvel-i Bidayet

		Mahkemesi
	Hasan Hilmi Efendi	Bidayet Mahkemesi Reisi
Gülenber kazası	Mustafa Reşid Efendi	Kadı ve Reis-i Evvel-i Bidayet Mahkemesi
Ma'muretü'l-Hamidiye Kazası	-	-
Bazyan Kazası	Abdülbaki Efendi	Kadı ve Reis-i Evvel-i Bidayet Mahkemesi
Şehripazar Kazası	Ahmed Efendi	Kadı ve Reis-i Evvel-i Bidayet Mahkemesi

E. Şer'iyye Mahkemesi

Osmanlı Devleti'nde şer'i ve örfi davaların görüldüğü ve karara bağlandığı yere kanunnamelerde “mahkeme” veya “meclis-i şer” denilmekteydi. Belgelerde Şer'iyye Mahkemesi için “Meclis-i Şer'i Şerif-i Enver”, “Meclis-i Şer'i Şerif-i Lazim'üt-Teşrif” veya “Meclis-i Şer'i Hatır-ı Lazim'üt-Tevkir” gibi tabirler kullanılmıştır. Tanzimat öncesi dönemde her türlü davanın görüldüğü Şeri'ye Mahkemesi daha önceki Emevi, Abbasi ve Selçuklu Dönemi'nde görülen mahkemelerin benzeri niteliğindeydi. Osmanlı Devleti, İslam devletlerinden devraldıkları mahkeme teşkilatını geliştirerek, yeni bazı kurumlarla zenginleştirmişlerdir (Gülenç, 2020, s. 39).

Tanzimat döneminde Şariat Mahkemeleri'nin çalışma ve yetkileri değiştirilerek Şeyhülislam'a bağlandı. Mahkeme 1917'de Adliye Nezareti'ne bağlandı. Şariat Mahkemeleri şahıs, aile, miras, kısas ve diyet meselelerine bakmakla görevliydi. (Sarı, 2019, s. 371). Süleymaniye Sancağı'nın Şer'iyye Mahkemesi, 1330/1912-13 yılına kadar görevine devam etmiştir. 1330/1912-13 yılında sancağın Mahkeme-i Şer'iyyesi'nde görev yapan memurlar ve görevleri şu şekildedir: naibü-şer' Muhammed Sabit Efendi, başkâtip İrfan Efendi, refiki Ahmed Hamdi Efendi, mukayyid Muhammed Sami Efendi ve eytam müdürü Reşid Efendi'dir (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 291-292).

F. Ticaret Mahkemesi

Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile ticaretinin gelişmesine etki eden Avrupalı

tüccarların, adetleri de toplumda yerleşmeye başlamıştı. Tüccarlar, aralarında çıkan ihtilafları halletmek için bizzat seçtikleri tüccar ve vekillerden oluşan meclislere müracaat ederlerdi. Fransız örneği üzerinden 1840 yılında umumî mahkemelerin yanında ortaya çıkan bu tür hususî mahkemelere bir resmiyet kazandırmak amacıyla Ticaret Mahkemeleri oluşturuldu. Tanzimat dönemine gelindiğinde Osmanlı Adliye Teşkilatı birçok değişikliğe uğramıştı. Adliye reformu ile nizamiye, ticaret, idare ve askerî mahkemeleri gibi yeni mahkemeler kuruldu. Bunlardan Ticaret Mahkemesi ticarî konularla ilgilenirdi (Sarı, 2019, s. 370). Bu mahkeme daha önce Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak çalışmışsa da daha sonra Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır (Yavuz, 1988, s. 389).

1292/1875-76 yılında Süleymaniye Sancağı'ndaki Ticaret Mahkemesi bir reis, beş üye ve bir kâtipten oluşmaktaydı. Aşağıdaki tabloda görev yapan memurların adları yer almaktadır (Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1292, s. 98; 1302, s. 557; 1303, s. 470; 1304, s. 427; 1305, s. 337).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Ticaret Mahkemesi Memurları (1876-1888)

1292/1875-76	Abdülfettah Çelebi	Reis
	Gedrun Çelebi	Üye
	Ahmed Çelebi	Üye
	Said Çelebi	Üye
	Hacı Abdullah Çelebi	Üye
	Molla Fatih Çelebi	Üye
	Muhammed Efendi	Kâtip
1885	Hacı Abdullah Çelebi	
1886	Hacı Abdullah Çelebi	
1887	Hüseyin Efendi	
1888	Hasan Çelebi Efendi	

4.3.2.12. Defter-i Hakani Dairesi (Tapu)

Defter-i Hakani Dairesi kişisel ve vakıf mülklerinin tescili ile bu mülklerin alım ve satımının tescilinden, mülk senetlerinin alınmasından sorumluydu (Pakalın,

1993, 1, s. 419). Daire, emîn-i defter-i hâkânî tarafından idare edilmekteydi. 1878 yılında Süleymaniye Sancağı'nda kurulmaya başlanan dairenin reisliğini Osman Efendi yürütmekteydi. Aşağıdaki tabloda sancaktaki Defter-i Hakani Dairesi memurları ve görevleri yıllara göre yer almaktadır.



Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Defter-i Hakani Memurları (1878-1918)

1878	Osman Efendi	Memur
1879	Osman Efendi	
1880	Osman Efendi	
1882	Ahmed Tevfik Efendi	
1883	Ahmed Tevfik Efendi	
1884	Ahmed Tevfik Efendi	
1885	Saib Efendi	
1886	Afif Efendi	
1887	Afif Efendi	
1888	Afif Efendi	
1889	Abdülhamid Afif Efendi	
1890	Abdülhamid Afif Efendi	
1308/1890-91	Afif Efendi	Memur
	Fethullah Beg	Başkatip
	Muhammed Beg	Merkez Kâtibi
1892	Abdülhamid Afif Efendi	Memur
1310/1892-93	Osman Behçet Efendi	Memur
	Muhammed Beg	Merkez Kâtibi
	Fethullah Beg	Başkâtip
	Abdülgani Efendi	Muavin
	Reşid Beg	Tapu Tahsildarı
1893	İsmail Hakkı Efendi	
1312/1894-95	İsmail Hakkı Efendi	Memur 26 Zilkade 1315 (18 Nisan 1898) tarihinde İsmail Hakkı Efendi görevden ayrılmıştır.[1]
	Fethullah Efendi	Başkâtip
	Muhammed Beg	Tapu Kâtibi
	Abdülgani Beg	Yoklama Memuru
	-	Tahsildar

1895	İsmail Hakkı Efendi	Memur
1896	İsmail Hakkı Efendi	
1897	Mahmud Efendi	26 Zilkade 1315 (18 Nisan 1898) tarihinde Mahmud Efendi Huran Sancağı Defter-i Hakani memurluğundan nakledilmiştir.[2]
1898	İsmail Efendi	Memur
1899	Mahmud Efendi	
1900	Mahmud Efendi	
1901	Mahmud Efendi	
1902	Mahmud Efendi	
1903	Mahmud Efendi	
1904	Mahmud Efendi	
1905	Mahmud Efendi	
1906	Mahmud Efendi	29 Zilkade 1323 (25 Ocak 1906) tarihinde görevdedir.[3]
1325/1907-08	Mahmud Efendi	Tapu Defter Memuru
1908	Mahmud Efendi	26 Rebiülahir 1326 (28 Mayıs 1908) Latif Efendi Kerbela Sancağı Defter-i Hakani memuru olarak Mahmud Efendi ile görevleri değiştirilmiştir.[4]
12 Cemaziyelahir 1327 (1 Temmuz 1909)[5]	Seyyid Lütfullah Efendi	20 Safer 1327 (13 Mart 1909) tarihinde Zor Sancağı'nın Defter-i Hakani memuru Hikmet Efendi atanmıştır.
1910	Abdolvahap Efendi	7 Şaban 1327 (24 Ağustos 1909) Abdolvahap Efendi Siirt Defter-i Hakani memuru Süleymaniye'ye nakledilmiştir.[6]
1911	Abdolvahap Efendi	13 Şevval 1331 (15 Eylül 1913) tarihinde vatandaşlara sahte senet verdiğiinden dolayı görevinden alınmıştır.[7]
14 Recep 1330 (29 Haziran 1912) [8]	Fethullah Efendi	

1330 (1912-13)	Hacı Abdulvahap Efendi	Memur
	-	Başkâtip
	Abdûlgani Efendi	Refiki
	Ahmed Beg	Merkez Tapu Kâtibi
	Faik Beg	Merkez Tapu Kâtibi
1918[9]	Fethullah Efendi	

4.3.2.13. Emlak-ı Hümayun Dairesi

Emlak-ı Hümayun Dairesi, padişaha ait mülklerin yönetilmesi ve gelirlerinin toplanıp hazineye gönderilmesi amacıyla kuruldu. Süleymaniye Sancağı'nda emlak-ı hümayuna ait birçok mülk arazi bulunmaktaydı. Bu arazilerin en önemlileri ise Serçınar, Merge ve Gülanber'di. 1308/890-1891 yılında sancağın Emlak-ı Hümayun Dairesi'nde bir memur, bir başkâtip ve bir muavin görev yapmaktaydı. Süleymaniye Sancağı Emlak-ı Hümayun Dairesi'nin Serçınar, Merge ve Gülanber kazalarında şubeleri bulunmaktaydı. Aşağıdaki tabloda sancaktaki Emlak-ı Hümayun Dairesi ve şubelerinde görevli memurların isimleri, görev yaptıkları yıllar ve görev türleri yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 145, 60; 1310, s. 213,91; 1312, s. 138; 1325, s. 162; 1330, s. 112).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı ve Şubelerinde Görevli Emlak-ı Hümayun Memurları (1890-1913)

1308/1890-91		
Süleymaniye	Miralay İsmail Beg Efendi	Memur
	Hasan Refet Efendi	Başkatip
	Haşmet Efendi	Muavin
Serçınar Şubesi	İsmail Hakkı Beg	Memur
	Hasan Refet Efendi	Kâtib-i Evvel
	Abdulkadir Efendi	Kâtib-i Sani
Merge	Fettah Beg	Muavin
	Reşid Efendi	Kâtip
Gülenber	-	Muavin
	Said Efendi	Kâtip
1310/1892-93		
Serçınar Şubesi	Miralay Hüseyin Hüsnü Efendi	Memur
	Hasan Refet Efendi	Başkatip
	Abdulkadir Haşmet Efendi	Kâtib-i Sani
	Reşid Efendi	Ambar Memuru
Gülenber	Fettah Beg	Muavin
	Selim Efendi	Kâtip
	Mustafa Efendi	Ambar Memuru
Merge ve Bazyan	Abdül Fettah Çelebi	Muavin
	Şerif Efendi	Kâtip
Serçınar Şubesi	Miralay Hüseyin Beg	Memur
	Hasan Refet Efendi	Kâtib-i Evvel
	Abdulkadir Efendi	Kâtib-i Sani
Merge ve Bazyan	Fettah Çelebi	Muavin
	Şerif Efendi	Kâtip
Gülenber	Fettah Beg	Muavin

	Selim Efendi	Kâtip
1312/1894-95		
Serçınar Şubesi	Muhammed Rüştü Efendi	Memur
	Seyyid Ali Efendi	Kâtip
	Selim Efendi	Kâtib-i Sani
	Mustafa Efendi	Sandık Emni
Surtas	Salih Efendi	Muavin
	Said Efendi	Kâtip
Ağçalar	Zeki Efendi	Muavin
Gülenber	Abdül Fettah Efendi	Muavin
	Hasan Efendi	Kâtip
Tercil	Mustafa Efendi	Muavin
	Abdurrezzak Efendi	Kâtip
1325/1907-08		
Serçınar Şubesi	Süleyman Efendi	Memur
	Tevfik Efendi	Kâtib-i Evvel
	Osman Efendi	Kâtib-i Sani
Gülenber Muavinliği	Hasan Refet Efendi	Muavin
	Hüseyin Efendi	Kâtip
Surtas Muavinliği	Selim Efendi	Muavin
	Hızır Efendi	Kâtip
Ağçalar Muavinliği	Süleyman Efendi	Muavin
	Muhammed Ali Efendi	Kâtip
Tercil Şubesi	Hacı Muhammed Ali Efendi	Memur
	Muhammed Ali Efendi	Kâtip
1330/1912-13		
Serçınar Şubesi	Mustafa Efendi	Memur
	Tevfik Efendi	Kâtib-i Evvel
	Hızır Efendi	Kâtib-i Sani
Gülenber	Nuri Efendi	Muavin

	Hüseyin Efendi	Kâtip
Surtas	Muhammed Ali Efendi	Muavin
	Salih Efendi	Kâtip

4.3.2.14. Nüfus Dairesi

Nüfus daireleri; evlilik, boşanma, doğum, ölüm tarihleri, ikametgâh bilgileri ve şahısların ailevî ve şahsi kayıtlarının tutulduğu dairedir. 1308/1890-91 yılında Süleymaniye Sancağı'nda aktif olan dairede bir memur ve bir kâtip görev yapmaktaydı. 1330/1912-13'te dairenin ismi değiştirilerek Nüfus Kalemi yapılmıştır. Aşağıdaki tabloda sancakta görevli Nüfus Dairesi memurları ve görev yaptıkları yıllar yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 145; 1310, s. 213; 1312, s. 178).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı'nda Görevli Nüfus Memurları (1891-1913)

1308/1890-91	Maruf Efendi	Memur
	Ahmed Beg	Kâtip
1310/1892-93	Maruf Efendi	Memur
	Ahmed Beg	Kâtip
1312/1894-95	Maruf Efendi	Memur 13 Ramazan 1311 (20 Mart 1894) tarihinde Maruf Efendi.[1]
	Ahmed Beg	Kâtip
1330/1912-13	Azmi Beg	Memur 24 Recep 1319 (6 Ekim 1901) tarihinde görevli olan Azmi Beg,[2] bu görevinden 16 Muharrem 1321 (14 Nisan 1903) tarihinde alınmıştır.[3] Fakat Osmanlı arşiv belgelerine göre 6 Şevval 1324 (23 Ekim 1906) tarihinde Azmi Beg'in görevli olduğu, 1309-1311 (1891-1893) yıllarında da vekâleten Şark-i Serçınar nahiyesinde müdür olarak görev yaptığına dair bilgi yer almaktadır.[4]
	Ahmed Beg	Kâtib-i Evvel
	Ahmed Efendi	Kâtib-i Sani

4.3.2.15. Karantina Dairesi

Sağlık harcamaları sınırlı olmasına rağmen Osmanlı Devleti sağlık hizmetlerine önem vermiştir. Süleymaniye Sancağı Karantina Dairesi'nde yerli ve yabancı doktorlar görev yapmışlardır (Sykes, 1904, s. 208). Sancakta kolera ve veba gibi tehlikeli hastalıklar yayıldığında sağlığa daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Hastalıkların çoğu İran'dan Osmanlı sınırlarına dahil olmuştur. Bu nedenle İran ve Süleymaniye sınır hattında hastalıkların önlenmesi amacıyla farklı tarihlerde Pinçvin Tahaffuzhanesi kurulmuştur (BOA, DH.MKT: 01774/00065).

16 Cemaziyelahir 1306 (17 Şubat 1889) tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre; Süleymaniye'de kolera salgını çıktığı yönündeki söylentilerin ardından devlet, bu konuya önem vererek bölgeye doktorlar göndermiştir. Hastalık daha sonra İran sınırına yakın Pinçvin ve Marivan köylerine de yayılmıştır (BOA, Y.A.HUS: 00222/00042). 22 Safer 1308 (7 Ekim 1890) tarihinde Pinçvin Tahaffuzhanesi'nde yolcuları karantinaya almak ve muayene etmek üzere beş gardiyan ve doktor görevlendirilmiştir (BOA, DH.MKT: 01768/00046). 3 Muharrem 1318 (3 Mayıs 1900) tarihinde, İran'ın Cuvanro Bölgesi'nde hastalığın yeniden yayılması üzerine İran ve Osmanlı Devleti tarafından doktorlar görevlendirilmiş ve bölge nizamiye askeri ve zabıta tarafından sıkı gözetim altına alınmıştır. Ayrıca Pinçvin ve Hanekin'de de geçici olarak tahaffuzhane kurulmuştur. İran'dan gelenler bu iki tahaffuzhanede kalmış ve geçişlerine izin verilmemiştir. Tüccarların yanı sıra bölgeye gelen ziyaretçiler de bu iki tahaffuzhanede bekletilmişlerdir. Bini aşkın haneden oluşan Osmani aşireti, hayvanlarını otlatmak için Musul'dan İran'a geçmiş fakat döndükleri zaman yerlerine dönmelerine izin verilmeyerek tahaffuzhanede karantinaya alınmışlardır (Zevra Gazetesi, 1318, 1862).

Süleymaniye Sancağı Karantina Dairesi bulaşıcı hastalıkların yayıldığı dönemlerde açılan tahaffuzhaneler ile hastalıkları kontrol etmeye çalışmıştır. Aşağıdaki tabloda sancağın Karantina Dairesi'nde görev yapmış memurların isimleri yer almaktadır (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 99; 1308, s. 144; 1310, s. 212; 1312, s. 181; 1330, s. 293).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Karantina Memurları (1875-1913)

1292/1875-76	Kambusan Piro	Tabip
	Abdulaziz Efendi	Kâtip
1308/1890-91	Mösyö Ğut	Müdür
	Ali Efendi	Kâtip
1310/1892-93	-	Pinçvin Müdürü
	Ali Efendi	Kâtip
	Mahmud Efendi	Bistan Kordon Memuru
	Hasan Efendi	Okorta Kordon Memuru
	Hızır Efendi	Deyri ve Yeri Kordon Memuru
	Said Ağa	Gardiyan
	Osman Ağa	Gardiyan
	-	Karantina Tabibi
1312/1894-95	Ali Saib Efendi	Kâtip
	Osman Ağa	Gardiyan
	Hamis Ağa	Gardiyan
	-	-
1330/1912-13	Abdülhakim Efendi	Memur
	2	Gardiyan

4.3.2.16. Meclis-i Maarif

Meclis-i Maarif'in görevleri iptidaiye medreselerinde ıslahat yapmak, medreselere muallim seçmek, nahiye ve köylerde yeni medreseler inşa etmek, medreselerin vakıflardan ve bölge sakinleri tarafından teberru edilen yardımlardan elde edilen gelirlerinin idaresini geliştirmek ve düzenlemektir. Süleymaniye Sancağı'nda bulunan Meclis-i Maarif, Musul Vilayeti Meclis-i Maarifi üzerinden İstanbul Maarif Nezareti Divanı'na bağlıydı.

1330/1912-13 Süleymaniye Sancağı'nda Meclis-i Maarif açılarak faaliyetlerine başlamıştır. Meclisin reisliğinde mutasarrıf bulunmaktaydı. Ayrıca meclis bünyesinde Reşid Efendi müfettiş, Hacı Said Ağa fahri ahali vekili, Abdülgani Beg, Seyyid Ahmed Efendi ve Seyyid Akif Efendi ise üye olarak görev

yapmaktaydılar (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 293). Sancağa bağlı Şehripazar kazasında ise meclisin reisliğinde kaymakam, maarif vekili Sıddık Bey ve meclis üyeleri Abdulkadir Bey, Muhammed Arif Efendi, Ali Merdan Efendi ve Cemil Efendi görev yapmaktaydılar (Musul Vilayet Salnamesi, 1330,s. 313).

4.3.2.17. Posta ve Telgraf Müdürlüğü

İslâm tarihinde başlangıçtan beri haberleşme işleri berid teşkilatı tarafından yürütülmekteydi. Bu teşkilat bütün İslâm ve Türk devletlerinde bulunmuştur. Ancak zamanla ismi bazı değişikliklere uğramıştır. Emevi ve Abbasi dönemlerinde Berid adı verilen posta işlemleri ulak, tatar, postacı ve sai adı verilen görevliler tarafından yürütülmekteydi. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde haberleşme görevi Posta ve Telgraf Nezareti tarafından yürütülmekteydi (Kazıcı, 1991, s. 271-272).

İslam Devletleri'nin hemen hepsinde farklı isimler altında işlev gören bu kurum Osmanlı Devleti'nin geniş topraklara sahip olmasıyla daha kapsamlı bir kurum haline gelmiştir. Taşradaki devlet yetkililerinin merkeze yani İstanbul'a uzak olması idarî, siyasî haber ve fermanların merkezden Osmanlı sınırı içerisindeki diğer memleketlere ulaştırma işini zorlaştırmıştır. Bunun için posta teşkilatı kullanılmıştır. Daha önce bu haberleşmeler ulak ve menzilhaneler yoluyla yapılmaktaydı. Berid teşkilatının menzil adı altında biraz farklı şekilde kurulduğu Osmanlılar 'da posta görevlilerine ulak veya tatar denilirdi. Ancak menzil teşkilâtının zamanla bozulması üzerine bütün Osmanlı memleketlerindeki menzil teşkilâtı kaldırıldı ve posta sistemi kurulması amacıyla 1834'te harekete geçildi. Posta sisteminin düzenlenmesi amacıyla Hâdi Efendi görevlendirildi. Aynı yıl deneme mahiyetinde olmak üzere Üsküdar'dan İzmit'e kadar bir posta yolu yapılması için Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa görevlendirildi. Bu yol üzerine postahaneler inşa edildi. Her çeyrek saat mesafeye rakamlı direkler dikilip uzaklıklar gösterildi. Bir yıl sonra da Üsküdar-İzmit arası posta yolu haritası çizildi. 1839'da posta teşkilâtının kurulmasıyla birlikte ulak sistemi de ortadan kalktı (Halaçoğlu, 2012, s. 78-79).

XIX. yüzyılda İslâm toplulukları posta sistemine geçmişler ve bu sistemi ilk uygulayan devlet II. Mahmud zamanında Osmanlı Devleti olmuştur. Bu yeni haberleşme teknikleri zamanla diğer İslâm devletlerine de geçmiştir. Posta Nezareti kuruluşundan sonra posta müdürlükleri de önemli merkezlerde kuruldu. Sonra da telgraf idaresi kuruldu. Telgraf Müdürlüğü 21 Eylül 1871'de Posta Nezareti ile birleşerek Posta ve Telgraf Nezareti adını aldı ve Dâhiliye Nezareti'ne bağlandı (Harekat, 1992, s. 500).

Süleymaniye Sancağı'nın dahili posta ve telgraf güzergahı Süleymaniye-Kerkük yolu üzerinde yapılmıştır (Gerard, 1883, s. 38). 1287 (1870) yılının başından sene sonuna kadar sancaktan 550 telgrafname gönderilmiştir. Bunların üç yüz kırk dördü Bağdat Vilayeti'ne gönderilmiştir (Zevra Gazetesi, 1288, 129, s. 57). Sancak'taki malî sorunlar nedeniyle zaman içerisinde posta ve telgraf memurlarının sayısında azalmaya gidilmiştir. Bu durum posta getirme ve götürme işlemlerinde aksamalara neden olmuştur. Sadece resmi haber ve postalar, jandarmalarla gönderilmeye başlanmıştır (BOA, DH.MKT: 01233/00029). Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı'nda görevli posta ve telgraf memurlarının isimleri, görevleri ve görev yaptıkları yıllara it bilgilere yer verilmiştir.



Çizelge 4.1. Posta ve Telgraf Müdürlüğü Memurları (1875-1918)

1292/1875-76	İzzet Efendi	Memur
	Şakir Efendi	Refik
1889	Muharrem Efendi	
1890	Muharrem Efendi	
1308/1890-91	Mücrim Efendi	Müdür
	Muhammed Efendi	Muavin
1892	Muharrem Efendi	
1310/1892-93	Mücrim Efendi	Müdür
	Muhammed Efendi	Muavin
1893	Muharrem Efendi	
1312/1894-95	Mücrim Efendi	Müdür
	Edhem Efendi	Muhabere Memuru
	Salih Efendi	Müvezzi Memuru
1895	Muharrem Efendi	
1896	Muharrem Efendi	
1897	Muharrem Efendi	
1898	Muharrem Efendi	
1899	Muharrem Efendi	
1900	Muharrem Efendi	
1901	Muharrem Efendi	
1902	Muharrem Efendi	
1903	Edib Efendi	
1904	Edib Efendi	
1905	Edib Efendi	
1906	Edib Efendi	
1325/1907-08	-	-
1908	-	-
1909	-	-

1910	Hüseyin Efendi	
1911	Hüseyin Efendi	
1330/1912-13	Hacı Abbas Efendi	Müdür
	Mahmud Hilmi Efendi	Muhabere Memuru
	Abdulkadir Efendi	Muhabere Memuru
	-	4 Çavuş
1918	Salih Efendi	

4.3.2.18. Belediye Dairesi

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmud devrinde klasik kolluk teşkilâtı olan yeniçerilik kaldırılınca 1827'de İhtisap Nezâreti'nin kurulmasıyla, Tanzimat devri şehir yönetiminin temeli oluşturuldu. Şehirlerde vergi toplamak, asayiş sağlamak, ekonomik faaliyetler, çarşı pazarın teftişi, sağlıkla ilgili kontroller başka bir yolla sağlanmak isteniyordu. Şehrin kendini yönetmesi demek olan belediye şehirleşen, zenginleşen yerleşmelerin doğurup geliştirdiği bir teşkilâttır. Bu mahallî idare geleneği XIX. yüzyılda vilâyet, liva, kaza idare meclisleri ve muhassıllık meclislerinde mahallî halkın temsilcilerinin idareye katılmasıyla oluşmuştur (Ortaylı, 1992, s. 398-399). 1876'da hazırlanan Vilayet Belediye Kanunu, her şehir ve kasabada birer belediye örgütü kurulmasını öngörmekteydi (Ünal, 2011a, s. 244). Kanuna göre belediye teşkilatı belediye reisi ve idare meclisinden oluşmaktaydı. Belediye meclisine şehrin veya kasabanın niteliğine göre altı-on kişi, dört yıllığına seçilmekteydi. Üyelerin yarısı her iki yılda bir kurayla değiştirilmiştir. Belediye meclisine üye olmanın şartları arasında Osmanlı vatandaşı olmak, yirmi beş yaş ve üzeri olmak, devlete yıllık elli kuruş emlak vergisi ödemek ve Türkçe bilmek bulunmaktaydı. Bölgenin eşrafından olması gereken belediye reisi, belediye meclisi üyeleri tarafından seçilir ve devlet tarafından tayin edilirdi (Ortaylı, 1992, s. 401).

Süleymaniye Sancağı'nda, belediye meclisi teşkilatının kuruluşuyla ilgili ilk bilgilere Bağdat Vilayet Salnamelerinden ulaşılmaktadır. Salnameye göre 1292/1875-76'da Süleymaniye Sancağı belediye reisliğini Hacı İbrahim Efendi yürütmekteydi. Aşağıdaki tabloda sancaktaki belediye memurlarına dair bilgiler yer almaktadır (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 98; Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 145; 1310, s. 214; 1312, s. 180; 1325, s. 226; 1330, s. 292).

Çizelge 4.1. Süleymaniye Sancağı Belediye Memurları (1875-1912)

1292/1875-76	Hacı İbrahim Efendi	Reis
	Ahmed Ağa	Muavin
	Abdurrahman Ağa	Üye 15 Zilkade 1322 (21 Ocak 1905) tarihinde Abdurrahman Ağa reistir.[1]
	Muhammed Said Ağa	Üye
	Seyyid Maruf Ağa	Üye
	Emin Ağa	Üye
	Zıya Efendi	Kâtip
1308/1890-91	Ali Beg	Reis 23 Şevval 1305 (3 Temmuz 1888) tarihinde Ali Beg reistir.[2]
	Muhammed Efendi	Başkâtip
	Hacı Said Ağa	Üye
	Kadir Ağa	Üye
	Hacı Said Çelebi	Üye
	İbrahim Çelebi	Üye
1310/1892-93	Hasan Efendi	Reis
	Muhammed Efendi	Kâtip
	Hacı Said Ağa	Üye
	İbrahim Çelebi	Üye
	Kadir Ağa	Üye
	Hacı Said Ağa	Üye
1312/1894-95	Seyyid Ahmed Efendi	Reis 20 Zilkade 1312 (15 Mayıs 1895) tarihinde Seyyid Ahmed Efendi reistir.[3]
	Kadir Ağa	Üye
	Hacı Said Ağa	Üye
	Emin Ağa	Üye
	Münhal	Üye

	Muhammed Efendi	Kâtip
	Reşid Beg	Müfettiş
1325/1907-08	Abdulgafur Ağa	Reis
	Emin Efendi	Başkatip 5 Şevval 1303'te (7 Temmuz 1886) tarihinde belediye kâtibi Emin Efendi'dir.[4]
1330/1912-13	Abdulgafur Ağa	Reis
	Emin Ağa	Üye
	Muhammed Ağa	Üye
	Hacı Muhyiddin Efendi	Üye
	Hoca Salih Efendi	Üye
	Tevfik Efendi	Başkatip
	Kolağası Muhammed Ali Efendi	Tabip Vekili
	Reşid Beg	Müfettiş
	Hasan Ağa	Muavin
	5	Çavuş
21 Şevval 1330 (3 Ekim 1912) [5]	Fethullah Ağa	Reis olarak adı geçmiştir. Abdulgafur Ağa'dan sonra bu görevi almış olabilir.

4.3.3. Kaza Yönetimi

4.3.3.1. Kaymakam

Sözlükte “birinin yerine geçen, yerini tutan, vekil, naip” anlamındaki “kâim-makâm”dan gelen kelime, Osmanlı merkez ve taşra teşkilâtında hem unvan hem terim olarak kullanılmaktaydı (Özkaya, 2002, s. 84-85). Kazada en yüksek idarî görevli olan kaymakam (Pakalın, 1993, 2, s. 219), görev bölgesinde devletin kanun, nizam ve talimatnamelerini icra etmek, kazadaki idarî, malî ve güvenlik işleri yerine getirmekle mükellefti. Kaymakam valinin emirlerini yerine getirmek, görevli olduğu kazaya bağlı nahiye müdürlerini seçmek, nahiye meclislerinin toplanmasını sağlamak, kaza idare meclisinden çıkan kararları livadan izin alarak icra etmek, nahiyeleri denetlemek, kazada görevli memurları denetlemek, hazineye gönderilecek veya bölgede sarf edilecek mal varlığını zamanında teslim etmek, eşkıyalık

faaliyetlerine karşı emri altında bulunan zaptiye askerlerini sevk ve idare etmek gibi görevleri yerine getirmekteydi (Güneş, 2014, s. 36-37).

1864 ve 1871 vilayet nizamnamelerine göre kaza birimlerinin yönetimi merkezden tayin edilen kaymakamlara verilmekteydi (Ortaylı, 1994, s. 312-313; Çadircı, 1991, s. 251-252;). Ayrıca kaymakama malî işlerde yardımcı olmak üzere mal müdürü, yazışmaların yapılması ve muhafazası için de tahrirat kâtibi tayin edilmekteydi (Karal, 2007, s. 309-310; Güneş, 2014, s. 348-349). Kaymakamın hazır bulunmadığı durumlarda ise kendisine naip (vekil) vekâlet etmekteydi (Avcı, 2006, s. 311).

Süleymaniye merkez kazasına ilk kaymakam tayini Babani Hanedanlığı'nın yıkılışına müteakip gerçekleşmiştir. İsmail Paşa, Süleymaniye merkez kazasına tayin edilen ilk kaymakamdır (BOA., A.MKT.MHM: 00026/00020; BOA, A.MKT.UM: 00086/00075). Aşağıdaki tabloda incelenen dönem içerisinde Süleymaniye merkez kazası ve bağlı kazalarda görev yapmış olan kaymakamların isimleri, görev yerleri ve görev yılları yer almaktadır.

Çizelge 4.2. Süleymaniye Merkez Kazası ve Bağlı Kazaların Kaymakamları (1851-1913)

Süleymaniye		
İsmail Paşa[1]	13 Safer 1268 (8 Ekim 1851)	
Mirimiran Muib Paşa[2]	15 Cemaziyelevvel 1270 (13 Şubat 1854)	
Mustafa Paşa[3]	26 Zilhicce 1278 (24 Haziran 1862)	
Ömer Paşa[4]	25 Şevval 1282 (3 Mart 1866)	
Sebih Beg Efendi[5]	4 Cemaziyelahir 1289 (9 Ağustos 1872)	Daha önce Amadiye kaymakamı idi.
Şeyh Mustafa Efendi[6]	14 Muharrem 1313 (7 Temmuz 1895)	
Karadağ		
Hasan Beg	1292/1875-76	
Caf aşireti kaymakamı		
Abdurrahman Beg	1292/1875-76	
Şehripazar		
Abdullah Ağa[7]	1292/1875-76	
Resul Ağa[8]	16 Şaban 1299 (3 Temmuz 1882)	
Muhammed Salih Beg[9]	16 Şaban 1299 (3 Temmuz 1882)	
Davud Efendi[10]	28 Ramazan 1301 (22 Temmuz 1884)	
Hafız Rüşdü Efendi[11]	28 Ramazan 1301 (22 Temmuz 1884)	Davud Efendi yerine görev almıştır
Kadir Beg[12]	1308/1890-91	
Abdullah Efendi[13]	1310/1892-93	
Resul Ağa[14]	13 Cemaziyelevvel 1311 (22 Ekim 1893)	
Ahmed Ağa[15]	1312/1894-95	
Abdulkadir	24 Cemaziyelevvel	14 Cemaziyelahir 1318 tarihinde ölmüştür.

Paşa[16]	1316 (10 Ekim 1898)	
Remzi Efendi[17]	12 Cemaziyelevvel 1316 (28 Eylül 1898)	Ölmüş
Muhammed Beg[18]	20 Şevval 1321 (9 Ocak 1904)	
Azl olmuş[19]	1325/1907-08	
Seyyid Ali Efendi[20]	1330/1912-13	
Merge		
Abdurrahman Beg[21]	1292/1875-76	
Hakkı Efendi[22]	5 Şevval 1299 (20 Ağustos 1882)	
Derviş Efendi[23]	16 Muharrem 1305 (4 Ekim 1887)	Mahmud Beg Serçınar nahiyesi müdürünün yerine geçmiştir.
Mahmud Beg[24]	1308/1890-91	
Mahmud Beg[25]	1310/1892-93	
Abdulkadir Paşa[26]	1312/1894-95	
Hüsnü Efendi[27]	9 Rebiülevvel 1314 (18 Ağustos 1896)	Kolağa olarak mertebesi kumandana yükselmiştir.
Ma'muretü'l-Hamidiye		
Emin Efendi[28]	6 Rebiülevvel 1315 (5 Ağustos 1897)	
Binbaşı Hilmi Efendi[29]	8 Recep 1316 (22 Ekim 1898)	
Emin Beg[30]	24 Cemaziyelahir 1317 (30 Ekim 1899)	Süvari 35. Alay Kaymakamı
Ahmed Rüşdü Efendi[31]	17 Rebiülahir 1317 (25 Ağustos 1899)	
Davud Nail Efendi[32]	6 Rebiülevvel 1320 (13 Haziran 1902)	Vekâlet
Mustafa Beg[33]	24 Cemaziyelahir 1321 (17 Eylül 1903)	
Hayri Efendi[34]	20 Şevval 1321 (9 Ocak 1904)	

Rıza Beg[35]	19 Cemaziyelevvel 1323 (22 Temmuz 1905)	
Emin Şükrü Efendi[36]	15 Rebiülevvel 1324 (9 Mayıs 1906)	
Muhlis Beg[37]	13 Recep 1325 (22 Ağustos 1907)	Vekâlet
Hasan Efendi[38]	1325/1907-08	
İbrahim Edhem Efendi[39]	7 Zilhicce 1326 (31 Aralık 1908)	
Ali Efendi[40]	4 Şaban 1327 (21 Ağustos 1909)	İbrahim ile becayış yapılmıştır.
Azmi Beg[41]	1330/1912-13	
Bazyan		
Şekib Efendi[42]	16 Rabiülsani 1289 (23 Haziran 1872)	Hanekin Kaymakamlığı’ndan Bazyan Kaymakamlığı’na atanmıştır.
Aziz Efendi[43]	1292/1875-76	
Sabri Beg[44]	28 Şaban 1303 (1 Haziran 1886)	Atanması için yazı yazılmış ve 5 Ramazan 1303 (7 Haziran 1886) tarihinde yeniden atanmasına karar verilmiştir.
Ömer Efendi[45]	21 Recep 1305 (3 Nisan 1888)	10 Safer 1306 (16 Ekim 1888) tarihinde azledilmiştir.[46]
Hüseyin Efendi[47]	17 Cemaziyelahir 1305 (1 Mart 1888)	Berzenci seyyidlerinden olup vekâleten 2 Şaban 1305 (14 Nisan 1888) tarihinde atanmıştır. 27 Cemaziyelahir 1308 (7 Şubat 1891) tarihinde de vefat etmiştir.[48]
Seyyid Ahmed Efendi[49]	1308/1890-91	
İbrahim Beg[50]	17 Recep 1308 (26 Şubat 1891)	
İbrahim Beg[51]	1310/1892-93	
Muhammed Emin Efendi[52]	25 Rebiülevvel 1311 (6 Ekim 1893)	14 Rebiülevvel 1316 tarihine kadar görevine devam etmiş ve bu tarihte de vefat etmiştir.[53]
Emin Efendi[54]	1312/1894-95	
Salih Beg[55]	26 Zilkade 1314 (28 Nisan 1897)	
Abdulkadir Paşa[56]	12 Cemaziyelevvel 1316 (28 Eylül 1898)	

Ekim Beg[57]	16 Recep 1317 (20 Ekim 1899)	Askerî Kaymakamı
Perto Efendi[58]	21 Zilkade 1319 (1 Mart 1902)	
Mustafa Paşa[59]	26 Recep 1322 (6 Ekim 1904)	
Seyyid Ahmed Efendi[60]	30 Rebiülevvel 1323 (4 Haziran 1905)	15 Rebiülahir 1307 (9 Aralık 1889) tarihinde görevden ayrılmış ve sonra tekrar vekâleten atanmıştır.[61]
Hüseyin Efendi[62]	21 Zilkade 1325 (26 Ocak 1907)	
Abdullah Efendi[63]	1325/1907-08	
Salih Beg[64]	10 Recep 1326 (8 Ağustos 1908)	Jandarma Binbaşısı
Resul Efendi[65]	10 Muharrem 1328 (22 Aralık 1910)	
Resul Efendi[66]	1330/1912-13	
Resul Ağa[67]	7 Safer 1332 (5 Aralık 1914)	
Mustafa Efendi[68]	10 Cemaziyelahir 1334 (14 Nisan 1916)	Hekimhan nahiye müdürüydü.
Muhsin Beg[69]	15 Safer 1335 (11 Aralık 1916)	
Ahmed Mithat Efendi[70]	4 Recep 1336 (15 Nisan 1918)	Jandarma alayında yüzbaşı
Gülanber		
Muhammed Beg[71]	9 Şevval 1286 (12 Aralık 1870)	Caf aşiretinin reisidir. Aynı zamanda paşa unvanı almıştır.
Muhammed Salih Beg[72]	1292/1875-76	
Mahmud Paşa[73]	21 Rebiülevvel 1306 (25 Ekim 1888)	
Osman Beg[74]	7 Muharrem 1308 (23 Ağustos 1890)	19 Cemaziyelahir 1321 (13 Ağustos 1903)[75] ve 16 Safer 1325 (31 Mart 1907) tarihinde bu görevde bulunmaktaydı.[76]
Osman Beg	1308/1890-91	
Osman Beg	1310/1892-93	
Osman Beg	1312/1894-95	
Osman Beg	1325/1907-08	

Abdülmecid Efendi[77]	1330/1912-13

4.3.3.2. Naip

Sözlükte “birini temsil etmek, birine vekâlet etmek” anlamındaki nevb (niybe) mastarından türeyen naip (oğulu nvvb), “bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi yerine geçici bir zaman için yüklenen kimse” demektir (Avcı, 2006, s. 311). Kaza yönetiminde kaymakamdan sonra gelen kişi kaymakamın vekili olan naipti. Naip, İslâm kültüründe idarî, din ve hukukî bir terim olarak kullanılmıştır (Parmaksızoğlu, 1977, s. 78). Naibin Osmanlı hukukunda iki anlamı vardır: birincisi, bütün kadılar sultanın vekilleri olduklarından bunlara “naip” denilirdi. İkindisi ise kadıların kendi yerlerine davaya bakmak üzere görevlendirdikleri şahıslara naip denirdi. Eskiden kadılar görevlendirildikleri kazalarda bizzat bulunurken, sayılarının artmasına paralel olarak kadılar tayin edildikleri halde görevlerine bizzat gitmeyip kendi adlarına karar yetkisi verdikleri kimseleri yerlerine gönderirlerdi. Kadılar, kendi kazaları dhilindeki nahiyeleri naip adıyla tayin ettikleri memura iltizam olarak verirlerdi. Naip ise kadı adına söz konusu nahiyenin şeri işlerini yürütürdü (Doğru, 1995, s. 206). Yani kadı, belli bir görev ya da belli bir süre için naibi kendi yardımcısı olarak tayin ederdi. Özellikle büyük memuriyetlerden emekliye ayrılan kadılar, kendilerine arpalık olarak verilen kazalara gitmeyip İstanbul’da kalarak yerlerine naip gönderirlerdi (zcan, 1994, s. 399). Naipler, yaptıkları hizmetler karşılığında topladıkları parayı aralarındaki anlaşma gereği kadı ile paylaşırlardı. Bu uygulama hem ehliyetli olmayan kimselerin kadılık yapmalarına yol açmış, hem de kadıya pay vermemelerinden dolayı naiplerin birtakım suistimallere karışmalarına sebep olmuştur (Saydam, 2014, s. 302; İnalıcık, 2016, s. 141).

Çizelge 4.3. Süleymaniye Sancağı ve Kazalarda Görevli Naipieri (1871-1915)

1870-71	Hasan Efendi	Süleymaniye
1872	Abdullah Efendi	
1873	Yusuf Efendi	
1874	Abdulvahap Efendi	
1875	Abdulvahap Efendi	
1292/1875-76	Abdulvahap Efendi	Süleymaniye
	Abdüsselam Efendi	Gülenber
	-	Karadağ
	Maruf Efendi	Bazyan
	Emin Efendi	Merge (Ma'muretü'l-Hamidiye)
	Ahmed Efendi	Şehripazar
	Mustafa Efendi	Caf Aşireti Kaymakamlığı
1876	Abdulvahap Efendi	Süleymaniye
1877	Davud Efendi	
1878	Davud Efendi	
1879	Eyüp Sabri Efendi	
1880	Eyüp Sabri Efendi	
1883	Muhammed Cemil Efendi	
1884	Kâmil Efendi	
1885	Kâmil Efendi	
1886	İsmail Hakkı Efendi	
1887	İsmail Hakkı Efendi	
1888	Mustafa Kâmil Efendi	
1889	Mustafa Kâmil Efendi	
1890	Muhammed Kâmil Efendi	
1308/1890-91	Muhammed Mustafa Kâmil Efendi	Süleymaniye
	Ahmed Nami Efendi	Gülenber

	-	Karadağ
	Ahmed Efendi	Bazyan
	Sabri Efendi	Merge (Ma'muretü'l-Hamidiye)
	Veliyeddin Efendi	Şehripazar
	-	Caf Aşireti Kaymakamlığı
1310/1892-93	Yusuf Sinn Efendi	Süleymaniye
	Mustafa Efendi	Gülanber
	-	Karadağ
	Veliyeddin Efendi	Bazyan
	Seyyid Salih Efendi	Merge (Ma'muretü'l-Hamidiye)
	Ahmed Efendi	Şehripazar
	-	Caf Aşireti Kaymakamlığı
1893	Yusuf Sinan Efendi	Süleymaniye
1312/1894-95	Muhammed Sabit Efendi	Süleymaniye
	Ahmed Saib Efendi	Gülanber
	-	Karadağ
	Ahmed Efendi	Bazyan
	Abdullah Efendi	Merge (Ma'muretü'l-Hamidiye)
	İsmail Efendi	Şehripazar
	-	Caf Aşireti Kaymakamlığı
1895	Muhammed Sabit Efendi	Süleymaniye
1896	Muhammed Sabit Efendi	
1897	İsmet Efendi	
1898	İsmet Efendi	
1899	İsmet Efendi	
1900	İsmet Efendi	
1901	İsmet Efendi	
1902	Hasan İsmet Efendi	
1903	Salih Efendi	
1904	Salih Efendi	

1905	Ebubekir Efendi	
1906	Ebubekir Efendi	
1325/1907-08	Seyyid Ebubekir Efendi	Süleymaniye
	Ahmed Saib Efendi	Gülanber
	-	Karadağ
	İbrahim Efendi	Bazyan
	Mustafa Efendi	Merge (Ma'muretü'l-Hamidiye)
	Ali Efendi	Şehripazar
	-	Caf Aşireti Kaymakamlığı
1908	Abdülfettah Efendi	Süleymaniye
1910	Sabit Efendi	
1911	Sabit Efendi	
1330/1912-13	Muhammed Sabit Efendi	Süleymaniye
	Ahmed Efendi	Gülanber
	-	Karadağ
	Şerif Efendi	Bazyan
	-	Merge (Ma'muretü'l-Hamidiye)
	Ahmed Muhtar Efendi	Şehripazar
	-	Caf Aşireti Kaymakamlığı
1334 (1915) [1]	Yakub Efendi	Bazyan

4.3.3.3. Müftü

Kazaların yönetiminde söz sahibi olanlardan biri de müftülerdi. Müftü, kadı'nın mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı durumundaydı (Pakalın, 1993, 2, s. 599-601). Şer'i meseleler hakkında sorulan suallere müftü cevap vermekteydi. Müftünün vazifesi anlatılan hadisenin mahiyetine göre şeri'atın görüşünü içeren beyandan ibarettir. Bu bakımdan müftü, ulul'emrin vekili olan bir memurdur. Müftü ulul'emir'den halka kadar herkesin sorularını cevaplandırarak şeriatın gösterdiği yolu bildirir. Kadılar, tereddüde düştüğü bazı durumlarda fetva için müftüye başvururlardı. Bu durum kadının karar almasını kolaylaştırırdı. Kadı devleti temsil

ediyordu ve müftünün görüşüne uymak zorunda değildi. Müftü bir mesele hakkındaki dinî görüşünü bildirerek kadı için meşruiyet kaynağı teşkil ederdi. Kadı, sadece şer'i değil örfi hususlarda da müftüden fetva sorabilmekteydi. Müftülük, başkentteki şeyhülislâm gibi kazalarda halkın sadece dinî değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik, idarî ve hukukî konularda karşılaştıkları sorunlarla ilgili olarak başvurdukları bir yerdir (Ünal, 2013, s. 241).

Süleymaniye Sancağı'na bağlı kazalarda 1325/1907-08 yılına kadar müftü tayini yapılmamıştır. Döneme ait salnamelerde müftülük görevi münhal/boş olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 229-232). 1330/1912-13 yılına gelindiğinde Şehripazar kazasında Şeyh Celaleddin Efendi, Bazyan kazasında ise Muhammed Efendi'nin müftü olarak görevlendirildikleri tespit edilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1330,s. 300-324).

4.3.3.4. Mal Müdürü

Kelime anlamı olarak müdür, bir yerin idaresini yönetmek veya resmi bir dairede idareyi elinde bulunduran memur demektir (Şemseddin Sami, 1317, s. 1316). Kaza mal müdürleri, Umûr-ı Maliyye-i Vilâyet Nizamnamesi'nin belirlediği hükümlerin kaza idaresine ait kısımlarının icraatından sorumlu olup, sancak muhasebecisinin mutasarrıf vasıtasıyla kaymakama gönderdiği tarifnamelere tabiydi (Takvim-i Vekayi Gazetesi, 1288, 1344, s. 1). Tanzimat'tan sonra kaza merkezlerinde kurulan maliye dairesinin amiri olan mal müdürleri, kaza ile ilgili her türlü harcama ve gelirlerden sorumluydu (Sakaoğlu, 1985, s. 80). Mal müdürleri sancakta sancağın muhasebecisine, vilayette ise vilayetin defterdarına eşit bir memuriyeteydi (Şemseddin Sami, 1317, s. 1316).

Kaza ile ilgili her türlü harcama ve gelirlerden sorumlu olan mal müdürleri, Süleymaniye Sancağı'na bağlı kazalarda da görev yapmışlardır. Aşağıdaki tabloda sancağa bağlı kazalarda görev yapan mal müdürlerinin adları ve görev yıllarına dair bilgiler verilmiştir (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 100-104; Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 150-153; 1310, s. 215-218; 1312, s. 182-187; 1325, s. 229-232; 1330, s. 300-324).

Çizelge 4.3. Süleymaniye Sancağı'na Bağlı Kazalarda Mal Müdürleri (1875-1913)

Kaza	1292/ 1875-76	1308/ 1890-91	1310/ 1892-93	1312/ 1894-95	1325/ 1907-08	1330/ 1912-13
Gülanber	Said Efendi	Abdullah Sıdkı Beg	Abdullah Sıdkı Efendi	Mustafa Efendi	-	Abdulsamet Efendi
Karadağ	Emin Efendi	-	-	-	-	-
Bazyan	Abdurrezzak Efendi	Hüseyin Efendi	Abdulkerrim Efendi	Mahmud Hadi Efendi	Hâkim Efendi	Abdülhakim Efendi
Merge (Ma'muretü'l-Hamidiye)	Salih Efendi	Said Efendi	Muhammed Emin Efendi	Said Efendi	Tevfik Efendi	Abdullah Efendi
Şehripazar	Hüseyin Efendi	Seyyid Mahmud Hare Efendi	Fettah Efendi	Fettah Efendi	Ali Efendi	İzzet Efendi
Caf Aşireti Kaymakamlığı ¹	Abdulkadir Efendi	-	-	-	-	-

4.3.3.5. Tahrirat Kâtibi

Kâtip; yazıcı veya müstensihlik görevlerini yerine getiren memuriyettir. Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun'da çalışan ve divan tutanaklarını defterlere geçiren memurlara kâtip denilmekteydi (Ünal, 2011b, s. 387). Genellikle medrese gibi standart bir mektebi olmayan kitabet, zor bir sanat olarak görülmekteydi. Kâtiplerin temel eğitimden sonra özel surette kendisini yetiştirmesi bir gereklilik arz ederdi. Kâtiplerin bilgi almaları ve ilmi öğrenmeleri için başta sarf, nahiv ve lügat olmak üzere meani, beyan bedii, şiir, inşa, edebiyat gibi edebi ilimler ile sıkça kullanılan Kur'an-ı Kerim ayetleri ve hadis-i şerifler, atasözleri (durub-ı emsal), çeşitli terimler, tarih, coğrafya ve örfi hukuk okuyabilmeleri gerekiyordu. Kâtiplerde aranan en önemli vasıflar şu şekildedir: ilimlerde kendisini yetiştirmesi, kalemi kuvvetli, çalışkan, itaat, rüşvet ve iltimas gibi kötülüklerden uzak olmak, dürüstlük ve sır saklamaktır (İpşirli, 1994, s. 192-194). Kâtipler, bir kaza ya da sancaktaki her resmi dairede bulunmakta idiler (Afyoncu ve Ahıskalı, 2022, s. 53-54). Tahrirat

kâtipleri kazalarda kaymakamın her türlü yazışma işlerini yürütmek ve yazılan yazıların kayıtlarını muhafaza etmekle görevli idi (Pakalın, 1993, 3, s. 377; Sakaoglu, 1985, s. 123).

Süleymaniye Sancağı'na bağlı kazalardaki idarî birimlerde çeşitli tahrirat katipleri görev almaktaydı. Aşağıdaki tabloda tahrir katipleri ve görev yaptıkları yıllar yer almaktadır (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 100-104; Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 150-153; 1310, s. 215-218; 1312, s. 182-187; 1325, s. 229-232; 1330, s. 300-324).

Çizelge 4.3. Süleymaniye Sancağı'na Bağlı Kazalarda Tahrirat Kâtipleri (1875-1913)

Kaza	1292/ 1875-76	1308/ 1890-91	1310/ 1892-93	1312/ 1894-95	1325/ 1907-08	1330/ 1912-13
Gülenber	-	Selim Efendi	Said Efendi	Said Efendi	-	Muhammed Said Efendi
Karadağ	Ali Efendi	-	-	-	-	-
Bazyan	Görev yok	Nail Efendi	Hasan Efendi	Hüseyin Nazım Efendi	Mecid Efendi	Lütfullah Efendi
Merge (Ma'muretü'l-Hamidiye)	Reşid Efendi	Said Efendi	Said Efendi	Said Efendi	Said Efendi	Efendi
Şehripazar	Görev Yok	-	Münhal	Münhal	Aziz Efendi	Sıdık Efendi
Caf Aşireti Kaymakamlığı ¹	Hasan Efendi	-	-	-	-	-

4.3.3.6. Kaza İdare Meclisi

Kaza İdare Meclisi'nin başkanlığında kaymakam bulunmaktaydı. Nizamnamelere göre kaza idare meclislerine seçilen üyeler dört üyeden oluşmaktaydı. Bu üyelerden ikisi Müslüman ve diğer ikisi de gayrimüslimlerden oluşuyordu. Kaza idare meclisleri; idarî davalar, gelir ve giderlerin gözden

geçirilmesi, devlete ait kurum ve kuruluşların korunması, beledî tesislerin yapılması ve onarılması gibi hizmetleri yerine getirmekteydi. Ayrıca köy yollarının yapımı ve bakımı gibi konuları da görüşür, ziraat ve ticaretin geliştirilmesi için liva ve vilayet meclislerine önerilerde bulunurdu. Ayrıca az da olsa yönetimde etkili olan bu üyeler, işlerin hızla ilerlemesi için eşrafa yardım etmekteydiler (Çadırcı, 1991, s. 259-260; Saydam, 2014, s. 136).



Çizelge 4.4. Süleymaniye Sancağı'na Bağlı Kazalarda İdare Meclisi Üyeleri
(1875-1913)

1292/1875-76			
Gülanber			
Ali Beg	Es-Seyyid Ahmed Efendi	Şeyh Abdurrahman Efendi	Şeyh Hasan Efendi
Karadağ			
Emin Efendi	Emin Ağa	Kadir Ağa	Resul Ağa
Bazyan			
Şeyh Ali Efendi	Es-Seyyid Fettah Efendi	Maruf Ağa	Salih Ağa
Merge			
Abdullah Beg	Ahmed Beg	Hüseyin Efendi	Ali Efendi
1308/1890-91			
Bazyan			
Kuha Maruf	Seyyid Ahmed	Kuha Ahmed	Kuha Hüsrev
Merge			
Fekih Osman	Mahmud Beg	Aziz Beg	Fekih Bekir Beg
Şehripazar			
Şerif Ağa	Abdullah Ağa	Kerim Ağa	
Gülanber			
Seyyid Ahmed Efendi	Salih Ağa	Diğer Salih Ağa	Münhal
1310/1892-93			
Gülanber			
Seyyid Ahmed Efendi	Salih Ağa	Diğer Salih Ağa	Münhal

Bazyan			
Şeyh Ali Efendi	Hüsrev Ağa	Seyyid Ahmed Ağa	Ahmed Ağa
Merge			
Fekeh Osman Efendi	Aziz Beg	Mahmud Beg	Fekeh Bekir Beg
Şehripazar			
Abdullah Ağa	Abdullah Ağa	Kerim Ağa	Münhal
1312/1894-95			
Merge			
Molla Osman Efendi	Fekeh Bekir Efendi	Sadık Beg	Münhal
Gülenber			
Seyyid Ahmed Efendi	Salih Ağa	Salih Ağa	Münhal
Bazyan			
Şeyh Ali Efendi	Hüsrev Ağa	Seyyid Ahmed Ağa	Ahmed Ağa
Şehripazar			
Emin Ağa	Abdullah Ağa	Muhammed Ağa	Abdullah Ağa
1325/1907-08			
Bazyan			
Said Ağa	Hurşid Ağa	Neriman Ağa	
Ma'muretü'l-Hamidiye			
Ağay Bayız	Mamend Ağa	Şeyh Emin Efendi	Muhammed Ağa
Şehripazar			
Kuha Emin Ağa	Abdullah Ağa	Abdulkadir Ağa	

1330/1912-13			
Şehripazar			
Abdullah Ağa	Muhammed Ağa	Tevfik Ağa	Emin Ağa
Ma'muretü'l-Hamidiye			
Efendi	Efendi	Ağa	Ağa
Bazyan			
Said Efendi	Tevfik Ağa	Ömer Efendi	Hurşid Ağa

4.3.3.7. Meclis-i De'avi

Meclis-i De'avi, köylerde ihtiyar meclisleri tarafından çözilemeyen anlaşmazlıklar, kazadaki kabahat suçları, yüz kuruşun altındaki hukukî anlaşmazlıklar ve ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerdeki ticarî davalara bakmak ve bunları sonuçlandırmakla görevliydi (Ekinci, 2004, s. 252). Meclis, hâkim veya naip başkanlığında ikisi Müslüman ikisi de gayrimüslim olmak üzere seçilmiş dört mümeyyizden oluşmaktaydı (Çadircı, 1991, s. 250). De'avi Meclisi'nde alınan kararlar öncelikle kaza kaymakamına bildirilirdi. Kaymakam, yetkisi dâhilinde olan kararları sonuçlandırır, yetkisi dışında kalanları ise mutasarrıfa arz ederdi (Ekinci, 2004, s. 165). Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı'na bağlı kazalarda yer alan Meclis-i De'avi'de görevli memur ve üyelerin isimleri yer almaktadır (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 100-104; Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 150-153; 1310, s. 215-218; 1312, s. 182-187; 1325, s. 229-232; 1330, s. 300-324).

Çizelge 4.5. Kazalarda Görevli Meclis-i De'avi Memur ve Üyeleri (1875-1913)

1292/1875-76						
Kaza	Reis	Mümeyyiz			Kâtip	Sandık Emni
Gülenber	Abdüsselam Efendi	Şeyh Muhammed Efendi	Abdullah Beg	Şeyh Muhammed Efendi	Fettah Efendi	Maruf Efendi
Karadağ	-	Maruf Efendi	Mir Ağa	Mahmud Ağa	Said Efendi	Gafur Efendi
Bazyan	Maruf Efendi	Mustafa Efendi	Abdulkadir Efendi	Emin Efendi	Reşid Efendi	Emin Efendi
Merge	Emin Efendi	Molla Muhammed Efendi	Şeyh Muhammed Efendi	Lasuk Ağa	Abdulkadir Efendi	Emin Efendi
Şehripazar	Ahmed Efendi	Abdullah Ağa	Süleyman Ağa	Hasan Ağa	Cevdet Efendi	Kerim Efendi
Caf Aşireti Kaymakamlığı	Mustafa Efendi	-	-	-	Seyyid Efendi	-
1308/1890-91						
Kaza	Reis	Üye		Müstantik Muavini	Birinci Kâtip	İkinci Kâtip
Bazyan	Ahmed Efendi	Emin Efendi	Hasan Efendi	Derviş Efendi	Mahmud Beg	Necib Efendi
Zabıta	Mülazım-ı Sani Muhammed Efendi					
Merge	Sabri Efendi	Abdurrahman Efendi	Mustafa Efendi	Salih Efendi	Reşid Efendi	Muhammed Hamdi Efendi
Zabıta	Piyade Yüzbaşısı Mehdi Ağa					
Şehripazar	Veliyeddin Efendi	Reşid Efendi	Muhammed Ali Beg	Said Efendi	Tevfik Efendi	Muhammed Efendi
Zabıta	Mülazım Muhammed Efendi					
Gülenber	Ahmed Nami Efendi	Emin Efendi	Şeyh Said Efendi	Ahmed Beg	Derviş Efendi	Süleyman Beg

Zabita	Mülazım-ı Sani Ahmed Efendi					
1310/1892-93						
Kaza	Reis	Başkatip	Üye		Müstanti k	Kâtib-i Sani
Gülenber	Mustafa Efendi	Derviş Efendi	Şeyh Said Efendi	Şeyh Muhammed Efendi	Süleyma n Beg	Reşid Efendi
Zabıta Memuru	Ahmed Efendi					
Bazyan	Veliyeddi n Efendi	-	Fettah Efendi	Emin Efendi	-	-
Bidayet Kalemi	Başkatip	Müstantik	Kâtib-i Sani	Mübaşir		
	Mahmud Beg	Derviş Efendi	Muhammed Behçet Efendi	Said Ağa	Abdullah Ağa	
Merge	Reis	Üye		Başkatip	Kâtib-i Sani	Müstantik Muavini
	Seyyid Salih Efendi	Abdurrah man Efendi	Mustafa Efendi	Reşid Rüşdü Efendi	Muham med Hamdi Efendi	Salih Beg
Mübaşirler	Hasan Ağa		Yasin Ağa			
Şehripazar	Reis	Üye		Başkatip	Müstanti k	Kâtib-i Sani
	Ahmed Efendi	Abdurrah man Ağa	Muhammed Ali Beg	Tevfik Efendi	Said Efendi	Muhamme d Namık Efendi
Mübaşirler	Salih Ağa		Muhammed Reş Ağa			
1312/1894-95						
Kaza	Reis	Başkatip	Müstantik muavini	Üye		Kâtib-i Sani
Merge	Abdullah Efendi	Muhamme d Namık Efendi	Muhammed Efendi	Şeyh Abdu rrahman Efendi	Abdurrah man Efendi	İsmail Efendi
Gülenber	Ahmed	Muhamme	Süleyman	Emin	Şeyh	Abdulkeri

	Saib Efendi	d Nuri Efendi	Beg	efendi	Mahmud Efendi	m Efendi
Bazyan	Reis	Üye		Başkatip	Müstantik	Kâtib-i Sani
	Ahmed Efendi	Fettah Ağa	Emin Efendi	Mahmud Beg	Reşid Efendi	Muhammed Ğalib Efendi
Şehripazar	İsmail Efendi	Abdullah Beg	Muhammed Ağa	Tevfik Efendi	Derviş Efendi	Ali Efendi
1325/1907-08						
Gülanber	Başkatip	Müstantik Muavini	İkinci Kâtip			
	Süleyman Beg	Reşid Efendi	Abdulkerim Efendi			
Bazyan	Reis	Başkatip	Müstantik Muavini	Üye		
	İbrahim Efendi	Derviş Efendi	Diğer Derviş Efendi	Seyyid Mahmud Efendi	Emin Ağa	
Ma'muretü 'l-Hamidiye	Mustafa Şevki Efendi	Hüseyin Nazım Efendi	Faik Beg (Muavin)	Emin Efendi	Esad Efendi	
1330/1912-13						
Gülanber kazası						
Mahkeme-i Şer'îye	Naib	Başkatip			Kâtib-i Sani	
	Ahmed Efendi	Seyyid Hadi Efendi			Şeyh Muhyiddin Efendi	
Mahkeme-i Bidayet	Reis	Üye		Başkatip	Müstantik Muavini	
	Ahmed Efendi	Mahmud Efendi	Muhammed Emin Efendi	Süleyman Efendi	Derviş Efendi	
Şehripazar						
Mahkeme-i Şer'îye	Naip	Başkatip	Eytam Müdürü		İkinci Kâtip	
	Ahmed	Muhammed	Ahmed en-Nasır Efendi		Ali Rıza Efendi	

	Muhtar Efendi	d Said Efendi				
Mahkeme-i Bidayet	Reis	Üye		Başkatip	Kâtib-i Sani	Müstantik muavini
		Ali Efendi	Abdulgafur Efendi	Muhammed Tevfik Efendi	Reşid Efendi	Ahmed Efendi
Ma'muretü'l-Hamidiye Kazası						
Mahkeme-i Şer'iyeye	Naip	Başkatip	Kâtib-i Sani	Eytam Memuru		
	-	-	-	-		
Mahkeme-i Bidayet	Reis	Üye		Başkatip	Kâtib-i Sani	Müstantik Muavini
	-	-	-		-	-
Mahkeme-i Şer'iyeye	Naip	Eytam Müdürü	Başkatip		Kâtib-i Sani	
	Şerif Efendi	Tevfik Beg	Seyyid Ömer Efendi		-	
Mahkeme-i Bidayet	Reis	Üye		Başkatip	Müstantik Muavini	
	Şerif Efendi	Seyyid Muhammed Efendi	Ahmed Beg	Mahmud Beg	Reşid Efendi	
Mahkeme-i Şer'iyeye	Naip	Eytam Müdürü	Başkatip		Kâtib-i Sani	
	Şerif Efendi	Tevfik Beg	Seyyid Ömer Efendi		-	
Mahkeme-i Bidayet	Reis	Üye		Başkatip	Müstantik Muavini	
	Şerif Efendi (Naip)	Seyyid Muhammed Efendi	Ahmed Beg	Mahmud Beg	Reşid Efendi	

4.3.3.8. Posta ve Telgraf

Coğrafi olarak Süleymaniye kazalarının büyük bir kısmı İran sınırında yer

almaktaydı. Bu sınır bölgeleri genellikle yoğun karla kaplandığından iletişim kurmak zordu. Bölgeye haber vermek ve bölgeden bilgi getirmek için özel memurlar görevlendirilmesine rağmen memurların gidip gelmesi uzun zaman almaktaydı (BOA, BEO: 002284/171272). Merkezi idare, sınır bölgesiyle iletişimin daha çabuk ve düzenli bir şekilde sağlanması amacıyla 25 Rebiülahir 1329 (25 Nisan 1911) tarihinde Süleymaniye ve Çemçemal arasındaki posta teslimatını hızlandırmak için sürücüler görevlendirmiştir (BOA, BEO: 003888/291533).

Bölge ile iletişimin sağlanması için devlet tarafından telgraf hattı sürekli genişletilip onarılmıştır. 18 Rebiülahir 1312 (19 Ekim 1849) tarihinde Gülanber, Şehripazar ve Merge kazalarının telgraf hatları genişletilmiştir (BOA, DH.MKT: 02101/00008). Daha sonra 3 Rebiülevvel 1313 (24 Ağustos 1895) tarihinde Gülanber, Şehripazar ve Merge kazalarına telgraf müdürü tayin edilmesi talebinde bulunulmuştur (BOA, DH.MKT: 00421/00045). 18 Şaban 1334 (20 Haziran 1916) tarihinde Bazyan ve Ma'muretü'l-Hamidiye kazalarında telgrafhanenin kurulması amacıyla Cemil Efendi ve Mahmut Neşet Efendi'den iki ev satın alınmıştır. Bu evler Osmanlı mülküne ilave edilmiştir (BOA, ML.EEM: 01198/00011).

Bu telgraf hatlarına zarar verenler yerel halk ve aşiretlerin saldırıları olmuştur. Saldırıları ya hırsızlık yapmak ya da devletin bu bölgelerdeki haber ve bilgi almasını engellemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu durumda haber gönderimi ve alımı aksamaya uğramıştır. Örneğin 13 Muharrem 1317 (24 Mayıs 1899) tarihinde Hemevend ve Şuvan aşiretleri, Çemçemal ve Kerkük telgraf hatlarını harap etmişlerdir (BOA, DH.MKT: 02206/00055). 13 Şevval 1321 (2 Ocak 1904) tarihli belgeye göre Süleymaniye Sancağı telgraf hattının direkleri, köy sakinleri tarafından ara sıra kesilmiş ve Çemçemal-Süleymaniye arasında da on iki direk çalınmıştır (BOA, DH.TMIK.M: 00160/00011). Dört yıl sonra 17 Zilhicce 1325 (21 Ocak 1908) tarihinde Süleymaniye-Bazyan, Çemçemal-Kerkük ve Mahmur-Erbil hatları Kürt aşiretleri tarafından kesilmiştir (BOA, DH.TMIK.S: 00071/00035).

Hasar gören hatların onarılması için telgraf çavuşu gönderilmiş ve bu çavuşları korumak için de polis görevlendirilmiştir. Fakat bu polisler tahrip edilen hatların bulunduğu mahale gitmeye cesaret edemeyip yarı yoldan geri dönmüşlerdir (BOA, DH.MKT: 02206/00055). Bu nedenle devlet bu hatları korumak için başka tedbirler almıştır. Örneğin 20 Muharrem 1325 (5 Mart 1907) tarihinde Süleymaniye-Çemçemal arasındaki telgraf hattını korumak için Çemçemale'de otuz süvari bir müfreze konuşlandırılmıştır. Telleri korumanın ve Hemevendleri yakalamanın imkânsız olduğu fark edilince bir subayın komutası altında yüz kişilik bir kuvvetin

daha müfrezeeye katılması talep edilmiştir (BOA, DH.TMIK.M: 00239/00006). Ancak devletin bu çabaları sorunu çözememiştir. Mesela 11 Cemaziyelevvel 1326 (11 Temmuz 1908) tarihinde Çemçemal etrafında bulunan aşiret ve köy sakinleri telgraf hattını çalmaya çalışmıştır (BOA, DH.MKT: 01183/00074). 21 Şaban 1331 (26 Temmuz 1913) tarihinde ise Kerkük-Çemçemal arasındaki teller çalınmış ve failler tutuklanarak teller yerine iade edilmiştir (BOA, DH.ID: 00127/00013).

Çizelge 4.6. Kazalarda Görevli Telgraf Memurları (1895-1913)

1312/1894-95		
Bazyan	Cemil Efendi	Memur
1325/1907-08		
Gülanber	Emin Efendi	Müdür
Bazyan	Fethi Efendi	Müdür
Ma'muretü'l-Hamidiye	Mustafa Efendi	Müdür
1330/1912-13		
Gülanber	-	Müdür
Şehripazar	Muhammed Efendi	Posta ve Telgraf Müdürü
Ma'muretü'l-Hamidiye	-	Müdür
Bazyan	Kabil Efendi	Posta ve Telgraf Müdürü
	Muhammed Efendi	Telgraf Şakirdi

4.3.3.9. Nüfus Kalemi

Nüfus kalemi veya nüfus dairesi memurları genel nüfus sayımlarına (tahrir) ait kayıtların toplanması, kişilerin doğum, ölüm ve yer değiştirmesiyle ilgili cetvellerin hazırlanması, kazadaki mürur tezkireleri (geçiş tezkeresi) ve pasaportların iş ve işlemleri gibi görevleri yerine getirmekteydiler. Nüfus memurlarının maiyetlerinde kendilerine yardımcı olmak üzere nüfus kâtipleri de bulunmaktaydı (Takvim-i Vekayi Gazetesi, 1344, s. 1).

Çizelge 4.7. Kazalarda Görevli Nüfus Memurları (1856-1913)

20 Şaban 1272 (26 Nisan 1856)[1]			
Gülanbe r	Ahmed Efendi	Azledilmiştir. Yerine Abdullah Ağa göreve başlamıştır[2].	
1308/1890-91			
Bazyan	Arif Efendi	Memur	
	Abdulkadir Efendi	Kâtip	
Merge	Muhammed Efendi	Memur	
	Salih Efendi	Kâtip	
Şehripa zar	Arif Efendi	Memur	
	Ali Efendi	Kâtip	
1310/1892-93			
Gülanbe r	Halis Efendi	Memur	
	Abdurrahman Efendi	Kâtip	
Bazyan	Arif Efendi	Memur	
	Abdulkadir Efendi	Kâtip	13 Şevval 1317 (14 Şubat 1900) tarihinde Abdulkadir Efendi vefat etmiştir.[3]
Merge	Muhammed Efendi	Memur	
	Muhammed Efendi	Kâtip	
Şehripa zar	Abdulkerim Ağa	Memur	
	Arif Beg	Kâtip	
1312/1894-95			
Merge	Muhammed Efendi	Memur	
	Muhammed Efendi	Kâtip	
Gülanbe r	Halis Efendi	Memur	
	Abdurrahman Beg	Kâtip	
Bazyan	Arif Efendi	Memur	
	Kadir Efendi	Kâtip	
Şehripa	Abdulkerim Ağa	Memur	

zar	Arif Beg	Kâtip
1325/1907-08		
Gülanbe r	Halis Efendi	Memur
	Abdurrahman Efendi	Kâtip
Bazyan	Arif Efendi	Memur
	Derviş Efendi	Kâtip 29 Rebiülahir 1322 (13 Temmuz 1904) tarihinde adı geçen Derviş Efendi [4]2 Muharrem 1327 (24 Ocak 1909) tarihine kadar görevdedir.[5]
Merge	Hacı Muhammed Efendi	Memur
	Salih Beg	Kâtip
Şehripa zar	Arif Efendi	Memur
	Mahmud Efendi	Kâtip
1330/1912-13		
Gülanbe r	Muhammed Halis Efendi	Memur
	Abdurrahman Efendi	Kâtip
Şehripa zar	Muhammed Arif Efendi	Memur
	Mahmud Nedim Efendi	Kâtip
Merge	-	Memur
	-	Kâtip
Bazyan	Arif Beg	Memur
	Aziz Efendi	Kâtip

4.3.3.10. Tapu Kâtibi

Tapu kâtibi, görevli olduğu kazada yer alan emlak ve buna bağlı olan her türlü mal ve eşyanın çeşidini, âdetini, malların satılması ve el değiştirmesi gibi işlerin kaydını tutan memurdur (Takvim-i Vekayi Gazetesi, 1342, s. 1). Halkın arazi ve mülklerinin zorla veya sahibinin bilgisi dışında işgal edilmesi, sahte senetlerin düzenlenmesi ve mülk sahibinden zorla senet alınması nedeniyle bu ihlalleri ortadan kaldırmak için mülazımlar da görevlendirilmiştir. Sahtekarlık hem devlet memurları hem de aşiret reisleri tarafından yapılmıştır. Mesela Süleymaniye Defter-i Hakani

Memuru Abdulvahap Efendi, 13 Şevval 1331 (15 Eylül 1913) tarihinde vatandaşların senetlerinde sahtelik yaptığı gerekçesiyle görevinden alınmıştır (BOA, BEO: 004213/315931). Devlet, idarî memurlar ile aşiret reisleri ve beyzadeler arasında akrabalık bağı olmamasına dikkat etmekteydi (BOA, DH.MKT: 01089/00068). Buna rağmen memurlar ve ağalar arasında bazı usulsüzlüklerin ortaya çıkmasını engelleyememiştir. Söz gelimi, Caf aşiret reisi Mahmut Paşa, Gülanber kazası memurlarıyla tüm verimli toprakların ve verimli nehirlerin kendi adına tescil ettirmesi konusunda anlaşmıştır (BOA, Y.PRK.BŞK: 00014/00018). Kardeşi Osman Paşa da fakir ve güçsüz halka zulmetmiş, sahte işlemlerle başkalarının arazilerini ve mülklerini zorbaca yağmalamış ve memurların yardımıyla arazilerin tapularını kendi adına yaptırmıştır (BOA, BEO: 003023/226695).

Tapu kâtibi, Defter-i Hakaniye'ye bağlı olarak 1310/1892-93 ve 1312/1894-95 yılları arasında Merge, Bazyan, Gülanber ve Şehripazar kazalarında; 1325/1907-08'de Gülanber, Bazyan ve Ma'muretü'l-Hamidiye kazalarında; 1330/1912-13'de ise Gülanber, Şehripazar ve Ma'muretü'l-Hamidiye kazalarında görev yapmışlardır (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 215-218; 1312, s. 182-187; 1325, s. 229-232; 1330, s. 313).

Çizelge 4.8. Kazalarda Görevli Tapu Katipleri (1893-1913)

1310/1892-93	
Gülanber	Rüstem Sırrı Efendi
Bazyan	Muhammed Beg
Merge	Emin Efendi
Şehripazar	Kadir Beg
1312/1894-1895	
Merge	Emin Efendi
Gülanber	Rüstem Efendi
Bazyan	Reşid Efendi
Şehripazar	Kadir Beg
1325/1907-08	
Gülanber	Süleyman Beg
Bazyan	Reşid Efendi
Ma'muretü'l-Hamidiye	İsmail Efendi
Şehripazar	-
1330/1912-13	
Gülanber	Süleyman Zafki Efendi
Şehripazar	Abdulkadir Beg
Ma'muretü'l-Hamidiye	-
Bazyan	Reşid Beg
	Şakir Efendi

4.3.3.11. Mal Müdürlüğü ve Kalemi

Kaza mal müdürleri, Umûr-ı Maliye-i Vilâyet Nizamnamesi'nin belirlediği hükümlerin kaza idaresine ait kısımlarının icraatından sorumlu olup sancak muhasebecisinin mutasarrıf vasıtasıyla kaymakama gönderdiği tarifnamelere tabiydi (Takvim-i Vekayi Gazetesi, 1344, s. 1). Tanzimat'tan sonra kaza merkezlerinde kurulan maliye dairesinin amiri olan mal müdürleri, kaza ile ilgili her türlü harcama ve gelirlerden sorumlu idi (Sakaoğlu, 1985, s. 80; Devellioğlu, 2008, s. 577).

Aşağıdaki tabloda sancağa bağlı kazalardaki mal müdürlüğünde görev yapan memurlar ve görevleri yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 182-187; 1325, s. 229-232; 1330, s. 300-325).

Çizelge 4.9. Kazalarda Mal Kalemi Memurları (1895-1913)

1312/1894-95		
Gülanber	Abdulkerim Efendi	
Bazyan	Abdülmecid Efendi	
Şehripazar	Tevfik Efendi	
Merge	Abdullah Efendi	
1325/1907-08		
Bazyan	Tevfik Beg	
Ma'muretü'l-Hamidiye	Abdullah Efendi	Sandık Emini
	Mecid Efendi	Tahsildar
1330/1912-13		
Gülanber	Abdüssamed Efendi	Mal Müdürü
	Ahmed Efendi	Sandık Emini
	-	Tahsildar Memuru
Şehripazar	İzzet Efendi	Mal Müdürü
	Cemil Efendi	Muavini
	Reşid Efendi	Sandık Emini
	Ali Merdan Efendi	Tahsil Memuru
Ma'muretü'l-Hamidiye	Abdullah Efendi	Mal Müdürü
	-	Mavini
	-	Tahsil Memuru
	-	Müfredat Kâtibi
	-	Sandık Emini
Bazyan	Abdulhakim Efendi	Mal Müdürü
	Tahir Efendi	Sandık Emini
	Nuri Beg	Tahsildar Memuru

4.3.4. Nahiye Yönetimi

Nahiye; sözlük anlamı olarak cihet, taraf, bölge, divan, yön ve cemaat anlamlarına gelirken, idarî teşkilat içerisinde en küçük birim olan sınırlanmış bir bölge olarak tanımlanmıştır (Şahin, 2006, s. 306). Osmanlı taşra teşkilatının temel idarî birimini teşkil eden sancaklar, bir veya birkaç kazaya ayrılırdı. Kazalar ise bir alt birim olarak nahiyelerden meydana geliyordu. Nahiye kelimesi aynı zamanda coğrafi özelliklerin belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade eden idarî bir terim olarak da belli bir köyler ve mezralar grubunu anlatmak için kullanılırdı. Nahiyelerin çoğu zaman muayyen bir merkezi yoktur. 1871’de en az 500 erkek nüfusun yaşadığı köy ve çiftliklere nahiye adı verildi (Ünal, 2011b, s. 509-510).

Nahiyeler bir müdür tarafından idare edilmekteydi. Bu müdürü vali tayin eder ve dâhiliye nazırı bu tayini onaylardı. Müdürün o bölgenin yerli halkından olmasına özen gösterilirdi. Ayrıca bu kişinin en az yirmi beş yaşında ve okuma-yazması olan Osmanlı vatandaşlarından olması gerekliydi. Nahiye müdürünün görevleri; vergi toplamak, askerlikle ilgili hükümlerin uygulanmasında memurlara yardımcı olmak, devlet ile halk arasında aracılık yapmak ve nahiyenin sorunlarını çözmeye çalışmaktır. Nahiye müdürünün yanında yönetimde söz sahibi olan nahiye meclisi vardı. Nahiye müdürü bu meclisinin başkanlığını yapmaktaydı. Bu meclis, köylerin ihtiyar heyetleri tarafından gönderilen en fazla dört kişinin katılması ile teşkil olunurdu. Yılın belli zamanlarında toplanan bu mecliste nahiye ile ilgili meseleler görüşülürdü (Saydam, 2014, s. 137-138). Nahiyedeki kâtip, nahiye müdürüne yardım etmekteydi. Kâtip, resmi yazıların hazırlanması, nahiyenin sicil, gönderiler ve evraklarının tutulmasından sorumluydu. 1292/1875-96’de Süleymaniye Sancağı’na bağlı kazaların hiçbir nahiyesinde müdür dışında görevli mevcut değildi (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 100-104). Ancak 1308/1890-91’den itibaren kazalara bağlı tüm nahiyelerde müdürle birlikte kâtip de bulunmuştur (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 150-153).

Çizelge 4.10. Kazalarda Nahiye Müdürleri ve Katipleri (1875-1913)

1292/1875-76			
Kaza	Nahiye	Müdür	Kâtip
Süleymaniye	Zırgöz	Muhammed Beg	-
Gülanber	Kızılca	-	-
	Serucik	Davud Beg	-
Karadağ	Sengav	Ahmed Efendi	-
	Zengene	Kerim Ağa	-
Bazyan	KalaSivke	Mustafa Efendi	-
Merge	Surtaş	Mahmud Beg	-
	Pişder	Osman Ağa	-
Şehripazar	-	-	-
Caf Aşireti Kaymakamlığı	-	-	-
1308/1890-91			
Bazyan	KalaSivke	Aziz Ağa	Aziz Efendi
	Sengav	Emin Ağa[1]	Emin Efendi
Merge	Surtaş	Resul Beg	Mustafa Efendi
	Pişder	Osman Ağa	Seyyid Muhammed Efendi
Şehripazar	Mavet	Muhammed Ağa	Ahmed Efendi
Gülanber	Serucik	Ahmed Efendi	Ali Efendi
	Kızılca	Yusuf Efendi	Farac Efendi
1310/1892-93			
Süleymaniye	Karadag	Şeyh Maruf Efendi[2]	Abdullah Efendi
	Gavvara	Abdurrahman Ağa[3]	Said Efendi
	Şark-1 Serçınar	Tevfik Efendi[4]	Abdulgafur Efendi
	Garb-1 Serçınar	Fethullah Beg	Şeyh Abdullah Efendi

Gülanber	Kızılca	Abdulkerim Ağa	Farac Efendi
	Serucik	Ahmed Ağa	Muhammed Efendi
Bazyan	Sengav	Abdulkadir Ağa[5]	Muhammed Emin Efendi
	KalaSivke	Ziya Efendi[6]	Münhal
Merge	Surtaş	Fettah Beg	Mustafa Efendi
	Pişder	Süleyman Efendi[7]	Arif Efendi
Şehripazar	Mavet	Osman Efendi	Ahmed Efendi
1312/1894-95			
Süleymaniye	Karadağ	Şeyh Maruf Efendi	Abdullah Efendi
	Şark-1 Serçınar	Azmi Beg	Abdulgafur Efendi
	Garb-1 Serçınar	Muhammed Ağa	Şeyh Abdullah Efendi
	İlgavvara	Abdurrahman Ağa	Şekib Efendi
Merge	Pişder	Ali Ağa	Arif Efendi
	Surtaş	Fethullah Beg	Mustafa Efendi
Gülanber	Kızılca	Kerim Ağa[8]	Arif Efendi
	Serucik	Ahmed Ağa	Said Efendi
Bazyan	Sengav	Abdulkadir Ağa	Muhammed Emin Efendi
	KalaSivke	Said Ağa	Said Efendi
Şehripazar	Mavet	Abdulkerim Ağa	Ahmed Ağa
1325/1907-08			
Süleymaniye	Karadağ	Muhammed Mazhar Efendi	Ahmed Efendi
	İlgavvara	Abdulkadir Efendi	-
	Şark-1 Serçınar	Tevfik Ağa	Reşid Efendi[9]
	Garb-1 Serçınar	Abdurrahman Efendi	-
Gülanber	Kızılca	Sıdık Efendi	Muhammed Ali

			Efendi
	Serucik	Münhal[10]	Said Efendi
Bazyan	KalaSivke	Said Efendi	Seyyid Muhammed Efendi
	Sengav	Seyyid Abdulkadir Efendi	Maruf Ağa
Ma'muretü'l-Hamidiye	Merge	Resul Ağa	Muhammed Beg
Şehripazar	Mavet	Fethullah Beg	Tevfik Efendi
1330/1912-13			
Süleymaniye	İlgevvara	Tevfik Ağa	Salih Efendi
	Karadağ	Şeyh Muhammed Garip Efendi	Reşid Efendi
	Surdaş	Muhammed Ağa	Sabır Efendi
	Garb-1 Serçınar	Said Efendi	Şeyh Abdullah Efendi
	Şark-1 Serçınar	Şeyh Abdulkadir Efendi	Reşid Efendi
Gülanber	Kızılca	Hasan Efendi	Abdurrahman Efendi
	Serucik	Ahmed Beg	Said Efendi
Şehripazar	Mavet	Tevfik Efendi	Abdulkadir Efendi
Ma'muretü'l-Hamidiye	-	-	-
Bazyan	KalaSivke	Hüseyin Efendi	Muhammed Efendi
	Sengav	Abdulgafur Efendi	Said Efendi

4.3.5. Askerî Teşkilatı

4.3.5.1. Nizamiye Alayları

Nizamiye alayları, XIX. yüzyıldan itibaren askerî bir birlik olarak hizmet vermiştir. Alay, tabur ile liva arasında Asakir-i Mansure'nin kurulmasından sonra ordunun belli bir kısmı için askerî terim olarak kullanılmıştır. Her piyade sekiz bölük ve üç tabur; her süvari beş bölük; her topçuya dört top ve altı batarya düşecek şekilde alay teşkilatı meydana getirilmiştir. Alayın en büyük yetkilisi Miralay'dır. Ayrıca her alayda alay imamı, alay müftüsü, alay kanunu ve alay sancağı bulunmaktaydı

(Kazıcı, 1989, s. 347).

Süleymaniye Nizamiye ve Redifiye Alayları, Asakir-i Şahane'nin Altıncı Ordu-yu Hümayun'una (Irak ve Hicaz Ordusu) bağlı olup, merkezleri Bağdat Vilayeti idi. 1308/1890-91'de Süleymaniye Sancağı'nda 45. ve 46. alaylar yerleştirilmiştir. Bu alaylar ikişer taburdan meydana gelmekteydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 146-148).

Çizelge 4.11. Süleymaniye Sancağı 46. Alay Komutanları (1899-1908)

Yıl	Mirliva	Alay Kâtibi	Liva Erkân-ı Harbiye Mülhak
1317/1899-900	Yusuf Paşa	Abdullatif Efendi	-
1318/1900-01	Yusuf Paşa	Abdullatif Efendi	Yüzbaşı Muhammed Faik Efendi
1319/1901-02	Yusuf Paşa	Abdullatif Efendi	Yüzbaşı Azledilmiş
1321/1903-04	Yusuf Paşa	Abdullatif Efendi	Yüzbaşı Ali Efendi
1323/1905-06	Yusuf Paşa	Abdullatif Efendi	Yüzbaşı Azledilmiş
1324/1906-07	Yusuf Paşa	Abdullatif Efendi	Yüzbaşı Abdullah Efendi
1325/1907-08	Mustafa Paşa[1]	Azledilmiş	

4.3.5.2. Redif Alayları

II. Mahmud döneminde sancak merkezlerinde Redif-i Asakir-i Mansure veya Asakir-i Redife-i Mansure adı altında bir ordu kurulmuştur. Redif, kelime anlamı olarak sonradan gelen, arkadan gelen veya birinin ardından giden kimse demektir. Redif ordusunun kuruluş amacı; yeniçerilere destek ve yardımda bulunmak, halkı uzun süre mecburi hizmette tutmadan kendi bölgelerinde eğiterek iç güvenliği sağlamaktır. Yedek kuvvet olarak da kullanılan redif ordusu, savaş zamanlarında görevlendirilmiş ve haftada birkaç gün eğitim görmüşlerdir. Ayrıca devlet tarafından kendilerine giysi, silah, çanta ve askerî malzeme yardımında bulunulmuştur. Redif

askerlerine ayda beş kuruş maaş tahsis edilmiştir.

Redif Askerî Teşkilâtı, 8 Temmuz 1834'te Redif Kanunnamesi'nin çıkarılmasıyla uygulanmıştır. Kanunnameye göre her sancakta subaylarıyla birlikte bin dört yüzer kişilik dört bölüklü taburlar kurulacak, nüfusu yeterli olmayanlar civardakilerle birleştirilecekti (Özcan, 2007, s. 524). Bu yıldan itibaren vilayet ve sancaklarda redif birlikleri yerleştirilmeye başlanmıştır. Redif alayları birkaç taburdan oluşmaktaydı. Alaylardan sorumlu olan kişiler ise yerli halktandı (Özen, 2013, s. 129). Efrad-ı Redife denilen ve kura ile gönüllü bir şekilde seçilen alayın üyelerinin yaşları 23-32 arasındaydı (Özcan, 2007, s. 524). Süleymaniye kazasına bağlı Surtaş nahiyesinde % 60 oranında yaklaşık yüz elli efrad-ı redife kura yoluyla alaya alınmıştır (BOA, DH.MKT: 01659/00038).

1308/1890-91'de Bazyan kazasında; mülazım-ı sani, Merge kazasında; zabıta yüzbaşı, Şehripazar kazasında; zabıta mülazımı, Gülanber kazasında ise zabıta ve bir mülazım-ı sani, rütbeli redif personeli olarak görev yapmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 150-153).

1310/1892-93 tarihinde Süleymaniye 100. Redif Alayı dört taburdan oluşmakta ve her dört tabur da Süleymaniye'de konuşlandırılmıştır. Gülanber kazasında bir zabıta memuru, Bazyan'da bir yüzbaşı ve bir mülazım-ı sani, Merge'de bir yüzbaşı, Şehripazar de ise bir zabıta memuru görev yapmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 218-221). 1312/1894-95 yılında Süleymaniye 100. Redif Alayı Komutanlığı dört taburdan oluşmaktaydı. Aynı yıl sancağa bağlı Merge kazasında, mülazım rütbesinde bir zabıta memuru, Gülanber kazasında bir zabıta memuru, Bazyan kazasında yüzbaşı rütbesinde iki zabıta memuru; Şehripazar kazasında ise bir zabıta memuru görevdeydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 182-187). 1325/1907-08 yılında 91. Redif Alayı dört taburdan teşekküldü (Musul Vilayet Salnamesi, 1325, s. 188-189).

1317/1899-900 tarihli Bağdat Vilayet Salnamesi'ne göre Süleymaniye Sancağı 91. Redif Alayı; kumandan, kaymakam ve dört taburdan meydana gelmekteydi. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı'nda bulunan redif birlikleri komutanlarının isimleri ve görevleri yer almaktadır (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1317, s. 203; 1318, s. 274; 1319, s. 154; 1321, s. 134-135; 1323, s. 142; 1324, s. 139; 1325, s. 124).

Çizelge 4.12. Süleymaniye Sancağı Redif Alay ve Tabur Komutanları (1898-1899)

Yıl	Alay kumandanı	Kaymakam	Birinci Tabur	İkinci Tabur	Üçüncü Tabur	Dördüncü Tabur
131 7/18 99-9 00	Miralay Hayreddin Beg	Azil Olmuş	Binbaşı Abdullah Efendi	Binbaşı Azil Olmuş	Binbaşı Azil Olmuş	Binbaşı Azil Olmuş
131 8/19 00-0 1	Miralay Hayreddin Beg	-	Binbaşı Abdullah Efendi	Binbaşı Hasan Beg	Binbaşı Vehbi Efendi	Binbaşı Azil Olmuş
131 9/19 01-0 2	Miralay Hayreddin Beg	-	Binbaşı Azil Olmuş	Binbaşı Azil Olmuş	Binbaşı Vehbi Efendi	Binbaşı Azil Olmuş
132 1/19 03-0 4	Mirliva Hayreddin Beg	-	Binbaşı İzzet Efendi	Binbaşı Halil Efendi	Binbaşı Muhammed Efendi	Binbaşı Muhammed Emin Efendi
132 3/19 05-0 6	Azil Olmuş	-	Binbaşı Azil Olmuş	Binbaşı Halil Efendi	Binbaşı Azil Olmuş	Binbaşı Muhammed Emin Efendi
132 4/19 06-0 7	Mustafa Zeki Beg	-	Binbaşı Ali Rıza Efendi	Binbaşı Halil Efendi	Binbaşı İsmail Efendi	Binbaşı Muhammed Emin Efendi
132 5/19 07-0 8	Mustafa Zeki Beg	-	Binbaşı Ali Rıza Efendi	Binbaşı Halil Efendi	Binbaşı İsmail Efendi	Binbaşı Muhammed Emin Efendi

4.3.5.3. Zaptiye Teşkilatı

Zaptiye Teşkilatı, halkın güvenlik ve asayişinden sorumlu idi (Özen, 2013, s. 128). 14 Haziran 1869 tarihinde Asakir-i Zaptiyye Teşkilatı Nizamnamesi'nin yayımlanmasıyla ülke genelinde zaptiye teşkilatları düzenli bir şekilde kurulmaya

başlandı (Türkmen, 2020, s. 689-690). Nizamnameye göre; vilayetin her sancağında zaptiye alayları kurulacak ve her alay piyade ve süvari zaptiye askerlerinden oluşacaktı. Bu amaçla sancaklarda zaptiye taburları, kazalarda ise zaptiye bölükleri teşkil edildi (Özen, 2013, s. 129).

Süleymaniye Sancağı'nda da kurulan Zaptiye Teşkilatı'nın görevi güvenlik ve asayiş sağlayarak, yağma ve saldırı amacıyla Süleymaniye Sancağı'na giren İranlı aşiretleri sınır dışı etmekti. Zaptiye askerleri muhafız olarak çalışıp hırsızlara ve haydutlara karşı gelmekteydi. Ayrıca ticaret kervanlarını haydutlardan korumak için onlara eşlik de etmekteydiler.

1308 (1890-91) yılında Süleymaniye Sancağı'nın Zaptiye Dairesi, piyade ve süvarilerden meydana gelmekteydi. Sancakta; süvari zabıtası, tabur ağası, hesap emini, süvari yüzbaşı, mülazım, piyade mülazımı, mülazım-i sani ve piyade yüzbaşı görev yapmaktaydı. Ayrıca on üç zaptiye, elli süvari ve seksen piyade zabıtası da sancakta bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 149-150).

4.3.5.4. Jandarma Teşkilatı

1839 yılında Tanzimat döneminde Jandarma Teşkilatı, Umur-ı Zabtiyye adı altında örgütlendi (Özen, 2013, s. 128-129). Jandarma adı verilen bu zabıta memurları kara güvenliğinin sağlanmasından sorumluydu. Polisin bulunmadığı yerlerde ise jandarma polis görevi görmekteydi (Türkmen, 2020, s. 689). 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden hemen sonra jandarma teşkilatları tüm yurda yayılmıştır (Özen, 2013, s. 129). 16 Mart 1913'te yayımlanan nizamnameye göre, Dahiliye Nezareti'ne bağlı Jandarma Dairesi'nin adı Umum Jandarma Kumandanlığı olarak değiştirildi. 1913-1914 ve 1917 yıllarında Jandarma Teşkilatı'na yeni şubeler ilâve edildi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine ilk seyyar jandarma birlikleri kuruldu ve bu birliklere ülkeyi koruma görevi verildi (Türkmen, 2020, s. 689-690).

II. Meşrutiyet'in ilanından önce Süleymaniye Sancağı'nda Jandarma Teşkilatı kurulmuştur. Osmanlı arşiv belgelerine göre sancağın jandarma tabur komutanı olarak görev yapmış bazı kumandanları; Hayri Efendi, Kerft oğlu Mirza Ağa (BOA, BEO: 003215/241081) ve Yüzbaşı Fehmi Efendi'dir (BOA, ZB: 00621/00002).

4.3.5.5. Polis Dairesi

Osmanlı Devleti'nde Polis Teşkilatı 1845 yılında kurulmuştur. 16 Nisan

1880’de yayımlanan Jandarma Nizamnamesi’ne göre ülkenin her yerinde polis teşkilatları kurulacaktı (Özen, 2013, s. 128-129). Süleymaniye Sancağı’nda 1330/1912-13 yılından sonra Polis Dairesi kurulmuştur. Bu daire bir komiser ve beş polis memurundan meydana gelmekteydi. Polis Dairesi’nde Abdülkerim Efendi komiserlik görevinde bulunurken Abdülmecid Efendi, Abdulkadir Efendi, Muhammed Nuri Efendi, Ömer Fevzi Efendi ve Ferec Efendi polis memuru olarak görev yapmaktaydılar (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 292).

14 Rebiülevvel 1332 (10 Şubat 1914) tarihli Osmanlı arşiv belgesinde sancakta görevli polis memurlarının isimleri kaydedilmiştir. Belge, Musul valisi tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilmiştir (BOA, DH.EUM.MEM: 00043/00049) Belgede isimleri ve görevleri kayıtlı polis memurları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Çizelge 4.13. Sancakta Görevli Polis Memurları

Künye Sayısı	İsim	Bölük İsmi	Görev
3	Belli Değil	Münhal	Kaimli Komiser Muavini
20	Abdulkadir Efendi	Fettah Beg	Polis Memuru
38	Emin İzzet	Muhammed Efendi	
43	Emin İzzet	Abdulfettah Efendi	
44	Muhammed Kudüs Efendi	Hacı Kadir Ağa	
45	Muhammed Namık Efendi	Mahmud Ağa	
46	Tevfik Efendi	Emin Efendi	
47	Abdulkadir Efendi	Hızır Ağa	
48	Bekir sıdkı Efendi	Mahmud	

4.4. SANCAĞIN EĞİTİM VE ÖĞRETİM YAPISI

4.4.1. Medreseler

Arapça “ders” (dirâse) kökünden türeyen ism-i mekân olan medrese, öğrenme

yeri anlamına gelip, çoğulu medaristir (Pakalın, 1993, 2, s. 436). Ders yapılan mekanlara ilk devirlerde medrese denilmiştir. Peygamber döneminde Medine’de Kur’an-ı Kerim öğretiminin yapıldığı bir eve dârülkurrâ adı verilmiştir (Bozkurt, 2003, s. 323). Osmanlı döneminde ilk medrese Orhan Gazi’nin 1331’de kurduğu, İznik Orhaniyesi adını da taşıyan İznik Medresesi’dir (İpşirli, 2003, s. 327).

Başlangıçta medreseler câmi ile mescitlere bağlıydı ve bu iki farklı kurum arasındaki ilişkinin varlığı üzerinden dersler verilmekteydi. Câmi ve mescitler takva, namaz, zikir ve ibadet mekânları olmasının yanı sıra aynı zamanda çocukların eğitim ve öğretim gördüğü bir okul niteliği taşıyan yerlerdi. Dolayısıyla câmiler eğitim ve bilginin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır (Halaçoğlu, 1995, s. 137). Câmi ve mescitlerdeki öğrenci sayısının artması ibadetleri de etkilemiştir. Bu nedenle medreselerin ayrılarak iki ayrı kurum haline getirilmesine karar verilmiştir. Ancak medreselerin kurulmasına rağmen câmi ve mescitlerin medreseleri kapatılmamış ve faaliyetlerine devam etmişlerdir (Ünal, 2013, s. 118-129). Medreselerin ortaya çıkışının başlangıcında öğretilen konular sarf, nahiv, mantık, feraiz, kelam, belagat, fıkıh, hadis, tefsir, Kur’an tefsiri, fıkıh usulü, fıkıh kelamü’l-ilim ve ulumü’l-lisaniyeydi. Ayrıca medreselerde dinî ilimlerin yanı sıra müzik de okutulmaktaydı (Kılıç, 2019, s. 281; Halaçoğlu, 1995, s. 137; Saydam, 2014, s. 191).

Süleymaniye Sancağı’nda yer alan medreseler daha çok camiler ve mescitlerin içerisindeki bir bölümün tahsis edilmesiyle oluşturulmuşlardı. Cami veya mescitte öğrencilerin ders aldıkları odalar ile müderrislerin kaldıkları odalar bulunmaktaydı. Bu tipteki medreseler arasında Şeyh Abdurrahman Azbani Mescidi Medresesi ve Şeyh Yusuf Mescidi Medresesi örnek olarak verilebilir (el-Kızılci, 1938, s. 47). Süleymaniye Sancağı’na bağlı köylerde de bu tür medreseler bulunmaktaydı. Örneğin Serçınar nahiyesine bağlı Kuseulya köyü ve Bazyan kazasına bağlı Ağcalar köyündeki caminin inşa edilmesiyle beraber her birine birer medrese inşa edilmiştir (BOA, MF.İBT: 00418/00055; BOA, MF.MKT: 01173/00005; Bağdat Vilayet Salnamesi, 1318, s. 140,177).

Cami ve mescitlerin yanı sıra tekke, zaviye ve hangâh gibi tarikatlara ait yapılarda da eğitim faaliyetleri yürütülmüştür (Pakalın, 1993, 3, s. 445.). Buradaki dersler şeyh, seyyid veya tekke müderrisi tarafından verilmekteydi. Bu tür eğitim kurumları arasında Mevlâna Halit Hangâh Medresesi, Hacı Molla Ali Molla Osman Hangâh Medresesi ve Mahvi Hangâh Medresesi yer almaktadır (BOA, HH.THR: 01637/00040; el-Kızılci, 1938, s. 47-51). Gülanber kazasına bağlı Tevile, Beyare ve Pinçvin köylerinde de tekkeler mevcut idi. Burada yatılı bir şekilde eğitim gören

öğrencilerin yemek ve diğer giderleri tekke tarafından temin edilmiştir (BOA, BEO: 000401/030043).

Süleymaniye Sancağı'nda 1308/1890-91 ve 1310/1892-93 yılları arasında otuz medrese bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 149; 1310, s. 223). 1312/1894-95 ve 1325/1907-08 yıllarına ait salnameler incelendiğinde sancakta bulunan medrese sayısının artarak kırk dörde ulaştığı görülmektedir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 425; 1325, s. 226). 1330/1912-13'e gelindiğinde sancaktaki medrese sayısı dikkat çekici bir şekilde azalarak ikiye düşmüştür (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 300). Sancaktaki medrese sayısının azalmasının temel nedeni olarak modern tarzda eğitim veren Mekâtib-i Rüşdiyye gibi eğitim kurumlarının açılması gösterilebilir. Dolayısıyla halk çocuklarının örgün eğitimlerini tamamlama bilmeleri için mescit ve medreselere göndermek yerine devlet okullarına göndermişlerdir. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaşması ve Şeyh Mahmud Berzenci'nin isyanı nedeniyle de halk çocuklarını medrese veya mekteplere gönderemez olmuşlardır.

Sancak'taki medreselerin hiçbiri hükümet tarafından inşa edilmemiş, hepsi mir ve zengin şahıslar tarafından ya da halkın topladığı paralarla inşa edilerek idare edilmiştir. Söz gelimi Gülanber kazasına bağlı Ahmed Abad köyünde bulunan Şeyh Osman Efendizade Ahmed Şemsettin Efendi Tevileyi Medresesi (BOA, İ.DH: 01069/083888), 1797 yılında mîr-i mîrân Abdurrahman Paşa tarafından inşa edilen Abdurrahman Paşa Mescidi Medresesi (el-Karadağı, 2007a, s. 42) ve 1854 yılında Abdullah Paşa tarafından inşa edilen Kaniaskan Mescidi Eski Medresesi (Avaz, 2019, s. 53-54) gibi birçok medrese banilerinin adıyla tesmiye edilmişlerdir. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye merkez kazası ve bağlı kazalarda yer alan medreselerin isimleri ve banilerinin isimleri yer almaktadır (Maarif Salnamesi, 1321, s. 680-683).

Çizelge 4.14. Süleymaniye Sancağı ve Kazalarındaki Medreseler ve Bânileri

Liva	Kaza	Medresenin İsmi	Medresenin Banisi
Musul	Süleymaniye	Mevlâna Hanekası	Mahmud Paşa
		Başçavuş	Abdurrahman Ağa
		Molla Ali Hanekası	Molla Ali Nizami
		Şeyh Abdülkerim	Şeyh Abdülkerim Efendi
		Şeyh Maruf Karadağ	İane
		Tekiye	Hacı Beg
		Şeyh Abdullah Erbilli	Şeyh Abdullah
		Molla Azmur	Yerli Yardımı
		Hacı Mahmud	Hacı Mahmud
		Molla Osman Hanekası	Molla Osman bin Hacı İsmail
		Mahmud Sude	Molla Mahmud Sude
		Şeyh Yusuf	Molla Ali
		Molla Ali	Hacı Mahmud
		Zübeyde	Zübeyde
		Hacı Abdurrahman	Hacı Abdurrahman Beg
		Câmii Kebir	Abdurrahman Paşa
		Bin Tabak	Molla Osman
		Şeyh Kadir Gülani	Abdurrahman Paşa
		Molla Gedurun	Abdullah Paşa
		Şeyh Selam Câmii	Şeyh Abdüsselam
		Hacı Ağani	Hacı Ağani
		Mahmud Ağa	Mahmud Ağa
		Molla Ahmed Hazmi	Süleyman Paşa
		Nakip	Şeyh Ahmed Efendi

		Müftü	Abdurrahman Paşa
		Şeyh Abdurrahim	Süleyman Paşa
		Şeyh Muhammed Hal	Süleyman Paşa
		Hamza Ağa	Hamza Ağa
		Şeyh Ebubekir	Şeyh Abdurrahman bin Şeyh Ebubekir
		Câmîi	Mahmud bin Dar Ağa
		Hayatiye	Hacı Aziz Ağa
		Çavmar	Molla Muhammed Çavmar
		Şeyh Ahmed	Aziz
Süleymaniye	Ma'muretü'l-Hamidiye	Kani Çacvan	Faki Kadir
		Mollazadekan	Mecid Beg Salahiye
		Kani Zerdeşan	Hacı Muhammed ve Refikleri
		Cana	Muhammed Beg
		Beymun	Koca Yare
		Koca Muhammed	Koca Muhammed
		Mollazadekan	Mollazadeler
		Molla Gazal	Mollazadeler
		Dize Kalesi	Kaymakam Hüsnü Efendi
		Beşir	İane
		Molla Osman	İane
		Molla İbrahim	İane
		Şurat	İane
		Şeyh Muhammed	İane
		Şeyh Ali	İane
		Fattahiye	İane
		Surdaş	İane

	Gülanber	Muhammed Paşa	Muhammed Paşa ve Yunus Beg
		Şeyh Ömer	Şeyh Ömer Efendi
		Osman Paşa	Osman Paşa
		Mahmud	Mahmud

Medreseler vakıflar aracılığıyla idare edilmekteydi. Medreselerde görevli muallim, kapıcı, temizlikçi ve kütüphane memurlarının maaşları ile öğrencilere verilen burslar vakıflar tarafından karşılanmaktaydı (Kılıç, 2019, s. 330-331). Öğrencilerin barınma, yeme, içme, kıyafet (Ünal, 2013, s. 118-129) ve diğer masraflarının karşılanmasında Süleymaniye halkı da yardımcı olmaktaydı. Hatta halk tarafından yapılan gıda yardımları bazen o kadar çok artmıştır ki öğrenciler, kışlık zahireleri (bulgur ve yağlarını) baharın sonunda pazarda satmışlardır (Çurustani, 1984, s. 19).

4.4.1.1. Süleymaniye Kazası Medreseleri

Süleymaniye kazası ve köylerindeki medreseler iki kısma ayrılmaktadır. Medreselerin bir kısmı Musul Sancağı'na diğer bir kısmı ise Süleymaniye Sancağı'na bağlıydı. 1317-1319/1899-1902 yılları arasında Musul'a ait on altı medrese tespit edilmiştir. Tespit edilen medreselerin adı ve yeri belli olup öğrenci ve öğretmen sayısından bahsedilmemektedir. Bunların arasında Dirgezin'de Mevlâna Hangâh Medresesi, Serçimen'de Başçavuş ve Molla Ali Hangâh Medreseleri, Huvartike'de Şeyh Abdulkerim, Şeyh Abdürrahman'da Şeyh Maruf Karadağlı, Tekiye'de Tekiye Medresesi, Şeyh Abdal'da Şeyh Abdal, Meydan'da Azmur ve Hacı Abdurrahman Medreseleri, Serşekam'da Hacı Mahmurin, Mahmud Suda, Şeyh Yusuf ve Molla Ali, Haneka'da Molla Osman Hangâh Medresesi, Çuvarbag'da Zübeyde Han ve Kaniaskan'da ise Câmî Kebir Medresesi bulunmaktadır (Maarif Salnamesi, 1317, s. 1408; 1318, s. 1580; 1319, s. 912).

1321/1903-04 yılına ait Maarif Salnamesi'ne göre toplam yüz yirmi yedi öğrenci sayılı on altı medreseden bahsedilmektedir. Salnameye göre en fazla öğrenci sayısı on beş öğrenciyle Dirgezin'deki Mevlâna Hangâh Medresesi'nde bulunurken, en düşük öğrenci sayısı dört öğrenciyle Meydan'daki Molla Azmur Medresesi'nde bulunmaktaydı. Bu oranın tabloda gösterildiği gibi nüfusa ve sancağın büyüklüğüne kıyasla çok küçük olduğu ortadadır (Maarif Salnamesi, 1317, s. 1408; 1318, s. 1580; 1319, s. 912; 1321, s. 680-681).

Çizelge 4.15. Musul Livası'na Bağlı Süleymaniye Kazasında Bulunan Medreseler

Liva	Kaza	Medrese İsmi	Yer	Öğrenci Sayısı
Musul	Süleymaniye	Mevlâna Hanekası	Dirgezin	15
		Başçavuş	Serçimen	9
		Molla Ali Hanekası	Serçimen	5
		Şeyh Abdülkerim	Tekiye	7
		Şeyh Maruf Karadağ	Şeyh Abdurrahman	8
		Tekiye	Tekiye	6
		Şeyh Abdullah Erbilli	Şeyh Abdullah	14
		Molla Azmur	Meydan	4
		Hacı Mahmud	Serşekam	5
		Molla Osman Hanekası	Haneka	11
		Mahmud Sude	Serşekam	9
		Şeyh Yusuf	Serşekam	8
		Molla Ali	Serşekam	5
		Zübeyde	Çuvarbağ	7
		Hacı Abdurrahman	Meydan	8
		Câmii Kebir	Kani İskan	6
Toplam		16		127

1317/1899-900 yılı Maarif Salnamesi'ne göre Süleymaniye Livası'nda on altı medrese bulunmaktaydı. Bu medreselerden Bin Tabak'ta Bin Tabak ve Molla Ahmed Hermeni adında iki medrese, Kani İskan'da Molla Gedurun, Şeyh Selam'da Şeyh Selam Câmî Medresesi, Kevsere'de Hacı Ağani, Saray'da Mahmud Ağa, Nakip'de Nakip, Seyyid Hasan'da Müftü, Şeyh Muhammed'de Şeyh Abdurrahim Berzenci, Haneka'da Şeyh Muhammed Hal, Şeyh Maruf'ta Hamza Ağa, Serçimen'de Şeyh Ebubekir ve Dar Ağa Câmîi adında iki medrese, Muhammed Salih Bey'de Hayatiye, Saray Caddesi'nde Çavmar ve Kaniş'te Şeyh Kadir Gölani Medresesi yer almaktaydı (Maarif Salnamesi, 1317, s. 1410.). Fakat

1318-1319/1900-1902 yıllarında Maarif Salnamesi'nde adları geçen bu medreselerle birlikte Göze'de bulunan Şeyh Ahmed Aleki'nin Medresesi de kaydedilmiş ve böylece medrese sayısı on yediye çıkmıştır (Maarif Salnamesi, 1318, s. 1582; 1319, s. 912). Dönemin Maarif Salnamelerinde medresenin adı ve yerinin yanı sıra müderrisinin adı ve öğrenci sayılarına da yer verilmiştir. On yedi medresenin hiçbirinde toplam öğrenci sayısı ona ulaşmamıştır. Bin Tabak, Nakip, Şeyh Abdurrahim ve Şeyh Muhammed Hal medreselerinde yedişer öğrenci eğitim almakta iken Molla Gedurun, Molla Ahmed Hazmı, Müftü, Şeyh Ebubekir ve Câmi medreselerinde üçer öğrenci eğitim görmekteydi. Tabloda görüldüğü üzere on yedi medresenin toplam öğrenci sayısı yetmiş yedidir (Maarif Salnamesi, 1317, s. 1410; 1318, s. 1582; 1319, s. 912-914; 1321, s. 681-682).



Çizelge 4.16. Süleymaniye Sancağı'na Bağlı Süleymaniye Kazasında Bulunan Medreseler

Liva	Kaza	Yer	Medrese İsmi	Öğrenci Sayısı
Süleymaniye	Süleymaniye	Bin Tabak	Bin Tabak	6
		Şeyh Kadir Gölani	Kamış	7
		Molla Gedurun	Kani İskan	3
		Câmii Şeyh Selam	Şeyh Selam	5
		Hacı Ağani	Kevsere	6
		Mahmud Ağa	Saray	5
		Molla Ahmed Hazmi	Bin Tabak	3
		Nakip	Nakip	7
		Müftü	Seyyid Hüseyin	3
		Şeyh Abdurrahim	Şeyh Muhammed	7
		Şeyh Muhammed Hal	Haneka	7
		Hamza Ağa	Şeyh Maruf	6
		Şeyh Ebubekir	Serçimen	3
		Câmii	Serçimen	3
		Hayatiye	Muhammed Salih	6
		Çavmar	Saray	6
		Şeyh Ahmed	Göze	4
Toplam		17	77	

Yukarıdaki tablolardaki veriler karşılaştırıldığında, 1321/1903-04 yılında Musul'da medrese sayısı on altı, öğrenci sayısı yüz yirmi yedidir. Aynı yıl Süleymaniye'de medrese sayısı on yedi, öğrenci sayısı ise yetmiş yedidir. Buna göre her iki livada toplam otuz üç medrese bulunmakta ve bu medreselerde iki yüz dört öğrenci eğitim görmektedir. Musul'a ait medreselerin sayısı daha az iken öğrenci

sayısı daha fazladır. Buna karşılık Süleymaniye'ye ait medreselerin sayısı artarken öğrenci sayısı daha azdır. Öte yandan Süleymaniye Sancağı'na ait Süleymaniye kazasındaki medreseler nedeni belirtilmeden, biri Musul Livası'na, diğeri ise Süleymaniye Livası'na ait olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Tablo (54)'te açıklandığı gibi, bu idarî ayırım hakkında idarî açıdan Musul Livası'na ait olan bu medreselerin liva tarafından yönetildiğini, Süleymaniye Livası'na ait olanların ise bu liva tarafından yönetildiği ifade edilebilir.

Çizelge 4.17. 1321/1903-04 Yıllarındaki Medrese ve Öğrenci Sayıları

Liva	Kaza	Medrese Sayısı	Öğrenci Sayısı
Musul	Süleymaniye	16	127
Süleymaniye	Süleymaniye	17	77
Toplam		33	204

Musul Vilayet Salnamesi ve Osmanlı Maarif Salnamesi'ne göre sancakta otuz üç adet medrese olduğu kaydedilirken, Arap kaynakları bu sayının otuz dokuz olduğunu belirtmişlerdir. Tabloda Arap kaynaklarına göre Süleymaniye Sancağı'nda yer alan medreseler ve bulundukları mahalleler yer almaktadır.

Çizelge 4.18. Arap Kaynaklarına Göre Süleymaniye Sancağı'ndaki Medreseler

Medrese İsmi	Bulunduğu Mahalle
Şeyh Hasan[1]	Malkandi
Malkandi[2]	
Hacı Ağan (Ahmed)	
Molla Emin	
Bin Tabak	
Nakip	
Hacı Şeyh Emin El-Hal	Goyje
Şeyh Muhammed Berzenci[3]	
Abdurrahman Paşa (Seyyid Hasan Müftü) [4]	
Hamza Ağa	
Abdurrahman Paşa (Şeyh Abdurrahman Şeyh Ebubekir) [5]	
Aziz Ağa	
Müftü	
Hacı Abdulaziz Hayat	Kani İskan
Kani İskan	
Şeyh Selam	
Bin Tabak	
Kamişan	
Câmii Kebir	Dergezin
Hacı Beg	
Şeyh Abdulkadir oğlu Şeyh Abdülkerim	
Hacı Şeyh Abdurrahman Karadağ	
Molla Mahmud Hacı Ali[6]	
Başçavuş	
Şeyh Abdullah Erbilli[7]	
Şeyh Abdurrahman Azbani	

Şeyh Yusuf	
Mevlâna Halid Hanekası[8]	
Hacı Şeyh Emin Karadağ[9]	
Mahvi Hanekası[10]	Serşekam
Hacı Abdurrahman Beg	
Hacı Mahmud Reş[11]	
Hacı Molla Ali Molla Osman	
Hacı Molla Abdurrahman Kani Kave	
Molla Hüseyin	
Molla Abdurrahman Resul Ağa	
Molla Abdulgafur[12]	
Molla Abdullah Reş	1277 (1860-61) vardır
Molla İbrahim	1. 03-1804) vardır[13]

4.4.1.2. Ma'muretü'l-Hamidiye Kazası Medreseleri

1317-1319/1899-1902 yılları arasına ait Maarif Salnamelerine göre Ma'muretü'l-Hamidiye kazasının köylerinde Kani Çavan, Mollazadeler, Merge köyünde Kani Zerdeşan ve Cana, Beymun köyünde Beymun Medresesi, Kani Tu köyünde Koca Muhammed, Kanav köyünde Mollazadeler ve Molla Ğazani, Dize Kalesi köyünde Dize Kalesi, Beşiriye köyünde Beşir, Mersuliye köyünde Molla Osman, Biklas köyünde Molla İbrahim, Şurat köyünde Şurat, Tımar köyünde Şeyh Muhammed, Serkav köyünde Şeyh Ali, Abdalan köyünde Fetahiyye ve Surdaş köyünde Surdaş Medresesi olmak üzere on yedi medrese mevcuttu (Maarif Salnamesi, 1317, s. 1410-1412; 1318, s. 1582-1584; 1319, s. 914; 1321, s. 682-683).

Çizelge 4.19. Ma'muretü'l-Hamidiye Kazasındaki Medrese ve Öğrenci Sayıları

Medrese İsmi	Bulunduğu Yer	Öğrenci Sayısı
Kani Çavan	Merg Karyesi	9
Mollazadeler		8
Kani Zerdeşan		4
Cana		4
Beymun	Beymun	5
Koça Muhammed	Kani Tu	10
Mollazadeler	Kanav	17
Molla Ğazani		0
Dize Kalesi	Dize Kalesi	11
Beşir	Beşiriye	10
Molla Osman	Mersuliye	13
Molla İbrahim	Biklas	11
Şurat	Şurat Karyesi	7
Şeyh Muhammed	Tımar Karyesi	7
Şeyh Ali	Serkav	11
Fattahiyye	Abdalan	15
Surdaş	Surdaş	20
Toplam	17	162

4.4.1.3. Gülanber Kazası Medreseleri

Kazanın en meşhur medresesi Gülanber Camii'nin içerisinde bulunan Gülanber Medresesi'dir. Câmî ve medrese, Gülanber kazasının en eski câmîi ve medresesi konumundaydı. 5 Şevval 1283 (10 Şubat 1867) tarihinde Ahmed Efendi müderris olarak medresede görev yapmaktaydı (BOA, MVL: 00522/00089). Musul Vilayeti'nin 1312/1894-95 yılı salnamesine göre kazada ismi belirtilmeyen birkaç medrese bulunmaktaydı. 1330/1912-13 yıllarına ait salnamede ise kazada bulunan medrese sayısı bir olarak kaydedilmiştir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 331; 1330, s. 312).

Gülenber kazasına bağlı köylerde yer alan medreseler; Ahmed Abad köyünde bulunan Şeyh Osman Efendizade Ahmed Şemsettin Efendi Tevileyi Medresesi (BOA, İ.DH: 01069/083888), Elice köyünde Muhammed Paşa Medresesi, Beyare köyünde Şeyh Ömer, Pinçvin köyünde Osman Paşa, Nar Kisacar köyünde ise Molla Mahmud Medresesi olmak üzere toplamda beş adet medrese bulunmaktaydı (Maarif Salnamesi, 1317, s. 1412; 1318, s. 1584; 1319, s. 914). Tabloda görüldüğü üzere öğrenci sayısının en az olduğu medrese dört öğrenciyle Osman Paşa Medresesi, en fazla olduğu ise on yedi öğrenciyle Muhammed Paşa Medresesi'dir. Kazaya bağlı köylerdeki medreselerde toplamda otuz dokuz öğrenci eğitim görmekteydi (Maarif Salnamesi, 1317, s. 1412; 1318, s. 1584; 1319, s. 914; 1321, s. 683).

Çizelge 4.20. Gülenber Kazasında Medrese ve Öğrenci Sayıları

Medrese İsmi	Bulunduğu Yer	Öğrenci Sayısı
Muhammed Paşa	Elice Karyesi	17
Şeyh Ömer	Beyare Karyesi	7
Osman Paşa	Pinçvin Karyesi	4
Molla Mahmud	Nar Kisacar Karyesi	11
Toplam	4	39

4.4.2. Medrese-i Seyyare

Medrese-i Seyyare iki farklı kelimenin birleşmesinden oluşmuştur. Medrese, eğitimin verildiği yer, seyyare ise dönmek, gezmek ve dolaşmak anlamlarına gelmektedir. Yani tek bir yere sabitlenmez, sürekli yer değiştirme halindedir (Şemseddin Sami, 1317, s. 753).

Bilim düzeyini yükseltmek ve âlim sayısını artırmak, ilmi ve okuryazarlığı yaymak, geçim kaynakları ve kültürleri nedeniyle göçe mecbur kalan göçebe aşiretleri ve onların çocuklarını eğitim ve okullardan mahrum bırakmamak amacıyla bu medreselerin faaliyetleri âlimler ve öğrenciler tarafından yürütülmüştür. Kış ve yaz aylarında göçebe aşiretler gibi âlimler ve öğrenciler aşiretlerin içinde dolaşarak bu aşiretlerin çocuklarına dersler veriyorlardı. Medrese öğretmenler, öğrenciler, okul malzemeleri ve çadırlarla donatılmıştı. Hem eğitimlerin tamamlandığı hem de göçebe aşiretlerin çocuklarına ders verilen bu tür medreseler okuma yazma ve dinî

bilgilerin yayılmasına yardımcı olmaktadır (el-Kızılci, 1938, s. 6).

el-Azzavi; bu medreselerin Bilbas aşireti ve diğer aşiretler içinde dolaştığını ifade etmiştir (el-Azzavi, 2000, s. 219). Bu şekilde ilim ve bilgiyi yaymakla meşgul olanlara da ücret ödenmekteydi. Örneğin, Babani hanedanlarından Molla Reşit Efendi bu şekilde dolaşarak öğrencilere ders vermekteydi. Dolayısıyla işini sürdürmek ve teşvik etmek amacıyla 14 Recep 1311 (21 Ocak 1894) tarihinde kendisine makul bir maaş ödenmesine karar verilmiştir (BOA, DH.MKT: 00198/00017).

4.4.3. Mektepler

4.4.3.1. İptidai Mektebi

Okul anlamına gelen mektep, Osmanlı döneminde çocukların temel ve resmi eğitim yeri olarak kabul edilmiştir. XVIII. yüzyılda Batı tarzında mektepler açılmış, Sultan Abdulaziz döneminde ise eğitim ve öğretim daha da organize edilip 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kabul edilmiştir. Bu nizamname eğitimi kanun ve kurallarla yeniden düzenleyerek güvenilir bir sistem haline getirmiştir. Nizamname ile eğitim-öğretim süreci aşağıdaki aşamalara dönüştürülmüştür. Bunlar:

- Sıbyan Mektebi (Hazırlık)
- Rüşdiye (İlkokul)
- İdadiye (Ortaokul)
- Sultaniye (Lise)
- Darülfünun (Üniversite) (Ünal, 2013, s. 132-133).

Süleymaniye Sancağı'nda Sıbyan Mektebi ve İptidai Mektebi hakkında ilk dönemlerde herhangi bir bilgi bulunmaması, bu mekteplerin yerini dinî medreselerin doldurduğu anlamına gelmektedir. Her ne kadar mekteplerin isimleri belirtilmese de Süleymaniye'de ilk İptidai Mektebi 1316/1898-99 yılında kurulmuştur (Maarif Salnamesi, 1321, s. 687). 1330/1912-13 yılı Musul Vilayet Salnamesi'ne göre sancakta beş mektep mevcuttur (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 300). Bu dönemde Birinci İptidai Mektebi'nde kırk beş öğrenci ve İkinci İptidai Mektebi'nde ise otuz yedi öğrenci eğitim almaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 294).

1914 yılında Süleymaniye'deki iki İptidai Mektebi'nde toplam seksen, Şehripazar'da altmış ve Ma'muretü'l-Hamidiye'de otuz öğrenci eğitim almaktaydı (el-Hilali, 1959, s. 179).

Mekteplerde okuma, yazma, gramer, Kur'an, hadis, şiir ve matematik gibi derslerin yanı sıra öğrencilerin zekâ ve bilgelik düzeylerine ve yeteneklerine göre dersler de verilmekteydi (Bozkurt, 2004, s. 6).

Süleymaniye Birinci İptidai Mektebi'nde 1326-1327/1908-09 eğitim-öğretim yılında yapılan bir sınavda hangi derslerin okutulduğu hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre birinci sınıfta eğitim gören on dokuz öğrenciye, Kur'an-ı Kerim, tecvit, ilmihal, ahlak ve hat dersleri okutulmaktaydı (BOA, MF.İBT: 000243/00027). 1327-1328/1909-10 eğitim-öğretim yılında ise doksandokuz öğrenci eğitim almakta olup, bunlara Kur'an-ı Kerim, ecza-i şerif, ilmihal, imla, hesap ve hat dersleri verilmiştir (BOA, MF.İBT: 00353/00006).

1908 ve 1909 yıllarında mektepte verilen dersler karşılaştırıldığında, 1908'de Kur'an-ı Kerim, tecvit, ilmihal, ahlak ve hat okutulmakta iken 1909'da bu derslere ilaveten imla ve hesap dersleri de programa eklenmiştir. Ahlak dersi ise bu yılda ders programında bulunmamaktadır. Bu durum verilen derslerin Maarif-i Umumiye Nezareti'nin belirlediği derslere göre değil de muallim sayısına ve mevcut muallimlerin uzmanlığına göre verildiğini göstermektedir. Mektebin ikinci sınıfında ise Kur'an-ı Kerim, ilmihal, coğrafya, Osmanlı tarihi, hesap, imla, malumat-ı sıhhiye ve fenniye, malumat-ı fikriye ve ahlakiye, sarf ve nahvi Türkî dersleri verilmekteydi (BOA, MF.İBT: 00440/00082).

Gayrimüslimlerin eğitimine gelince, 1864-1865'te Paris'teki Uluslararası Yahudi Birliği'nin yardımıyla Bağdat'ta el-Alyans Mektebi kurulmuştur. Daha sonra Necef, Kerbela, Kazımiye, Bağdat, Musul, Erbil, Süleymaniye ve Kerkük'te dinî nitelikli mektepler açılmıştır (Habib, 2013, s. 196). Süleymaniye'de 1321/1903-04'te Keldani Mektebi ve 1819-20 yılında açılmış olan bir Musevi İlkokulu bulunmaktaydı. Aşağıdaki tabloda gayrimüslimlere ait mekteplerdeki öğrenci sayıları yer almaktadır (Maarif Salnamesi, 1321, s. 684).

Çizelge 4.21. Gayrimüslim Mektepleri 1321/1903-04

Mektep İsmi	Cemaat	Mektep Derecesi	Öğrenci Sayısı		Kuruluşu
			Erkek	Kadın	
Keldani	Keldani	İptidai	30	0	
Musevi	Musevi	İptidai	25	0	1325/1907-08

4.4.3.2. Rüşdiye Mektebi (Mülkiye)

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde modern mektepler açılmış ve diğer medreselerden farklı olarak bu mektepler hükümet tarafından yönetilmiştir. Bunlar arasında 1838 yılında Meclis-i Umur-ı Nafia ve Meclis-i Ahkam-ı Adliye tarafından açılmasına karar verilen ve askerî mekteplere üst düzey öğrenciler ile dairelere iyi memurlar yetiştirmeyi amaçlayan Rüşdiye Mektebi yer almaktaydı (Koçer, 1974, s. 40.). Günümüz ortaokul seviyesindeki Rüşdiye Mektepleri 1847 yılında yayımlanan Nizamname-i Osmaniye düzenlemesiyle açılmıştır. Sıbyan Mekteplerinin devamı niteliğindeki Rüşdiye Mekteplerinde eğitim süresi dört yıl idi (Saydam, 2014, s. 466-467). 1867 yılına kadar bu mekteplerde sadece Müslümanlar eğitim alabilmekteydi. Ancak bu yıldan sonra Türkçe sınavını geçmeleri şartıyla mekteplerde gayrimüslimler de kabul edilerek eğitim görmeye başladılar (Ünal, 2015, s. 2).

Süleymaniye Sancağı'nın merkezi idareye uzak olması, rüşdiye ve mülkiye mekteplerin geç açılmasına neden olmuştur (Habib, 2013, s. 261). Mektebin ne zaman açıldığı belli olmamakla birlikte döneme ait gazetede Süleymaniye Rüşdiye Mektebi 1870 yılında aktif bir şekilde eğitim vermekteydi (Zevra Gazetesi, 1291, 463, s. 925). 1292/1875-76 yılı Bağdat Vilayet Salnamesi'ne göre de sancakta Rüşdiye Mektebi mevcuttur (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 99). 1330/1912-13'te geldiğinde kazadaki Rüşdiye Mekteplerinin sayısı ikiye ulaşmıştır (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 300).

Rüşdiye Mektebi'nin sınavları mutasarrıf ve liva memurlarının katılımıyla gerçekleştirildi. Sınavı geçip sertifikayı alan öğrenci, Altıncı Ordu-yu Hümayun Bağdat Mektebi İdadisi'nde öğrenimine devam edebilmekteydi (Zevra Gazetesi, 1291, 463, s. 925). Devlet, Süleymaniye Rüşdiye Mektebi'nde verilen eğitimden

memnuniyet duyarak iyi hizmetlerinden dolayı takdir etmiştir (BOA, MF.İBT: 00013/000047). Aşağıdaki tabloda yıllara göre Süleymaniye Rüşdiye Mektebi'ndeki öğrenci sayıları yer almaktadır. Öğrenci sayılarında farklılıkların olmasının temel nedeni bölgede mevcut olan siyasî, ekonomik ve sosyal istikrarsızlıktır.

Çizelge 4.22. Süleymaniye Rüşdiye Mektebi

Yıl	1288/ 1871-7 2	1291/ 1874-7 5	1292/ 1875- 76	1308/ 1890- 91	1310/ 1892- 93	1312/ 1894- 95	1316/ 1898- 99	1317/ 1899- 900	1318/ 1900- 01
Öğrenci Sayısı	91	58	60-77	103	103	109	21	30	30

Süleymaniye merkez kazası dışında Gülanber ve Merge kazalarının büyüklüğünden dolayı 28 Şaban 1305 (10 Mayıs 1888) tarihinde her birinde Rüşdiye Mektebi açılmıştır (BOA, MF.MKT: 00110/00041). 21 Rebiülahir 1330 (9 Nisan 1912) tarihli belgede Gülanber kazasında Rüşdiye Mektebi'nin açılması talep edilmiştir. Ancak 1888 yılında bu mektep açılmamış ya da daha sonra kapatılmıştır (BOA, MF.İBT: 00366/00086).

4.4.3.3. İdadiye Mektebi

Sözlükte “bir şeyi hazırlamaya özgü yer” manasına gelen İdâdî (i'dâdî) kelimesi, Tanzimat döneminin ilk yıllarına kadar Batı üslubunda açılan mekteplerin hazırlık sınıfları için kullanılmış bir terimdir. 1847 yılından itibaren faaliyete geçen Rüşdiye Mektepleri öğrenci hazırlamaya ayrılan Sıbyan Mekteplerine de İdâdî denilmiştir. Bu dönemde mevcut olan Lise dengi olarak açılan İdâdîler, askerî ve mülkî (sivil) yüksek okullara öğrenci yetiştirmek amacıyla faaliyetleri açısından iki bölüme ayrılabilir. Önce Rüşdiyeler açılmış, daha sonra Rüşdiye'nin yukarısında ve Sultaniye'nin aşağısında İdâdîye adı verilen mekteplerin açılması uygun görülmüştür. Ayrıca Müslüman ve gayrimüslimlerin bir çatı altında birlikte eğitim görmeleri gerekli görülmüştür. Bunların masrafları vilayet maarif meclisi sandığı tarafından ödenmekteydi. Ancak maddî imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu yüzünden ertelenmiştir. Böylece İstanbul'da ilk İdâdî 1874 yılında Dârülmualimîn-i Âliye içinde hizmete girmiştir. Her İdâdî'de Dârülmualimîn-i Âliye'nin mezunu olan altı öğretmenin oluşturduğu öğretmen grubu görev yapmaları için İstanbul'a atanmıştır. Başlangıçta Rüşdiyeler'den mezun öğrencileri alan ve öğretim süresi üç

yıl şeklinde olan bu kurum, 1888 yılında öğretim süresinin dört yıla çıkarılması ile İdâdîler'in köy ve kasabalarda da açılmasına karar verilmiştir (Öztürk, 2000, s. 464-465).

1888 yılında, kasaba ve köylerde İdâdîler'in açılması kararı alındıktan sonra, Süleymaniye Sancağı'nda da buna yönelik çabalar başlamıştır. Maarif Nezareti'nin 17 Cemaziyelahir 1305 (1 Mart 1888) tarihli yazısında, Süleymaniye Sancağı'nda İdâdîler'in açılmadığını ve açılması konusunda da herhangi bir girişimde bulunulmadığını ve nezaretin de bu konuyu sorunlu olarak değerlendirdiği belirtilmiştir (BOA, MF.MKT: 00099/00043). 1895 yılında Musul'daki Rüşdiye Mektepleri, Mülkî İdâdî Medreselere dönüştürülmüştür. Ancak Rüşdiye Mekteplerinin sınıfları orada kalmıştır. Bu arada Kerkük ve Süleymaniye'de bulunan Rüşdiye Mektepleri 1908 yılına kadar devam etmiş ve o yıldan itibaren Musul'daki gibi İdâdî Medreselere dönüştürülmüştür (el-Hilali, 1959, s. 180-181).

Süleymaniye İdâdî Mektebindeki öğrenci sayısı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. 1330/1912-13'te yılında öğrenci sayısı otuz dört (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 293-294), 1914 yılında da öğrenci sayısı yüz altmış üç olarak kaydedilmiştir (el-Hilali, 1959, s. 180-181).

4.4.3.4. Mekteb-i Rüşdiye Askerîyesi

Osmanlı Devleti'nin eğitim sisteminde Askerî İdâdîler'de eğitim alınması için, Askerî Rüşdiye'nin tamamlanmasını gerekiyordu. Askerî Rüşdiyeler ise Tanzimat döneminde faaliyete geçmiş ve 1875 yılında Sultan Abdulaziz tarafından dokuz adet Askerî Rüşdiye açılmıştır. Böylece askerî eğitim 1. Rüşdiye (İptidai), 2. İdâdîyye (Orta), 3. Harbiyye (Lise) ve 4. Erkân-ı Harbiyye (Yüksek) olmak üzere dört aşama haline getirilmiştir (Ünal, 2015, s. 90). 1892 yılında mekteplerle ilgili kapsamlı bir program yayınlanmıştır. Bu programın talimatlarına göre vilayet merkezinin İdâdîleri'nde yedi sınıf ve sancakta beş sınıf bulunuyordu. 1895 yılında şehir ve kasabalarının Rüşdiye ile İptidailerin süresi üç yıla düşürülmüş, köy İptidai Mekteplerinin süresi ise dört yıl olarak belirlenmiştir. Hatta İptidai, Rüşdiye ve İdâdî Mekteplerinde okutulan kitaplar bile Maarif Nezareti tarafından seçilip belirlenmiştir (Ünal, 2015, s. 3-4). Bunun yanı sıra Mülkiye İdâdîsi'nden mezun öğrenciler, askerî okullarda eğitimlerine devam edebilmiştir (Öztürk, 2000, s. 465).

Arap kaynaklarına göre Süleymaniye'deki Askerî Rüşdiye Mektebi 1870 yılında Vali Mithat Paşa döneminde kurulmuştur. Öğrenciler, İptidai Mektebi'nde

eğitimlerini tamamladıktan sonra burada eğitime devam etmekteydiler. Osmanlı Devleti, Süleymaniye'deki öğrencilerin eğitimlerine bu mektepte, Bağdat Askerî İdâdî Mektebi'nde ve ardından da İstanbul Harbiye Mektebi'nde devam etmelerini istemiştir. Bu amaçla Süleymaniye'den çok sayıda öğrenci İstanbul'a gitmiştir (el-Hilali, 1959, s. 162-219). 2 Rebiülevvel 1311 (13 Eylül 1893) tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre Süleymaniye Sancağı'nda bir Askerî Rüşdiye Mektebi'nin açılmasına karar verilmiştir (BOA, Y.MTV: 00083/00001). 1312/1894-95'ten 1325/1907-08'e kadar geçen zaman zarfında Süleymaniye'de sadece bir Askerî Rüşdiye Mektebi bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 426; 1325, s. 228). Bu mektebin öğrenci sayısı 1312/1894-95 yılında yüz otuz iki, 1330/1912-13 yılında ise yüz otuz sekizdir (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 181; 1330, s. 294).

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren ileriye doğru adımlar atmış ve XVI. yüzyılda bilimsel kurumlarda değişiklik ve reformlar yapmıştır. Yönetim sisteminin eksikliklerini gözden geçirmek için sürekli emirler çıkartarak ıslahat yapmaya karar vermiştir. Eğitim açısından öğretmenlerin seviyesini yükseltmeye, medreselerdeki ders sayısını arttırmaya ve öğrenci sayısı yükseltmeye çalışılmıştır (Kılıç, 2019, s. 312). Ancak Süleymaniye toplumu bir aşiret toplumu olduğundan bu gelişmeler zor olmuştur. Bu nedenle Süleymaniye halkı çocuklarını Rüşdiye, Mülkiye ve İdâdîye gibi sivil nitelikli mekteplere göndermemekteydiler. Fakat, Askerî Rüşdiye Mekteplerine halkın rağbeti daha fazla olmuştur. Öğrenciler Askerî Rüşdiye'ye girebilmek için çoğu zaman Mülki Rüşdiye Mektebi'nden ayrılmışlardır. Söz gelimi, Ağustos ayında Mülki Rüşdiye Mektebi'ni bırakan yirmi bir öğrenci, Eylül 1895 yılında Askerî Rüşdiye'de kabul almışlardır (BOA, MF.İBT: 00162/000001).

Öğrenci sayısının az olması mektep sayısını dolaylı olarak etkilemiş, öğrenci azlığından dolayı mektep sayısının artırılmasına gerek görülmemiştir. Bina eksikliği de mektep sayısının azlığının doğrudan nedenlerinden biriydi. Bu sorunu çözmek için hükümet hane satın almış veya kiralamıştır. Ancak her iki durumda da paraya ihtiyaç vardı. Bu tutarın sağlanmaması ve kiranın ödenmemesi durumunda, hane sahibi hanesinin boşaltılmasını talep etmekteydi. Bu durum Askerî Rüşdiye Mektebi'nin kapatılma riskiyle karşı karşıya geldiğini göstermektedir (BOA, Y.MTV: 00087/00157).

Osmanlı Devleti'nin her bölgesinde Askerî Rüşdiye Mektebi'nin eğitim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir. Bu üç yıl içerisinde müsellesat, cebir, hendese, hıfzıssıhha, coğrafya, tarih, Arabî, Fârisî, Fransızca, İngilizce, ulûm-i dîniyye, hüsnü hat, resim ve jimnastik gibi dersler okutulmaktaydı. Öte yandan bu mektebin

müderisleri çoğunlukla Türk subayları, özellikle de askerî bilimlerle ilgili konuları öğreten uzman kişilerdi. Hat müderislerinin çoğunluğu ise Iraklıydı. Mektep öğrencilerinin masrafları devlet tarafından karşılanmaktaydı. Öğrenciler, mezun olduktan sonra masrafları kendilerine ait olmak üzere, İstanbul'a Harbiye Medreseleri'nde okumak üzere gönderilmekteydiler (el-Hilali, 1959, s. 164).

Süleymaniye Sancağı Mekteb-i Rüşdiye-i Askerîyesi'nde Fransızca, coğrafya, terbiye-i bedeniyeye, resim, Arabî, Fârisî, kavâid, ilmihal, hüsnü hat ve imla gibi dersler okutulmaktaydı. Ancak daha sonra verilen dersler resim, Fransızca, imla, Arabî, Fârisî, kavâid, hüsnü hat, tarih, matematik ve coğrafya olmak üzere yediye inmiştir. 1321/1903-04'te dersler; resim, Fransızca, imla, Arabî, Fârisî, kavâid, hüsnü hat ve tarih, matematik, coğrafya olmak üzere tekrardan dokuz ders haline getirilmiştir. Bu dönemde mektepte öğrenim gören öğrenci sayısı da yüz altı olarak kaydedilmiştir. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı Mekteb-i Rüşdiye-i Askerîyesi'nde yıllara göre okutulan ders, öğretmen ve öğrenci sayıları yer almaktadır (Maarif Salnamesi, 1316, s. 1202; 1317, s. 1404; 1318, 1576, 1319, s. 908; 1321, s. 678-679).

Çizelge 4.23. Askerî Rüşdiye Mektebi

Yıl	Ders	Muallim	Öğrenci
1316/1898-99	9	9	149
1317/1899-900	7	7	0
1318/1900-01	7	7	0
1319/1901-02	7	7	0
1321/1903-04	9	9	106

1905 yılında Süleymaniye'de Askerî Rüşdiye Medresesi'nin her dört sınıfı da mevcut olup, 1914 yılına kadar eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür (el-Hilali, 1959, s. 162-247). Mektepte çoğu Türk yetkililerin çocukları olmak üzere Süleymaniye'deki devlet kurumlarında çalışanların Kürt ailelerin çocukları da az sayıda eğitim almaktaydılar. Okulun binası, Süleymaniye'nin çevresindeki bir tepede bulunuyordu. Mektebin güzel bir bahçesi, oyun alanı ve sınıfları bulunmaktaydı (Soane, 1914, s. 277).

4.4.4. Eğitim Kadrosu

4.4.4.1. Müderrisler

Osmanlı Devleti'nde öğrencilere ders veren kişiye müderris denilirdi. Bu terim, muallim terimiyle farklıdır (Pakalın, 1993, 2, s. 598). Müderrisler medreselerde, câmilerde ve mescitlerde ders vermekteydi. Her medresenin bir müderrisi vardı ve her müderris de bir medresede ders vermekteydi. Müderrisler vakıf veya hükümdar tarafından tayin edilmekteydiler. Müderrisin kendi mezhebinin ilimlerinin tüm yönlerine aşina olması gerekmektedir. Müderrisin ayrıca, diğer mezhepler ve dinî ilimler hakkında bilgi sahibi olması beklenirdi (Kılıç, 2019, s. 287). Şartlara göre müderrisin vücut ölçülerinin uyumlu, akıllı, kültürlü, anlayışlı, adil, iffet sahibi, gözü tok ve cömert olması gerekmektedir (Bozkurt, 2020, s. 466).

Toplum içerisinde itibarlı bir konuma sahip olan müderrisler her zaman saygı görmüştür. İçlerinde çeşitli eser yazan tarihçi ve şairler çıkmıştır. Ancak büyük çoğunluğu ders vermekle meşgul olmuştur. Müderrislerin tefsir, hadis, kelâm, akaid, mantık derslerinin hepsini belirli kitaplara bağlı olarak takrir şeklinde okutması çoğunun bir alanda uzmanlaşmasına engel teşkil etmiştir (İpşirli, 2020, s. 468). Süleymaniye'deki câmi, tekke ve zaviyelere ait olan medreselerin müderrisleri sadece öğretmenlik yapmakla kalmayıp aynı zamanda molla, şeyh, seyyid unvanı altında ibadet yapıp dinî görevlerini yerine getirmişlerdir. Söz gelimi, Ma'muretü'l-Hamidiye kazasına bağlı Dize Kalesi köyünün mescidinde görevli olan Muhammed Efendi hem hatip hem de müderris olarak görev yapmaktaydı (BOA, BEO: 000974/073039).

Babani Abdurrahman Paşa'da din âlimiydi ve Câmii Kebir'de Mevlâna Şeyh Maruf Nudhi Berzenci ile ders vermekteydi. Bu câminin yanı sıra kendi kurduğu Seyyid Hasan Camii'nde de dersler vermiştir (Baban, 1993, s. 51). Câmii Kebir Medresesi'nde ders veren ilk kişi olan Şeyh Maruf Nudhi, aynı zamanda bu câmiye defnedilmiştir (el-Kızılcı, 1938, s. 43). Hatta Şeyh Maruf Nudhi, "Ahmedi" adlı iki bölümden oluşan Arapça ve Kürtçe kelimeler içeren bir sözlük kaleme almıştır. Bu sözlük Arapça öğretmek amacıyla ders kitabı olarak kullanılmıştır. Sözlüğün kapak boyutları 20. 5 cm ve 13. 3 cm'dir. Kendisinden sonra elli dinî ve edebî kitap bırakmıştır (Salihi Reşe, 1987, s. 112).

Müderrislerin bir kısmı medreseler kurarak orada bizzat ders vermişlerdir. Örneğin Hıdır Ağa tarafından H. 14. yüzyılın başlarında inşa edilen ve Mescid-i İrfan olarak da bilinen Bin Tabak Mescid-i Medresesi'nde matematik ilminin yanı sıra

Türkçe, Arapça, Farsça ve Kürtçe derslerini vermiştir (el-Kızılci, 1938, s. 41). Ayrıca Şeyh Abdullah Erbilli de kendi mescit medresesinde ulûm-ı dini ve ilm-i kelâm dersleri vermiştir (Avaz, 2019, s. 75).

17 Muharrem 1309 (23 Ağustos 1891) tarihinde Mahmut Şükrü Efendi (BOA, İ.DH: 01241/097201), 2 Zilhicce 1309 (25 Haziran 1892) tarihinde Berzenci seyyidlerinden Seyyid Muhammed gibi âlimler müderris olarak medreselerde ders vermişlerdir (BOA, BEO: 000027/001966; el-Kızılci, 1938, s. 37). Aşağıdaki tabloda 1321/1903-04 yılı Maarif Salnamesi'ne göre Süleymaniye kazası medreselerinde görevli olan müderrislerinin adları ve hangi medresede görev yaptıklarına dair bilgiler verilmiştir (Maarif Salnamesi, 1321, s. 680, 683).



Çizelge 4.24. Müderrislerin Adları ve Görev Yaptıkları Medreseler

Liva	Kaza	Medrese İsmi	Müderris
Musul	Süleymaniye	Mevlâna Hanekası	Molla Musa Efendi
		Başçavuş	Hacı Molla Efendi
		Molla Ali Hanekası	Molla Mahmud bin Hacı Ali Efendi
		Şeyh Abdulkerim	Şeyh Abdulkerim Efendi
		Şeyh Maruf Karadağ	Şeyh Emin
		Tekiye	Şeyh İsmail Efendi
		Şeyh Abdullah Erbilli	Molla Muhammed Emin Efendi
		Molla Azmur	Şeyh Abdurrahman Adyani
		Hacı Mahmud	Molla Kadir bin Molla Osman
		Molla Osman Hanekası	Molla Salih Efendi
		Mahmud Sude	Molla Hüseyin Efendi
		Şeyh Yusuf	Şeyh Ahmed Efendi
		Molla Ali	Molla Gafur bin Molla Ali
		Zübeyde	Molla Ömer bin Molla Muhammed
		Hacı Abdurrahman	Hacı Ahmed Daha Yezuli
		Câmii Kebir	Molla Ahmed Şefiki
		Bin Tabak	Abdullah İrfan
		Şeyh Kadir Gülani	Şeyh Mustafa Şeyh Kadir
		Molla Gedurun	Şeyh Gedurun
		Şeyh Selam Câmii	Şeyh Aziz

		Hacı Ağani	Şeyh Maruf
		Mahmud Ağa	Molla Muhammed Emin Efendi
		Molla Ahmed Hazmi	Molla Hacı Salih Efendi
		Nakip	Şeyh Muhammed Efendi
		Müftü	Molla Mustafa
		Şeyh Abdurrahim	Seyyid Muhammed
		Şeyh Muhammed Hal	Şeyh Emin Efendi
		Hamza Ağa	-
		Şeyh Ebubekir	Ali Efendi
		Câmi'	Hacı Emin Efendi
		Hayatiye	Molla Muhammed Ahmet
		Çavmar	Molla Hacı Emin Efendi
		Şeyh Ahmed	Molla Mahmud Asım Efendi
Süleymaniye	Ma'muretü'l-Hamidiye	Kani Çacvan	Mustafa Efendi
		Mollazadekan	Ali Efendi
		Kani Zerdeşan	Abdullah Efendi
		Cana	Molla Abdullah Efendi
		Beymun	Molla Muhammed Emin Efendi
		Koca Muhammed	Molla İbrahim Efendi
		Mollazadekan	Molla Osman Efendi
		Molla Gazal	Molla Gazal Efendi
		Dize Kalesi	Abdurrahman Efendi
		Beşir	Molla Hanife Ahmed Efendi
		Molla Osman	Molla Osman Efendi

		Molla İbrahim	Molla İbrahim Efendi
		Şurat	Mola Muhammed Efendi
		Şeyh Muhammed	Şeyh Muhammed Efendi
		Şeyh Ali	Şeyh Ali Efendi
		Fattahiye	Şeyh Fattah Efendi
		Surdaş	Mola Abdurrahman Efendi
	Gülanber	Muhammed Paşa	Şeyh Muhammed Efendi ve Şeyh Muhammed Efendi
		Şeyh Ömer	Molla Kadir Efendi
		Osman Paşa	Molla Abdurrahman Efendi
		Mahmud	Molla Mahmud Efendi

Sancakta görev yapan müderrislerden bazıları işlerine ve bilime sadık olduklarından dolayı müderrislik görevlerini karşılıksız olarak yerine getirmişlerdir. Örneğin; Süleymaniye Sancağı'nda karşılıksız müderrislik yapan Mahmud Şükrü Efendi, perişan ve zor durumda kaldıktan sonra kendisine bir maaş ödenmesi için talepte bulunmuştur. Bunun üzerine Musul Vilayeti'nde fakirlere ait maaş hazinesinden kendisine iki yüz kuruş maaş bağlanmıştır (BOA, İ.DH: 01241/097201). Öte yandan halkın vergi toplamaması ve ödememesi nedeniyle Süleymaniye Sancağı'nın malî durumunun kötü olması, devlet hazinesinin boş kalmasına neden olmuştur. Böylece maaşı olanlara ödeme yapılamamış ve maaşlar zamanında gelmeyerek gecikmiştir. Şehrizar ve Süleymaniye Sancaklarının öşür vergilerinin teslim alınmaması nedeniyle maarif payı azalmıştır. Süleymaniye'de maarif memurlarının ve muallimlerin dokuz aylık maaşları alınamadığı için mektepler tatil edilmiştir (BOA, MF.MKT: 00131/00084). Eğitim-öğretim faaliyetlerinin aksamaması ve Rüşdiye Mekteplerinin ihtiyaçları, maaşları ve işlerinin temin edilmesi için Şehrizar ve Süleymaniye Sancaklarının maarif payının derhal gönderilmesi talep edilmiştir (BOA, MF.MKT: 00129/00046). Ayrıca 21 Cemaziyelevvel 1311 (30 Kasım 1893) tarihinde Altıncı Ordu-yu Hümayun'una bağlı Süleymaniye Sancağı'nda Askerî Rüşdiye Mektebi'nin memur, temizlikçi ve

hizmetkârlarının maaşları gecikmiştir. Okulda görevli memurlar ve temizlikçiler maaşlarını alamadıklarından dolayı görevlerini terk etmişlerdir (BOA, Y.MTV: 00087/00157).

22 Safer 1313 (14 Ağustos 1895) tarihinde Süleymaniye Askerî Rüşdiye Mektebi'nin maaş ve diğer giderleri toplamda beş bin kuruş idi. Mektep için ayrılan tahsilatın vilayet hazinesine havale edilmesiyle Askerî Rüşdiye Mektebi'nin subay ve memurları üç ay boyunca maaş alamamıştır (BOA, BEO: 000670/050224). Yine 2 Zilhicce 1322 (7 Şubat 1905) tarihinde Ziraat Bankası'ndan para gelmemesi ve maaşlarını alamamaları nedeniyle Süleymaniye Rüşdiye Mektebi muallimlerinin ilgili makamlara başvurdukları ancak sonuç alamadıkları belirtilmektedir (BOA, MF.MKT: 00835/00001).

4.4.4.2. Muallimler

Abbasîler devrinde “küttâb” adıyla anılan mekteplere Karahanlılar veya Selçuklular'da “sıbyan mektebi” denildiği ve Osmanlılarda da bu ismin kullanıldığı belirtilir. Osmanlılar zamanla bu tip mektepleri “dârü'tta'lîm, dârülilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mektep, mekteb-i ibtidâiyye” gibi adlarla da anmışlardır. Bu mekteplerin hocalarına “muallim”, yardımcılara ise “kalfa” (halife) denilmiştir. Osmanlılarda XIX. yüzyılda mektep kelimesi bütün öğretim kurumlarını içine alacak şekilde gelişmiştir (Baltacı, 2004, s. 6). Muallim yetiştirme ve muallimlik teşkilatının kuruluşu Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar uzanmaktadır. Eyyübiye ve Ayasofya Medreselerinde Sıbyan Mektebi'nin muallimleri için tüm medreselerde bir program uygulanmıştır. Bu programa göre muallimler; Arabî, sarf, nahiv, edebiyat, mantık, adab-ı mübahase, usul-i tedris, ilm-i kelam, matematik, hendese, tarih ve coğrafya derslerini almaktaydılar. Ancak Sultan Fatih'in bu girişimi kendisinden sonra devam ettirilmemiş, 1848'de Dârülmualimîn'in kuruluşuna kadar muallimlerin eğitimi ve yetiştirilmesi konusunda ilerleme kaydedilmemiştir (Yıldız, 2014, s. 369).

Dârülmualimîn mezunlarının Rüşdiye Mekteplerinde muallim olarak atanması gerekmektedir. Ancak bu sayı mektepler için yeterli olmamıştır. Bu nedenle Dârülmualimîn'in dışında uygun ve yetkin kişiler geçici olarak muallim olarak tayin edilmişlerdir (Yıldız, 2014, s. 371). Süleymaniye Sancağı'na ilişkin olarak, Dârülmualimîn mezunlarının atanmasını engelleyen çeşitli faktörler vardır. Bunlar;

- Süleymaniye Sancağı'nın Osmanlı Devleti'nin başkenti Dârüssaâde'te uzaklığı.

- Rüşdiye Mekteplerinin az olması.

- Devletin bu bölgelere yeterince ilgi göstermemesi ve yerel yönetimlerin ihmali.

- Bölgedeki siyasî ve ekonomik sorunlar ve istikrarsızlık nedeniyle kimsenin bu bölgeye yönelmeye istekli olmayışdır.

Yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı sancaktaki muallim boşluğu, sancağın tecrübeli ve yetenekli âlimleri tarafından doldurulmuştur. Müderris konusunda bahsettiğimiz gibi medreselerde mescidin şeyhi veya imamı muallim rolünü üstleniyordu ve kendi câmisine ait mektepte dersler vermekteydi. Örneğin; Serçınar'a bağlı Kosteulya köyündeki mescit mektebinin imam ve muallimliğine Muhammed Hâkî Efendi atanmıştır. Muhammed Hâkî Efendi, muallimlik ve imamlık görevlerinin her biri için Süleymaniye Livası Vakfı'ndan aylık yüz kuruş maaş almaktaydı (BOA, MF.İBT: 00418/00055).

Nahiye veya bazı kaza merkezlerindeki Rüşdiye Mekteplerinde maaşın yetersiz olması ve mektepteki öğrenci sayısının az olması nedeniyle vekâleten muallim-i saniler tayin edilmişlerdir. Mekteplerdeki öğrenci sayılarının artması ile muallim-i saniler, muallim-i evvel olarak terfi edilmişlerdir (Yıldız, 2014, s. 373).

Gülanber ve Merge kazalarında Rüşdiye Mektebi'nin açılmasından sonra mektebin idaresi ve derslerin okutulması vilayet dârülmuallimîn mezunlarından ve muallim-i rani rütbesindeki Seyyid Mahmud Gülanber kazasına, Emin Efendi ise Merge kazasına tayin edilmişlerdir (BOA, MF.MKT: 00110/00041). Gülanber ve Merge mekteplerindeki muallim sayıları diğer kazalarla karşılaştırıldığında, her mektebe iki muallim ve bir kapıcı atandığı görülmektedir. Öğrenci azlığından dolayı mektepteki boş kadroyu tek muallim doldurmuştur. Öte yandan maddi durumun kötü olması bu mekteplerin masraflarının karşılanmasına ve birden fazla mualliminin atanmasına engel teşkil etmiştir.

Öğrencilerin eğitimi ile mektebin idare ve işlerinden sorumlu olan müdür, her sabah mektebe muallimlerden ve öğrencilerden önce gelir, herkesten sonra da okuldan ayrılırdı. Müdürün olmadığı mekteplerde muallimlerden biri vekâleten

müdür olarak tayin edilirdi. Kaza rüşdiyelerinde öğrencilerin eğitiminden, eğitim programının yürütülmesinden, nizam ve emirlerin uygulanmasından muallim-i evveler sorumluydu (Ünal, 2015, s. 7). 1292-1318/1875-1901 yılları arasında Süleymaniye kazasında müdür bulunamadığından mektep idaresinden muallim-i evvel sorumlu tutulmuştur (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 99; Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 146; Maarif Salnamesi, 1316, s. 1201; 1317, s. 1403; 1318, s. 1575).

Genel olarak rüşdiye muallimleri; muallim-i evvel, muallim-i sani, muallim-i salis ve muallim-i hat'tan oluşmuştur. Vilayet merkezlerindeki muallimlerin tümü büyük rüşdiyelerde görevliydi. Ancak kaza merkezlerinde çoğu zaman tüm görevleri yerine getiren sadece bir muallim bulunmuştur (Yıldız, 2014, s. 372). 1292-1318/1875-1901 yılları arasında Süleymaniye'de muallim-i evvel, muallim-i sani ve muallim-i hat olmak üzere üç muallim görev yapmaktaydı (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 99; Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 146; Maarif Salnamesi, 1316, s. 1201; 1317, s. 1403; 1318, s. 1575).

Süleymaniye'deki Rüşdiye Mektebi kadrosunda 1292/1875-76'de muallim-i evvel, muallim-i sani, muallim-i hat ve kapıcı; 1308/1890-91'de muallim-i evvel, muallim-i sani, muallim-i hat; 1310/1892-93'te muallim-i evvel, muallim-i sani, muallim-i hat ve kapıcı; 1312/1894-95'te muallim-i evvel, muallim-i sani, Rika hocası ve kapıcı görev yapmaktaydı. 1313/1895 yılında ise Süleymaniye Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i evvel, muallim-i sani, muallim-i hat ve kapıcı görev yapmaktaydı. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye'deki Rüşdiye Mektebi'nin kadrosunda yer alan muallimler ve diğer görevlilerin isimleri görev yıllarına göre yer almaktadır (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 99; Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 146; 1310, s. 214; 1312, s. 181; BOA, MF.İBT, 00162/000001; Maarif Salnamesi, 1316, s. 1201; 1317, s. 1403; 1318, s. 1575).

Çizelge 4.25. Süleymaniye’deki Rüşdiye Mektebi’nin Kadrosu

1292/1875-76	
Muallim-i Evvel	Fettah Efendi
Muallim-i Sani	Besim Efendi
Muallim-i Hat	Muhammed Şükrü Efendi
Bevvap	Maruf Ağa
1308/1890-91	
Muallim-i Evvel	Hacı Abdülfettah Efendi
Muallim-i Sani	Abdullah İrfan Efendi
Muallim-i Hat	Hasan Rıfat Efendi
1310/1892-93	
Muallim-i Evvel	Hacı Abdülfettah Efendi
Muallim-i Sani	Abdullah İrfan Efendi
Muallim-i Hat	Hasan Refet Efendi
Bevvap	Maruf Ağa
1312/1894-95	
Muallim-i Evvel	Hacı Fettah Efendi
Muallim-i Sani	Abdullah İrfan Efendi
Rika Hocası	Abdullah İrfan Efendi
Bevvap	Maruf Ağa
1313/1895	
Muallim-i Evvel	Hacı Abdul Fettah Efendi
Muallim-i Sani	Abdullah İrfan Efendi
Muallim-i Hat	Hasan Rıfat Efendi
Bevvap	Mahmud Ağa
1316/1898-99	
Muallim-i Evvel	Abdülfettah Efendi
Muallim-i Sani	İrfan Efendi
Muallim-i Hat	İrfan Efendi

Bevvap	-
Hademe	1
1317/1899-900	
Muallim-i Evvel	Abdülfettah Efendi
Muallim-i Sani	Abdullah İrfan Efendi
Muallim-i Hat	Abdullah İrfan Efendi
Bevvap	-
Hademe	1
1318/1900-01	
Muallim-i Evvel	Abdülfettah Efendi
Muallim-i Sani	Abdullah İrfan Efendi
Muallim-i Hat	Abdullah İrfan Efendi
Bevvap	-
Hademe	1

Süleymaniye Mekteb-i Rüşdiye Askerîye'nin eğitim-öğretim kadrosu ise 1312/1894-95'te müdür, Arapça, Farsça, riyaziye, resim, lügat ve imla muallimleri ile kavâid, ilmihal, iki dahiliye zabıtasından oluşmaktadır. 1330/1912-13'te müdür, dahiliye zabıtası, iki Arapça, iki Osmanlıca, Farsça ve hat muallimleri ile sekiz temizlikçiden oluşmaktadır. Mektepte müdür ve muallimlerin yanı sıra iki dahiliye zabıtası ve sekiz temizlikçinin bulunması mektepteki öğrenci sayısının arttığını göstermektedir. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Mekteb-i Rüşdiye-i Askerîye kadrosunda yer alan muallimler ve diğer görevlilerin isimleri görev yıllarına göre yer almaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 181; 1330, s. 294; Maarif Salnamesi, 1316, s. 1201-1202; 1317, s. 1404; 1318, s. 1576; 1319, s. 908; 1321, s. 678-679).

Çizelge 4.26. Süleymaniye Mekteb-i Rüşdiye-i Askerîye Kadrosu

1312/1894-95	
Müdür	Said Efendi
Muallim-i Arabiyye	Muhammed Efendi
Muallim-i Farisiyye	Muhammed Feyzi Efendi
Muallim-i Kavâid ve İlmihal	Aziz Efendi
Muallim-i Riyaziye	Yüzbaşı İsmail Efendi
Resim Muallimi	Yüzbaşı İbrahim Efendi
Muallim-i Lügat	Yüzbaşı Hakkı Efendi
Dâhiliye Zabıtası	Yüzbaşı Mustafa Efendi
	Kerimi Efendi
İmla Muallimi	İzzet Efendi
1316/1898-99	
Müdür	Münhal
Dâhiliye Zabıtası	Abdurrahman Efendi
	Ahmed Tevfik Efendi
Fransızca Muallimi	Şevki Efendi
Coğrafya Muallimi	Münhal
Riyaziye Muallimi	Münhal
Resim Muallimi	İbrahim Efendi
Arabiyye Muallimi	Muhammed Efendi
Farisi Muallimi	Muhammed Feyzi Efendi
İmla Muallimi	Abdullah Efendi
Kavaid ve İlmihal Muallimi	Muhammed Reşid Efendi
Hüsnü Hat Muallimi	Muhammed Şükrü Efendi
1317/1899-900 1318/1900-01 1319/1901-02	
Müdür	Arif Efendi
Dâhiliye Zabıtası	Nakşi Efendi
	Mustafa Efendi

Resim Muallimi	İbrahim Efendi
Lisan-ı Fransevi Muallimi	Şevki Efendi
İmla Muallimi	Abdullah Efendi
Arabiye Muallimi	Seyyid Muhammed Efendi
Farisi Muallimi	Muhammed Efendi
Kavaid Muallimi	Reşid Efendi
Hüsnü Hat Muallimi	Seyyid Şükrü Efendi
Hademe	5
1321/1903-04	
Müdür	Arif Efendi
Resim Muallimi	-
Lisan-ı Fransevi Muallimi	Süleyman Efendi
Dâhiliye Zabıtası	Hüseyin Fevzi Efendi
	Mustafa Efendi
İmla Muallimi	Abdullah Efendi
Arabiye Muallimi	Seyyid Muhammed Efendi
Farisi Muallimi	Muhammed Efendi
Kavaid Muallimi	-
Hüsnü Hat ve Tarih Muallimi	Seyyid Şükrü Efendi
Rika ve Arabi Muallimi	Seyyid Şükrü Efendi
Riyaziye Muallimi	Abdullah Efendi
Coğrafya Muallimi	Abdulkadir Efendi
1330/1912-13	
Müdür	Hüseyin Tahsin Efendi
Dâhiliye Zabıtası	Yusuf Zıya Efendi
Arabiye Muallimi	Şeyh Muhammed Efendi
	Reşid Efendi
Farisi Muallimi	Muhammed Feyzi Efendi
Lisan-i Osmaniye Muallimi	Ziver Efendi

	Abdullah Efendi
Hüsnü Hat Muallimi	Abdulaziz Efendi
Hademe	8

Musul Vilayeti Salnamesi'ne göre Süleymaniye Sancağı'nın Birinci İptidai Mektebi'nde muavin, muallim-i evvel, muallim-i sani ve muallim-i salis; İkinci İptidai Mektebi'nde muallim-i evvel, muallim-i sani ve kapıcı görev yapmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 294).

Çizelge 4.27. Süleymaniye İptidai Mektebi Muallim ve Diğer Görevlileri

1330/1912-1913	
Birinci İptidai Mektebi	
Muallim-i Evvel	Seyyid Ahmed Efendi
Muavin	Seyyid Şakir Efendi
Muallim-i Sani	Said Efendi
Muallim-i Salis	Şeyh Abdurrahman Efendi
İkinci İptidai Mektebi	
Muallim-i Evvel	Seyyid Akif Efendi
Muallim-i Sani	Şeyh Muhammed Efendi
Bevvap	Faki Ahmed Efendi

İptidai Mektebi'nde 1330/1912-13 yılı itibariyle müdür, kâtip, din ve Arapça ulumu muallim vekili, riyaziyyat muallim vekili, tarih ve coğrafya muallimi, Türkçe muallim vekili, ulumu tabiat muallimi, Fransızca muallimi, resim muallimi, jimnastik muallimi, müşahit ve iki temizlikçi görev yapmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 293-294).

Çizelge 4.28. Süleymaniye İptidai Mektebi Muallim ve Diğer Görevlileri

1330/1912-13	
Müdür	Muhammed Faik Efendi
Kâtip	Muhammed Tahir Efendi
Ulumu Diniye ve Arabiye Muallim Vekili	Feyzi Efendi
Türkçe Muallim Vekili	Abdullah Ziver Efendi
Riyaziye Muallimi Vekili	Reşid Efendi
Ulumu Tabiiye Muallimi	Muhammed Faik Efendi
Tarih ve Coğrafya Muallimi	Muhammed Refet Efendi
Fransızca Muallimi	Muhammed Ali Efendi
Resim Muallimi	Namık Efendi
Jimnastik Muallimi	Mustafa Efendi
Meyser	Molla Hüseyin Efendi
Hademe	2

4.4.5. Sancağın Âlimleri ve Faaliyetleri

Babani Hanedanı'nın hükümet merkezi olan Kalaçolan'da çok sayıda mescit ve medrese bulunuyordu. Burada mirler ve zenginler bilimin gelişmesinde önemli rol oynamaktaydılar. Babani ailesi kitap satın almak ve çoğaltmak için uzak yerlere halkı gönderiyordu. Eğitim bakımından medrese ve mekteplere, dinî bakımından ise mescitlere önem verilmiş ve burada birçok âlim yetiştirilmiştir. Süleymaniye'nin kuruluşundan sonra bu âlimlerden bir kısmı Süleymaniye'ye taşınarak orada faaliyetlerine başlamışlardır (el-Karadaği, 2007a, s. 33-34) Âlimlerden bir kısmı ilim ve eğitim almak üzere Süleymaniye'ye gitmiştir. İran'a bağlı Sine (Senendec) halkından Şeyh Muhammed Cesik, Süleymaniye âlimlerinden eğitim ve ilim aldıktan sonra Sine (Senendec)'e dönerek 1305/1888 yılında orada vefat etmiştir (el-Karadaği, 2007b, s. 110). Âlimlerin öğrettiği dersler; nahiv, sarf, belagat, felsefe, mantık, kelim ve fıkıh dersleridir. Bu âlimler Süleymaniye'nin her köşesinde mekteplerde, medreselerde, tekkelerde, zaviyelerde ve mescitlerde faaliyet göstermişlerdir. Ayrıca kendilerine ait mescit ve tekkelere de sahip olmuşlardır (el-Kızılci, 1938, s. 51). Dolayısıyla Süleymaniye, Sünni mollalar ve müderrisler için önemli bir yer olmuştur. Süleymaniye'de bulunan âlimlerin en meşhur olanları ise

şunlardır:

Molla Ahmed Çavmar: Büyük Molla olarak bilinen Molla Ahmed Çavmar'ın asıl adı Ahmed Molla Mahmud Molla Ahmed Molla Muhammed'dir. Babasının yanı sıra Şeyh Maruf Nudhi ve Molla Abdullah Reş gibi meşhur şahsiyetlerden ilim ve eğitim almıştır. İlim ve eğitim aldıktan sonra ünlü Süleymaniye Müftü Mescidi'nde müderris olarak görev yapmıştır. Şeyh Maruf Nudhi'nin vefatından sonra, Süleymaniye müderrisler reisi ve aynı zamanda Süleymaniye müftüsü olmuş ve 1288/1871-72 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Molla Muhammed Emin Müftü adındaki oğlu, Süleymaniye'de doğmuştur. 1250/1834-35 tarihinde âlimlik icazetnamesini babasından almış ve 1308/1890-91 tarihinde ise fetva verme derecesine ulaşmış Mecidiye Madalyası'nı almıştır. Görevini layıkıyla icra eden Molla Muhammed Emin müftü, şeyhülislam vekilliği ve müderrislik yapmıştır. 1315/1897-98 tarihinde vefat etmiştir (el-Karadaği, 2007b, s. 192).

Şeyh Maruf Nudhi: Kibriti Sur (Kırmızı Kibrit) olarak da bilinen Şeyh Maruf Nudhi'nin asıl adı Muhammed Maruf b. Mustafa b. Ahmed b. Muhammed Nudhi Berzenci'dir (Cabbar, 2020, s. 38.). Soyları Şeyh İsa Berzenci'den gelmektedir (el-Hal, 1961, s. 69). 1166/1752-53 yılında Babani'nin beşinci miri Halit Paşa'nın oğlu Süleyman Paşa döneminde, Şehripazar kazasına bağlı (Nudhi) Nudi köyünde doğmuştur (el-Karadaği, 2007a, s. 64). Şeyh Maruf, Nakşibendi tarikatı mensubu olup bu tarikatın yayılmasında rol oynamıştır (Bakır ve Sefer, 1965, s. 21). Nakşibendi tarikatından önce Kadiriye tarikatını da Seyyid İsmail Kazankayi'nin halifesi Şeyh Ali Dul Pamo'dan almıştır (Senndici, 1366, s. 58). Meşhur din adamı ve büyük âlimlerinden büyük dedesi Şeyh İsa Fars, Arap ve Kürt kültürlerinde oldukça bilgili bir alimdi. 760/1358-59 yılında Şehripazar kazasına bağlı Serucik nahiyesinin merkezi Berzenci köyünü yeniden tamir ve inşa eden aynı zamanda oraya yerleşen ilk kişi olmuştur. Kuzey Irak, Suriye, Hindistan'a yayılan ailenin bir kısmı da Medine'ye yerleşmiştir. On altı yaşından önce okumakla meşgul olup üç yıl boyunca babasından Kur'an-ı Kerim, nahiv, sarf ve fıkıh dersleri almıştır. Ardından babası onu Kalaçolan'a götürmüş ve bilimin temellerini öğrenmek üzere Gazaiye Medresesi'nde kaydettirmiştir. Bir süre orada kalıp bazı İslami ilimleri okumuş ayrıca Hezarmird köyüne giderek fıkıh ilmi ve fıkıh usulü okumuştur (Ruhani Beşva, 1382, 3, s. 359). Daha sonra 1178/1764-65 yılında anne ve babasına duyduğu özlemle Nudhi'ye geri döndürmüştür. Ardından Cışana köyündeki İbnü'l-Hac Medresesi'ne giderek burada nahiv, belagat, mantık ve usul-u din derslerini okutmuştur (Cabbar, 2020, s. 39-40). 1254/1838 yılında Süleymaniye'ye geri dönerek vefat etmiştir (el-Karadaği, 2007a,s. 64; Senndici, 1366, s. 58).[1] Öğrencisi

Resul Berzenci, cenaze gününde dükkânların kapalı olduğunu, ortamın çok kalabalık olduğunu, valinin asker gönderdiğini ve Sayvan Mezarlığı'na defnedildiğini ifade etmiştir (Cabbar, 2020, s. 46).

Şeyh Muhammed Bahaüddin: Nakşibendi tarikatının mensubu ve Birinci Sirâceddin olarak bilinen Şeyh Osman Tevile'nin soyundan gelmiştir. 1252/1836-37 yılında Tevile'de doğmuştur. Molla Mahmud'un yanında Kur'an-ı Kerim ve Molla Hamid'in yanında ise sarf ve nahiv ilimlerini öğrenmiştir. Babasının vefatından sonra kendisi ve kardeşi Şeyh Abdurrahman, halef olmuşlardır (Müderriş, 1389, s. 308). Mevlâna Halid'in halifelerinden olup (el-Azzavi, 2004, 8, s. 72) 1298/1880-81 yılına kadar halka rehber olarak çalışmış ve aynı yıl Tevile'de vefat etmiştir. Arapça, Farsça ve Kürtçe şiirlerden oluşan bir koleksiyonu bulunmaktadır (Müderriş, 1389, s. 308-310).

Ahmed b. Mahmud b. Ahmed b. Abdulsamet Şarezuri Berzenci: Kendisi tarihçi ve kadı olup, 1258/1842 yılında Süleymaniye'ye bağlı Gilezerde köyünde doğmuştur. Musul'da Maarif Büyük Meclis üyesi olup 1315/1897 yılında vefat etmiştir. Hayri'l-Eser fi en-Nususul-Varide fi Medih Seyyidu'b-Başar ve El-kalaid fi Şerh Manzumet Akaidu'n-Nesfi ve Şerh Menzumet Ahmedu'n-Nudhi kaleme aldığı eserleridir.

Ahmed Faiz b. Seyyid Mahmud b. Ahmed b. Abdulsamet Sa'dani Berzenci: 1258/1842 yılında Süleymaniye'ye bağlı Gilezerde köyünde doğmuştur. Âlim, sofı, kadı, müderristir. Eğitimi babasından ve dayısı Hacı Kak Ahmed'in yanında almıştır. Köysancak, Karadağ, Kut, Nasıriye, Kerbela, Dersim ve Urfa'da kadılık yapmıştır. Kastamonu'da vilayet kadısı olarak, Musul'da ise Meclis-i Umûmî-i Maârif üyesi olarak görev yapmıştır. 1322/1918 tarihinde vefat etmiştir. Kürtçe, Arapça, Farsça ve Türkçe kitapları bulunmaktadır. Bunların arasında Es-Seyfu'm-Meslul, ed-Durretu'm-Menkume ve Irşadu'l-Ibad ile Sahihu'l-Itikad önemli olanlardır (el-Hisniyani, 2012, s. 100-101, 111).

Molla Osman Kani Keveyi: Hacı Molla İsmail'in torunundan b. Molla Ahmed b. Molla Fazıl 1221/1806-07 yılında Süleymaniye'ye bağlı Dergezin'de doğmuştur. Eğitimi Süleymaniye'de tamamlayarak Şeyh Sirâceddin'in eski Nakşibendi tarikatına hizmet etmiştir. Daha sonra Tevile Hangahı'na giderek hizmete başlamıştır. Müslümanları nasihat, irşat, rehberlik etmek ve tedris etmekle meşgul olmuştur. Arapça, Farsça ve Kürtçe divanının yanı sıra tasavvufu ilgili Arapça Cevretü'l-İrfan adında bir kitap yazmıştır. Molla Osman Kani Keveyi 1307/1889-90

yılında vefat etmiştir (Ruhani Beşva, 1382, 2, s. 32).

Cafer b. İsmail b. Zeynelâbidîn b. Muhammed Bezrinci: 1250/1834 yılında Süleymaniye’de doğmuştur. Fakih, kadı, tarihçi, edip, müftü ve müderristir. İlmini Ezher’den almış, fetva ve tedrisle meşgul olmuştur. Babasının vefatından sonra İstanbul’a gitmiş ardından San’a ve Sivas’ta kadılık yapmıştır. 1317/1899 yılında vefat etmiştir. Kitaplarından bazıları ise Nuzhetu’n-Nazirin fi Sicilu’l-Evvelin ve’l-Aherin, Tarihu’l-Ibtigac ala Nuru’l-Vehac fi’l-Isra ve’m-Mirac, el-Kevkebu’l-Envar ala Akdu’l-Cevher; el yazmaların ise Şevahidu’l-Ğufran fi Fazail Remeza, eş-Şeceretu’l-Etreceye fi Sulaletu’s-Sadetu’b-Berzenciye, Akdu’l- Cevher fi Mevlid Sahibu’l-Havz ve’l-Kavser, kısatu’m-Mirac’tır (el-Hisniyani, 2012, s. 136-137).

Hacı Molla Ahmed Delejeyi: 1252/1836-37 yılında Süleymaniye’ye bağlı Karadağ nahiyesinde doğmuştur. Süleymaniye’de eğitim görmüş sonra Bağdat’a giderek Müftü Zehavi gibi büyük âlimlerin yanında çalışmıştır. Daha sonra İstanbul’a gitmiştir. Nihayetinde Süleymaniye’ye dönerek öğrencilere ilim öğretmiştir. 1318/1900-01 yılında vefat etmiş ve Süleymaniye Molla Ahmed Çavmar Mezarlığı’na defnedilmiştir (Ruhani Beşva, 1382, 2, s. 77-78).

Molla Mahmud Pir Hasani Delejeyi: Pir Hasani olarak da bilinmektedir. 1191/1777-78 yılında Süleymaniye’ye giderek Şeyh Maruf Nudhi ile birlikte tedris etmiştir. Hatip ve şairliği de vardır. Molla Hüseyin, Molla Ahmed ve Molla Hasan adlarında üç oğlu vardır. 1239/1823-24 yılında vefat etmiştir (Ruhani Beşva, 1382, 1, s. 302-303).

Şeyh Muhammed b. Şeyh Ali b. Baba Resul: Berzenci seyyidlerinden olup 1269/1852-53 yılında doğmuştur. Farsça, Arapça, Türkçe ve Kürtçe dilleri konuşan Şeyh Muhammed, eğitimini Süleymaniye’de tamamlamıştır. İstanbul’dan döndükten sonra Süleymaniye’de müftü olmuş ve 1324/1906-07 yılında vefat etmiştir (Ruhani Beşva, 1382, 2, s. 96). Oğlu Abdulsamet b. Hasan b. Muhammed b. Ali b. Baba Resul Berzenci, Süleymaniye’de kadılık yapmıştır (el-Karadaği, 2007b, s. 199-200). Manzumet Tuhfetu’s-Salat, Haşiye ala Şerhu’l-Elfiye li’s-Siyuti, Şerh lailu’l-Hayrat eserleridir (el-Hisniyani, 2012, s. 243).

Şeyh Ömer Ziyâüddîn b. Şeyh Osman Sirâceddin Nakşibendi: Süleymaniye’nin Halebce kazasına bağlı Beyare köyünde 26 Cemaziyelevvel 1255 (7 Ağustos 1839) tarihinde doğmuştur. Ailesinden Kur’an-ı Kerim ve mebadi-i ulum ilimlerini almış, ardından babası onu Kerkük’teki Talabani Tekkesi’ne göndermiştir.

Burada Abdurrahman Halsi Talabani'nin evinde çocuklarıyla birlikte büyüyüp ilim almıştır. Ayrıca Bılağ mahallesinin cami imamı muallim Seyyid Muhammed'in yanında da eğitim almıştır. Kardeşinin vefatından sonra Beyare'ye dönmüştür. Beyare'ye döndükten sonra Molla Hamit Katib'in yanında ilim dersleri almıştır. Onun döneminde Beyare, bilim ve bilginin merkeziydi. Bağdat, Hanekin ve diğer yerler arasında da dolaşmıştır. 1318/1900-01 yılında vefat ederek Beyara'ya defnedilmiştir (el-Karadaği, 2007b, s. 229).

Maruf b. Mustafa b. Ahmed Nudhi Şehrizori Berzenci: Âlim, şeyh, kadiri sufi, edip, Şafii fakih, şair ve müderris olup 1175/1764 yılında Süleymaniye'ye bağlı Nudi köyünde doğmuş ve 1254/1838 yılında vefat etmiştir. Kürtçe, Farsça ve Arapça kitaplar telif etmiştir. Insabu's-Sadetu'b-Berzenciye, eb-Burhanu'l-Celi fi Menakibu'l-Imam Ali, Tahmis Kasidetu'b-Beride kitaplarının müellifidir (el-Hisniyani, 2012, s. 486).

Hüseyin Pişderi: Asıl adı Hüseyin b. Abdullah b. Muhammed'dir. Doğum tarihi ile ilgili iki görüş vardır. Birincisi 1232/1816-17 yılında Pişder'de (el-Karadaği, 2007b, s. 221-224), ikincisi ise 1229/1813 yılında Süleymaniye'ye bağlı Dize Kalesi kazasının Nureddin köyünde doğduğudur. Âlimlerden mollalık, fakih, nahiv, matematik ve hesap ilimleri almış (el-Hisniyani, 2012, s. 161) ve öğrenciler arasında bilginin yayılmasına katkıda bulunmuştur (el-Hilali, 1959, s. 93-94). Şeyh Muhammed Emin Berzenci, Hüseyin Pişderi'nin becerilerinin farkındaydı ve Süleymaniye'de kalmasının zaman kaybı olduğunu düşünüyordu. Bu yüzden kendisine uygun bir iş verilmesi için Bağdat'a bir mektupla beraber göndermiştir. Bağdat'a vardığında İmam-ı Azam Camii'ne (el-Karadaği, 2007b, s. 221-224) alim ve müderris-i sani olarak atanmış ve burada çok sayıda öğrencisi olmuştur (el-Azzavi, 2004, 8, s. 180). 3 Şevval 1322 (11 Aralık 1904) yılında Bağdat'ta vefat ederek oraya defnedilmiştir. Kendisinden sonra oğlu Muhammed Maruf yerine geçmiştir (el-Karadaği, 2007b, s. 221-224) Fars, Türk ve Kürt edebiyatlarına hizmet ederek Burhanu'l-Hedi, Kur'an-ı Kerim tefsiri, em-Mebahisu's-şerife fi Menakibu'l-Imam ebi Hanife, şerh-ı Teşrihu'l-Eflak, li'l-amili fi Ilmu'l-Heye gibi kitapları telif etmiştir (el-Hisniyani, 2012, s.161).

Seyyid Hüseyin Kadı b. Seyyid Mahmud Nakip: 1276/1859-60 yılında Süleymaniye'de doğmuştur. Babasından sonra Süleymaniye'de nakip rütbesini almıştır. Farsça, Kürtçe ve Arapça yazı ve şiirler yazan bir âlimdir. 1327/1909-10 yılında vefat etmiştir (el-Karadaği, 2007b,s. 115).

Şeyh Abdülkerim Berzenci: Süleymaniye’de yaşayan 15. Şeyh Abdülkerim Berzenci, Şeyh Abdurrahman Medresesi’nde müderrislik yapmıştır. Mevlâna Halit, İbrahim Beyare, Seyyid Ali Berzenci ve Şeyh Abdullah Hırpani gibi birçok âlim derslerinde onun kitaplarını okutmuşlardır. 1213/1798-99 yılında vefat etmiştir (Ruhani Beşva, 1382, 1, s. 281).

Şeyh Osman Taveleyi: Birinci Sirâceddin olarak bilinen Şeyh Osman’ın künyesi Şeyh Osman b. Halit Ağa b. Abdullah b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Derviş b. Seyyid Müşrif b. Seyyid Cuma b. Seyyid Zahir’dir. Nakşibendi tarikatının mensubu olup Süleymaniye ve İran’da Mevlâna Halid’in ilk halifesidir. Soyu baba tarafından İmam Hüseyin’e, anne tarafından ise İmam Hasan’a ulaşmaktadır. Şeyh Osman Tevileyi’ye çocukluğundan itibaren Kur’an-ı Kerim öğretilmiştir. Tevile, Beyare, Hurmal ve Hırpani Medreselerinde sarf, nahiv ve ulum-i şeri ilimleri almıştır. Daha sonra Şeyh Abdulkadir Geylani’nin Mescidi’nde zikir ve ibadet etmek üzere Bağdat’a gitmiştir. 1231/1815-16 yılında Bağdat’ta Mevlâna Şeyh Halid’den tarikatın yayılması için izin almış ve 1238/1822-23 yılında Mevlâna Halid’in ilk halifesi olmuştur. Mevlâna Halid, Suriye’ye gittikten sonra o da Kuzey Irak’a dönmüştür. Burada üç-dört yıl boyunca Süleymaniye’deki insanlara rehberlik etmekle meşgul olmuştur. Sonra Beyare köyüne giderek müritleriyle birlikte 1270/1853-54 yılına kadar faaliyette bulunmuştur (Müderris, 1389, s. 302-303). Daha sonra Tevile köyüne giderek 1283/1866-67 yılında vefat edene kadar orada kalmış ve orada defnedilmiştir (el-Karadaği, 2007b, s. 214). 1231-1283/1815-1867 yılları arasında elli üç yıl boyunca Köysancak, Kerkük ve Bağdat’ı gezmiş, İran’da Cuvânrod ve Sine (Senendec) bölgelerine giderek insanları irşat etmekle ilgilenmiştir. Dini bir âlim olarak Farsça ve Goran lehçesiyle şiirler de yazmıştır. Ayrıca akrabalarına ve müritlerine, din âlimleri ve politikacılarla ilişkilerde reform yapılması çağrısında bulunan birkaç mektup yazmıştır (Müderris, 1389, s. 302-303).

Muhammed Karadağlı (1213-1281/1796-1864): Âlim, fakih, müderris, mutasavvıf ve müfessir, mantık, nahiv, belagat mütehassısı ve mütekellimidir. Karadağ’da Babani Süleyman Paşa tarafından kendisine bir medrese inşa edilmiştir. Şerhu’l-Arab fi’n-Nahu, Şerh Risaletu’l-Adab, Talikat fi ilmu’b-Belağ, Haşiye ala Tafsiru’b-Beyzavi, Haşiye ala Tuhfet ibn Hacer, Haşiye ala Risale Behaeddinu’l-Amili kitaplarını telif etmiştir (el-Hisniyani, 2012, s. 366).

Seyyid Kak Ahmed Şeyh b. Şeyh Maruf Nudhi: Kake Ahmed Şeyh lakabıyla bilinen Seyyid Kak 1207/1793 yılında Süleymaniye’de doğmuştur (el-Karadaği, 2007a, s. 67). Babasından bilgi alarak Kadiri ve Nakşibendi tarikatlarının mensubu

olmuştur. Vaaz kitaplarının yayınlanmasına ve halka mektup gönderilmesine yardımcı olmuştur (el-Hisniyani, 2012, s. 101). Kak Ahmed, talebelerinin manevi babasıydı. Onun torunundan beş kişi köylerde gece gündüz zikir ve ibadetle ilgilenmiştir (William Tweedie, 1888: 17). Bir rivayete göre; 1884-85 yılında Kak Ahmed'in öğrencilerinden biri Molla Muhammed Çırustani, Kak Ahmed tarafından çağırılır ve ona, "Senin kitabın yoktur. Oysa ben sana 16 tiğbend yazacağım, sen de satmaları için Dizeyi Ovası'na gönder ve parası ile kitap satın al" demiştir. Şeyh ona 16 tiğbend yazarak o da Dizeyi Ovası'na satmaları için göndermiş. Tiğbendleri orada satılmış ve parasını da kendisine getirmişlerdir. Tesadüfen bu sıralarda Molla Muhammed'in dedesi hacca gitmiş ve ona orada kitap alması için para vermiştir (Çırustani, 1984, s. 16). Arapça-Farsça kitap ve mektûbat telif eden Kak Ahmed, 1305/1888 yılında 98 yaşında vefat etmiş ve Süleymaniye Câmî-i Kebir'e defnedilmiştir (el-Karadaği, 2007a, s. 67). Fetihu'l-Cevad fi Beyan Fezailu'l-Cihad kaleme aldığı kitaplardandır (el-Hisniyani, 2012, s. 101). Kak Ahmed'in torunları devlette önemli mevkilere sahiptir. Bunlardan Seyyid Muhammed Maruf Efendi, 17 Recep 1319 (30 Ekim 1901) tarihinde Süleymaniye'nin Eşraf Kaymakam Nakibi rütbesi almıştır (Osmanlı İlmiyye Salnamesi, 1334, s. 63).

Mevlâna Halid Nakşibendi veya Şeyh Halid Nakşibendi: Ebü'l-Behâ Ziyâuddîn lakaplı Hâlid b. Ahmed b. Hüseyin eş-Şehrezûrî el-Kürdî, Caf aşiretinin Mikaili taifesinden olup 1779 yılında (el-Hisniyani, 2012, s. 178; el-Kızılcı, 1938, s. 47; Ebaza, 1994, s. 8.) bazı kaynaklarda 1783 yılında (Zeki, 1936, s. 365-366) veya 1776 yılında Karadağ köyünde dünya gelmiştir (Ahmed, 2009, s. 143; el-Azzavi, 1973, s. 698). Başlangıçta Süleymaniye'de Kara Ali lakaplı babasının yanında eğitim almıştır. Daha sonra Seyyid Abdülkerim Berzenci, kardeşi Seyyid Abdurrahim, Ali Molla Salih Termari, Molla İbrahim Beyari ve Şakalava'ya yakın Ziyari köyünde yaşayan Şeyh Abdurrahim Ziyari gibi hocaların yanına gidip ders almıştır (el-Kızılcı, 1938, s. 47-50). Karadağ'a döndükten sonra İran'a giderek bir müddet Sine (Senendec)'te matematik öğretmeni Şeyh Muhammed Kasım Merduhi'nin yanında kalmış ve matematik, hendese ilimlerini okumuştur (Ruhani Beşva, 1382, 1, s. 38). Ayrıca meşhur alim Seyyid Abdurrahman Berzenci'nin yanında dersleri bitirip icazetname almıştır (Tabani, 1380, s. 393). Babani İbrahim Paşa (1782-1803) onun Süleymaniye'deki medreselerden birinde müderris olarak atamasını ve bir görev vermesini arzu etmiş ancak teklifini kabul etmemiştir (Ebaza, 1994, s. 10).

1805 yılında Musul, Diyarbakır ve Şam yolundan hacca gitmiştir. Bu bölgelerde birçok âlimle görüşmüş, ardından Süleymaniye'ye dönerek Nakşibendi

tarikâtını yaymaya başlamıştır. Bir müddet kaldıktan sonra 1809 Hindistan'a giderek Delhili Nakşibendî Şeyhi Abdullah Dihlevî'nin yanında kalmış ve Nakşibendi tarikâtına intisap etmiştir (Zeki, 1936, s. 365-366; el-Azzavi, 1973, s. 698). Hindistan eğitiminden sonra Süleymaniye'nin Karadağ nahiyesine gitmiştir (el-Hayun, 2016, 2, s. 454-458). 1811 yılında Bağdat'a giderek Kadiriye Tekkesi'nde beş ay kalmıştır. Tarikatın yayılmasından sonra (el-Kızılci, 1938, s. 47-50; el-Azzavi, 2000, s. 263) aynı yıl Süleymaniye'ye dönmüştür. Dini faaliyetleri ve tarikâtı Şam, Mısır ve Osmanlı Devleti'nin bir kısmında yayılması nedeniyle kendisine karşı çıkmıştır (el-Azzavi, 1973, s. 702-703).

Süleymaniye Sancağı'nda tekkeler ve tarikât âlimleri özellikle Nakşibendi ve Kadiri şeyhleri arasında belli ölçüde dinî bir çekişme ve rekabet yaşanmıştır. Bu yüzden halk iki sınıfa ayırmıştır. Birincisi Şeyh Halid'in yanında olup, onu destekliyorlardı. İkinci ise ondan nefret edip, öldürmek istiyordu. Bu arada Mevlâna Halid, Bağdat'la ilişkinin kesmesi ve olayın siyasî hale gelmesinden korkuyordu. Bu nedenle 1813-14 yılında Süleymaniye'yi terk ederek Bağdat'a dönmüştür. Burada müritlerine bugün Halidiyye olarak bilinen İhsaniye Tekkesi'nde dersler vermiştir (el-Kızılci, 1938, s. 47-50; el-Azzavi, 2000, s. 263). Halka rehberlik etmesi için Şeyh Ahmed Erbilli'yi Dımaşk'a göndermiştir. Aynı zamanda Abdurrahman Paşa Babanın oğlu Mahmud Paşa da (1813-1834) ondan tövbe etmesini ve Süleymaniye'ye dönmesini istemiştir. Daha sonra ona bugün hala mevcut olan ve Mevlâna Halid Hangahı olarak bilinen bir hangah inşa etmiştir. Ayrıca hangah için bir vakıf kurarak öğrencileri ve memurlarının giderlerini bu vakıfla karşılamıştır. Erbil, Kerkük, Musul, Amadeye, Cizre, Antep, Halep, Şam, Bağdat, Basra, Medine ve Mekke'den çok sayıda insan bu hangaha teveccüh edip toplanmıştır (el-Kızılci, 1938, s. 47-50; Ebaza, 1994, s. 15).

Tahminen Caf beyleri ve aşiret reisleri de dahil olmak üzere Mevlâna Halid'in on iki bin müridi mevcuttu. Bu durum âlimler arasında bir kıskançlık yaratmıştır. Babani emirleri, Kadiriye tarikâtı şeyhleri ve Süleymaniye âlimleri ona karşı çıkmaya başlamışlardır. Bu âlimler gibi Şeyh Maruf Nudhi Berzenci de ona karşı çıkmaya başlamıştır. Konuyla ilgili 1813 yılında Bağdat valisi Said Paşa b. Süleyman Paşa'ya (1813-1817), Şeyh Halid'in fitnesine ve yalanlarına karşı kendisini uyarmak amacıyla "Tahriru'l-Hitab fi'r-Red ala Halidu'l-Kezab" başlıklı bir mektup yazmıştır (el-Azzavi, 1973, s. 710). O dönemde Mevlâna Halid selefi bir adamdı. Ancak onun dinî faaliyetlere, saf ibadete ve selefilîğe karşı bir büyücü ve mürtet olduğundan şüpheleniyordu. Bu sırada âlimler ona karşılık vererek desteklemişlerdir (el-Azzavi, 2000, s. 249-250). 1816 tarihinde düşmanlığı yeniden alevlenmiştir.

Süleymaniye'den ayrılarak Surtaş'a gitmiştir. Orada Sergelu köyünde Şeyh Ahmed Serdar'la bir düşmanlık olayı daha gelişmiştir. Hatta Şeyh Ahmed Serdar'ın Süleymaniye Câmî-i Kebir'in önünde onu öldürmeye çalıştığı bile kaynaklarda geçmektedir. Ancak Şeyh Mevlâna Halid, akıllıca Serdar'ı tarikatın müridi ve halifesine çevirmiştir. Hatta Şeyh Serdar, Nakşibendi tarikatını Surtaş ve Sergelu'da bile yaymaya başlamıştır. Ölümünden sonra ise Şeyh Abdulkadir Sür bu görevi üstlenmiştir. Ayrıca ondan sonra yerine Şeyh Hacı Rıza Askerî, Şeyh Muhammed İllallah, Rıza Askerî'nin oğlu Şeyh Mustafa birbiri ardına bu görevi üstlenmişlerdir. Rıza Askerî'nin oğlu Şeyh Mustafa, 1914 yılında Güney Irak'ın işgalinden sonra Birinci Dünya Savaşı döneminde İngiltere'ye karşı savaşa katılmıştır. Ancak savaşa katılmaya gittiğinde 1915 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir (el-Hayun, 2016, 3, s. 126,127).

Bağdat valisi Davud Paşa'nın (1817-1831) emri üzerine Şeyh Yahya el-Mizuri konuyu incelemek amacıyla Süleymaniye'ye gitmiştir. İncelemenin ardından bu işin o kadar da tehlikeli olmadığı bu adamın ıslahat ve hakiki takva ehlinde olduğunu ortaya çıkmıştır. Davud Paşa ise, Osmanlı Devleti'ne bir mektup yazarak Mevlâna Halid'in dünya işleriyle hiçbir ilgisinin olmadığını açıklamış ve kendi işlerini yapmasına izin verilmesi önerisinde bulunmuştur (el-Azzavi, 2000, s. 249). Daha sonra Şeyh Maruf Nudhi de muhalefetinden pişman olarak ona kendisini öven ve pişmanlığını yazan bir mektup göndermiştir (Tabani, 1380, s. 395).

Mevlâna Halid, 1822-23 yılında tarikatını yaymak için Dımaşk'a gitmiş oradan da Kudüs'e geçmiştir. 1825-26'da geri dönerek hacca gitmiştir. Daha sonra Dımaşk'a dönerek 28 Şevval 1242 (25 Mayıs 1827) tarihinde veba hastalığından vefat etmiştir (el-Kızılci, 1938, s. 47-50). 22 Muharrem 1308 (7 Eylül 1890) tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre onu Dârüssaâde'ye getirmeye çalışmış ancak hastalık ve yaşlılık nedeniyle yola çıkamamıştır (BOA, Y.PRK.UM: 00018/00053). Mevlâna Halid'in Şam'ın Salahiye Mahallesi'nde bir hangahı vardı (BOA, İ.DH: 00068/03361). Vefatının ardından buraya defnedilmiştir (Zeki, 1936, s. 365-366).

Süleymaniye Sancağı'nda meşhur ve yetenekli âlimler bulunmaktaydı. Ancak âlimlerin devletle bağlantısının olmadığını belirtmek gerekmektedir. Bu nedenle devlet, idarî kademelerde onların becerilerinden yararlanmamış ve onların fikirlerini dikkate almamıştır. Sadece onlara Edirne ve Bursa'da müderrislik görevi verilmesi yönünde girişimlerde bulunulmuştur (BOA., A.MKT.UM: 00025/00023). Devlet mescit, medrese ve tekkelerdeki boşlukları bu âlimlerle doldurmaya çalışmıştır. Âlimleri yüksek idarî görevlerde kullanmak ve onlardan faydalanmak yerine medrese

veya mescitte müderrislik ve vaiz olarak çalışmakla meşgul bırakmıştır. Bu durum özgün çalışmalarıyla meşgul olamayan, bilgilerini geliştirme ve bunu iyi aktarma fırsatı bulamayan âlimlere zarar vermiştir. Hatta alimler, Süleymaniye’de kalarak ilerlemeyeceklerini ve aynı seviyede kalacaklarının farkında olmuşlardır. Bu nedenle bilgilerini geliştirmek ve insanların bilgilerinden faydalanabilmesi için daha iyi yerlere gitmeye çalışmışlardır (BOA, A.MKT.MVL: 00087/00099).

Âlimlerin geçim koşullarının iyileştirilmesi ve maaşların tahsisi konusu da ihmal edilmiştir. Bu dönemde Şii ile Sünni mezhebi arasındaki çatışmalar nedeniyle Osmanlı Devleti dışından gelen bu âlimlere, özellikle de İranlı âlimlere önem verilmiştir. Osmanlı Devleti, İranlı âlimlerinin gelişini reddetmemiştir. Örneğin 14 Safer 1283 (28 Haziran 1866) tarihli arşiv kaydına göre otuz altı İranlı âlim Süleymaniye Sancağı’na gelmiştir. Bu âlimlere Süleymaniye’nin gelirinden iki bin beş yüz seksen üç kuruş ve on yedi para salyâne olarak verilmiştir (BOA, İ.MVL: 00558/025075). Şeyh Hasan Said Efendi adında bir diğer âlim, İran’dan gelerek Süleymaniye’ye yerleşmiştir. Süleymaniye maliyesinden kendisine aylık bin kuruş maaş sağlanmıştır (BOA, DH.MKT: 02798/00040). Şeyh Muhammed Cesik’in kardeşi Şeyh Abdulkadir Muhacir’de İran’daki mezhep çatışmaları nedeniyle Süleymaniye’ye taşınmak zorunda kalmış ve burada iyi bir şekilde karşılanıp kendisine maaş bağlanmıştır. 1304/1886-87) yılında doksan üç yaşında vefat edene kadar ders öğretmeye ve ilmi yaymaya devam etmiştir (el-Karadaği, 2007b, s. 111-112).

Âlimlere eşit muamele edilmemiş ve kendilerine aynı maaşlar ödenmemiştir. 7 Ramazan 1278 (8 Mart 1862) tarihinde Süleymaniye sancak âlimi Muhammed Said Efendi, diğer âlimlerin aldığı maaşa benzer şekilde kendisine de bir maaş talebinde bulunmuştur (BOA, A.MKT.NZD: 00406/00061). Ayrıca 24 Zilhicce 1310 (9 Temmuz 1893) tarihinde de ders öğretmekle meşgul Süleymaniye âlimlerinden ve Mevlâna Halid’in halifesi Şeyh Abdulaziz Efendi, geçimini iyileştirmek için Musul’a giderek kendisine bir miktar maaşın bağlanması talebinde bulunmuştur (BOA, DH.MKT: 00081/00041).

[1] Taha Bakır, Şeyh Maruf’un vefat tarihini 1834 olarak ifade etmiştir. Bkz. (Bakır ve Sefer, 1965, s. 21).

4.4.6. Kütüphaneler

Kütüphane, kitabın çoğu olan “kütüp” ve “hane” olmak üzere iki kelimeden oluşur. Kitapların saklanması ve muhafaza edilmesine ayrılan oda veya haneye “kütüphane” denilmektedir. İki tür kütüphane vardır. Birincisi kişisel kütüphane olup şahsi kitaplar yer almaktadır. İkincisi ise ihtiyaç sahiplerinin okuyabilmesi için kamu yararına kurulmuş ve bağışlanmış çeşitli kitaplardan oluşan bir hayır kurumudur (Şemseddin Sami, 1317, s. 1145).

Osmanlı döneminde kütüphaneyi ilk kuranın kim olduğu bilinmemekle birlikte Yıldırım Bayezid (1389-1403) döneminde kütüphanesi bulunan birçok medrese inşa edilmiştir. İstanbul’un fethinden sonra vakıflar yoluyla medreselerde kütüphaneler kurulmuş, böylece kütüphanelerin sayısı artırılmış ve kaynaklarla zenginleştirilmiştir (Erünsal, 2003, s. 23). XVII. yüzyılın başlarında hükümet, merkezi kütüphaneleri diğer şehirlere de yayılmıştır. Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde İstanbul’un yanı sıra Anadolu’da da müstakil kütüphaneler kurulmuştur. Osmanlı kütüphanelerinde altı binden fazla kitap bulunmaktaydı. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki kütüphanelerin sayısı yüz elli bine kadar ulaşmıştır (Erünsal, 2015, s. 195-196).

Süleymaniye’de âlimlerinin ve şahısların özel kütüphaneleri dışında bağımsız kütüphaneler yoktu. Hacı Abdulaziz Hayat Camii ve Medresesi’nin kütüphanesi dahil olmak üzere mevcut olan kütüphaneler medrese ve mescitlere aitti (Avaz, 2019, s. 70). Câmi-i Kebir’in içinde bulunan Câmi-i Kebir Medresesi’nin geniş bir kütüphanesi bulunmaktaydı. Moğolların Bağdat’taki kütüphaneleri yakıp yıkması gibi Babani Hanedanı döneminde de bu kütüphanenin bir kısım kitapları yakılmıştır. Geriye kalan kısım Seyyid Kak Ahmed’in emriyle koruma altına alınmış ancak bu kısmın korunması da uzun sürmemiş ve onun ölümünden sonra ihmal edilmiştir. Kütüphane, İngilizlerin Süleymaniye’yi işgali sırasında yakılması sonucunda geriye sadece 300 bölümü kalmıştır (el-Kızılcı, 1938, s. 42). Sancağa bağlı kazalarda ise; Gülanber kazasına bağlı Tevile ve Beyare Hangah medreselerinin kütüphaneleri bulunuyordu. Beyare Kütüphanesi halen mevcuttur ancak Tevile Kütüphanesi’nin artık eseri kalmamıştır (el-Hal, 1961, s. 86).

Medrese ve mescitlerin yanı sıra, başta Mahvi Hangah Kütüphanesi olmak üzere tekke, türbe ve mahallelerde de kütüphaneler kurulmuştur (Avaz, 2019, s. 59-60; el-Kızılcı, 1938, s. 51). Herhangi bir mescit, tekke ve medreseye bağlı olmayan bağımsız kütüphaneler de halk tarafından kurulmuştur. Ayrıca kütüphanenin bağımsız binası, teçhizat ve kütüphane kaynakları kurucusu tarafından sağlanmıştır. Kitap satın alıp çoğaltmanın yanı sıra vakıf yoluyla sağlanan kitaplarla

kütüphaneler zenginleştirilmiştir (Erünsal, 2015, s. 198). 1318-1321/1900-1904 yılları arasında Süleymaniye Sancağı'nın Gülanber kazasındaki iki kütüphane binası Şeyh Abdullah tarafından temin edilmiştir. Sadat mahallesinde Sadat Kütüphanesi, Şeyh mahallesinde ise adını kurucusu Ömer Efendi'den alan Ömer Kütüphanesi bulunmaktaydı (Maarif Salnamesi, 1318, s. 1590; 1319, s. 920; 1321, s. 685-686). Bu iki kütüphanedeki kitapların sayısı aşağıdaki tabloda gösterilmektedir (Maarif Salnamesi, 1321, s. 685-686).

Çizelge 4.29. Süleymaniye Sancağı'nın Gülanber Kazası Kütüphaneleri

Liva	Kaza	Kütüphane	Mahalle	Bina	Kitap Sayısı
Süleymaniye	Gülanber	Sadat	Sadat	Şeyh Abdullah	200
		Ömeriye	Şeyh	Ömer Efendi	1000

4.4.7. Dinî Faaliyetler

4.4.7.1. Tarikatlar

Tarikat, kelime olarak Arapçada yol manasına gelmektedir. Terim olarak ise İslâm ve Peygamber yolu yani Allah'ı tanımak manasına gelmektedir (Pakalın, 1993, 3, s. 403-404). Osmanlı Devleti'nde tarikat büyükleri için mutasavvıf, mürşit ve şeyh gibi isimler kullanılırken tarikat mensuplarına ise sofı, derviş ve abdal gibi adlar verilmekteydi. Tarikatların faaliyet alanları ise zaviye ve tekkeler olmuştur. Bu yapılar tasavvufun dinî merkezi olmuşlardır (Ünal, 2012, s. 65-67).

Tarikatlar Osmanlı Devleti'nde farklı erkan, örf ve adetlere sahip kurumlardı. Üyeleri halk ile iç içe yaşarken kimi zaman ise halkın temsilcileri olurlardı. Bu kurumlarda cuma günleri ve Ramazan aylarında dinî törenler yapılmaktaydı. Söz konusu kurumlarda paşa veya zengin devlet adamları tarafından vakıflar kurulur ve buranın bütün ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanırdı (Saydam, 2014, s. 192).

Toplumda şeyh ve seyyidler önemli bir konuma sahiplerdi. Halk zor durumda kaldığında şeyh ve seyyidlere sığınarak sorunlar onlar tarafından çözülmüştür (BOA, A.MKT.MHM: 00335/00036).

Nakşibendi tarikatının ibadethanesi Hangah olarak biliniyordu. “Han” ev,

“gâh” ise Allah ile iletişim kurabildikleri “inziva yeri” demektir. Nakşibendiler Osmanlı döneminden günümüze kadar hangah kullanmışlardır. Kadiriye’nin ibadet yeri ise (tek) birey ve inziva anlamına gelen “tekke” olarak biliniyordu (el-Hayun, 2016, 2, s. 459-462). Süleymaniye’de yayılan bu tarikatların sayısı ve önemi zamanla değişikliğe uğramıştır. Dolayısıyla Kadiriye’nin gelişi Kakeyileri, Nakşibendilerin gelişi ise Kadirileri zayıflatmıştır.[1]

Kadiriye tarikatı, Şeyh Abdulkadir Geylani’ye mensup olup onun rehberliğini takip etmektedir. Şeyh Abdulkadir Geylani (1077-1166) Bağdat’a giderek orada Hanbeli Okulu’nun esaslarına göre İslam hukuku müderrisi oldu. Orta yaş döneminde Sufi eğitimi gördü ve yıllarca çölde bir münzevi hayatı sürdürdü. Elli yaşlarına geldiğinde, çok tutulan bir vaiz olmuştu (Bruinessen, 2013, s. 320-321). Din perver ve âlim bir kişilik olarak meşhurdur. Kendisini toplumdaki birçok Sufi fırkalarının temsilcisi olarak kabul ettirmiştir (Hüseyin el-Caf, 2012, s. 79).

Kadiriye tarikatını, Şeyh Ebû Bekir el-Alusi’den alan Nureddin Brifkani Kürt bölgelerinde yaymıştır (Ahmed, 2009, s. 143-144). Fakat Bruinessen’a göre 1360 yılında Seyyid Musa ve Seyyid İsa adlı iki Seyyid kardeş, Hamedan’dan Şehrizar’a gelip Berzenci’ye yerleşmiş ve tarikatın bölgede yayılmasına aracı olmuştur. Seyyid Musa’nın hiç çocuğu olmamıştır. Yani Berzenci şeyhleri Seyyid İsa’nın soyundan gelmektedir (Bruinessen, 2013, s. 321). Şeyh Muhammed Nur Bahşi ve Berzenci Nur Bahşi Hanedanı, Kadiriye tarikatını ilk benimseyen kişilerdir. Süleymaniye’de ailelerin ve aşiretlerin şeyhleri ve seyyidleri bu tarikata katılarak tarikatın yayılmasını sağlamışlardır. Bu hanedanlar, İran Nadir Şah döneminde Kadiriye tarikatının sorumlusuydu. Ayrıca Berzenci ailesinin ilk kişisi Seyyid İsmail, Kadiriye tarikatını Seyyid Muhammed Nudhi’nin torunu Şeyh Ahmed İhsan’dan almıştır (Tabani, 1380, s. 57-58).

Başlangıçta Şehrizar Bölgesi’nde yayılan tarikatın çevresi daha sonra daralarak Berzenci ve Talabani arasında kalmıştır (el-Azzavi, 2000, s. 248). Süleymaniye’deki Berzenciler ve Kerkük’teki Talabaniler bu tarikata bağlıydı. Hatta bir süre sonra bu tarikatın bir kolu haline gelerek Kadiriye olan isimlerini, Talabani tarikatı ve Berzenci tarikatı olarak değiştirmişlerdir.

Süleymaniye’deki Kadiriye tarikatının Kesnezani Seru olarak bilindiğini de belirtmek gerekmektedir. Kesnezani tarikatı, imamı ve babası Ali b. Talip ve Şeyh Abdulkadir Geylani ile Kürt Kesnezani ferdine kadar uzanmaktadır. Tarikatın adı Kesnezan, kimsenin bilmediği ve kimsenin bilgisi olmadığı anlamına gelmektedir.

Kadiriye Kesnezanî'nin adı 1824 yılında dünyaya gelen ve Şahî Kesnezan olarak da bilinen Şeyh Abdülkerim Kesnezanî'ye dayanmaktadır (el-Hayun, 2016, 2, s. 459-462). Tek başına manevî bir yolculuğa çıktığı için kendisine Kesnezan ismi verilmiştir. Bölgede özellikle Karadağ ve Viliyan nahiyelerinde bu tarikatı ilk benimseyen kişi o olmuştur. Bu tarikat Şii mezhebine bağlıdır ve On iki Şii imamın isimleri tekkelerinde yazılıdır. Bu nedenle güneydeki Şii gençleri de Kesnezaniler içinde yer almaktaydı (el-Hayun, 2016, 2, s. 459-462).

Nakşibendi, Farsça “nakış” anlamına gelen bir kelimedir. Bu unvan kumaş nakışıyla uğraştığı için Nakş-bend olarak bilinen, kurucusu Muhammed el-Buhari'nin oğlu Şeyh Bahaeddin Muhammed'in adını almıştır (Bakır ve Sefer, 1965, s. 21; el-Hayun, 2016, 2, s. 454-458). Bu tarikatın kurulması Kadiriye ve Şii tarikatlarının yayılmasını engellemiştir (Senndici, 1366, s. 65). Tarikata göre tasavvufa ulaşmak için kalbi zikretmeye devam etmek, mürşidi gözlemlemek ve itaat etmek olmak üzere üç yoldan geçmek gerekmektedir. Uygulama konusunda tarikatın nefsine dikkat etmek, gizlilik içinde yalnız kalmak, sürekli zikretmek, kalbi gaflet ve düşüncelerden korumak, kalbi zikir izlerinden korumak, zikirden öze dönmek, kıdeme bakmak, kardiyak duruş, sayısal duruş ve zamansal duruş olmak üzere on bir ilkesi bulunmaktaydı (el-Hayun, 2016, 2, s. 454-458).

Tarikatın Kuzey Irak'a gelişi XIX. yüzyılda Muhammed Bahaeddin Buhari'den (1317-1389) rehberlik ve eğitim alan Şeyh Ziyaeddin Halid Nakşibendi'ye (1779-1821) atfedilmektedir. Mevlâna Halid tarafından yayınlanan Nakşibendi tarikatı, Mevlâna Halid'in şöhretinden sonra tarikatın adı Halidiye olarak değiştirilmiştir. Süleymaniye'de bile Mevlâna Halid tarikatı veya Halidiye olarak bilinir. Çünkü Mevlâna Halid Süleymaniye'de bu tarikata hizmet etmede önemli bir rol oynamıştır (Batato, 1995, s. 59-63). Ayrıca Osmanlı arşiv belgelerinde Halidiye tarikatı olarak da geçmektedir (BOA, BEO: 001638/122820). Tarikatın hangahı "hazîhi cennatin 'adnin idhuluha halidin" Nigâr'ıyla nakışlamıştır (Tevfik, 1335, s. 2). Mevlâna Halid'den önce tarikat Irak'ta biliniyordu ancak Mevlâna Halid faaliyetlerini yeniledi ve güçlendirdi (el-Azzavi, 2000, s. 249). Bu tarikatın merkezi Tevile ve Beyare bölgelerindeki Hevraman dağlarındaydı (Bakır ve Sefer, 1965, s. 21). Dolayısıyla Nakşibendi türbelerinin çoğu Hevraman'ın Beyare nahiyesindeydi (el-Hayun, 2016, 2, s. 454-458).

Ehl-i Hak (Kakeyi, Aliilâhî) tarikatı, Irak'ta Kakeyi ve İran'da Aliilâhî olarak bilinen tarikat 716/1316 yılında Şeyh İsa Berzenci'nin oğlu Seyyid İshak tarafından kurulmuştur (Bakır ve Sefer, 1965, s. 21; Edmonds, 2003, s. 247). Batını bir mezhep

olarak tarikatın yedi halifesi bulunmaktaydı. Seyyid İshak tarafından yetmiş iki pirin arasından seçilmiş yedi üye, sadece seyyidlerin değil topluluğun bütün üyelerinin rehberleri idi. Tezkerede isimleri Pir Moxi, Pir Neriman, Pir Abdulaziz, Halife Muhammed, Halife Şehabettin, Halife Bapir, Halife Cabbar şeklinde yazılmıştır. Bugün artık yedi deliller, asıl halifelerin soyundan gelmeyen yedi aile tarafından temsil edilmektedir (Edmonds, 2003, s. 250).

Kendilerini dinde son adım olarak gören Ehl-i Hak'ın ana merkezi Lorestan'dı. XIV. yüzyıldan sonra bazı Kürt bölgeleri ve Kirmanşah'a taşınmış, ayrıca Tebriz, Merağa, Kazvin ve Tahran'a da yayılmışlardır. Onlara göre insanın Yüce Allah ile bağlantı kurabilmesi için iki yol bulunmaktadır. Birincisi merasim ve ritüellerin uygulanmasını sağlayan şeriat, ikincisi ise tasavvufur. Tarikat, göçebe aşiretlerin İran'a geliş gidişi nedeniyle Kürt göçebe aşiretleri arasında, İran sınırı dışında ise Süleymaniye, Musul ve Kerkük'teki bazı aşiretler arasında yayılmıştır (Senndici, 1366, s. 42-43). Bunlar, Şehrizar'u kutsal toprakları haline getirmişlerdir. Kakeyi tanrısı Sultan Suhak ise, Berzenci köyündendi. Bölgenin Osmanlı egemenliğine girmesi ve Kadiriye tarikatının yayılması ile Kakeyi tarikatı zayıflamıştır (Vahbi, 1973, s. 35).

[1] Bu tarikatların yanı sıra Bahailer gibi diğer tarikatların Süleymaniye'de mensupları olmasa da Süleymaniye ve Süleymaniye dağları bu tarikat liderlerinin sığınağıydı. Bahailer, Bahai lakaplı Abbas Büzürg en-Nûrî i'nin oğlu Mirza Hüseyin Ali'ye (1818-1892) kadar uzanır ve en-Nûrî İran'ın meşhur ailelerindendir. Irak Şii'lerine karşı olan ve daha sonra Bahai olan bu tarikatın adı başlangıçta Babî idi. Mirza Nuri'nin tarikatın adını Bahai olarak değiştirmeyi reddetmesi nedeniyle Bahaeddin ile kardeşi Mirza Nuri arasında isim değişikliği konusunda anlaşmazlık yaşandı. 1852 yılında Şah'a suikast girişiminde bulunulunca, suikasta karışmakla suçlanan Bahaeddin, Tahran'da yapılan soruşturmanın ardından serbest bırakıldı ve 1853'te Irak'a sürgün edildi. Sergelu köyünde bulunan Bahaeddin Mağarası da dahil olmak üzere eski bir Bahai bölgesi olduğu söylenmektedir. Bahailer, Bahâ'u'llâh'ın İran'dan sürgüne gönderdikten sonra bu mağarada kaldığına ve ardından Şam'a gittiğine inanır. Bahailer, mağaranın kutsallığı için bu mağarayı ziyaret ederdi. Başka bir rivayette ise Bahaeddin'in yine derviş kıyafeti içinde bir keşkülle Bağdat'tan ayrılarak kuzeye gittiği, Süleymaniye'ye varınca Sergelu Dağı'ndaki Halidiye Tekkesi'nde 2 yıl kaldığı anlatılır. Ancak Şeyh Sultan el-Kerbela-i, onu geri dönmeye ikna etmek için Süleymaniye'ye gitti ve 19 Mart 1856'da Bahaeddin Bağdat'a döndü. Bağdat'tan ayrılıp Süleymaniye dağlarına gitmelerinin nedenini tarikatın işlerini kardeşine devreden Babiye cemaati ile Seyyid Muhammed isimli bir

kişi arasındaki anlaşmazlık olduğunu ve bu yüzden ondan geri dönüp işleri organize etmesi talebinde bulunduklarını söylüyorlar. Bahailer hakkında daha fazla bilgi için bkz. (el-Hayun, 2016, s. 597-589).

4.4.7.2. Şeyh ve Dervişler

Şeyh, tekke şeyhi veya tarikatın piri için kullanılan bir terimdir. Müritlerin yol göstericisi ve nasihatçisi olarak halk tarafından sevilen (Pakalın, 1993, 3, s. 346) ve halkın bağlılık duyduğu kutsal bir kişidir. Kendilerine gösterilen saygı nedeniyle şeyhler, anlaşmazlıklarda mükemmel birer arabulucudurlar; bu da politik etkilerinin artmasını sağlamıştır (Bruinessen, 2013, s. 311). Şeyhlerin, toplumun yanı sıra Osmanlı yönetimiyle de güçlü ilişkileri vardı (BOA, DH.MKT: 01695/00072). Hatta kendilerine hane ve günlük masraflar verilmiş olduğundan bahsedilir (BOA, A.MKT: 00086/00029). Mesela 6 Muharrem 1306 (12 Eylül 1888) tarihinde İran'ın Merivan kazasında yaşayan Berzenci seyyidlerinden Şeyh Maruf, kendisi ve iki yüz müridine Süleymaniye Sancağı'ndan yıkılan birkaç köyün verilmesi ve bu bölgelere yerleşmesi talebinde bulunmuştur. Şeyh Maruf'un talebi üzerine Süleymaniye mutasarrıflığı, onlara yerleşmeleri için uygun bir yer vermeyi kabul etmiştir. Sonuçta, Şeyh ve müritlerine Şehripazar kazası, Kızılca ve Mavet nahiyelerinde yaklaşık altı bin hane, Bazyan kazasında ise üç yüz yirmi hane olmak üzere toplam doksan yüz hane verilmiştir (BOA, DH.MKT: 01542/00072).

Şeyhlerin faaliyetleri ve izleri sosyal ve politik açıdan belirgindir. Faaliyetleri hükümetin çıkarınydı. Bu nedenle de devlet onları desteklemiş (İştiani ve Akili, 1307, s. 674) ve sosyal açıdan şeyhlerin toplumdaki statülerinden faydalanmıştır. Surtaş nahiyesinde Şeyh İsmail el-Abdalani'nin torunu olan Şeyh Hüsameddin Efendi, Kadiriye tarikatı mensubu olup sosyal faaliyetlerinde oldukça aktifti. Hayır işlerinin yanı sıra aşiretlerin uzlaştırılmasında ve Müslümanların irşadında rol oynamıştır. Ayrıca Hemevendler tarafından talan edilen eşyalar, onun aracılığıyla geri alınmıştır. 13 Rebiülevvel 1324 (7 Mayıs 1906) tarihinde, devletten Kerkük'ün bir mahallesinde faaliyetlerine devam edebilmesi için şeyhe tek kapılı bir dergâhın inşa etmesi talebinde bulunulmuştur (BOA, ML.EEM: 00674/00098). Siyasî bakımından Osmanlı Devleti'nin yanında, düşmana karşı savaşmışlardır. Şeyh Maruf, devlete bir mektup göndererek İran'la savaşmanın cihat olduğunu, onları kâfir ve zındık olarak adlandırdığını, onları affetmemeyi gerekli gördüğünü ve düşmanla savaşmaya hazır olduklarını açıklamıştır (BOA, HAT: 00808/37196). Ayrıca gaza ve cihat adına Süleymaniye ve diğer birçok bölgede insanlar toplanıp savaş alanına gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'nin destekçisi Şeyh Maruf Nudhi'nin

oğlu Şeyh Kak Ahmed, Cuma hutbelerinde hilafet adına hutbe okumuş (Y.PRK. MŞ: 00007.00042) ve Süleymaniye’de gece gündüz çalışarak insanları toplayıp gazaya göndermiştir (Peyrevi Çakan, 1944, s. 1).

Derviş ise, Farsça “muhtaç, yoksul” anlamlarına gelmektedir. Hatta derviş ve dervej kelimeleri “dilenci” anlamına gelmektedir. Tarikatta dervişler bir tarikata mensuptu ve bir şeyhin idaresi altında tekke ve zaviyelerde zikir ve ibadetle meşguldüler. Ekonomik açıdan zor durumda olmalarına rağmen kimseden yardım istememişlerdir (Pakalın, 1993, 1, s. 428-429). Her zaman yoksulluk içinde yaşamışlar, hatta ara sıra kendileri de yardım ve maaş talebinde bulunmuştur (BOA, A.MKT.UM: 00358/00045).

Din açısından bu dervişler, zikir ve ibadet dışında diğer dinlere karşıydılar. İslam’ı açığa çıkarmak ve yüceltmek için diğer dinlere karşı faaliyette bulunmuşlardır. 1917’de bir seyyah, Gülanber’i ziyaret ederken çok sayıda derviş gördüğünü, Gülanber’de iskân eden Şeyh Ali’nin evinin güzel olduğunu ve içinde çeşmelerden aşağı akan büyük bir su ambarının bulunduğunu söyler (Hubbard, 1917, s. 193).

4.4.7.3. Mollalar ve Hatipler

Molla, köy düzeyindeki her türlü dinî töreni yönetir ve köy çocuklarına Kur’an-ı Kerim dersleri verirdi. Modern okulların kurulmasından önce genellikle köyün hem dinsel hem de din dışı konularda en iyi yetişmiş kişisiydi. Bir molla en az bir veya iki değişik yerde Kuran eğitimine gittiği için, çok fazla gezip görmüşlerdir (Bruinessen, 2013, s. 310). Süleymaniye merkezinde ve etraftaki yerlerde bu tür mollalara rastlanmaktadır.

Mollalar bilim ve din konusunda uzman olup devlet tarafından mallarına el konulmazdı. Ayrıca ölüm cezası ve vergiden muaf olup, devlet memuru olarak imtiyazlara sahiptiler. Bu nedenle kendi aralarında müderris, kadı, müftü, imam, müezzin ve hatipten oluşan bir tabaka oluşturmuşlardır (Ünal, 2012, s. 68-70).

Süleymaniye Sancağı’nda çok sayıda imam ve hatip bulunmaktaydı. Bunlardan ilmini Şeyh Maruf Nudhi Berzenci’den alan ve Süleymaniye’deki Müslümanlara irşat ve rehberlik etmekle meşgul olan Berzenciye’nin Gilezerde seyyidlerinden Şeyh Mahmud Nakip Ferzend Seyyid Muhammed Berzenci 1200/1785–86 yılında Süleymaniye’de dünyaya gelmiş ve 1275/1858–59 yılında ise

vefat etmiştir (Ruhani Beşva, 1382, 1, s. 419). Mollaların dinlerine bağlılıkları o kadar saftı ki bazıları bu görevi ücret almadan üstlenmişlerdir. Mesela Molla Reşit Efendi'nin Süleymaniye'de ücretsiz olarak ilim yayma işiyle meşgul olduğu belirtilmektedir (BOA, BEO: 000350/026231). Ayrıca Ahmed Faiz b. Resul b. Molla Reşit Karadağlı (1315-1390/ 1897-1970) müderris, hatip, rehber ve vaiz olup Süleymaniye'nin Bin Tabak Mescidi'nde imamet yapmıştır. Bu görevinden sonra Erbil'e bağlı Mirgesur nahiyesinde hatip ve rehber olarak, daha sonra ise Kerkük'e bağlı Hanekin'in Câmî-i Kebir'inde müderrislik ve imamet görevleri yapmıştır (el-Hisniyani, 2012, s. 112).

Gezici molla ve hatipler de bulunmaktaydı. Bu molla ve hatiplerin maaşları 1500 kuruştan az olmayıp, dönüşümlü bir biçimde bölgeleri dolaşarak görevlerini yerine getirmekteydiler. Bu tür hatipler sadece mescit hatipleri olarak görevlendirilmekle kalmamış, aynı zamanda devlet tarafından özellikle aşiretlerin yerleştiği bölgelerde insanlara rehberlik ve öğüt verme konusunda da görevlendirilmişlerdir (BOA, DH.MKT: 01688/00014).

Devlet, Süleymaniye aşiretlerini ve halkını yatıştırmak için bu mollalara güvenmiştir. Örneğin, Molla Resul Efendi, Süleymaniye'de bir din âlimi ve hatibi olarak aşiretlerin irşadında rol oynadığı için hükümet tarafından Süleymaniye'ye hatip olarak atanmıştır (BOA, BEO: 000214/015976).

4.4.8. Vakıflar

Arapçada “durmak; durdurmak, alıkoymak” anlamına gelen vakıf (vakf) terimi, “duraklama” anlamına gelen "vakfe" teriminden türemiştir. Vakıf ifadesi, “servet sahibinin servetini sonsuza kadar dinî, sosyal ve hayır niyetli olarak bağışlayan” veya “bir kişinin toplum yararına ve çıkarına menkul ve gayrimenkul paralarını bağışlayan” anlamına gelmektedir. Vakfın amacı, kişinin Allah'ın rızasını kazanmak ümidiyle kişisel servetinin bir kısmını insanların yararına tahsis etmesidir. Servetlerini vakfedenlerin vefatlarından sonra da bu hayırlı işler devam etmekte, böylece onlar için ölümden sonra da hayır yazılmaya devam edilecektir (Saydam, 2014, s. 237). Vakıflar, özellikle dinî ve sosyal hizmetlerin yerine getirilmesi açısından önemli bir müessesedir. Bu müessese Osmanlı döneminde büyük bir gelişim göstermiştir (Halaçoğlu, 1995, s. 155; Torkak, 2024, s. 978). Osmanlı Devleti, genellikle askerlik hizmetinde olduğu için kendi bütçesinden yollar, kaleler, köprüler ve kışlalar inşa etmiştir. Ancak okul, cami, hastane, kervansaray, zaviye, han, hamam, hayır suyu ve benzeri şeyler inşa etmemiştir. Osmanlı Devleti'ne göre

bunlar hükümetin değil, halkın görevleriydi. Devletin görevi, halkın canını ve malını korumak, güvenliği sağlamak ve sınırları korumaktı. Dolayısıyla bu devirde en basit ve en küçük ihtiyaçlar için bile pek çok amaç için vakıflar kurulmuştur. Hatta kızların çeyiz hazırlaması, fakirlerin yiyeceği ve hayvanların yemi için bile vakıf yoluyla satın alınmalar gerçekleşmiştir (Saydam, 2014, s. 238).

Vakıf, medrese, hangah, tekke, cami ve mescit gibi hizmet birimlerinin sürdürülmesinin yoluydu. Süleymaniye’de tekke, zaviye ve medrese gibi dinî ve sosyal vakıflar esas olarak şeyhin aylık maaşını, mürit ve misafirlerin yiyeceklerini, tekke ve medresenin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti. Süleymaniye Sancağı’nda yer alan vakıflar ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Şeyh Osman Efendi Tekke ve Medrese Vakfı: Gülanber kazasının Ahmedabad köyünde yer almaktaydı. 10 Cemaziyelahir 1305 (23 Şubat 1888) tarihli arşiv belgesine göre, Babakuçuk ve Pris köyleri arazisinin üzüm öşründen kırk-elli bin kuruş Şeyh Osman Efendizade Ahmed Şemsettin Efendi Taveleyi Tekke ve Medresesi’nin mürit ve talebelerinin geçim ve masraflarına vakfedilmiştir (BOA, İ.DH: 01069/083888).

Abdulkadir Efendi Tekke Vakfı: Kadiriye tarikatının mensubuydu. Göktepe köyünün buğday öşrü tekkenin yiyeceği için vakfedilmiştir. Şeyh Abdulkadir Efendi’nin vefatından sonra tekkenin bakımını oğulları Şeyh Abdulkerim Efendi ve Muhammed Salih Efendi üstlendi (BOA, A.MKT.MHM: 00335/00036).

Şeyh Kak Ahmed Tekke Vakfı: 7 Şaban 1300 (13 Haziran 1883) tarihinde şeyhlik ve tekke misafirlerinin ihtiyaçları için Serçınar ve Serucik nahiyelerine bağlı köyler vakfedilmiştir (BOA, İ.DH: 00886/070626). Torunu Şeyh Said Efendi, tekke postnişini aldıktan sonra 24 Rebiülevvel 1312 (25 Eylül 1894) tarihinde Babîâlî’nin fermanı ile meşihattan, dedesi Kak Ahmed Efendi’nin zamanında tekkeye temin edilen beş köyün öşrünün aynı şekilde sağlanması talebinde bulunmuştur. 24 Rebiülevvel 1312 (25 Eylül 1894) tarihinde on yıl geçtikten sonra Serçınar ve Serucik nahiyelerine bağlı beş köyün öşrü temin edilmiştir (BOA, Y.PRK.BŞK: 00037/00092). 30 Recep 1332 (24 Haziran 1914) tarihinde öşür iki bin iki yüz elli kuruş olarak tahmin edilmiş ve bu miktarın artırılmamasına, hatta silinmesine karar verilmiştir (BOA, BEO: 004295/322082; BOA, BEO: 004305/322846). Konuyla ilgili 3 Şaban 1332 (27 Haziran 1914) tarihinde devlet, tekkenin mevcut ihtiyaçlarına ve mertebesine bağlı olarak tekkenin öşrünü arttırmaya veya azaltmaya karar vermiştir (BOA, DH.ID: 00177/00020). Bu tekkelere vakıf geliri sağlanmasının

tekkelerin toplum üzerindeki mertebesine, etkisine ve bölge halkına ne kadar fayda sağladıklarına bağlıydı. Osmanlı Devleti, vakfın bölge halkının hizmetine sunulacağından emin olmadıkça bir hizmet birimine vakıf geliri sağlamaktan kaçınmıştır.

Abdurrahman Paşa Vakfı: Babani Abdurrahman Paşa pek çok mülkü ve arazisini yerini belirtmeden bu vakfa vakfetmiştir. Azmi Bey, ilam-ı şer' ile yetmiş yıl boyunca bu mülklere el koyarak mülk ve arazilerinin vergisini devlete ödemiştir. Ancak Azmi Bey'in ifadesine göre 25 Rebiülevvel 1329 (26 Mart 1911) tarihinde, Süleymaniye evkaf memurları aldatılarak mülküne el konulmuştur. Devlet yetkililerinin telgrafına göre bu mülk ve araziler Babani Abdurrahman Paşa'nın vakfiyesi olup birkaç kişi tarafından yönetilmektedir. Azmi Bey ve Süleymaniye eski müftüsü, bu mülk ve arazilerin vakıf olmadığını, kendilerine ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle de mülk ve arazileri talep eden dava açmışlardır (BOA, DH.ID: 00034/00015).

Hacı Ahan (Ahmed) Mescit Vakfı: Kanalların ve mülklerin adı belirtilmeden, diğer mülklerle birlikte bu camiye bir su kanalı da vakfedilmiştir (el-Kızılci, 1938, s. 35).

Mevlâna Halid Haneka Vakfı: Süleymaniye Sancağı'nda 4 değirmen, birkaç köy ve bir mezra, Bağdat'ta bulunan hangahındaki fakirlerin ve dervişlerin yiyecekleri ve hangahın diğer tüm masrafları için vakfedilmiştir. Ancak hangahın gelirlerini kendilerine alan birkaç kişi tarafından vakfa el konulmuştur. Sorunun çözümü için Bağdat valisi Necip Paşa'nın ve sadrazamın fermanları çıkarılmış ancak bazı nedenlerden dolayı uygulamaya geçilememiştir. Yine 17 Cemaziyelahir 1267 (19 Nisan 1851) tarihinde Babîâli'den ferman çıkarılması talep edilmiştir (BOA, A.DVNS.AHK.DB.d: 8, s. 5, h. 1; BOA, A.MKT.MHM: 00031/00025). Ayrıca Süleymaniye'de bulunan Mevlâna Halid'in Hangah-ı Kebir'ine, Babani Mahmud Paşa tarafından 13 Muharrem 1312 (17 Temmuz 1894) tarihinde, Serçınar'ın Emlak-ı Hümayun şubesine bağlı Gevan köyünün bin beş yüz dönüm arazisinin öşrü vakfedilmiştir. Bu vakıf, Emlak-ı Hümayun memurları tarafından idare edilmiştir. Fakat belgelerden anlaşıldığına göre memurlar, hangaha temin edilen öşrü harcamamış bu yüzden de hanekanın yıkılmasına neden olmuşlardır (BOA, Y.MTV: 00100/00020). Devlet, Bağdat ve Süleymaniye'de bulunan Mevlâna Halid hangahlarına ilgi göstermekteydi. 22 Recep 1323 (22 Eylül 1905) tarihinde devlet, Gülanber kazasına bağlı Beyare köyündeki Mevlâna Şeyh Halid Hangahı'na ve bölge halkına hizmet etmekte önemli rol oynayan diğer tüm dergâhlara maaş temin

edilmesine yönelik bir karar vermiştir (BOA, HH.THR: 01637/00040).

Çizelge 4.30. Sancağın Vakıfları ve Gelirleri

Vakıf İsmi	Kuruş	Vakıf Geliri
Şeyh Osman Efendi Tekke ve Medresesi	40000-50000	Babaküçük ve Piris köylerinin arazisinin üzüm öşürü
Abdulkadir Efendi Tekkesi	0	Göktepe köyünün hinta öşürü
Şeyh Kak Ahmed Tekkesi	2250	Serçınar ve Serucik nahiyelerindeki beş köyün öşürü
Abdurrahman Paşa	0	Mülk ve arazi
Hacı Ahan (Ahmed) Mescidi	0	Su kanalı ve mülk
Mevlâna Halid Hangahı	0	Köy, mezraa, Görkciyan Nehri ve köylerin iki Büçük nehirleri ve 4 değirmen
Hangah-ı Kebir	0	1500 dönüm Serçınar şubesine bağlı Geven köyünün öşürü

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti vergi, harç gelirleri ve Emlak-ı Hümayun'un gelirleriyle tekke ve zaviyelerin bir kısım ihtiyaçlarını karşılamıştır. Örneğin, Süleymaniye Sancağı'na bağlı Maviran köyünün tekkesinde duacı görevlisine günlük beş kuruş maaş bağlanmış, tekkenin gıda ihtiyaçları da Mardin ve Musul'dan alınan vergi ve harçlarla karşılanmıştır (BOA, İ.DH: 00289/018180). Aynı zamanda tekkeye bağlı medreselerin şeyh ve müderrislerine geçimlerini sağlayabilmeleri için vakıflar aracılığıyla maaş da temin edilmiştir (BOA, BEO: 000401/030043). 6 Şaban 1315 (31 Aralık 1897) Karadağ kasabasının tekke postnişini Şeyh Abdullatif Efendizade Şeyh Celaleddin Efendi'ye iki yüz elli kuruş temin edilmiştir (BOA, BEO: 001061/079553). Tekke şeyhi bu maaşla hem kendisinin ve ailesinin geçimini sağlamış olduğunu hem de tekkesinin ihtiyaçlarını ve yiyeceklerini de temin etmiş olduğu ifade ederek maaşının az olduğunu belirtmiştir (BOA, BEO: 000447/033520).

29 Zilhicce 1316 (10 Mayıs 1899) tarihinde Süleymaniye'de Nakşibendî tarikatının mensubu Şey Muhammed Mahmud Efendi'nin dergâhının yiyecekleri için hazineinden dört yüz kuruş sağlanmış ancak bu miktarın yeterli olmadığı nedeniyle arttırılması talep edilmiştir (BOA, DH.MKT: 02200/00022). Hamidiye Tekkesi'nde,

Emlak-ı Hümayun gelirinden tekke şeyhine dört yüz kuruş ve tekkenin yiyecekleri ve masraflarına da beş yüz kuruş temin edilmiştir. Şeyh Mahvi Efendi'nin vefatından sonra bu masraf ve maaş tekke postnişini olarak babasının yerine geçtiği için 8 Zilkade 1324 (24 Aralık 1906) tarihinde oğlu Ömer Efendi'ye ödenmiştir (BOA, ML.EEM: 01108/00018). Bir süre sonra bu maaşın ödemesi durdurulmuş ve Ömer Efendi, tekkenin yemek masraflarını karşılayamamıştır (BOA, DH.MKT: 00912/00063). Nakşibendî tarikatı mensubu ve Süleymaniye hanedanı olan Muhammed Efendi'ye kaymakamlıktan elli kuruş temin edilmiş ancak bir süre sonra bu maaş da ödenmemiştir (BOA, A.MKT.UM: 00103/00018).

Tekke ve vakıflar “neslen ba'de neslin” olarak yönetiliyordu. Tekke şeyhinin vefatından sonra yabancı bir kişi tekkenin postnişini olamazdı. Tekke, şeyhin oğlu tarafından yönetilmiş ve oğluna maaş bağlanmıştır. Ancak bazen bu vakıfların sorunları yalnızca parayla ilgili değildi. Bunun yerine bazı kişilerin aç gözlülüğü ve tamahkârlığı nedeniyle şeyhler arasında tekkenin yönetimi konusunda anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bu kişilerin asıl amacı tekkenin postnişini almak değil, tekke vakfına el koymaktır. Şeyh Hüseyin Efendi, Şeyh Cevat Efendi tarafından idare edilen Şeyh Abdalan Tekkesi'ni devletin rızası ve iznini almadan el koymuştur. Ancak 5 Recep 1299 (23 Mayıs 1882) tarihinde Şura-yı Devlet kararıyla Şeyh Cevat Efendi'nin tekkenin müdürü olduğu ortaya çıkmıştır (BOA, ŞD: 02905/00028). Bu sorun, on yıl sonra 17 Zilkade 1309 (13 Haziran 1892) tarihinde tekkenin postnişinlik göreviyle ilgili olarak yine tekrarlanmıştır. Şeyh Cevat'ın yanında Abdalane Tekkesi'nin postnişin berat-ı zimmeti bulunurken, Abdulkadir adında bir kişi kendisini bu tekkenin gerçek postnişini olarak ilan etmiştir. Hatta Şeyh Cevat'ın berat-ı zimmete el koyduğunu ifade ederek tekkeye vakfedilen arazilere el koyduğunu belirtmiştir (BOA, DH.MKT: 01960/00111).

4.5. SANCAĞIN İKTİSADÎ VE TİCARÎ YAPISI

4.5.1. Arazi ve Tarım Sistemi

4.5.1.1. Devlet (Miri) Arazisi

Sözlükte “devlete-hazineye ait, hükümet malı” anlamına gelen mîrî kelimesi, Osmanlı döneminde devlet hazinesi yanında devlete ait toprakları ve bu topraklardan alınan vergileri ifade eden bir kavram haline gelmiştir. Tarihî belgelerde devlete ait topraklar için “arâzî-i memleket” tabiri de geçmektedir (Kenanoğlu, 2020, s. 157).

Osmanlı Devleti'nde topraklar mülk, miri ve vakıf topraklar olmak üzere üç temel kategoriye ayrılmaktaydı. Miri topraklar, Osmanlı padişahının doğrudan kontrolünde olan en yaygın toprak türüdür. Bu topraklar yöneticisi tarafından satılamaz, müsadere edilemez, alınıp satılamaz veya vakfedilemezdi.

Miri arazi, tapu arazisi ve mukataa arazisi olmak üzere genel olarak iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Tapu arazilerin yönetimi başlangıçta bedel ücreti olarak adlandırılan bir kira bedelinin alınmasıyla başlamaktaydı. Daha sonra resmi olarak köylülere kiraya verilen bu arazilerde kiracılar, devlete veya devletin vergi toplama amacıyla kurduğu kuruma aşar ödemekle yükümlüydü. Bu kira bedeli, başlangıçta bir ikame olarak alınmış ve ardından resmiyet kazanarak köylülere kiraya verilmiştir. Kiracılar, mahsulden elde ettikleri geliri devlete veya vergi toplama amacıyla oluşturulan kuruma aşar ödemesi olarak aktarmakla yükümlüydü. Bu düzenleme, kadastro arazisinin etkin yönetimini sağlamış ve ekonomik dengeyi korumuştur (Ünal, 2013, s. 144).

Süleymaniye Sancağı'nda 1848 ile 1852 yılları arasında otuz sekiz kaza ve bin yetmiş köyün altmış üçü devlet mülkiyetinde bulunmaktaydı. Bunlardan dört yüz otuz dokuzu imtiyaz olarak aşardan muaf tutulmuştu (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 175-178; el-Azzavi, 2000, s. 106-107). Bu devlete ait topraklar sulu arazilerden oluşmakta olup, halka açık artırma yoluyla sunulmuştur. 27 Cemaziyelahir 1288 (13 Eylül 1871) tarihinde, iki bin iki yüz elli beş buçuk dönümlük devlet arazisi açık artırmayla otuz üç beş yüz on altı kuruşa satılmıştır. Aynı zamanda devlet tarafından yapılan açıklamada, arazi edinmek isteyen ve şartları yerine getiren herkesin devlet muhasebecisini ziyaret etmesi gerektiği belirtildi. Tabloda müzayedeye verilen arazilerin dönümleri ve fiyatları detaylı olarak yer almaktadır (Zevra Gazetesi, 1288, 178, s. 356).

Çizelge 4.31. Müzadeye Verilen Araziler ve Değerleri

Kuruş	Dönüm	Kuruş	Pare	Yer
19000	3200	5	37	Karye-i Zirgöz ma'i
5250	800	6	22	Karye-i Yekmale ma'i
2000	300	10		Karye-i Surgah ma'i
7600	1200	6	13	Karye-i Colane ma'i
8000	1000	8		Karye-i Şeyh u Mal ma'i
18000	1000	18		Karye-i Semavat
20000	3000	10		Karye-i Naci Mali ma'i
31410	3490	9		Kurali ma'i
4500	600	7		Ave Kase ma'i
160000	1000	16		Kale Sipi ma'i
2000	400	5		Kadayıl ma'i
25250	2805	9		Suse Seyyid Ali ma'i
32000	2560	12		Ceyşane maa Kani ma'i
33510	20255	121	72	

18 Recep 1288 (3 Ekim 1871) tarihli bir belgeye göre, Serçınar nahiyesine ait tarım arazileri her yıl açık artırma yöntemiyle kiraya verilmekteydi (Zevra Gazetesi, 1288, 184, s. 368). Serçınar, 5 Zilhicce 1319 (15 Mart 1902) tarihine kadar Hümayun'a aitti (BOA, BEO: 001812/135892). Ayrıca, 23 Cemaziyelevvel 1311 (2 Aralık 1893) tarihinde, Palavi, Merge ve Surdaş ilçelerine ait Şilehan ve Pavemaydani arazileri açık arttırmaya çıkarıldı (BOA, Y.PRK.MYD: 00014/00019). 29 Recep 1316 (13 Aralık 1898) tarihinde Şeyh Behlül köyü de devlet arazisi statüsündeydi (BOA, BEO: 001242/093149).

Ekilmeyen arazilerin ihya edilerek Hümayun'un mülkiyetine geçirilmesinin temel hedefi, aşar gelirleri aracılığıyla devlet hazinesini zenginleştirmektir (BOA, ML.EEM: 00362/00020). Örneğin, 28 Rebiülevvel 1311 (9 Ekim 1893) tarihine kadar Sigirdkan köyüne ait arazilerde herhangi bir sahip bulunmamaktaydı (BOA, HH.İ: 00087/00007). Ancak, 6 Recep 1318 (30 Ekim 1900) tarihinde devlet, Sigirdkan arazisini açık artırımla altı bin kuruş karşılığında satın alarak

Hümayun'un mülkiyetine dahil etti (BOA, ML.EEM: 00362/00020).

Açık artırmaların yanı sıra devlet, zaman zaman askerlere ve tımar adı verilen görevlilere arazi tahsis ediyordu. Bu uygulama, askerlerin hizmetlerine karşılık geçimlerini sağlamaları için yapılmaktaydı.

Miri topraklar; tımar, zeamet ve has olmak üzere üç kategoriye ayrılmaktaydı (Ekinci ve Torkak, 2023, s. 2464). Tımar topraklarının geliri üç bin-yirmi bin akçe arasındaydı. Geliri yirmi bin-yüz bin akçe arasında değişen topraklara "zeamet" deniyordu. Bu araziler orta dereceli devlet memurlarına tahsis ediliyordu. Geliri yüz bin akçeden fazla olan arazilere ise "has" adı veriliyordu. Bu araziler, Padişah ve şehzadelere, sadrazam ve nazırlara, padişahın annesine, şehzadelerin kız kardeşlerine ve kızlarına, şehzadelerin emirine ve sancak beyine tahsis ediliyordu (Pakalın, 1993, 3, s. 498-499).

Toprakların bir kısmı tekkeler tarafından dönüşümlü olarak hazineye tahsis edilmiştir. Çünkü hazine vergi ve harçlara bağlıydı. Örneğin, Süleymaniye'de Sarçınar ve Bekreco arazileri ile Delin, Melvan, Tapakure ve Sigirdkan arazileri devlet hazinesine aitti. Bu arazilerden elde edilen gelirler de doğrudan devlet hazinesine aktarılmaktaydı (BOA, ML.EEM: 01207/00008).

4.5.2. Tarım Ürünleri

Süleymaniye Sancağı topraklarının sulak ve bereketli olması burada her türlü bitkinin yetişmesine olanak sağlamaktaydı. Bu durum ekim ve tarım için son derece elverişli bir ortam sunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 324). Özellikle Süleymaniye, Pençvin, Pişder, Şehrizar, Merge ve Sarçınar ovaları hem tarıma hem de hayvancılığa uygun alanlardı. Buğday ve arpa gibi tarım ürünleri bu bölgelerde bol bir şekilde yetişmekteydi (Ahmed, 2009, s. 56-57).

Tarım faaliyetleri öncelikle yağmur suyuna dayanmaktaydı (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 188). Sancağın su kaynakları, yağmur, yeraltı suyu ve nehirlerin varlığı sayesinde tarımı kolaylaştırmış ve tarım ürünlerinin verimini artırmıştır. Dağlardaki kar yağışı, dağlardan ve vadilerden aşağı akan yeraltı sularının ve nehirlerin kaynağını oluşturmaktaydı (Habib, 2013, s. 255). Örneğin, Sarçınar bölgesinde elliden fazla küçük su kaynağı bulunmaktaydı ve bu sular daha sonra nehirle birleşmekteydi (Rich, 1836, s. 65).

Su kaynaklarının bolluğu nedeniyle devlet, tarım arazilerini sadece açık arttırmayla satmakla kalmamış aynı zamanda su kaynaklarını da açık artırma yöntemiyle satmıştır. 10 Cemaziyelahir 1288 (27 Ağustos 1871) tarihinde devlet, Bekreco Nehri'ni iki yüz elli beş kuruş karşılığında açık arttırmaya çıkarmıştır (Zevra Gazetesi, 1288, 173, s. 346). 11 Cemaziyelevvel 1295 (13 Mayıs 1878) tarihinde, Gülanber kazasına ait Malvat ve Kazu nehirleri yirmi bin iki yüz elli kuruş, Habik Nehri otuz lira üç bin yedi yüz yetmiş bir kuruş, Goyje'ye ise otuz lira on üç sekiz yüz on kuruş karşılığında iki yıl süreyle açık arttırmaya çıkarılmıştır (Zevra Gazetesi, 1295, 759, s. 1518). Ancak yaklaşık altı ay sonra 3 Zilkade 1295 (29 Ekim 1878) tarihinde bu nehirler yeniden açık arttırmaya çıkarılmış ve ilgilenenlerin sicil idaresini ziyaret etmeleri istenmiştir. Bu topraklar ve nehirler, beş nehir ve birkaç kara parçasından oluşuyordu. Toplam arazi büyüklüğü yaklaşık otuz iki bin yedi yüz elli dört dönümdü ve iki yüz elli dört bin yedi yüz elli kuruş karşılığında açık arttırmaya çıkarılmıştır. Nehirlerin adları, dönümleri ve kuruş cinsinden değerleri Tablo (69)'da listelenmiştir (Zevra Gazetesi, 1295, 789, s. 1578).

Çizelge 4.32. Gülanber Kazasının Arazi ve Nehirleri

Arazi ve Nehir	Dönüm	Kuruş
Mwan Nehri	31511	132000
Kara ve Nehir Toprak Sahası	3173	41250
Hüseyinabad Arazisi ve Nehri	5060	31500
Hüseyinabad Arazisi ve Nehri	1400	26500
Anep Toprağı ve Nehri	1610	23500
Toplam	32754	254750

Yukarıda belirtildiği gibi, Süleymaniye çevresindeki dağlarda su kaynaklarının bol olması ve toprağın verimli olması sebebiyle her türlü otsu bitki yetişmiştir. Ayrıca Süleymaniye vadileri mazı, palamut ve meşe ağaçlarıyla kaplıydı. Süleymaniye Sancağı'nın halkı, 1308/1890-91 ile 1330/1912-13 yılları arasında tarım ile uğraşmıştır (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 149; 1310, s. 224; 1312, s. 426; 1325, s. 228; Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 178). Köylerin ovaları yılın dört mevsimi tarım amaçlı kullanılmıştır. Köy ve kazalarda yetişen ürünler arasında buğday, arpa, pirinç, nohut, susam, pamuk, tütün, mısır, mercimek ve doğal ekşiler bulunmaktaydı. Ayrıca üzüm, elma, armut, şeftali, nar, incir, kayısı, erik, ayva,

karpuz, kavun ve ceviz gibi çeşitli meyveler de mevcuttu. Sancakta mart ayında ekime hazır hale getirilen arazi, haziran ayında hasat edilirdi. Ardından sırasıyla buğday ve arpa ekimi yapılmaktaydı (Mignan, 1839, 1, s. 288-291).

4 Şaban 1292 (5 Eylül 1875) tarihli arşiv belgesine göre, Süleymaniye Sancağı'na bağlı Pişder kazasından bir derviş Rusya'ya seyahat etmiş, dönüşünde beraberinde getirdiği bir miktar buğdayı halka dağıtmıştır. Ranya nahiye meclisi üyesi Muhammed Ağa, buğdayın bir kısmını alıp ektikten sonra yaklaşık altı yüz kova gibi büyük bir verim elde etmiştir (Zevra Gazetesi, 1292, 561, s. 1119). Sancakta, 23 Safer 1292 (31 Mart 1875)'te buğdayın kıyyesi on üç lira iki akçe, arpanın kıyyesi on üç büyük lira, pirincin kıyyesi ise kırk bir lira bir akçeden satılmaktaydı (Zevra Gazetesi, 1292, 527, s. 1).

1837 yılında Süleymaniye'yi ziyaret eden seyyahlar, şehrin az sayıda ağaçla kaplı olduğunu belirtmişlerdir. Ancak bu duruma rağmen Süleymaniye'de tarım faaliyetleri yoğun bir şekilde sürdürülmekteydi (Shiel, 1838, s. 101). 1890 yılında, Süleymaniye Sancağı ve çevresi elma, dut, üzüm, incir, şeftali, kayısı, karpuz gibi meyve bahçeleriyle doludur. Hatta Süleymaniye çevresindeki yolları kullananlar Bane'den Süleymaniye'ye kadar olan yolun ceviz ağaçlarıyla çevrili olduğunu ifade etmişlerdir (Maunsell, 1890, s. 76,81). Diğer yandan bölgenin nemli iklimi her türlü ürünün yetiştirilmesini kolaylaştırmıştır (Chesney, 1850, s. 107). Bazyan ve Surdaş'ta pirinç, pamuk, susam ve karpuz yetiştirilmekteydi (Jones, 1846, s. 209). Pirinç, Şehrizar ve Tancero topraklarında üretilip Diyala'ya gönderilmekteydi (Rich, 1836, s. 60-66).

1292/1875-76 tarihinde, Süleymaniye Sancağı dahilinde toplamda yirmi dokuz milyon yedi yüz on iki bin sekiz yüz seksen dokuz kıyye tarım ürünü tüketilmiştir. Aynı yıl üç milyon yedi yüz doksan sekiz bin kıyye tarım ürünü de sancağın dışına gönderilmiştir. Dahilde sarf edilen ve harice gönderilen tarım ürünlerinin toplamı otuz üç milyon beş yüz üç bin sekiz yüz seksen dokuz kıyyedir (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 137).

Çizelge 4.33. Süleymaniye Sancağı'nda Üretilen Tarım Ürünleri ve Miktarları (1875-76)

Miktarı (Kıyye)	Dahili Tüketim	İhracat	Tarım Ürünleri
13846385	12776385	1070000	Hınta
9868376	8798376	1070000	Şa'ir
2142575	1842535	300000	Çeltik
125293	120293	5000	Darı
10000	3000	7000	Susam
41000	21000	20000	Maş
80000	55000	25000	Mercimek
31227	16227	15000	Nohut
50000	25000	25000	Badem
1150000	450000	700000	Ceviz
133600	118600	15000	Kezen
400062	400062	0	Bülke
230000	230000	0	Soğan
5000	1000	4000	Sarımsak
2849	2849	0	Dimile
21370	21370	0	Duhan
100000	75000	25000	Penbe
100000	100000	90000	Mazı
50000	5000	45000	Sakız
10000	0	10000	Kitre
75000	50000	25000	Sumak
5031132	4691132	34000	Meyve ve Sebze
33503889	29712889	3798000	Toplam

1906 yılında Süleymaniye, Bazyan ve Gülanber kazalarında üretilen sebze, tahıl ve meyvelerin miktarı aşağıdaki tabloda yer almaktadır (Marufoğlu, 1998,

s. 201):

Çizelge 4.34. Süleymaniye Sancağı ve Kazalarında Üretilen Tarım Ürünleri ve Miktarları (1906 yılı)

Mahsul	İlçe			Türü
	Süleymaniye	Bazyan	Gülanber	Kile
Nohut	12000	20000	68.320	
Bakla	15000			
Mercimek	12000	20000	63.560	
Ceviz	100000		130000	
Erik	5000		20000	Kıyye
Elma	4000		10000	
Armut	15000		10000	
İncir	5000		10000	
Ortak	1000			
Buğday	375000	175000	49,395	Kile
Arpa	235000	175000	14.610	
Ağaç			5.150	
Mısır			2.250	
Penbe	120000			

Karadağ bölgesi tütün ekimi ve üretimi açısından ünlüydü. Bölge sakinlerinin çoğu asıl meslek olarak tütün üretimine yönelmişti (el-Hasani, 2013, s. 184-185). Tütün ekimi bölgede öncelikli bir faaliyet olup, dağlık alanlardan düzlüklere kadar geniş bir coğrafyada tütün yetiştirilmiş ve nüfusun büyük bir kısmı tütün ekimiyle uğraşmıştır. Irak genelinde Süleymaniye’de üretilen tütün önemli bir yere sahipti (Fahmi Hasan, 1946, s. 16). Bağdat’a gönderilen tütünün büyük bir kısmı Karadağ’dan gelmekteydi. Karadağ’a ek olarak Şarbajer ilçesi sakinleri de tütün ekimi ve ticaretiyle geçimlerini sağlamaktaydı. İstatistiklere göre Süleymaniye Sancağı tütün vergilerinden yılda yaklaşık otuz bir bin lira kazanmaktaydı (BOA, A.MKT.MHM: 00207/00019). Tütün vergisinin büyük bir kısmı Karadağ bölgesinden gelmekteydi. 1325/1907-08 yılında tek başına tütün dairesinin yıllık

geliri altmış bin lira idi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s.149-150; 1310, s. 224-225; 1312, s. 426-427; 1325, s. 228-229). 1906 yılında Süleymaniye’de tütün üretimi kırk bin kıyye olup bu miktar Bazyan kazasında otuz bin kıyye düzeyindeydi (Marufoğlu, 1998, s. 196).

Bazı tarihi belgeler, Süleymaniye’de 17 Zilkade 1332 (7 Ekim 1914) tarihinden önce tütüne yönelik bir ablukanın uygulandığını göstermektedir. Kanunun 64. maddesine dayanılarak hazırlanan rapora göre, tütün üretimi Süleymaniye Sancağı’nda kayıt altına alınıp depolanmaktaydı. Raporda ayrıca Tütün Dairesi’ne, Süleymaniye tütününün başka hiçbir yere gönderilmemesi gerektiği ifade edilmiştir (BOA, DH.ID: 00095/2/00020). Ancak 27 Zilhicce 1335 (14 Ekim 1917) tarihinde Süleyman Babanzade Hikmat Bey ve Katibzade Sabri Bey, elli yıl süre ve yüz elli bin lira bedelle Osmanlı Sigara Anonim Şirketi’nin kurulması için onay almak üzere Dersaadet’e temsilciler göndermişlerdir (BOA, BEO: 004487/336474). Ancak şirketin kurulup kurulmadığı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

4.5.3. Hayvancılık

Süleymaniye Sancağı’nda tarımdan sonra yapılan en önemli faaliyet hayvancılıktı. Bölgenin büyük bir kısmı göçebe halktan oluşmasından dolayı hayvancılık bu topluluklar için büyük bir öneme sahipti. Hayvancılık göçebe halka önemli ekonomik getiri sağlamaktaydı.

Irak ile İran arasındaki bölgede konargöçer bir şekilde yaşayan Caf aşireti, hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Aşiret, gelirinin önemli bir kısmı hayvancılıktan elde etmekteydi. Özellikle koyun yetiştiriciliğinde Caf aşireti önemli bir yer teşkil etmekteydi. Caf aşireti, şehirlerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek derecede büyük miktarlarda kesimlik koyun kapasitesine sahipti (el-Azzavi, 2005, s. 274-275). Aşağıdaki tabloda 1310/1892-93 yılında Caf aşireti soylarının yetiştirdikleri hayvan sayıları yer almaktadır. Tabloda görüldüğü üzere, koyun ve keçi sayısı iki yüz yetmiş dokuz bin iken, diğer hayvanların sayıları elli yedi bin altı yüzdür (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 224-227; Marufoğlu, 1998, s. 123).

Çizelge 4.35. Caf Aşiretinin Yetiştirdiği Hayvan Sayıları (1310/1892-93)

Koyun ve Keçi	Diğer Hayvanlar	Caf Soyları
72000	14000	Mikael ve Reşabu Soyları
42000	1000	Şateri Soyu
30000	5000	Ruhzayi Soyu
18000	3700	Gıllali Aşireti
12000	2200	Haruni Soyu
14000	3000	Neuroli Soyu
18000	5000	Seddani Soyu
23000	2700	Yezdan Bahşi Soyu
20000	4000	Ameliye Soyu
30000	8000	Pişitmale Soyu
279000	57600	Toplam

1906 yılında Süleymaniye, Bazyan, Şehripazar ve Ma'muretü'l-Hamidiye kazalarında yapılan hayvan sayımına göre beygir, kısırak, inek, koyun, kuzu, keçi ve kümes hayvanları gibi çeşitli hayvanlar kaydedilmiştir. Bölgedeki toplam hayvancılığın en çok koyun yetiştiriciliği olup, en az hayvan sayısı ise kısıraktır. Aşağıdaki tabloda 1906 yılında Süleymaniye merkez ve diğer kazalarda yetiştirilen hayvanların türleri ve sayıları yer almaktadır (Marufoğlu, 1998, s. 260):

Çizelge 4.36. Süleymaniye Sancağı ve Kazalarındaki Küçük ve Büyükbaş Hayvan Sayısı (1906 Yılı)

Kazalar	Kısırak	Merkeb	İnek	Öküz	Koyun-Kuzu	Keçi	Kümes Hayvanı
Süleymaniye	1.050	215	1.150	1.180	200.500	37.000	
Bazyan	400	0	3.430	2.360	34.500	21.900	
Şehripazar	150	1.000	5.000	1.200	12.000	18.000	25.000
Ma'muretü'l-Hamidiye	330	1.720	2.000	2.350	37.000	23.000	
Toplam	1.930	2.935	11.580	7.090	284.000	99.900	25.000

Osmanlı Devleti'nde at, savaşlarda kullanılan ve süvarilere hizmet eden önemli bir hayvandı. Ayrıca taşıma, istihbarat ve habercilik gibi işlerde de kullanılmaktaydı. Bu sebeplerden dolayı Osmanlı'da at yetiştiriciliği ve at ticareti büyük bir öneme sahipti. Ayrıca atlar, zaman zaman Osmanlı şahzadelerine sunulan değerli hediyeler arasında yer almaktaydı (Ünal, 2012, s. 107).

Süleymaniye Sancağı'nda özellikle göçebe aşiretler arasında at ve beygir yetiştirme oldukça gelişmiş önemli bir faaliyetti. Hayvanlar alınıp satılmakta (Maunsell, 1890, s. 78) ve satılırken genellikle beş yüz İran Riyali talep edilmekteydi (J. Shiel, 1838, s. 101). Fakat urban hayvanları kadar para etmemektedirler (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 185). Aşiretlerden özellikle Mikaili taifesi at (Hurşid, 1979, s. 79) ve genel olarak Gülanber bölgesindeki Caflar, her yıl koyun ve katır ihraç etmekteydiler. Aynı zamanda bu aşiretler ticarî ve askerî malların taşınması için kiralık hayvanlar sağlamaktaydılar. 1824 yılında Bağdat'tan Süleymaniye'ye bir at ve bir katır için talep edilen ücret yirmi kuruş, bir deve için yirmi beş kuruş ve bir eşek için on beş kuruştur (Hillel, 1832, s. 70).

4.5.4. Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri ve Yaşanan Sorunlar

Süleymaniye'nin bazı bölgelerinde tarım faaliyetleri oldukça sınırlıydı ve bu faaliyetlerle uğraşanlar genellikle köylerde yaşamaktaydı. Bu köylerde üretilen mahsuller pazara gönderilecek kadar büyük değildi. Köylüler, yalnızca kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretmekteydiler (el-Azzavi, 2005, s. 275). Bu bölgelerde daha geniş kapsamlı ve katılımlı tarım ve hayvancılık faaliyetleri yapılmasının bir takım sebepleri bulunmaktaydı. Bu sebepler ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

4.5.4.1. Harap Olmuş Toprakların Yeniden İnşa Edilmemesi

Bölgede faaliyet gösteren çeteler, zaman zaman tarım alanlarını tahrip etmekteydi. Bu nedenle tarım alanları çoğu zaman boş kalmaktaydı. 1859'da Caf aşireti ve Hemevend çeteleri tarafından birçok köy ve tarım arazisi tahrip edildi. Bu aşiret ve çeteler, devlet toprağı statüsünde olan üç yüz kırk köy ve yirmidokuz tarım arazisi ile özel statüde olan yüz on iki köy ve on altı tarım arazisini tahrip etmişlerdir (BOA, İ.M.VAL: 663/3; Marufoğlu, 2013, s. 238-239). Yine 12 Ramazan 1313 (26 Şubat 1896) tarihli belgeye göre, Hemevendlilerin saldırıları sonucunda devlet arazilerinin çevresindeki çok sayıda tarım alanı tahrip edilmiştir. Devlet, zarar gören tarım arazilerini yeniden ihya etmeyi ihmal etmiştir. Hatta arazilerin aşiret ve çeteler tarafından sürekli tahrip edilmesinin önüne geçmek için topraklar Hümayun'un

mülkiyetine devredilmek istenmişse de bu durum rededilmiştir (BOA, Y.MTV: 00137/00078).

Çetelik ve yağma faaliyetleri, birçok çiftçiyi ve köylüyü tarım arazilerinden uzaklaştırarak başka yerlere göç etmeye zorlamıştır. Bu durum, tarım arazilerinin terk edilmesine yol açmıştır. Örneğin, 23 Rebiülevvel 1298 (25 Mart 1881) tarihinde, çetelerin sürekli saldırıları ve çiftçilerin göç etmesi sonucunda Bazyan ve Ma'muretü'l-Hamidiye'de mahsul kıtlığı yaşanmıştır. Devlet, bu bölgeleri çete saldırılarından korumak ve tarıma yeniden açmak amacıyla bir yüzbaşı, bir teğmen ve elli-altmış kişiden oluşan bir birlik göndermiştir (BOA, İ.DH: 00826/066514). Sofu Mahmud'un Murtka köyünde bulunan tarım arazisinin Hemevend çeteleri tarafından tahrip edilmesi nedeniyle Sofu Mahmud arazisini terk etmek durumunda kalmıştır. Devlet, 22 Safer 1307 (18 Ekim 1889) tarihinde bu araziye açık arttırmaya çıkarmıştır. Ancak Sofu Mahmud, tarım işlerini sürdürebilmesi için müzayedenin durdurulmasını ve arazisinin korunmasını talep etmiştir (BOA, DH.MKT: 01667/00139).

Tarım arazileri üzerinde bulunan yağma ve tahripler hayvanlar için de geçerliydi. Aşiretler ve çeteler tarafından çalınan hayvanlar, yağma olayları sonrasında sahipleri bölgeyi terk ettiği için sahiplerine geri verilmemekteydi. Bu şekilde sahipsiz kalan hayvanları devlet, açık arttırma ile yeniden sahiplendirmiştir (BOA, DH.MKT: 01545/00108).

4.5.4.2. Tarım Arazileri ve Köylere El Konulması

Bu konu Osmanlı-İran devletleri ile aşiret ilişkileri bağlamında incelenmiştir. Süleymaniye Sancağı aileleri ve aşiretleri, kendi çıkarları doğrultusunda güç ve toprak kaybıyla karşılaşmamak için her iki hükümete karşı temkinli davranmış olup, devlet politikalarını kabul etmediklerini açıkça ortaya koymuşlardır. Aşiretlerin temel endişeleri, güç ve zenginlik kaybı korkusundan kaynaklanmaktadır. Aşiret saldırıları ve arazilere el konulması sonucunda tarım arazileri kullanılamaz hale gelmiş ve arazinin ıslah edilmesi devlet tarafında reddeedilmiştir. Çünkü araziler tekrar tahrip edilme korkusuyla karşı karşıyadır. Öte yandan tarım arazilerinin tahribi nedeniyle devlet, bu arazilerden elde edilen vergilerden ve gelirlerden mahrum kalmıştır. Çünkü bazı tarım arazileri ve köyler, sancak hanedanları ve Babaniler gibi aileler tarafından, diğerleri ise ağalar ve aşiret reisleri tarafından işgal edilmiştir (BOA, İ.MVL: 561/25223). Fakat sancağın ağaları, beyzadeleri ve aşiret reislerinin İran'a kaçmasıyla bölgede güvenlik tekrar sağlanmıştır (BOA, DH.MKT:

00267/00066). Bu durum çiftçilerin ve toprak sahiplerinin tekrar tarım yapmaları için gerekli ortamı sağlamıştır.

4.5.4.3. Babani Hanedanlarının Araziler Üzerindeki Tahakkümleri

Babaniler, bölgedeki tarım arazileri ve köyleri ele geçirerek, çiftçilerle anlaşmalar yapmaktaydılar. Antlaşmalara göre Babaniler buradaki gelirlerin bir kısmını almış ve kendilerinden sonra gelen nesillerinin de köylülerden vergi toplamasını sağlamışlardır (el-Va'ili, 2008, s. 89-90). Örneğin, Serdeşt'in sekiz ilçesindeki yüz otuz köyün yıllık ücreti, soylulara ödenen vergiler hariç yüz elli bin kuruştur (Derviş Ziya Paşa, 1321, s. 65; et-Takrir ellezi Tafazala Bi-Takdimehu Derviş Paşa, 1953, s. 35).

Tarihi kaynaklarda Babani Muhammed Paşa ve oğlu Mahmud Paşa'nın, halkın ve çiftçilerin topraklarını zorla ele geçirdiği belirtilmektedir. Babani Mahmud Paşa, devlet gelirlerini elinden aldığı gibi, bölgedeki verimli topraklara ve nehirlerin sahibine iftira atarak onları hapse atma veya kovma yoluyla toprakların ve nehirlerin kontrolünü ele geçirmiştir. Bu nedenlerle Mahmud Paşa, Irak'ta eşi benzeri görülmemiş bir zenginliğe sahip olmuştur. Devlet yetkilileri onu durdurmaya çalıştığında, müdahale etmeleri halinde İran'a kaçmakla yetkilileri tehdit etmekteydi (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025; BOA, Y.PRK.BŞK: 00014/00018). 6 Rebiülevvel 1327 (27 Nisan 1909) tarihli belgeye göre, Süleymaniye'de Babani beylerinin kontrolündeki dokuz yüz doksandokuz köyden iki yüz seksen bin yük ve diğer üç yüz elli köyden on beş bin yük olmak üzere toplamda iki yüz doksan beş bin yük gelir elde etmekteydiler (BOA, Y.EE: 00036/00081). Babani Hanedanı'ndan sonra 1918-19 yıllarında Süleymaniye Sancağı toprakları, bölgenin en güçlü sahibi olarak kabul edilen Şeyh Mahmud Berzenci'nin idaresine girmiştir. 1918'de Şeyh Mahmud'un çok sayıda araziye sahip olduğu ve bu arazileri zorla ele geçirdiği belirtilmektedir (Batato, 1995, s. 195-196).

4.5.4.4. Ağalar ve Aşiret Reislerinin Tahakkümleri

Kürt aşiretlerinin çoğunluğu göçebe yaşam sürerken çiftçilik de yapmaktaydılar. Ancak çiftçilik yapanlar bile genellikle sadece günlük ihtiyaçlarını karşılamak için tarımla uğraşıyorlardı. Tarımsal faaliyetlerle uğraşanlar köylerdeki yoksul çiftçilerdi. Zaten köy arazileri genellikle aşiret reislerinin kontrolü altındaydı. Toplumsal geleneklere göre aşiret ağaları ve reisleri, köylerin ve tarım arazilerinin kontrolünü ele geçirerek kendi mülklerini oluşturmuşlardır (BOA, DH.MKT: 00204/00087). Örneğin, 13 Zilkade 1305 (22 Temmuz 1888) tarihinde Gülanber

kazasındaki arazilerin ve nehirlerin Caf aşireti tarafından ele geçirilmesi, hükümetin bu araziye ve nehirleri Hümayun'a bağlayarak bölge sakinlerine ve ağalara satma girişiminde bulunmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak bu durum Caf aşiretinin isyan etmesine neden olduğu için devlet bu planını gerçekleştirememiştir. Sonuç olarak, arazilerin eski yöntemlerle kullanılmasına ve gelirinin değiştirilmeden alınmasına karar verilmiştir (BOA, A.MKT.MHM: 00497/00074).

Ma'muretü'l-Hamidiye kazasına bağlı Şruit köyünün topraklarına Bayiz Ağa'nın el koyması gelirlerin boşa gitmesine ve devletin zarar görmesine yol açmıştır. Şruit köyünün alanı ise beş bin dönümdü. Arazi ortalama olarak yüz altı bin iki yüz yetmiş beş kuruşa satılırken, yıllık vergisi iki bin-üç bin kuruş arasındaydı. Eğer devlet bu araziye işletseydi, yıllık yirmi beş bin kuruş gelir elde etme olasılığı bulunmaktaydı. Ancak, Bayiz Ağa'nın işgali nedeniyle devlet hazinesine yalnızca bin-iki bin kuruş yıllık gelir sağlanmaktaydı. Köydeki topraklar çok geniş olup tarıma elverişli idi. Ancak, Bayiz Ağa'nın uzun yıllar süren kötü yönetimi nedeniyle, geniş yüzölçümüne rağmen köyden sağlanan gelir çok azdı (BOA, ML.EEM: 00823/00033).

Aşiret ağaları ve reisleri, toprak sahibinin ölümünden sonra tarım arazilerine hileli bir şekilde el koymuşlardır. Örneğin, Gülanber kazasına bağlı Mesut köyünde altı yüz dönüm sulu arazi ve yedi yüz dönüm kuru arazisi bulunan toprak parçası devlet tarafından Şeyh Muhammed Efendi'ye verildi. Ancak, Şeyh Muhammed Efendi'nin 27 Cemaziyelevvel 1312 (26 Kasım 1894) tarihindeki ölümünden sonra köy, Şeyh Muhammedzade Ali ve arkadaşlarına devredildi. Bir süre sonra devlet, bu kişilere arazinin hangi şartlar altında verildiğine dair açıklama istedi. Ellerinde herhangi bir kanıt olmadığı için devlet, sonunda köyü babasının yerine çiftçiliğe devam etmesi için merhum Şeyh Muhammed Efendi'nin oğluna devretmeye karar verdi (BOA, BEO: 000523/039214). 1 Rebiülevvel 1324 (25 Nisan 1906) tarihinde de Süleymaniye Sancağı'nın Kanikunay köyünde bir arazi, Hacı Emin'in idaresine verilmiştir. Ancak Hacı Emin'in ölümünden sonra arazi, sahtekarlıkla alınıp yarısı satılmıştır. Durumun mahkemeye intikal etmesiyle şüpheliler, hâkim tarafından göz altına alınmıştır (BOA, BEO: 002816/21185).

Genel olarak bölgede meydana gelen toprak sorunlarının çözülmemesi çiftçiler üzerinde doğrudan baskı oluşturmuştur. Devlet ve aşiret reisleri arasında kalan köylüler, hem devlete hem de aşiret ağalarına vergi vermek zorunda kalmışlardır (BOA, DH.MTV: 00049/1/00041; Haruti, 2012: 15). 8 Şaban 1277 (19 Şubat 1861) tarihinde Süleymaniye Sancağı'nda vergilerin değiştirilmesi ve

düzenlenmesi için Abdulaziz Ağa ve oğlu Abdullah Ağa'dan oluşan meclis üyeleri ile Caf aşiretinin bazı beyleri halktan ek vergi talep etmişlerdir (BOA, A.MKT.UM: 00455/00093). Şahıs başı ek vergisini ödemedikleri tespit edilince devlet, tekrar halktan vergi almış ve bu durum halkın zarar görmesine yol açmıştır. Özellikle yoksul köylü kesimi vergileri vermekte büyük sıkıntılar yaşamışlardır (BOA, ŞD: 02171/00035).

Bu politikanın bir sonucu olarak Süleymaniye Sancağı'nda yüksek fiyatlar ortaya çıkmış ve bu durum beraberinde yiyecek kıtlığı ve işsizlik sorunlarını getirmiştir. Devlet, bu sorunları çözmek için çeşitli girişimlerde bulunmuş ancak çok az sonuç elde edilebilmiştir (Zevra Gazetesi, 1291, 422, s. 843). 2 Recep 1304 (27 Mart 1887) tarihinde Musul Vilayeti'nde yaşanan yiyecek sıkıntısı nedeniyle, rezervlerin Süleymaniye ve Bağdat Vilayetleri'nden çıkmasını önlemek amacıyla her iki vilayete abluka uygulanmış ve bu karar Nisan ayı sonuna kadar uzatılmıştır (BOA, MV: 00018/00045; BOA, DH.MKT: 01406/00052). 5 Rebiülevvel 1304 (1 Aralık 1887) tarihinde, Süleymaniye Sancağı'ndan gelen gelirin olmaması sebebiyle çevre bölgelere buğday ihracatı yasaklanmıştır. Bu süreçte, Şahbender bölgesinde İran'a gıda ihracatı da yasaklanmıştır (BOA, DH.MKT: 01435/00055). 23 Muharrem 1307 (19 Eylül 1889) tarihinde Surdaş nahiyesinde de kıtlık meydana gelmiştir (BOA, DH.MKT: 01659/00038). Sonuç olarak devlet, yoksullara ve düşük gelirli bireylere yardım etmek amacıyla Musul ve Süleymaniye'ye iki yüz elli bin kıyye gıda ve tahıl göndermek durumunda kalmıştır (BOA, MV: 00025/00058).

4.5.5. Meslekler

Osmanlı Devleti genelinde olduğu gibi Süleymaniye Sancağı'nda da tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomi hâkimdi. Nüfusun büyük bir kısmı tarım, hayvancılık ve ticaretle meşguldü (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 172). Bu mesleklerin yanı sıra bölge halkının yürüttüğü birçok meslek olmasına rağmen bu meslekler genellikle düşük bir maddî getiri sağlıyordu.

Ticaret, terzilik, demircilik, marangozluk, halıcılık, mimarlık, bakkallık, kasaplık, hamamcılık ve çiftçiliğin yanında (Gündüz, 2010, s. 112) kar satmak, bu bölgede icra edilen mesleklerden biridir. Kış aylarında yağan kar, bir grup insan tarafından toplanarak (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 172-173) sıcak yaz günlerinde meyve ve suları soğutmak amacıyla satılmaktaydı (Rich, 1836, s. 64; Salihi Reşe, 1989, s. 11-12). Hatta, kar sadece yerel talebi karşılamakla kalmayıp Bağdat'a da gönderilmekteydi (el-Azzavi, 2000, s. 304).

Kutsal kabul edilen ve cennetten geldiğine inanılan Menn (kudret helvası) yapımı sancakta yapılan diğer bir zanaattır. Kur'an-ı Kerim'de Bakara Suresi'nin 57. ayetinde "يَوَالسَّوْنَ مَا لَهُمُ كَيْلًا اَنْلَزَاوْ اَمَمَعَالُ مُكْيَلًا اَنْلَظُوْ" bu helvadan bahsedilmektedir (Bakara Suresi, s. 57). Rivayetlere göre bu Menn, gökten kar gibi yağmakta ve ağaçların yapraklarının üzerine düşmektedir. Süleymaniye'de çiftçiler tarafından toplanan bu Menn, Bağdat ve Basra taraflarına bile gönderilmekteydi (Mignan, 1839, 1, s. 288-291). Süleymaniye dağlarının doğasından toplanan bu gıda, zaman içeresinde bir geçim kaynağı olmuştur (Fahmi Hasan, 1946, s. 19).

Çayhane ve kahvehane işletmeleri de Süleymaniyelilerin meşgul olduğu önemli ticaret faaliyetlerinden biriydi. Tarihi kayıtlar, 1880-81'e kadar Süleymani'de çay ve çayhane bulunmadığını belirtmektedir. Ticaret amacıyla İran'a seyahat eden Süleymaniyeli iş adamı Molla Muhammed ve Molla Gafur, bir çayhanede çay içmişlerdir. Çayı beğendikten sonra Süleymaniye'ye getirmişlerdir. Bu tarihten itibaren Süleymaniye halkı çay içmeyi öğrenmiş ve İran'dan çay satın almaya başlamışlardır. Bölgedeki kahve geleneği biraz daha eskidir. Kahve, Hindistan'dan deniz yoluyla Basra'ya, ardından Bağdat'a ve kervanlarla Süleymaniye'ye getirilmekteydi (Salihi Reşe, 1987, s. 196-197). Tarihi kayıtlara göre Süleymaniye Sancağı'nda 1310/1892-93) yılında 9 kahvehane (Soane, 1912, s. 363), 1312/1894-95 yılında yirmi beş kahvehane ve on çayhane, Merge kazasında iki kahvehane ve bir çayhane, 1325/1907-08 yılında Şahripazar kazasında iki çayhane, 1330/1912-13 yılında ise yirmi beş kahvehane ve on beş çayhane bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 223; 1312, s. 325; 1325, s. 227; 1330, s. 300-320). Arap kaynaklarına göre ise 1913 yılında Süleymaniye'de otuz bir çayhane bulunurken, 1918 yılında bu sayı on beşe düşmüştür (Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Irakiyye, Bağdat: 25/01; Mazhar Ahmed, 1978, s. 35).

Sancak sakinlerinin bir diğer mesleği kuru meyve satışıydı. Yaz aylarında çeşitli meyveler kurutularak kuru meyve olarak pazarlanırdı (Maunsell, 1890, s. 78). Özellikle üzümün bol olduğu bölgelerde üzüm şerbeti üretimi bu meyveden elde edilen bir başka ürün idi. Üzüm şerbeti sıkıldıktan sonra soğutulur ve bardaklarda satışa sunulurdu. Yabancılar bile bu şerbeti beğenir, şehri ziyaret edenler tarafından tüketilirdi (William Tweedie, 1888, s. 17-18).

Süleymaniye'de sabun üretimi de yaygın ticarî faaliyetlerden biriydi. Örneğin, Süleymaniye'de sakin Hasan Zühdi Efendi, 7 Şevval 1309 (5 Mayıs 1892) tarihinde misk sabunu üretmiştir ve bu başarısı nedeniyle onur madalyası ile ödüllendirilmiştir

(BOA, Y.PRK.UM: 00024/00067). Genellikle amaşır yıkama ve banyo amaçlı olmak üzere iki tür sabun üretilmiştir. Bu sabunların bir kısmı bazen ihraç edilmekteydi (Salihi Reşe, 1987, s. 391).

Yukarıda belirtilen mesleklerin yanı sıra terzilik, demircilik, marangozluk, tekstil imalatı, bakkal, kasaplık, işçilik ve inşaat da sancak halkının yrttėđi diğer meslekler arasındaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 149). Bazı tarihi kaynaklarda hayvan derisi boyama endüstrisinden de bahsedilmektedir (Maunsell, 1890, s. 78; Maunsell, 1894, s. 92). Süleymaniye Sancağı'nda 1312/1894-95 yılında beş debbağhane, 1325/1907-08 yılında bir debbağhane, 1330/1912-13 yılında ise on debbağhane bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 325; 1325, s. 227; 1330, s. 300-320). Boyanmış derilerden çeşitli terlikler ve ayakkabılar yapan ve "yemenici" olarak adlandırılan bir meslek grubu da bulunmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 149).

1918'den itibaren Süleymaniye'nin tanınmış aileleri ve hanedanları birkaç fabrika kurma girişimde bulunmuşlardır. Ancak, bu tür girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Örneğin, 29 şaban 1336 (9 Haziran 1918) tarihinde, Babanzade Hikmet Bey ve arkadaşları, Dersaadat'te bulunan Anonim şirketi ile bir espresso ve parfüm fabrikası kurmak istediler. Fabrikanın ekipman ve teçhizat alımı için yüz bin liralık bir miktar tahsis edilmesinden sonra sadrazamdan resmi izin alınması istenmiştir (BOA, BEO: 004519/338877). Fakat fabrika kurma girişimi hakkında daha fazla bilgiye rastlanılmamıştır. Bu durum iznin alınmadığı, hükümetin kabul etmediği veya şirketin ilgilenmediğini göstermektedir.

4.5.6. Madenler

Osmanlı Devleti'nde her türlü maden, devlet mülkiyetindeydi. Maden kaynakları bulunduğu her yerde devlet tarafından kendi mukataası olarak kabul edilirdi. Madenler genellikle iltizam sistemi veya bazı durumlarda emanet sistemi ile işletilmekteydi. Tarihi belgeler Süleymaniye Sancağı'nda XVIII. yüzyılın ikinci yarısında demir, bakır, altın, gümüş, kurşun, tuz ve daha birçok madenin bulunduğunu göstermektedir. Bu madenler, sanayi ve hammadde kaynakları olarak kullanılmaktaydı. Ancak, ülkenin ekonomik altyapısını canlandıracak şekilde yeterince kullanılmamaktaydı (nal, 2012, s. 206-207). Çünkü bilgi ve teknolojik olarak ekipman eksikliği mevcuttu (Marufoğlu, 1998, s. 210). Irak ve Hicaz ordularının generallerine gönderilen 9 şevval 1266 (18 Ağustos 1850) tarihli mektupta, bölgede elmasa benzer bir taşın bulunduğu ifade edilmiştir. Bu taştan daha

sonra Amira Fabrikası'na bir numune gönderilmiştir.Yapılan incelemeler ve araştırmalar neticesinde taşın nadir bulunduğu ve çıkarılması durumunda değerinin yüksek olabileceği belirtilmiştir (BOA, A.MKT.MVL: 00030/00022). Süleymaniye'nin Karadağ ilçesine bağlı Sengav nahiyesi ve Bazyan kazasında da kükürt madenleri bulunmaktaydı (Bağdat Vilayet Salnamesi, 1292, s. 144). Devlet, bu madenleri işletmeye açmıştır. Madenlerin taşınması sırasında meydana gelen kazada on iki kişi hayatını kaybetmiştir (BOA, DH.EUM.2.ŞB: 00018/00024).

4.5.7. Ticaret Yolları ve Ticaret Ürünleri

Osmanlı Devleti döneminde iç ve dış ticaret sadece refahı arttırmakla kalmayıp aynı zamanda büyük şehirlerin günlük ihtiyaçlarını karşılamak için de önem arz etmekteydi (Ünal, 2012, s. 171). Genel olarak ekonomi ve ticaret açısından şehirlerde yaşayanlar, çarşı ve ticaretin merkezi olduğu birinci bölge ile normal yaşamın sürdürüldüğü mahalleler olmak üzere iki ana bölgeye ayrılmıştı. Birinci bölgede, ticarî faaliyetlerin gerçekleştiği ve devlet kurumlarının bulunduğu geniş caddeler bulunmaktaydı. İkinci bölge ise dinlenme ve sosyal etkinliklerin yapıldığı dar mahalle ve sokaklardan oluşmaktaydı. İkinci bölgede devlet hizmetleri, halk-devlet arasındaki ilişkilerin çerçevesini oluşturması nedeniyle yaşanan çatışmalar, suçlar, hırsızlıklar ve diğer olaylar mahalle güvenliğinin bozulmasına ve insanların şikâyetlerde bulunmasına yol açmaktaydı (Marufoğlu, 1998, s. 213). Süleymaniye'de, ticaret için kullanılan en önemli yollar aşağıda belirtilmiştir;

İç Yollar:

- Kerkük-Süleymaniye Yolu: (Bakır ve Sefer, 1965, s. 13-14) Segirme ve Bazyan'a açılan güzergahtır (Maunsell, 1890, s. 71-74). Segirme'den Kifri (Salihîye)'ye kadar geçiyordu. Salihîye ile Süleymaniye arası mesafe 88 kilometre idi. Bu yol, 1887'den beri kullanılıyor ve Bazyan güzergahı üzerinden Süleymaniye'ye yönlendiriliyordu (A Handbook of Mesopotamia, 1917, 3, s. 220-242). Köysancak-Ranya-Süleymaniye yolu kışın kar yağışı nedeniyle ulaşımında büyük zorluklar yaşanmasına neden oluyordu. Bu sebeple, Serdeşt ile Pençvin'i birbirine bağlayan başka bir yol kullanılarak Süleymaniye'ye gitmek zorunda kalınmaktaydı (A Handbook of Mesopotamia, 1917, 3, s. 16).

- Bağdat-Süleymaniye Yolu: Süleymaniye ile Bağdat arasındaki ticaret iki yoldan gerçekleştiriliyordu. Birincisi Kifri (Salihîye) yolu ve Segirme kapısı arasındaki düz bir yol ile Musul'a giden posta yolu idi (Maunsell, 1890, s. 71-74).

İkincisi ise Süleymaniye'den Çemçemal ve Kerkük'e ardından Dakok ve Tuzhurmatu'ya oradan da Bağdat'a uzanıyordu.

- Süleymaniye-Musul Yolu: Bu yol, Musul'dan Erbil'e ve oradan da Süleymaniye'ye uzanıyordu (Em-Münşi'iu'b-Bağdadi, 1948, s. 49-76).

Dış Yollar:

- Tebriz-Süleymaniye, Süleymaniye-Savucbolak Yolu: (Fraser, 1840, s. 135).

- Goyje-Sine (Senendec) Yolu: Goyje'den Pençvin'e ve oradan Sine (Senendec)'e uzanır.

- Azmer-Bane Yolu: Azmer Dağı'ndan Hermin ve Şivegel'e, oradan da Bane'ye kadar devam eder.

- Kayvan-Serdeşt Yolu: Kuzeyden Kayvan Dağı'nı geçerek, Kaşan Köprüsü'nden Kaleçolan Nehri'ne oradan Mavat köyüne ve Zab'daki Tait Köprüsü üzerinden İran'ın Serdeşt Şehri'ne erişir (Bakır ve Sefer, 1965, s. 36).

- Süleymaniye-Kirmanşah Yolu: Süleymaniye'den Halepçe'ye, oradan da Kermanşah'a kadar olan mesafe 174 kilometredir (A Handbook of Mesopotamia, 1917, 3, s. 232).

- Süleymaniye-Sine (Senendec) Yolu: Süleymaniye'den Goyje Dağı'na doğru başlar, birkaç köyü geçerek Kızılca'ya ulaşır ve Zrebar üzerinden Sine (Senendec)'e ulaşır (Em-Münşi'iu'b-Bağdadi, 1948, s. 69-71). Süleymaniye ile Sine (Senendec) arasındaki mesafe 144 km'dir (A Handbook of Mesopotamia, 1917, 3, s. 236).

Süleymaniye Sancağı, ülke içi ve uluslararası mal taşımacılığında kritik bir rol oynamıştır. Süleymaniye, İran ile Irak arasındaki ticaretin merkezi haline gelmiştir (Sykes, 1904, s. 206-207). İran'dan gelen tüccarlar, mallarını Süleymaniye üzerinden Bağdat'a ve diğer Irak şehirlerine taşımaktaydı (BOA, DH.MKT: 00240/00033). Aynı şekilde Bağdat, Musul ve Kerkük gibi şehirlerden gelen mallar da İran'a Süleymaniye üzerinden ulaştırılmaktaydı. Ayrıca Süleymaniye turistlerin Necef, Kerbela, Kazmiyah gibi kutsal yerlere ulaşımı için adeta bir kavşak noktası olmuştur (BOA, DH.MKT: 02557/00055).

Sancak ve çevresinin ticareti genellikle tarım ürünleri, hayvancılık ve el sanatlarına dayanmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1330, s. 284). Bölge mazı, palamut gibi ağaçlar açısından oldukça zengindir. Bu elverişli coğrafya çeşitli meyve ve tarım ürünlerinin yetiştirilmesine olanak sağlamış ve bu ürünlerin iç ve dış ticaretini kolaylaştırmıştır. Süleymaniye ve çevresinde üretilen ürünler sınırlıydı ve çoğunlukla iç piyasada tüketiliyordu. Çiftçilik yapan yerel halk, genellikle kendi ihtiyaçlarını karşılamak için üretim yapmaktaydı ve fazlalıklarını ihraç etmekteydiler.

Süleymaniye ve çevresinin dış ticaretinde üzüm, elma, armut, şeftali, nar, incir, kayısı, tud ve ayva gibi çeşitli meyveler bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra buğday, arpa, pirinç, susam, pamuk, mısır, mercimek (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 149; 1310, s. 224; 1312, s. 426; 1325, s. 228), mazı, elmen, kitre, zamk ve tütün ticaretin önemli bir parçasını oluşturarak Bağdat'ta gönderilirdi (BOA, DH.MKT: 01425/00031; Zevra Gazetesi, 1292, 527, s. 1). Zamk maddesi Bağdat'a gönderilerek zamk üretimi yapılmaktaydı (Maunsell, 1890, s. 78). Tarihi kaynaklar Süleymaniye'deki bazı Ermeni tüccarların Bağdat'taki zengin tüccarlarının temsilcisi olarak görev yaptığını belirtmektedir. Bu tüccarlar Bağdat'a ceviz, sakız, karpuz ve kuru meyve ihraç ederken aynı zamanda Hint malı ürünlerin bir kısmını da Süleymaniye'ye taşımaktaydılar (Mignan, 1839, 1, s. 286-287). Büyük tüccarlar genel olarak tütün sanayii ile ilgilenirken küçük tüccarlar Bağdat, Kerkük, Musul ve İran'da bulunan bane, sakız ve senne ticareti yapmaktaydılar (Edmonds, 2003, s. 113).

Süleymaniye'nin yurt dışı ihracatıyla ilgili olarak ay da bir kez Süleymaniye'den Tebriz'e giden bir kervan faaliyet göstermekteydi. Bu kervan, Süleymaniye ürünlerinin yanı sıra önceden Bağdat'tan getirilen hurma, kahve ve diğer eşyaları İran'a taşımaktaydı. Kervan dönüşte İran'dan ham ipek ve ipekli kumaşlar getirmekteydi. Ham ipek Bağdat'ta, kumaş ise Süleymaniye'de satışa sunulmaktaydı (Salihi Reşe, 1987, 1, s. 390-391). Ayrıca bazı Keldani tüccarlar Halep ve Avrupa'dan kumaş ithal ederek bunları Süleymaniye, Hemedan ve Batı İran'da satmaktaydılar (Soane, 1914, s. 187). İran'a ek olarak yılda bir kez Süleymaniye'den Erzurum'a kahve, hurma ve tuz taşıyan bir kervanın sefer düzenlediği bilinmektedir. Kervan dönüşte bölgeye demir, bakır ve katır getirmekteydi (Salihi Reşe, 1987, s. 391). Bu durum hurma, kahve ve tuzun hem İran'a hem de Erzurum'a ihraç edildiğini göstermektedir.

Tarım ürünleri ticaretinin yanı sıra günlük ihtiyaçlar karşılandıktan sonra

hayvansal ürünlerin ticareti göçebe aşiretler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Süleymaniye'den koyun ve keçi ihracatı yapıldığı gibi (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 224) Lahican, Serdeşt, Savucbolak, Merağa ve Tebriz gibi bölgelere de koyun ve keçi sevkiyatı yapılmaktaydı (Shiel, 1838, s. 101). Örneğin Caf aşiretinin İlgevvara taifesi; süt, yağ, peynir, deri ve yün gibi ürünlerin (Sykes, 1919, s. 13) yanı sıra koyun ve keçi ticaretini de yapmaktaydılar (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 185; Chesney, 1850, s. 107; Hüseyin, 2006, s. 277). Aşiretin ticarî ürünleri Süleymaniye pazarlarının yanı sıra Bağdat, Musul ve İran'a ihraç edilmekteydi. Caf aşiretinin reisleri kendi evlerini ve pazarlarını oluşturarak Süleymaniye ile ticarî ilişkiler kurmuş ve ürünlerini Süleymaniye'den Bağdat, Musul, Bane, Erivan, Sine (Senendec) ve Savucbolak gibi bölgelere ihraç etmişlerdir (Soane, 1914, s. 186-187).

Hayvancılık ürünleriyle birlikte Süleymaniye sakinlerinin bir kısmı dokuma ve dikiş faaliyetleriyle meşgul olup kilim, halı, seccade ve cadır gibi çeşitli ürünler imal edip (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 185) Bağdat, Kerkük ve Musul'a ihraç etmekteydiler. Aynı zamanda halı ve kilim İran'dan Süleymaniye'ye de ithal edilmekteydi (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 149; 1310, s. 224; 1312, s. 426; 1325, s. 228; Soane, 1914, s. 187).

4.5.7.1. Ticarete Yaşanan Sorunlar

Ticarî gelişmenin ilkeleri gelişmiş pazarlar ve konutlardan sonra malların taşınmasında uygun fiyatlar, güvenlik ve zorlu yolların bulunmaması gibi unsurları içermektedir. Süleymaniye Sancağı bu konuda tam anlamıyla sorunsuz olmayıp bölgede yaşanan bazı sorunlar bölge ekonomisinin zayıflamasına neden olmaktaydı. Bu sorunlar ana hatlarıyla ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır.

A. Ticaret Yollarının Güvenli Olmaması

Ticaret yollarının güvenliği çetelerin ve yağmagerlerin varlığı nedeniyle ciddi bir şekilde tehlikede idi. Bu durum, ticaret kervanlarının yolculuklarını güvenli bir şekilde tamamlamalarını engellemekteydi. Örneğin, Tebriz-Süleymaniye güzergahında ilerleyen kervanlar, yolun zorluğunu ve yol boyunca elli silahlı adamın koruması altında olduğunu bildirmişlerdir. Bu kervanlar, Süleymaniye'den Savucbolak'a ceviz ve tereyağı gibi ürünler taşımaktaydı (Fraser, 1840, s. 135). İç yollar da dış yollar gibi güvenli değildi. Örneğin bir tüccar beraberindeki on dört katırla Musul-Süleymaniye yolu üzerinden tütün taşımaktayken tüm mal ve eşyası çeteler tarafından yağmalanmış ve bunlar tüccarın yardımcısının bacaklarını ve

ellerini bağlamışlardır. Tüccar, yağmalanan mallarını geri almak için Musul'a gitmiş ve ancak bir hafta sonra tütününü geri alabilmiştir (Çurustani, 1984, s. 65-66). Benzer şekilde Bağdat-Süleymaniye yolu da büyük tehlike arz etmiş ve Bağdatlı tüccarlar, çeteler yüzünden iki şehir arasında rahatça mal alışverişi yapamamışlardır. Bunun yerine eşyalarını çetelerin elinden korumak için bir miktar para ödemek zorunda kalmışlardır (BOA, DH.MKT: 00240/00033). Bu durum tüccarların yollardaki ihlaller hakkında şikâyetle bulunmalarına ve ticaret yolları güvenliğini protesto etmeleriyle sonuçlanmıştır (BOA, DH.MKT: 02832/00020).

Hemevend aşiretine mensup olan çeteler, ticaret kervanlarına sürekli saldırılar düzenleyerek kervanların ve tüccarların Süleymaniye-Bağdat ve Süleymaniye-Kerkük gibi ana yolları terk etmelerine neden olmuşlardır (Zevra Gazetesi, 1303, 1281, s. 1). Yukarıda belirtildiği gibi bu yol, Segirme kapısının üzerinden çıkarak Çamçemal ile Kerkük arasından geçmekteydi. Kerkük'ten 65 mil, Bağdat'tan ise 252 mil uzaklıkta olan bu yol, ticaretin önemli bir rotasıydı. Kifri-Süleymaniye yolu ise Hemevend aşiretinin bu bölgede yaşaması ve geçenleri Hemevendli olarak kabul etmesi sebebiyle nadiren tercih edilmiştir (Maunsell, 1890, s. 71-79).

B. Ticaret Yollarının Elverişsiz Olması

Süleymaniye'nin ticaret yolları toprak ve dağlık arazi olması nedeniyle ulaşım açısından elverişsizdi. Kış aylarında Süleymaniye yollarını kullanan seyyahlar yolun zorluğu, düzensizliği ve büyük taşların varlığı gibi sorunlardan bahsetmiştir (Fraser, 1840, s.135). Bazı tarihi kaynaklarda hükümetin yol sorununu çözmek için çaba gösterdiği belirtilmektedir.

19 Rebiülevvel 1286 (29 Haziran 1869) tarihinde, Süleymaniye'nin ormanlarla ve dağlarla kaplı olması nedeniyle atlı arabaların rahatça hareket edememesi sorununa çözüm bulmak amacıyla Zangabad'a kadar yeni bir yol yapılması talep edilmiş ve bu çalışmanın engellenmemesi için tüm ağaçların kesilip Körfez'e gönderilmesi istenmiştir. Bu amaçla, Orman Dairesi Başkanı Musio Ruzsky ve bir mühendis bölgeyi ziyaret etmiştir (Zevra Gazetesi, 1289, 3, s. 6). 22 Zilhicce 1299 (4 Kasım 1882) tarihinde Süleymaniye belediye başkanı, yolların onarılması ve köprülerin inşa edilmesi için çalışanlardan bağış toplayarak yolları yenilemiştir (Zevra Gazetesi, 1299, 1056, s. 1). Aynı yıl Süleymaniye valisi de şehrin çalışanlarından ve tüccarlarından topladığı bağışlarla Kiliysan Nehri üzerinde büyük bir köprü inşa etmiştir (Zevra Gazetesi, 1299, 1057, s. 1).

C. Ulaşımın Maliyetli Olması

Tahıl, sebze ve meyvelerin uzak yerlere taşınması oldukça maliyetliydi. Kadı, yaşadığı bölgelerde mevsime bağlı olarak mal fiyatlarını belirlerdi. Bu fiyatlar üzerinden ise alım-satımı belirlerdi. Ancak uzak yerlerden ithal edilen malların fiyatları oldukça yüksekti (Ünal, 2012, s. 171). Örneğin Süleymaniye ile Bağdat arasında ticarî mallar beygirlerle taşınmakta ve beygirin kirası kırk liradan aşağı olmazdı (Zevra Gazetesi, 1288, 144, s. 1). Ulaşımın maliyetli olması Süleymaniye'nin kaza ve köylerinde üretilen meyve ve sebzelerin zamanında pazara ulaşmamasına ve dolayısıyla tüccarların maddi kayıplara uğramalarına neden olmaktaydı (Musul Vilayet Salmesi, 1308, s. 149-150; 1310, s. 224-225; 1312, s. 426-427; 1325, s. 228-229).

Ç. İç Güvenliğin istikrarsızlığı

Ticaret yollarının güvenliğindeki belirsizliklerin yanı sıra Süleymaniye'nin iç güvenliğinde yaşanan istikrarsızlık da pazarların ve ticaretin gelişmesine engel olmuştur. Örneğin, Süleymaniye'de meydana gelen aşiret isyanları, iş adamlarının ve tüccarların hayatlarını tehlikeye atmaktaydı (BOA, DH.MKT: 02166/00004). 1908 yılında Hemevend aşiretinin isyanı nedeniyle de iç güvenlik bozulmuş, isyan nedeniyle Kerkük-Bağdat, Kerkük-Süleymaniye, Süleymaniye-Bağdat ticarî yolları tamamen kapatılmıştır (Çetinsaya, 2020, s. 190).

D. İnsani ve Doğal Afetler

Aşiret reisleri ve ağalar tarafından kontrol edilen ticaret ve mal fiyatlandırması, piyasalardaki hakimiyeti sağlamıştı (Sykes, 1919, s. 14). Süleymaniye yetkilileri ve devlet adamları da ticaret kervanlarına ağır vergiler koymuşlardır (BOA, DH.MKT: 02166/00004). Genel olarak, sancağın çarşıları ve dükkânları aşiretler ile Baban Hanedanı'nın kontrolü altındaydı. Bu durum, tüccarlar ve bölge sakinleri üzerinde olumsuz etkiler yaratarak ticarî faaliyetlerin azalmasına ve piyasalardaki mal fiyatlarının artmasına neden olmaktaydı. Öte yandan Caf aşiret reisleri pazarlar inşa ederek Süleymaniyeli tüccarlarla ilişkiler kurmuşlardır. Bu faktörler Süleymaniye'nin aşiret ürünleri için bir pazar haline gelmesine yol açmıştır. Bu ise aşiret reisleri ile Süleymaniye hanedanları arasında sadakat ve güvene dayalı dostane bir ilişkiye dönüşmüştür. Aslında o dönemdeki bu güçlü ilişkinin nedeni hem Caf reislerinin birliği ve aşiretin gücü hem de her iki tarafın özel ve kişisel çıkarlarından kaynaklanmaktaydı (es-Sindi, 2002, s. 84).

Baban emirleri, piyasa üzerinde sınırsız bir kontrole sahiptiler. Emirler, tüccarları kısıtladılar ve özgürce faaliyet göstermesine izin vermediler. Tüccarlar bu durumu hanedanlara ve reislerle şikâyet etmelerine rağmen sonuç alamadılar. Sadece Babani Süleyman Paşa'nın iki yüz dükkânı bulunmaktaydı. Ölümünden sonra bu dükkânlar Ahmed Paşa, Abdullah Paşa ve Süleyman Paşa'nın çocukları tarafından işletilmiştir (BOA, MV: 00754/00027).

Süleymaniye'deki pazar, birçok doğal ve insani felakete tanıklık etti. Bu durum, piyasa faaliyetlerini olumsuz etkileyerek esnaf ve tüccarlara zarar verdi. Süleymaniye Sancağı'nın başına gelen doğal afetlerden biri 15 Zilkade 1322 (21 Aralık 1905) tarihinde meydana gelen iki yüz dükkânın yanmasıydı. Bu olayın ardından Süleymaniye Sancağı belediye başkanı, dükkânların onarımı için çalışmalara başlamıştır (BOA, DH.MKT: 00847/00004).

4.5.8. Sancağın Gelirleri ve Vergileri

Süleymaniye Sancağı'nın malî yapısı, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde uygulanan vergi sistemine paralel bir yapı sergilemektedir. Sancağın gelirleri, Osmanlı arşiv belgelerinde ve Musul Vilayeti'nin kayıtlarında yer alan çeşitli vergi ve harçlardan oluşmaktadır. Devlet, vergi ve harçların tahsil edilmesi konusunda vatandaşlara baskı yapmış olmasına rağmen, tahsilat sürecinde vatandaşlar istenilen düzeyde uyum sağlamamışlardır.

Musul Vilayeti'nin kayıtlarına göre tahıl aşar vergisi, bölgenin önemli bir vergi kalemidir. 1306-07/1889-90 yılına ait takvime göre ödenen vergi miktarı altı yüz otuz beş bin iki yüz altmış yedi kuruştur (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 106). 1310/1892-93 yılında ise bu verginin tutarı altı yüz elli dört bin altmış bir kuruşa yükselmiştir. Ancak gerçekte toplanan tahıl aşar vergisi sadece yirmi yedi bin sekiz yüz elli kuruş olmuştur (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 154). 1312/1894-95 yılında ise tahıl aşar vergisi miktarı yaklaşık olarak beş yüz on dört bin altı yüz yirmi yedi kuruşa ulaşmıştır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 295). 12 Şaban 1310 (1 Mart 1893) tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre, Bazyan kazasında toplanan tahıl aşar vergisi miktarı dört bin kuruş olarak kaydedilmiştir (BOA, BEO: 000166/012435). Yıllara göre tahıl aşar vergisi oranlarına bakıldığında en yüksek oranın 1306-07/1889-90 yılı aşarında, en düşük oranın ise 1310/1892-1893 yılı aşarında kaydedildiği görülmektedir. Aşağıdaki tabloda Süleymaniye Sancağı'nda toplanan aşar vergisinin yıllara göre bedeli yer almaktadır.

Çizelge 4.37. Süleymaniye Sancağı'nda Tahıl Aşar Vergisi Bedeli

1306-07/1889-90	1310/1892-93	1312/1894-95
635.267 Kuruş	654.061 Kuruş 27.850 Alınan Kuruş Miktarı	514.627 Kuruş

Köylüler devlete ve ağalara ödediği toprak vergilerinin yanı sıra ağalar ve beyzadelere de ek vergiler ödemekteydiler. Örneğin, "surane vergisi" adı altında yıllık olarak bir katır, bir beygir, bir inek veya iki yüz elli üç kuruş karşılında vergi köylülerden talep edilmekteydi. "Yağ vergisi" olarak her aileden beş ile elli kıyye arasında yağ alınmaktaydı. "Tüy vergisi" ve "lıbad vergisi" keçi ve koyun tüyleri üzerinden alınmaktaydı. "Harçlık vergisi" ise yağ, koyun yünü ve keçi tüyü gibi ürünler üzerinden talep edilmekteydi (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025; Y.PRK.BŞK: 00014.00018). Tarihi kaynaklar, bu çeşitli vergilerin köylülerin ve çiftçilerin tarım faaliyetlerinden ve arazilerin imarından vazgeçmelerine neden olduğunu belirtmektedir. Bu durum, köylülerin Kerkük ve Erbil çevresine göç etmelerine ve buradaki topraklarda yeniden tarım yapmalarını zorlamıştır. Dolayısıyla vergiler, çiftçilerin dağılarak tarımsal üretimin azalmasına, devlet hazinesinin zayıflamasına ve tarım arazilerinin yok olmasına yol açmıştır (BOA, HAT: 00808/37196).

Osmanlı Devleti, Süleymaniye Sancağı'nda vergi tahsilatının düzenli bir şekilde yapılabilmesi için itaatkar aşiret reislerine ilişkilerine büyük önem veriyordu. Hatta, aşiretlerle Osmanlı Devleti arasındaki sağlıklı ilişkinin güvenlik ve vergi tahsilatına bağlı olduğuna inanılıyordu. Bu nedenle devlet, özellikle Caf ve Hemevend gibi aşiretlerin düzenli bir şekilde yönetilmesi ve vergilerin doğru bir şekilde toplanabilmesi için aşiret reislerinin itaatkar olmasını gerektiğini düşünmekteydi (BOA, BEO: 003062/229633). Ancak vergilerin nasıl toplandığı ve transfer edildiği konusu bir yandan Osmanlı-İran devletleri arasında diğer yandan ise göçebe aşiretler ile bu iki devlet arasında sorunlara neden olmuştur. Aslında bu aşiretler tek bir ülkeye vergi vermiyorlardı. Çünkü Osmanlı-İran devletleri, göçebe aşiretlerin ülkelerine girişlerinde vergi toplama yetkisini kendilerine ait bir hak olarak görmekteydiler. Bu durum, göçebe aşiretlerin sıklıkla vergi ödemeleri konusunda baskı altında kalmalarına yol açmaktaydı.

Tarihi kaynaklarda göçebe kavimlerin İran'a gittiklerinde ödedikleri vergilere

dair bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Amenullah Han'ın askerleri her zaman elli bin toman ganimet almıştır (Pur, 1332, s.167). 1822 yılından itibaren yaz aylarında Zrebar'a giden Caf aşiretinin bir kısmı, hayvanlarını otlatmaları için bölgenin valisine yılda bin koyunu vergi olarak vermekteydiler (Em-Münşi'iu'b-Bağdadi, 1948, s. 70) Dolayısıyla hayvan sahipleri her iki devlete de hayvan vergisi ödüyordu. Örneğin 1848-52 yılları arasında İran'dan Osmanlı topraklarına giren Caflar, Osmanlı Devleti'ne vergi ödedikten sonra İran'a döndüklerinde tekrar İran Devleti'ne vergi ödemek zorunda kalmışlardır (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s.182-183). Derviş Paşa'nın 1852-53 tarihli raporunda hayvan sahiplerinin Süleymaniye mutasarrıfına yılda iki taksitle yedi bin toman ödediğini belirtmektedir (et-Takrir ellezi Tafazala Bi-Takdimuhu Derviş Paşa, 1953, s. 30). Sınırı geçenler de gümrük vergisi ödemek zorunda kalıyordu. Ancak bazen hayvan yetiştiricileri vergi ödemekten kaçınıyordu. Örneğin, 17 Cemaziyevvel 1308 (29 Aralık 1890) tarihli Osmanlı belgesine göre Kasap Said isimli bir şahıs, İran sınırından Süleymaniye'ye geçerken keçilerini yerli malı olarak göstermiş böylece vergi vermekten kaçınmıştır (BOA, A.MKT.UM: 01876/00064).

Osmanlı-İran devletleri arasındaki hayvan geçişlerinden alınan vergiler, hayvan sayısına göre belirleniyordu. Örneğin, koyun ve kuzusu birlikte kabul edilerek her ikisinden bir akçe vergi alınıyordu (Söylemez, 2007, s. 107). Bu vergiye dair bir belge, 11 Ramazan 1275 (14 Nisan 1859) tarihinde Caf aşiretinin hayvanlarının geçişi sırasında ödedikleri vergiyle ilgilidir. Belgeye göre aşiret, yaklaşık 600 kese akçe (A.MKT.MHM: 00171.00061) ve 10 Cemaziyelahir 1276 (4 Aralık 1860) tarihinde ise bin kese akçe vergi olarak Osmanlı Devleti'ne vermişlerdir (BOA, A.MKT.MHM: 00174/00059).

Hayvan yetiştiricilerine yönelik vergi ve harç oranları, hayvanların sayımı sonrasında belirlenmekteydi (BOA, BEO: 002249/168668). Musul Vilayet Salnamelerine göre 1308/1890-91 yılında altı yüz yirmi dokuz bin sekiz yüz altmış sekiz kuruş (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 106), 1310/1892-93 yılında ise yedi yüz elli yedi bin sekiz yüz yetmiş bir kuruş vergi alınmıştır (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 154). Mevcut istatistiklere göre bu yılda koyun ve keçi sayısı iki yüz yetmiş dokuz bin civarında olup (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 224-227; Marufoğlu, 1998, s. 123) ve her iki hayvan için bir kuruş vergi alınmıştır. Dolayısıyla aşiret, Osmanlı Devleti'ne yüz otuz dokuz bin beş yüz akçe ödemiştir. 9 Rebiülevvel 1330 (27 Şubat 1912) tarihli başka bir belgede ise Süleymaniye, Bazyan, Şehripazar, Gülanber ve Ma'muretü'l-Hamidiye kazalarında hayvanlarla ilgili tüm vergi ve harçların miktarı belirtilmeden tam olarak toplandığı ifade edilmektedir (BOA,

DH.ID: 00122/00013). Ancak Musul Vilayet Salnamesi'nde para miktarının sekiz yüz elli dört bin kuruş olduğu kayıtlıdır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 295).

Osmanlı Devleti'nin resmi istatistiklerine göre Cafların yıllık vergisi üç yük kırk bin kuruş olarak kaydedilmiştir. Ancak resmi olmayan kaynaklara göre beyzadeler, yılda altı-yedi yük topladıkları halde bunun bir kısmını devlete bildirmiş geri kalanını ise gizlemektedirler. Aşiretin yolsuzluk yaptığı anlaşıncaya devlet, Aziz Paşa'dan Cafların hayvanlarının yeniden sayılması için Şehrizar'a gitmesini istedi. Aziz Paşa, Cafların üç bin yedi yüz elli koyun ve keçiden oluşan hayvanlarını kayıt altına aldı ve vergiyi otuz bin kuruş olarak yeniden belirledi. Daha sonra beyzadeler çağrıldı ve bir devlet yetkilisinin on yıl boyunca aşireti ziyaret edip tüm hayvancılık vergilerini alacağı bildirildi. Bu kararın alınmasının ardından her yıl yaklaşık beş yüz-altı yüz koyun toplandı. Ancak beyzadeler, yolsuzluğa devam ederek hayvancılık vergileri adı altında her yıl aşiretlerinden dört bin-beş bin koyun ve keçi toplamaya devam ettiler (BOA, Y.PRK.ASK: 00059/00025).

Osmanlı Devleti'nin arazi vergilerinin toplanması konusunda sorunlar yaşandığı ve toprak sahiplerinin vergi ödemekten kaçındığı bilinmektedir. Örneğin, Babani Abdullah Paşa dönemine kadar Baban Hanedanları'na hizmet eden Cafer Bey ve çocukları, köylerinin Süleymaniye'ye ait olduğu gerekçesiyle Osmanlı-İran devletlerine vergi ödemezlerdi (Derviş Ziya Paşa, 1321, s. 57; et-Takrir ellezi Tafazala Bi-Takdimuhu Derviş Paşa, 1953, s. 30). Öte yandan 1836 yılında İran Şahı, Babani Süleyman Paşa'ya (1834-1838) bir mektup göndererek Baban Emirliği'nde bulunan aşiretlerin geçen yıl hayvanlarını otlatmak için İran'a gittiklerinden dolayı bin dokuz yüz altmış altı toman vergi ödemeleri gerektiğini bildirdi. Ancak Babaniler, bu tutarı ödemediler. Bu nedenle, Muhammed Kuli Han'ın gelişiyle birlikte ödemenin yapılması gerektiği kararlaştırılmıştır (Burdett, 2015, 1, s. 480).

Devletin bir diğer gelir kaynağı emval-i gayrimenkule idi. Örneğin Şeyh Mahmud Berzenci, Süleymaniye merkez pazarındaki yaklaşık yüz kırk dükkânı, devletten iki bin kuruş karşılığında kiralamış ancak kira bedelini ödememiştir. Bu sebeple, 19 Muharrem 1330 (9 Aralık 1912) tarihinde Şeyh Mahmud devlete olan borcunu ödedikten sonra sözleşmesi fesh edilmiştir (BOA, ML.EEM: 01286/00021). Aşağıdaki tabloda Şeyh Mahmud Berzenci'nin Süleymaniye'de yer alan dükkânlarının kira miktarları yer almaktadır.

Çizelge 4.38. Şeyh Mahmud Berzenci'nin Dükkân Kiraları Miktarı

Tarih	Yer	Tür	Dükkânı Numarası	Kuruş
19 Muharrem 1330 (9 Aralık 1912)	Süleymaniye Merkezi	Merkez Pazarında Dükkân	30	450
			28	450
			26	450
			24	200
			32	450
			140	2000

4.5.8.1. İdarî ve Askerî Memurların Yolsuzlukları

Osmanlı Devleti, idarî düzenlemeleri gereği her zaman bina kiralama, tadilatlar ve memur maaşları için alternatif finansman yolları aramıştır (BOA, DH.MKT: 01431/00081). Sultan II. Abdülhamid eğitim, askerî altyapı, su ve kanalizasyon gibi alanlarda iyileştirmeler yapılması ve sorunların çözülmesi için projelerin uygulanmasını yoğun bir şekilde teşvik etmiştir. Ancak bütçe açıkları ve dengesinin tehlikeye girmesi endişesiyle bazı projeler tamamlanmadan bırakılmıştır (Çetinsaya, 2020, s. 45-46).

Süleymaniye Sancağı'nda gelir-gider dengesinin sağlanamaması nedeniyle malî dalgalanmalar yaşanmıştır. Örneğin, 14 Şevval 1304 (6 Temmuz 1887) tarihinde Süleymaniye hazinesinin toplam geliri on beş yük iken askerî ve idarî harcamaları elli beş yük olarak kaydedilmiştir (BOA, DH.MKT: 01427/00012). Bu durum, harcamaların gelirleri aşması anlamına gelmektedir. Gerçekten de geliri arttırmanın ve harcamaları dengelemenin başka bir alternatifin olmaması ve acil bir çözüm bulunmaması Süleymaniye yönetimini, ekonomik çöküş tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır. Sonuç olarak, Süleymaniye ve diğer eyaletler arasında yapılan ithalat ve ihracat ile ödemelerin öncelikle alınması ve böylece sancağın gelir ve giderlerinin dengelenmesine çalışılmıştır (BOA, DH.MKT: 01432/00115).

Resmi istatistiklere göre 1306-07/1889-90 yılında Süleymaniye Sancağı'nın gelir ve giderleri sırasıyla iki milyon beş yüz altmış yedi bin sekiz yüz kırk sekiz kuruş ve bir milyon yedi yüz kırk bin sekiz yüz doksan dört kuruştur. Bu

rakamlardan, gelirin gideri aştığı ve sekiz yüz yirmi altı bin dokuz yüz elli dört kuruşluk bir fazlanın devlet hazinesine iade edildiği anlaşılmaktadır (Musul Vilayet Salnamesi, 1308, s. 106-107). Benzer şekilde 1308/1891-92 yılında gelir iki milyon yedi yüz yirmi beş bin beş yüz otuz bir kuruş, gider ise bir milyon yedi yüz altı bin altı yüz otuz yedi kuruş olmuştur (Musul Vilayet Salnamesi, 1310, s. 154-155). Ancak 1312/1894-95 yılında Süleymaniye Sancağı'nın gelir ve giderleri arasında büyük bir fark tespit edilmiştir. Söz konusu yılın geliri iki milyon altı yüz elli dört bin elli üç kuruş iken gideri üç milyon altı yüz altmış iki bin doksan sekiz kuruş olmuştur. Dolayısıyla harcamalar gelirleri aşmış ve bu durum büyük bir gelir açığına yol açmıştır (Musul Vilayet Salnamesi, 1312, s. 295-297).

Çizelge 4.39. Süleymaniye Sancağı'nın Gelir ve Giderleri (Kuruş)

Tarih	Para Türü	Gelir	Gider	Kalan Miktar
1889-1890	Kuruş	2567848	1.740.894	826.954
1891-1892	Kuruş	2725531	1.706.637	1.018.894
1894-1895	Kuruş	2654053	3.662.098	1.008.045

Süleymaniye Sancağı'nda yaşanan ekonomik dalgalanmaların temel nedeni, sancağın gelir ve giderlerini düzenli olarak yönetecek detaylı bir planın olmamasından kaynaklanmaktadır. Sancakta toplanan gelirler devlet hazinesine gerektiği gibi aktarılmamış ve bu nedenle hazine, kaynakları verimli bir şekilde kullanamamıştır. Örneğin, 26 Recep 1310 (13 Şubat 1893) tarihinde sancağın dahili geliri, hazineye gönderilmesi gereken bir tutardı. Ancak sancak katip ve memurları, toplanan gelirin kırk bir bin beş yüz doksan bir kuruşunu plansız ve programsız bir şekilde harcamışlardır. Bu durum, devlet hazinesine zarar vermiştir. Devlet, bu kaybın telafisi için harcanan miktarın çalışanların maaşlarından kesilmesine karar vermiş (BOA, BEO: 000091/006782) ve bu eylemi yasa dışı ilan ederek, kamu fonlarının israf edilmesi nedeniyle çalışanlar hakkında şikâyetle bulunmuştur. Kararın alınmasının ardından eyalette bir soruşturma başlatılmış ve olaya karışan çalışanların görevden alınarak cezalandırılmaları emredilmiştir (BOA, BEO: 002196/164635). Ayrıca 26 Şevval 1317 (27 Şubat 1900) tarihli bir başka belgede, Süleymaniye Sancağı'nın dahili harcamalarını karşılamak için devlet hazinesine hiçbir miktarın iade edilmeden gelirden dört yüz bin kuruş harcandığı belirtilmektedir (BOA, BEO: 001447/108496).

Süleymaniye Sancağı'nın gelirlerinin ihmal edilmesi ve gerektiği gibi toplanmaması sancağın gelir ve giderlerindeki istikrarsızlığını etkileyen bir diğer önemli faktördür. Tarihi kaynaklar, tarım ürünlerinin verimli olmasına rağmen sancak aşarlarının ve diğer çeşitli vergilerin gerektiği gibi toplanmadığını açıkça belirtmektedir. Örneğin, 6 Zilhicce 1306 (3 Ağustos 1889) tarihinde Süleymaniye ve sancak merkezinde gelir toplamakla görevlendirilen yetkililer, görevlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirememişlerdir. 1304/1886-87 yılında gelirler gönderilmemiş ve bu nedenle 1305/1887-88 gelirleriyle birlikte gönderilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT: 01645/00118). 4 Recep 1309 (3 Şubat 1892) tarihli bir başka belgede Süleymaniye Sancağı'nın eski mutasarrıfı Ali Rıza Paşa ve Gülanber kazası kaymakamı Osman Bey gibi idarî görevlilerin gelir ve vergilerin toplanması konusunda yeterince çaba göstermedikleri ve görevlerini ihmal ettikleri belirtilmektedir (BOA, DH.MKT: 01918/00091). Ayrıca muhasebeci Niyazi Efendi ve vergi memuru Emin Efendi'nin işlerini düzgün bir şekilde yapmamaları nedeniyle, sancağın geliri üçte bir oranında azalmıştır. Olayla ilgili olarak mutasarrıf ve Süleymaniye komutanları, bu kişilerin görevlerinden alınması ve yerine başka bir muhasebeci ve kâtibin tayin edilmesini talep etmişlerdir (BOA, BEO: 001786/133947). Devlet, bu talebi kabul ederek 20 Zilhicce 1319 (30 Mart 1902) tarihinde Süleymaniye hazine muhasebeciliğine hesapları düzeltmesi amacıyla Hüsnü Efendi'yi tayin etmiştir (BOA, BEO: 001818/136335).

27 Şevval 1309 (25 Mayıs 1892) tarihli belgeye göre 1295/1877-78 ile 1306/1888-89 yılları arasında sancakta toplanan gelir miktarı dört yüz on beş bin doksan bir kuruştur. Ancak sancakta vergi memurlarının gelirin bir kısmını zimmetlerine geçirmesi nedeniyle toplanan miktar devlet hazinesine gönderilmemiştir (BOA, BEO: 000011/000788). 25 Ramazan 1319 (5 Aralık 1902) tarihli başka bir belgede ise on iki milyon kuruşluk miktarın çalışanlar tarafından kayıt altına alınmadığı ve devlet hazinesine gönderilmediği ortaya çıkmıştır (BOA, BEO: 001775/133120). Bu olaydan yaklaşık bir ay sonra, 23 Şevval 1319 (2 Şubat 1902) tarihinde Kerkük ve Süleymaniye sancaklarından toplanan gelirin üç yüz bin kuruş olduğu tahmin edilmesine rağmen, subaylar ve askerî personel bu parayı kendi zimmetlerine geçirmişlerdir (BOA, DH.MKT: 02582/00125). Yine Ma'muretü'l-Hamidiye kazasında hayvancılıkla uğraşan Fethullah Ağazade Ahmed Ağa 1320/1902-03 yılında hayvan vergilerinden bir kısmını çalmıştır (BOA, DH.MTV: 00049/1/00041).

Bazı memurlar, aşiret reisleri ve mensuplarıyla iş birliği yaparak aldıkları vergileri hazineye göndermemişlerdir. Örneğin 1317/1901 yılında sancağa vergi

toplamak üzere gönderilen memurlar, bölgedeki bazı ağalar ve aşiret reisleriyle anlaşarak parayı kendi zimmetlerine geçirmişlerdir (BOA, Y.PRK.MŞ: 00007/00042).

Osmanlı Devleti'nin vergi toplama sürecinde yapılan en büyük hatalardan biri, vergi toplamak için aşiretlere güvenmekti. Aslında bu görev devlet memurları dışında kimseye teslim edilmemeliydi. Zira aşiretler görevlerine ihanet ederek gelirlerin bir kısmını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Örneğin döneme ait arşiv belgesinde Caf aşiretinin 1279/1862-63 tarihinde devlete yılda üç yük, kırk bin kuruş, üç bin yedi yüz elli koyun ve keçi ödemesi gerektiği ve ayrıca otuz kişiyi askerlik hizmetine göndermesi gerektiği belirtilmektedir. Ancak Caf aşireti, bu karara uymamıştır. 2 Rebiülevvel 1307 (26 Kasım 1889) tarihli bir mektupta, Caf beyzadelerinin altı-yedi yük vergi topladıkları ve bunun bir kısmını devlete verdiklerini, geri kalanını ise kendi hesaplarına geçirdiklerinden bahsedilmektedir. 1293/1876-77 yılından 1889'a kadar Caf aşiretinin devlete iki milyondan fazla borcu olduğu ortaya çıkmasına rağmen aşiret mensupları böyle bir borçlarının olmadığını iddia etmişlerdir (Y.PRK.ASK: 00059.00025).

Arşiv belgesine göre Gülanber kazasının yıllık geliri yirmi üç yük olmasına rağmen kaymakam Mahmud Paşa, gelirin iki yük olduğunu ifade ederek yolsuzluk yapmıştır. Aynı belgede Caf aşiretinin devlete yıllık üç yük, elli bin kuruş ve altı bin koyun ödemesi gerektiği ifade edilmesine rağmen Mahmud Paşa'nın bu miktarı on üç bin kuruşa ve dokuz yüz koyuna düşürdüğü belirtilmektedir (BOA, Y.PRK.BŞK: 00014/00018).

4.5.8.2. Islahat Sürecinin Malî Etkisi

Süleymaniye Sancağı, aşiret ve çetelerin yoğun olduğu bir bölge olması hasebiyle sürekli olarak reforma ihtiyaç duymaktaydı. Bu reform çabaları genellikle askerî güce dayanmaktaydı. Askerî güçlerin seferber edilmesi için de harcama gerektirmekteydi. Bu durum faaliyetlerin reform çabaları, askerî hareketler ve harcamalar şeklinde bir döngü içinde ilerlemekteydi. Hatta çoğu zaman gelir yetersizliği, asker ve askerî teçhizatın ulaşımındaki zorluklar, barınma ve konuşlanma eksikliği gibi nedenlerle reform süreci sekteye uğramakta ve gerektiği gibi tamamlanamamaktadır. Askerî güç, sıklıkla organize olmasına rağmen belirlenen bölgeye gelir ve erzak yetersizliği nedeniyle ulaşamamaktadır. Bu durumun sonucu olarak aşiret ve aşiretlerin özellikle de Hemevend ve Pişderi aşiretlerinin çetelik faaliyetleri artmıştır (BOA, BEO: 001820/136478). Örneğin 18

Rebiülevvel 1273 (16 Kasım 1856) tarihinde devlet, Caf aşiretini ıslah etmek için Şehrizor'a birlikler gönderdi. Birliklerin hayvanlar ve diğer tüm masraflar için yaklaşık altı bin yedi yüz kuruş harcandı. Bu şekilde her askerî hareketin büyük bir harcaması olmaktaydı (BOA, İ.DH: 00361/023907).

27 Zilhicce 1319 (6 Nisan 1902) tarihinde başkomutan, Bazyan'a taşınmak üzere bir taburun masraflarının derhal ödenmesini (BOA, BEO: 001823/136709) ve Süleymaniye Sancağı'nda dört tabur asker-i nizamiye konuşlandırılmasını talep etmiştir. Bu dört taburun masraflarının ve erzaklarının mart ayına kadar karşılanması kararlaştırılmış olmasına rağmen, tek bir kuruş bile sağlanamamıştır. Sonunda Musul, Şehrizor ve Süleymaniye bölgelerinin gelirleri birleştirilerek her bölgenin ihtiyacına göre bir miktar para harcanarak sorunun çözülmesine karar verilmiştir (BOA, DH.MKT: 01592/00043).

16 Rebiülevvel 1320 (23 Haziran 1902) tarihli bir belgede, Süleymaniye ve Kerkük'teki durumu iyileştirmek amacıyla bir askerî gücün hazırlandığı ve komutan Muhsin Paşa tarafından kuvvetin ihtiyaçlarını karşılamak için para miktarının belirtildiği görülmektedir (BOA, BEO: 001873/140465). Başlangıçta Osmanlı Devleti, birliklerin Süleymaniye Sancağı'na hareketine ilişkin genel masrafları ve hazırlıkları karşılamayı kabul etmişti. 19 Rebiülevvel 1320 (26 Haziran 1902) tarihinde on sekiz bin kuruş tahsis etmiş olmasına rağmen bu miktar daha sonra başka bir alana harcanmıştır (BOA, BEO: 001873/140435). Osmanlı Devleti'nin reformları gerçekleştirmek için gerek duyduğu masraf büyük ölçüde iç gelirlere dayanmaktaydı. Örneği, 6 Ramazan 1326 (2 Ekim 1908) tarihinde on iki fırka komutanlığına yeni bir yetkilinin atanmasının ardından Süleymaniye Sancağı'ndaki ıslahat sürecinin onun yönetiminde ilerleyeceği kararlaştırılmıştır (BOA, BEO: 002226/166949). Bu karardan yaklaşık on ay sonra 15 Şaban 1327 (1 Eylül 1909) tarihinde, Hemevend ve Ma'muretü'l-Hamidiye çetelerinin çıkardıkları isyanı bastıran şahıslara iç gelirlere on bin kuruş tahsis edilmiştir (BOA, DH.MUİ, 00001/1/00045).

4.5.8.3. Gelir Tahsilatının Asker ve Memurlar Üzerindeki Etkisi

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi halktan alınan vergi ve harçlarla yönetiliyordu. Ancak vergi ve harçların toplanması için askerlerin kullanılması tercih edilmiyordu. Çünkü askerlerin vergi toplama işiyle uğraşması asıl görevleri olan vatani korumaktan uzaklaşmalarına neden olabilirdi. Bu sebeple vergi ve harçların toplanması için genellikle iltizam usulü uygulanmaktaydı (BOA, DH.ŞFR:

00287/00015). Ancak gelirlerin toplanması her zaman kolay olmadığından, bazen askerî birliklerin yardımına başvurulmak zorunda kalınıyordu. Özellikle göçebe aşiretlerin hakim olduğu bölgelerde vergi toplama süreci devletle sorunların yaşanmasına neden olmaktaydı. Devlet, vergi tahsilatını düzenlemek için görevlilere yardımcı olmak amacıyla askerî güçlerin desteğini sağlamıştır. Dolayısıyla Süleymaniye Sancağı'nda reform sürecinin bir döngü halinde (askerî yardım, vergi toplama, hazine) ilerlediğini ve askerî yardımlar sayesinde vergi ve harçların toplandığını, bu gelirlerin toplanmasıyla da hazineye destek sağlandığı ifade edilebilir.

21 Şevval 1321 (10 Aralık 1904) tarihli arşiv belgesinde, vergilerin toplanmasının askerî yardım olmaksızın gerçekleşmeyeceği vurgulanmaktadır. Bu sebeple askerî kuvvetler vergi ve gelir tahsilat görevlilerine yardımcı olmak üzere yanlarında bulunarak vergi toplama sürecine katkıda bulunmaktaydı (BOA, BEO: 002249/168668). Örneğin, 12 Şaban 1310 (1 Mart 1893) tarihinde, Bazyan bölgesinde vergilerin toplanması için askerlerden yardım istenmiştir (BOA, BEO: 000166/012435). 23 Muharrem 1322 (9 Nisan 1904) tarihli arşiv belgesine göre memurlar, İlgevvara taifesinin hayvancılık vergilerinin toplanması için askerlerden yine destek talep etmişlerdir (BOA, BEO: 002310/173239). Benzer şekilde 21 Zilhicce 1322 (26 Şubat 1905) tarihinde, hayvan vergilerinin tahsil edilememesi sorunu yaşanmış ve askerî güç olmadan bu işin gerçekleştirilemeyeceği belirtilmiştir. Bu sebeple vergi ve harçların toplanmasında askerî kuvvetlerden yardım talep edilmiştir. Süleymaniye'de askerî güçlerin bulunmadığı her bölgede, vergi toplama süreci aksamaya uğramıştır. Dolayısıyla Süleymaniye Sancağı'nda bulunan elli birlik, vergi ve harç tahsilat görevlilerine yardımcı olmak üzere sürekli olarak görevlendirilmişlerdir (BOA, Y.PRK.ASK: 00226/00057).

Para sıkıntısı zaman zaman askerî güçlere ve onların faaliyetlerine malzeme ve harcama sağlanmasını engellemekteydi. Örneğin 6 Muharrem 1313 (29 Haziran 1895) tarihli belgeye göre gelirlerin toplanması sırasında ordunun yola çıkması ve teşkilatlanması için elli bin kuruş gerekmiştir. Ancak Süleymaniye'nin geliri bu miktarı karşılayamayacağı için devlet merkezinden bu miktarın Süleymaniye'ye gönderilmesi talep edilmiştir. Osmanlı Devleti, bu sorunu çözmek için Basra Vilayeti'nden masrafları ve malzemeleri sağlamanın yanı sıra askerî kuvvetlerin altı aylık giderlerini karşılayarak Süleymaniye'ye elli bin kuruş tahsis edilmesini istemiştir (BOA, BEO: 000648/048545). Öte yandan, birliklerin seferber edilmesi merkezi hükümetin emrini gerektirmekeydi. Örneğin Süleymaniye Sancağı'ndaki hayvanların sayılması işlemi için memurlara yardım edecek bir askerî müfreze

gerekmiş, Altıncı Ordu-yu Hümayun tarafından sadrazama bir an önce askerî kuvvet gönderilmesi konusunda onay verilmesi belirtilmiştir. Aksi halde ise vergilerin tahsil edilemeyeceği bildirilmiştir (BOA, BEO: 002327/174512). Yine Şehripazar kazası ve çevresindeki hayvanların sayımı gelmiş olmasına rağmen merkezi hükümetin emri geciktiği için askerî müfreze memurlara eşlik edememiş ve sayım gerçekleşmemiştir (BOA, BEO: 002330/274684).



5. TARTIŞMA

Babani Hanedanı, Süleymaniye Sancağı'nın mutasarrıflığını devraldıkları sırada bağımsız bir sancak olarak hareket etmişlerdir. Arapça ve Kürtçe kaynaklar da onları emirlik olarak tanımlamaktadır. Fakat konu ile ilgili döneme ait Osmanlı arşiv belgelerinde emirlik ifadesi bulunmamaktadır. Dolayısıyla böyle bir tanımlama mevcut ise de sadece sözde olmuştur. Sancakla ilgili devlet kurumlarından bahsedildiği halde gerek salnamelerde gerekse arşiv belgelerinde kurumlar ve bu kurumlarda görevli olan memurlar hakkında geniş bilgiler mevcut değildir. Şehir, idarî yönetim yapısındaki zayıflık ve tahribatlara rağmen sahip olduğu stratejik konumu sayesinde önemli bir ticaret merkezi olmuştur.

Süleymaniye'deki aşiret ve ailelerinin Osmanlı Devleti ile olan ilişkisi hakkında kaynaklarda ifade edilenler daha çok siyasî yönler ile ilgilidir. Kaynaklar, aşiret çetelerini intikamdan ziyade siyasî yönlerine atfediyor ki bu bir dereceye kadar doğru değildir. Çünkü tüm çetelik faaliyetleri siyasî amaçlı değildi. Çetelik bazı aşiretlerin mesleği olup bu yolla ganimet elde etmekte ve yaşamlarını bu şekilde idame ettirmektedirler.

Bölgenin sosyal yapısında önemli bir yer tutan şeyhler ve seyyidler, siyasî emellerine ulaşabilmek için toplumun kendilerine yönelik sevgi ve bağlılıklarını istismar etmişlerdir. Bu konuya yakından bakıldığında, dini ve siyasî çalışmaların tek bir çerçevede birleştirilmiş birbirinden farklı ve uzak iki meslek olduğu ve kişisel kazanç elde etmek amacıyla şeyh ve seyyidlerin dini kullandıkları açıktır.

6. SONUÇLAR

Süleymaniye Sancağı, coğrafi açıdan verimli ve bereketli bir konumda yer almasına rağmen diğer Osmanlı şehirleri gibi gelişim göstermeyerek harabe bir halde kalmıştır. Kerkük ve Musul ile karşılaştırıldığında Süleymaniye'nin yeniden inşası için gösterilen çabalar oldukça sınırlı kalmıştır. Ancak idarî yapısı ve sancak bünyesindeki çok sayıda sivil ve askerî kurum göz önüne alındığında, Süleymaniye'nin Kerkük'ten sonra Kuzey Irak'ın en önemli şehri olduğu ifade edilebilir.

Süleymaniye Sancağı'nda Kürtler, Araplar ve Türkmenler meskûn olmakla birlikte nüfusun büyük bir kısmını Kürtler ve göçebe aşiretler teşkil etmekteydi. Türkmenler ise genellikle idarî işleri yürütmek üzere sancağa yerleşmiş memurlardan müteşekkildi. Göçebe kavimlerin sayımı zor olduğu için nüfus verileri her zaman eksik kalmıştır. İncelenen dönemde siyasî, sosyal ve ekonomik etkiye sahip birçok büyük aşiretin varlığı, sınıf ayrımlarını belirgin hale getirmiştir. Bu sınıflar, sancağın idarî ve ekonomik işleyişine hakim olan ağalar, soylular ve toprak sahipleri ile köylüler ve yoksullardı.

Bölgedeki istikrarsızlığın, krizlerin ve savaşların sorumlusu aşiretlerdir. Çünkü her aşiret, Osmanlı-İran devletleriyle kendi çıkarları doğrultusunda ilişkiler kurmaktaydı. Bu durum Osmanlı ile İran arasındaki siyasî ve ekonomik ilişkileri de olumsuz etkilemiştir. Zira aşiretler, çoğu zaman iç sorunlarını komşu ülkelere taşımışlardır. Özellikle iç sorunlar, yasa ve yönetmeliklerin dışına çıkılmaması gerektiğinde bu durum belirgin hale gelmiştir. Aşiretlerin devlete ödemekle mükellef oldukları vergi ve harçları ödememeleri, devlet memurlarının ve askerlerinin ikamet yerlerine yerleştirilmesine karşı çıkmaları ve eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmaları devletle çatışmalarına yol açmıştır.

Öte yandan aşiretler arasında da anlaşmazlıklar bulunmakta olup aşiretler, kendi aralarındaki sorunları çözmek için öldürme, yağma ve yakma gibi yöntemlere başvurmaktaydılar. Osmanlı Devleti, sorunları sona erdirmek için çeşitli önlemler almışsa da çözümler genellikle geçici ve başarısız olmuştur. Önlemlerin başarısız olmasının temel nedeni aşiretlerin çoğunlukla göçebe bir hayat yaşamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca ağalar ve aşiretler, göçebelerin iskân edilmesi politikasının da başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuşlardır. Çünkü aşiret üyelerine yerleşmek ve tarım yapmaları amacıyla verilen topraklar ağalar ve soylular tarafından zorla ele geçirilmiştir.

Süleymaniye Sancağı, idare ve yönetim açısından üç aşamadan geçmiştir. Birinci aşama, Babani Dönemi'dir. Süleymaniye'nin kuruluşuyla başlayan bu dönemde, sancak mutasarrıfları genellikle Osmanlı Devleti tarafından resmi olarak tanınan ve hanedan kaldırılincaya kadar "Emir" unvanı verilen Babanilerdi. Başlangıçta Süleymaniye Sancağı, Baban emirlerinin idaresine verilmişti. Ancak Baban emirleri Osmanlı Devleti'nin kanunlarına uymayarak devlete vermekle mükellef oldukları vergileri kendi hesaplarına aktarmışlardı. Osmanlı Devleti, emirleri kontrol altına almaya çalıştığında emirler isyan edip sancağın kontrolünü yeniden ele geçirmek için İran Devleti'nden askerî ve malî yardım talep etmişlerdi. İran, durumu siyasî bir mesele olarak ele almış ve askerî yardım yoluyla sancağın işlerine müdahale etmiştir. Emirler ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan iç çatışmalar sancağın huzur ve güvenliğini oldukça istikrarsızlaştırmış, birçok sorun ve kaosa neden olmuştur. Baban Hanedanı'nın zayıflamasına ve sona ermesine yol açan bir diğer önemli faktör de dış güçlere olan bağımlılıklarıdır.

İkinci aşama, Babani yönetiminin sona ermesi ve Osmanlı Devleti'nin doğrudan idaresine geçişiyle karakterize edilir. Bu süreç 1850 sonrasında başlamış olup Süleymaniye'nin valileri bu dönemde Osmanlı Devleti tarafından tayin edilmişlerdir.

Üçüncü aşama, Babani Hanedanı'nın tamamen sona ermesi ve Süleymaniye Sancağı'nın doğrudan Osmanlı egemenliğine girmesidir. Bu dönemde bölgede idarî ve siyasî boşluklar ortaya çıkmış ve bölge İngilizlerin etkisi altına girmiştir. Ancak Berzenci ailesi özellikle de Şeyh Mahmud Berzenci, bu dönemde siyasî faaliyetlerde bulunmuştur. Şeyh Mahmud başlangıçta Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışsa da sonradan İngilizlerin vaatlerine kanarak Osmanlı'ya karşı çıkmıştır. Ancak İngilizlerle yapılan bu ittifak tam olarak neticelenmemiş ve sonuçta Şeyh Mahmud hedeflerine ulaşamamıştır. İngilizler, Irak'ta kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek Şeyh Mahmud'u araç olarak kullanmışlardır.

Osmanlı Devleti, Süleymaniye Sancağı'na diğer sancaklarla aynı kanun ve kuralları uygulamasına rağmen zaman zaman politikasını değiştirmek zorunda kalmıştır. Örneğin devlet, sancaktaki güvenlik durumunu iyileştirmek için askerlere ve aşiret reislerine güvenmiştir. Ancak bu politika sadece başarısız olmakla kalmamış aynı zamanda Süleymaniye'nin sorunlarını daha da derinleştirmekle sonuçlanmıştır. Zira aşiret reisleri, yönetim deneyimlerinin eksikliği yanında bölgenin yönetimini kendi çıkarları doğrultusunda idare etmişlerdir. Ayrıca bazı

devlet memurlarının da aşiret reisleriyle iş birliği içerisine girmeleri, bölgede uygulanması düşünülen reformların başarısızlığa uğramasına neden olmuştur. Memur ve askerlere, görevlerini yerine getirebilmeleri için konaklama, maaş, yiyecek ve diğer günlük ihtiyaçlar sağlanması gerekmektedir. Ancak Osmanlı yönetiminin son dönemlerinde Süleymaniye Sancağı'nda yaşanan ekonomik dalgalanmalar sebebiyle maaş gecikmeleri ve erzak sıkıntıları ortaya çıkmıştır. Bu durum da güvenliğin bozulmasına ve askerî müdahalelere yol açmıştır.

Süleymaniye'deki nüfusun çoğunluğunun Müslüman olması nedeniyle cami sayısı diğer dinî yapıların sayısını belirgin bir şekilde aşıyordu. Bu durum, vatandaşların ve âlimlerin İslam'a ve farklı mezheplere olan bağlılıklarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Müslüman çoğunluğun birçok cami inşa etmesine yol açmıştır. Çünkü bu yapıların hem dünya hem de ahiret hayatında çok sayıda hayır sağlayacağına inanılmaktaydı. Süleymaniye Sancağı'ndaki cami ve manastırların dini okulları bulunmakta ve bu kurumlar arasında güçlü bir ilişki mevcuttu. Devlet okulları açıldıktan sonra bile medreseler faaliyetlerine devam etmiştir. Ancak devlet okullarının toplum üzerinde sınırlı bir etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Bu durumun temel sebepleri okulların geç açılması ve sancak halkının silahlı mücadelesidir. Sancak bölgesinde çocuklar yoksulluk sebebiyle eğitimlerini tamamlayamamışlardır. Bu durum özellikle köy ve kazalarda eğitim düzeyinin oldukça düşük kalmasına neden olmuştur. Eğitim, genellikle şeyhler ve mollalar tarafından verilmekteydi. Süleymaniye'nin âlimleri oldukça yetenekli olmalarına rağmen devlet, âlimlerin uzmanlık ve becerilerini idarî görevler için kullanmamış, aksine aralarında çatışma ve ayrılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ekonomik olarak ticaret, tarım, hayvancılık ve sanayi, Süleymaniye Sancağı'nın ekonomisinin temelini oluşturmaktaydı. Bölgenin toprakları son derece verimli olup, yağmur ve su kaynakları tarıma elverişliydi. Sancakta üretilen ürünler başta Osmanlı Devleti'nin diğer bölgeleri olmak üzere İran'a da ihraç edilmekteydi. Bölgedeki tarımın gelişmesini engelleyen başlıca sebepler arasında aşiret şeyhleri ve ailelerinin tarım arazilerini ele geçirmesi ve eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmalarıdır. Süleymaniye Sancağı'nda devlete katkısı olmayan birçok emir toprağı bulunmaktaydı. Bu topraklar devletin kontrolü altında olsa da toprakların vergi gelirleri devlet hazinesine aktarılmamaktaydı. Ayrıca çetelerin saldırıları sonucu tarım arazileri tahrip edilmiş ve araziler işlenemez hale gelmişti.

Hayvancılık büyük ölçüde göçebe aşiretlerin kontrolünde bulunmaktaydı. Ancak yaylak ve kışlak sorunlarının çözülmemesi ve eşkıyalık faaliyetleri gibi

nedenler hayvancılığın gelişmemesine neden olmuştur. Ayıca eşkıyalık ve çetelik gibi faaliyetler neticesinde zaman zaman ticaret kervanları yağmalamış ve bu durum ticarete telafisi güç olumsuzlukların yaşanmasına neden olmuştur.

Bölgede özellikle Martin silahlarının taklit edilerek imalatının yapılması silah kullanımının yaygınlaşmasına neden olmuştur. Devlet, silahların imalatını önlemek için çeşitli yasaklar getirmişse de halk bu yasaklara uymamıştır. Çünkü halk, çete saldırılarına karşı canlarını ve mallarını koruma endişesi taşımaktaydı. Bölgedeki silahların yaygınlığı herkesin iyi gelir elde ettiği ve bu nedenle silahlanma ihtiyacı duyduğu anlamına gelmemektedir. Aksine, bölgede yaygın bir yoksulluk mevcut olup birçok insan basit işlerle meşguldü.



7. ÖNERİLER

Çalışma kapsamında incelenen dönemde Süleymaniye Sancağı ile ilgili yapılan çalışmalar genellikle siyasî tarih ile ilgili olduğundan sancağın sosyo-ekonomik durumunu inceleyen çalışmalar kısıtlıdır. Bu nedenle özellikle toplumun sosyal yönü yani yaşam tarzı, giyim, kültür ve geleneklerinin tarihsel açıdan daha ayrıntılı incelenmesi gerekmektedir. Çünkü bu konulardaki çalışmalar oldukça azdır. Bu nedenle belirtilen alanlarda titiz araştırmaların yapılması ve kaynak bulunması çalışmaları önemli kılacaktır. Ayrıca konu ile ilgilenen araştırmacıların Osmanlı Arşivi başta olmak üzere İran Dahiliye Nezareti Arşivi ve İngiliz Arşivi'ni daha detaylı incelemeleri, sancakla ilgili ortaya çıkarılmayan konuların aydınlatılması açısından önem arz etmektedir.



KAYNAKLAR

- A Handbook of Mesopotamia*. (1917). Prepared on Behalf of the Admiralty and the War Office. vol. 3. Central Mesopotamia with Southern Kurdistan and the Syrian Desert.
- Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*. (1993). Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Acar, K. (2015). Osmanlı'da Taşra Meclislerinin Mülki ve hukukî Görevlerinin Ayrılması. *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 1-15.
- Açba, S. (1995). *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Afyoncu, E. ve Ahıskalı, R. (2022). Kâtip. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 25, 53-55.
- Ahmed, A. (2009). *Ekrad ed-Devletu'l-Osmaniye Tarihehumu'l-İctima'i ve'l-İktisadi ve's-Siyasî 1880-1923*. Tab. 1. Erbil: Mektebetu'l-Haşim.
- Arfa, H. (1966). *The Kurds an Historical and Political Study*. London: Oxford University Press.
- Atar, F. (2003). Mahkeme. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 27, 338-341.
- Avaz, A. (2019). *Muhtasar Tarih em-Mesacid ve'c-cevami' et-Turasiyye fi Medinetu'-Süleymaniye*. Babil: Daru'l-Furat.
- Avcı, C. (2006). Naib. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 32, 311-312.
- Ayabakan, L. (2016). *Kürt-İngiliz İlişkileri (1918-1925)*. (Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Baban, C. (1993). *Baban fi't-Tarih ve Meşahiru'b-Babaniyin*. Bağdat: Hafadis.
- Bağdat Vilayet Salnamesi. (H. 1292).
- Bakır, T. ve Sefer, F. (1965). *Em-Murşid Mevtinu'lAsar ve'l-Hazare er-Rahlatu'r-Rabi'a Bağdat-Kerkük-es-Süleymaniye*. Bağdat: Vezaret's-Sakafe ve'l-İrşad.
- Baltacı, C. (2004). Mektep. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 29, 6-7.
- Batato, H. (1995). *el-İraku't-Tabakatu'l-İctima'iye ve'l-Harekatu's-Sevriye fi'l-'Ahdu'l-Osmani Hatta Kıyamu'l-Cumhuriye*. (Afif er-Razzaz, Trc.), Tab. 2. Beyrut: Mu'ssesetu'l-Ebhasu'l-Arabiye.
- Beg, S. (1962). *Tarih Bağdat*. (M K. Nevres, Trc.), Bağdat: er-Rafideyin, Bağdat.
- Bell, G. L. ve Wilson, A. T. (1920). *Review of the Civil Administration of Mesopotamia*. London: Printed and Published by his Majesty's stationery Office.
- BOA, A.AMD. No. 00018/00094, 00059/00062.
- BOA, A.DVNS.AHK.DB.d. No.. 2/84-1, 1/152-2, 3/287-2, 8/5-1, 9/38-2.
- BOA, A.DVNS.MHM.d. No. 21/120-238.
- BOA, A.MKT. No. 00065/00029, 00086/00029.

BOA, A.MKT.MHM. No. 00207/00019, 00026/00020, 00057/00013, 00335/00036, 00336/00052, 00350/00068, 00463/00074, 00051/00040, 00185/00037, 00452/00012, 00455/00063, 00498/00070, 00498/00041, 00174/00059, 00497/00074, 00171/00061, 00031/00025, 00023/00060.

BOA, A.MKT.MVL. No. 00087/00099, 00030/00022, 00068/00070, 00126/00088.

BOA, A.MKT.NZD. No. 00383/00086, 00406/00061.

BOA, A.MKT.UM. No. 00025/00023, 00086/00075, 00571/00079, 00574/00026, 00522/00006, 00152/00093, 00455/00093, 01876/00064, 00358/00045, 00103/00018.

BOA, AE.SMHD. No. 00103/00236.

BOA, BEO. No. 000362/27118; 04553/341440, 02348/176049, 00329/00014, 03001/225059, 03236/242681, 000027/001966, 000091/006782, 000401/030043, 000447/033520, 000670/050224, 000673/050467, 000916/068649, 000974/073039, 001061/079553, 001130/084681, 001181/088518, 001242/093149, 001541/115565, 001584/118745, 001638/122820, 001747/131020, 001786/133947, 001812/135892, 001818/136335, 001820/136478, 001823/136709, 001836/137667, 002249/168668, 002310/173239, 002313/173433, 002318/173795, 002360/176961, 002391/179300, 002393/179462, 002650/198722, 002718/203779, 002749/206138, 002816/21185, 002858/4307, 002947/221021, 003023/226695, 003062/229633, 003215/241081, 002226/166949, 003323/249202, 003605/270356, 003625/271817, 004057/304203, 004295/322082, 004213/315931, 004305/322846, 000011/000788, 000134/009993, 000350/026231, 000523/039214, 000648/048545, 000864/064761, 000952/071356, 001444/108285, 001775/133120, 001873/140435, 001873/140465, 002196/164635, 002229/167106, 002287/171499, 002327/174512, 002330/274684, 004519/338877, 000166/012435, 001210/090714, 001245/093335, 001254/093986, 002734/205027, 002804/210245, 003020/226455, 003045/228363, 003624/271799, 003721/279023, 003888/291533, 004512/338327, 000299/022371, 000293/021959, 000863/064663, 000862/064641, 000865/064823, 000876/065684, 000912/068361, 000874/065544, 001144/085727, 001111/083314, 001115/083601, 001237/092759, 000827/061982, 000827/061983, 000854/063987, 001251/093765, 001958/146791, 001656/124170, 002157/161741, 002166/162406, 002284/171272, 003134/235030, 003211/240775, 003753/281470, 004185/313844, 002930/219740.

BOA, C.DH. No. 00028/01395.

BOA, DH.EUM.2.ŞB. No. 00018/00024.

BOA, DH.EUM.4.ŞB. No. 00020/00011.

BOA, DH.EUM.EMN. No. 00014/00007.

BOA, DH.EUM.MEM. No. 00043/00049.

BOA, DH.EUM.MTK. No. 00026/00010.

BOA, DH.EUM.THR. No. 00062/00019.

BOA, DH.H. No. 00056/00007, 00053/0005.

BOA, DH.I.UM. No. 00020/18, 00012/040.

BOA, DH.ID. No. 00095/2/00020, 00177/00020, 00122/00013, 00127/00013, 00034/00015.

BOA, DH.KMS. No. 00011/00017.

BOA, DH.MB.HPS. No. 00075/00004, 00089/00002, 00090/00022, 00034/00040, 00029/00058, 00060/00078, 00094/00004.

BOA, DH.MB.HPS.M. No. 00020/00036, 00024/00049, 00031/00070, 00021/00011, 00026/00039, 00027/00026.

BOA, DH.MKT. No. 02269/00091, 00081/00041, 02200/00022, 01353/00076, 01406/00052, 01427/00012, 01432/00115, 01456/00044, 01592/00043, 01659/00038, 01688/00014, 01731/00023, 01754/00049, 01774/00065, 01794/00086, 01796/00072, 01818/00104, 01908/00025, 01918/00091, 01960/00111, 02007/00003, 00165/00043, 00179/00003, 00198/00017, 00202/00046, 00213/00079, 00223/00005, 00227/00023, 00228/00014, 00236/00025, 00240/00033, 00321/00057, 00421/00045, 00267/00066, 00273/00031, 00339/00016, 00375/00057, 00393/00071, 02228/00090, 02187/00052, 02339/00043, 02427/00026, 00465/00025, 02493/00065, 02552/00090, 02557/00055, 00549/00066, 00575/00033, 00694/00062, 00736/00057, 00785/00076, 00810/00016, 00876/00025, 01001/00059, 01022/00001, 01095/00014, 01130/00031, 01233/00029, 02640/00074, 02641/00048, 02724/00054, 02798/00040, 02832/00020, 01431/00081, 01435/00055, 01466/00114, 01485/00114, 01505/00022, 01625/00075, 01763/00041, 01768/00046, 01957/00052, 02010/00083, 02034/00016, 00204/00087, 00313/00065, 02073/00024, 02166/00004, 02202/00115, 02582/00125, 00734/00042, 00912/00063, 02832/00031, 01346/00001, 01476/00100, 01490/00063, 01499/00093, 01502/00051, 01542/00072, 01545/00085, 01548/00031, 01554/00114, 01667/00139, 01680/00004, 01711/00114, 01813/00006, 01820/00063, 01954/00033, 00062/00013, 01983/00098, 01989/00026, 00147/00039, 00301/00045, 02156/00034, 02206/00055, 02263/00026, 02292/00100, 00456/00045, 00859/00088, 00957/00048, 01051/00078, 02888/00086, 01183/00074, 02647/00071, 02717/00080, 02900/00092, 01347/00006, 01462/00040, 01913/00105, 00101/00034, 00301/00051, 02101/00008, 02368/00121, 02102/00009, 02079/00070, 02238/00076, 00523/00024, 00790/00027, 02355/00065, 02503/00096, 02562/00004, 00661/00066, 00960/00065, 01057/00045, 01089/00068, 02698/00040, 02907/00043, 02487/00029, 01695/00072, 01425/00031.

BOA, DH.MTV. No. 00049/1/00041, 00024/00057.

BOA, DH.MUI. No. 00001/1/00045, 00001/1/00084, 00119/00023.

BOA, DH.SYS. No. 00026/00004.

BOA, DH.ŞFR. No. 000214/015976, 00174/00027, 00120/00047, 00346/00060, 00287/00015, 00334/00029, 00378/00112, 00406/00098, 00151/00081, 00183/00033, 00201/00080, 00201/00090, 00204/00023, 00204/00081, 00201/00164, 00201/00130, 00259/00112, 00259/00117, 00315/00079, 00311/00057, 00142/00016, 00201/00175.

BOA, DH.TMIK.M. No. 00125/00046, 00140/00019, 00160/00011, 00105/00032, 00239/00006, 00119/00029, 00006/00025, 00141/00019.

BOA, DH.TMIK.S. No. 00071/00035.

BOA, HAT. No. 00343/19617, 01538/00020, 00789/36794, 00792/36829, 01271/49239, 00791/36815, 00788/36765, 00801/37086, 00803/37116, 00801/37094, 00815/37282, 00391/20745, 00808/37196, 00806/37159, 00809/37202, 00813/37262, 00802/37113, 00779/36509.

BOA, HH.İ. No. 00087/00007.

BOA, HH.THR. No. 00344/00070, 01637/00040, 00338/00074.

BOA, HR.MKT. No. 00128/00028, 00788/00024, 00239/00058.

BOA, HR.TO. No. 00411/00007, 00214/00007.

BOA, İ.AZN. No. 00032/00018, 00034/00013, 00039/00012.

BOA, İ.DFE. No. 00007/00008.

BOA, İ.DH. No. 00068/03361, 00260/016120, 00289/018180, 00547/038054, 00856/068644, 00862/069029, 00886/070626, 00924/073239, 00963/076185, 01012/079888, 01051/082537, 01053/082642, 01053/082657, 01069/083888, 01090/085454, 01171/091571, 01241/097201, 01250/098057, 01484/000012, 00361/023907, 01324/000015, 01365/000011, 00826/066514, 01106/086619, 01212/094960, 01308/000028, 01359/000009, 01370/000008, 01464/000019, 1479/000013, 602/41931.

BOA, İ.HR. No. 00106/00519, 0066/03228, 00069/3353.

BOA, İ.ML. No. 00013/00004.

BOA, İ.MMS. No. 00092/03888.4.

BOA, İ.MVL. No. 00558/025075, 00336/014505, 00353/015432, 00401/017414, 00433/019095, 561/25223, 00373/024724.

BOA, İ.TAL. No. 00183/00047, 00242/00029, 000324/00066, 00391/00007, 00415/00049, 00111/00065.

BOA, I.DUIT. No. 00042/000091, 00044/000013, 00045/00005.

BOA, MF.İBT. No. 00162/000001, 00418/00055, 00440/00082, 00353/00006, 000243/00027, 00013/000047, 00366/00086.

BOA, MF.MKT. No. 00099/00043, 00835/00001, 00110/00041, 00129/00046, 00131/00084, 01173/00005.

BOA, ML.EEM. No. 01286/00021, 00362/00020, 01108/00018, 00997/00027, 01198/00011, 01207/00008, 00882/00018, 00823/00033, 00674/00098.

BOA, MV. No. 00018/00045, 00025/00058, 01540/00014, 00177/00010, 00065/00007, 00063/00088, 00131/00086, 00754/00027.

BOA, MVL. No. 00771/00032, 00522/00089, 00556/00103, 00398/00103, 00769/00038.

BOA, NFS.d. No. 03868; 03867.

BOA, ŞD. No. 02905/00028, 02158/00027, 00926/00095, 02167/00027, 02996/00018, 01024/00076, 01096/00014, 00450/00020, 03085/00011, 00966/00072, 02171/00017, 02171/00035, 02189/00025, 00991/00028, 01025/00012.

BOA, TS.MA. No. 00442/00028.

BOA, Y.A.HUS. No. 00204/00011, 002007/00076, 00207/00078, 00207/00105, 00508/00049, 00222/00042, 00290/00077, 00488/00001, 00207/00050, 00207/00076.

BOA, Y.A.RES.No. 00040/00017, 00130/00093, 00034/00001.

BOA, Y.EE. No. 00036/00081, 00012/00034.

BOA, Y.MTV. No. 00083/00001, 00087/00157, 00137/00078, 00049/00113, 00148/00044, 00256/00081, 00290/00091, 00100/00020, 00217/00041.

BOA, Y.PRK. MŞ. No. 00007/00042.

BOA, Y.PRK.ASK. No. 00223/00038, 00226/00057, 00060/00098, 00065/00100, 00042/00080, 00118/00050, 00059/00025.

BOA, Y.PRK.BŞK. No. 00037/00092, 00014/00018.

BOA, Y.PRK.MYD. No. 00014/00019.

BOA, Y.PRK.UM. No. 00024/00067, 00018/00055, 00018/00053; 00057/00037.

BOA, ZB. No. 00621/00002.

Borekeyi, S. (1378). *Tarih Kürd ve Kürdistan*. Çap. 1. Tahran: Çaphane Ferşive.

Bowman, İ. (1922). *The New World Problems in Political Geography, Yonkers-on-Hudson*. New York: World Book Company.

Bozatay, Ş. A. ve Demir, K. A. (2014). Osmanlı Adli ve İdarî Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 6(10), 71-89.

Bozkurt, N. (2003). Medrese. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 28, 323-327.

Bozkurt, N. (2004). Mektep. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 29, 5-6.

Bozkurt, N. (2020). Müderris. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 31, 465-467.

- Bruinessen, M. V. (2013). *Ağa, Şeyh, Devlet*. (B. Yalkut, Çev.), İstanbul: Özge Yayınları.
- Budak, H. (2019). *Osmanlı Devleti'nde Müdde-i Umumilik Kurumu ve Erzurum Vilayeti Müdde-i Umumiyesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Burdett, A. L. P. (2015). *Records of the Kurds Territory Revolt and Nationalism 1831-1979 British Documentary Sources 1831-1855*. vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burdett, A. L. P. (2015). *Records of the Kurds Territory Revolt and Nationalism 1831-1979 British Documentary Sources 1914-1979*. vol. 5. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cabbar, A. (2020). Halid Osman Hamedemin, eş-Şeyh Ma'ruf en-Nudhi ve Cuhudehu el-İlmiyye t: 1254 h. *Micelletu'l-Funun ve'l-Edeb ve Ulymu'l-İnsaniyat ve'l-İctima'*, (52), 36-50.
- Can, Y. (1996). *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Celili Celil. (1987). *min Tarihu'l-İmaratu'l-İmpratoriyetu'l-Osmaniye*. (Muhammed Abdo'n-Nacari, Trc.), Tab. 1. Dimeşik.
- Chesney, F. R. (1850). *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris Carried on by Order of the British government in the Years 1835, 1836 and 1837*. London: Longman, Brown, Green and Longmans.
- Çabuk, F. (2018). Osmanlı-İran Münasebetlerinde Hudut Boylarındaki Kürt Aşiretlerinin İltica ve Dehalet Meselesi (1850-1900). *International Journal of Social Science*, (65), 393-415.
- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çetinsaya, G. (2020). *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Çetinsaya, G. (2022). Hemavend Aşireti. *Aktör, Müttefik, Şaki Kürt Aşiretleri*. (T. Şur, Y. Çakmak, Ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 75-90.
- Çurustani, M. (1984). *Yadaştekanî Minalî u Beşîkî Serdemi Fakiyeti Mamosta Mola Muhammedi Çurustani*. (Muhammed Mola Kerim, Tah.), Bağdat: Çaphaney el-Havadis.
- Dağ, M. (2021). Hemavend Aşiretinin Tütün Kaçaklığı İddiaları ve Adana Reji İdaresi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(3), 1333-1344.
- Dağ, M. (2022). Urfa Reji Müdürlüğü ve Tütün Kaçakçılığıyla Mücadeledeki Rolüne Dair Bir İnceleme (1883-1925). *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 673-696.
- Dağ, M. (2021). XX. Yüzyıl Başlarında Reji İdaresi'nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Menbiç Reji Memurluğu Örneği (1910-1911). *Aydın Adnan Menderes*

- Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Irakıyye. (1920). Bağdat, No. 25/01, Sulaimaniyah-Municipality, Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Irakıyye, Bağdat, No. 21228/2.
- Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Merkezu'l-Vetani li'l-vesa'ik, vezaretu'd-Dahiliye, Da'iretü'l-İhtilal, No. 2554, Varaka 1, s. 1, 2, 3; No. 2554, Varaka 2, s. 4, 5, 6; No. 2554, Varaka 3, s. 7-8.
- Darü'l-kütüb ve'l-Vesaik'il-Merkezu'l-Vetani li'l-vesa'ik, vezaretu'd-Dahiliye, ed-Divan, No. 32050/7408.
- Dehiş, K. (2007). *el-İmaretu'b-Babaniye fi el-'ahdu'l-Osmani (1669-1851)*. Bağdat: Dirase Tarihiye, Risale Macstir, Cami'at Bağdat.
- Demirci, S. ve Çabuk, F. (2015). Hemavend Kürt Aşiretinin Musul Vilayeti ve Osmanlı-İran Sınır Boylarındaki Eşkıyalık Faaliyetlerine Dair bir Değerlendirme (1863-1916). *Hüstory Studies*, 7(3), 39-59.
- Demirtaş, M. (2019). Osmanlı Maliye Teşkilatı. *Osmanlı Teşkilat Tarihi*. (T. Gündüz, Ed.), Ankara: Grafiker Yayınları, 217-272.
- Derviş Ziya Paşa. (1321). *Hudud-i İraniyeye Dair*. İstanbul: Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü-Atatürk Kitaplığı Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları.
- Dickson, B. (1910). Journeys in Kurdistan. *The Geographical Journal*, 35(4), 357-378.
- Dinç, F. (2024). *Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati 1839-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dinç, F. (2020). Medenileştirme Aracı Olarak Osmanlı'nın İskân Politikası: Caf Aşireti Örneği. *e-Şarkiyet ilmi Araştırmalar Dergisi*, 12(3), 410-326.
- Dinç, F. (2022). Sınırdaki Üçüncü Bir Güç Olarak Caf Aşireti: Beyler, Şairler ve Siyaset. *Aktör, Müttefik, Şaki Kürt Aşiretleri*. (T. Şur, Y. Çakmak, Der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 409-426.
- Doğru, H. (1995). *18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentleri Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Ebaza, N. (1994). *eş-Şeyh Halid en-Nakşibendi, el-'Alemlu'm-Mucedded Hayathu ve Ehem Mu'elfatehu*. Tab. 1. Dimeşik: Daru'l-Fikir.
- Edmonds, C. J. (2003). *Kürtler, Türkler ve Araplar Kuzey-doğu Irak'ta, Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)*. (S. Şengül, S. R. Şengül, Çev.), İstanbul: Berdan Matbaacılık.
- Ekinci, A. ve Torkak, B. (2023). Osmanlı Taşrasında Yerel Bir Güç: Küçük Ali (1698-1743). *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(4), 2463-2476.
- Ekinci, C. (2006). *Osmanlı Döneminde Irak*. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri

- Ekinci, E. (2004). *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- El-Azzavi, A. (2005). *Mevsu'at Aşairu'l-İrak*. c. 4. Tab. 1. Beyrut: Daru'l-Arabiye Li'l-Mevsu'at.
- El-Azzavi, A. (2004). *Mevsu'at Tarihu'l-İrak beyne İhtilaleyn el-'Ahdu'l-Osmaniu'l-Evvel 1638-1750*. c. 6. Beyrut: Daru'l-Arabiye li'l-Mevsu'at.
- El-Azzavi, A. (2004). *Mevsu'at Tarihu'l-İrak beyne İhtilaleyn el-'Ahdu'l-Osmaniu'l-Evvel 1638-1750*. c. 5. Beyrut: Daru'l-Arabiye li'l-Mevsu'at.
- El-Azzavi, A. (2004). *Mevsu'at Tarihu'l-İrak beyne İhtilaleyn el-'Ahdu'l-Osmaniu'l-Evvel 1638-1750*. c. 8. Beyrut: Daru'l-Arabiye li'l-Mevsu'at.
- El-Azzavi, A. (2004). *Mevsu'at Tarihu'l-İrak beyne İhtilaleyn el-'Ahdu'l-Osmaniu'l-Evvel 1534-1639*. c. 4. Beyrut: Daru'l-Arabiye li'l-Mevsu'at.
- El-Azzavi, A. (2004). *Mevsu'at Tarihu'l-İrak beyne İhtilaleyn el-'Ahdu'l-Osmaniu'l-Evvel 1638-1750*. c. 7. Beyrut: Daru'l-Arabiye li'l-Mevsu'at.
- El-Azzavi, A. (2000). *Şehrizor es-Süleymaniye (el-Liva vee m-Medine)*. (Muhammed Aşi el-Karadahi, Tah.), Tab. 1. Bağdat.
- El-Azzavi, A. (1973). Mevlâna Halid en-Nakşibendi. *Gofari Kori Zanyari Kürd*, 1(1), 696-717.
- El-Belazuri. (2000). *Fütühü'l-Buldan*. Beyrut.
- El-Caf, F. H. A. (2012). *Sancak es-Süleymaniye fi'l-Ahdu'l-Osmani el-Ahir 1869-1918*. Bağdat: Risale Macistir, Cami'a Mustansırıyye.
- El-Emin, M. (1965). *Rihlet Nibor ila'l-İrak fi'l-Karînu's-Samin Aşar*. Bağdat: Şabaka Kutubu's-Şiyye Vezaretu's-Sakafa ve'l-İrşad.
- El-Hafo, Ğ. ve Eb-Botani A. (2008). *el-Kürd ve'l-Ahdasu'l-Vataniye fi'l-İrak, Hilal el-Ahdu'm-Meleki 1921-1958*. Dimeşik: Daru'z-Zaman, 2008.
- El-Hal, M. (1961). *eş-Şeyh Maruf en-Nudhi eb-Berzenci*. Bağdat: Temeddun.
- El-Halebi, K. (1991). *nahru'l-deheb fi tarih Halep, Tah. Şevki Şa'ıs ve Mahmud Fahuri*. c. 1. Halep: Daru'l-Kalem el-arabi.
- El-Hasani, E. (2013). *Rihlet fi'l-İrak ev Hatiratu'l-Hasani*. Tab. 1. Lübnan: er-Rafideyin.
- El-Hasani, E. (2008). *Tarih el-İraku's-siyasîu'l-Hadis*. c. 1. Tab. 7. Beyrut: er-Rafideyin.
- El-Hasani, E. (2008). *Tarih el-İraku's-siyasîu'l-Hadis*. c. 3. Tab. 7. Beyrut: er-Rafideyin.
- El-Hayun, R. (2016). *el-edyan ve'm-Mezahib bil-İrak Maziha u Haziruha*. c. 3. Tab. 1. er Riyaz: Mektebetu'l-Fikir.
- El-Hayun, R. (2016). *el-edyan ve'm-Mezahib bil-İrak Maziha u Haziruha*. c. 2. Tab.

1. er Riyaz: Mektebetu'l-Fikir.

El-Hayun, R. (2016). *el-edyan ve'm-Mezahib bil-İrak Maziha u Haziruha*. c. 1. Tab. 1. er Riyaz: Mektebetu'l-Fikir.

El-Hilali, A. (1959). *Tarihu't-Ta'lim fi'l-İrak fi'l-'Ahdu'l-Osmani 1638-1917*. Tab. 1. Bağdat: Vezaretu'm-Maarif.

El-Hisniyani, S. (2012). *Ulemau'l-Kürd ve Kürdistan mine'l-Karını'l-evvel el-Hicri li'l-İslam ila Vefiyat sene 1400-1980*. Duhok: Havar.

El-Karadaği, M. (2007a). *fi Rahab Eklam ve Şahsiyat Kürdiye*. Süleymaniye: Jin.

El-Karadaği, M. (2007b). *Vurudu'l-Kürd fi Hadikatu'l-Verd, et-Tabaatu's-Saniye*. Erbil: Araz.

El-Kerkükli, E., (ty.). *Devhatu'l-Vuzera fi Tarih Veka'i Bağdat ez-Zevra*. (M. K. Nevres, Trc.), Beyrut: Kerem.

El-Kızılcı, M. (1938). *et-Tarif bi-Mesacid es-Süleymaiye ve Medarisuha ed-Diniyye*. Bağdat: en-Necah.

El-Va'ili, A. (2008). *Tarih el-İmare Eb-Babaniye 1784-1851*. Tab. 1. Dimeşik: Dar ez-Zeman.

Em-Ma'muri, Y. (2022). Dilaver Muhammed Sıdik ez-Zibari, "Kuvat el-Livi u Devreh fi Mucabehet Harakat et-Taharrur el-Kürdiye 1919-1930. *el-Ulumu'l-İnsaniye*, 13(4), 1-17.

Em-Münşi'iu'b-Bağdadi. (1948). *es-seyyid Muhammed İbn es-Seyyid Ahmed el-Hasani, Rihletu'm-Munşi'iu'b-Bağdadi*. Abbas el-Azzavi, Trc.), Bağdat: Şerikeu't-Ticare ve't-Tiba'a em-Mahdude.

En-Naccar, C. (2011). Mu'ahede erzrumus-Saniye beyne ed-Devletu'l-Osmaniye ue'l-İran Dirase li-İlakatu'd-Devleteyin hilal Hakbe Teblur em-Mu'ahede 1843-1848. *Cami'et Kerkük*, 6(2), 1-25.

En-Neccar, C. (2001). *el-İdaretu'l-Osmaniye fi Vilayet Bağdat*, Tab. 2. Bağdat: Daru's-Şu'un es-Sakafiyetu'l-'Ammah..

Erol, Y. (2020). Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nde bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak Tahsildarlık Uygulaması. *TAD*, 39(68), 357-391.

Erünsal, E. (2003). Kütüphane. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 27, 32-35.

Erünsal, E. (2015). Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik. *Milli Eğitim*, 45(208), 194-199.

Es-Sindi, B. (2002). *em-Müctemi'u'l-Kürdi fi'm-Manzur el-İstişraki*. Tab. 1. Erbil: Aras.

Esen, N. (2021). Mütareke Sonrası Musul'da İngiliz İşgal Yönetimine Karşı Ayaklanmalar. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(3), 1321-1331.

Et-Takrir ellezi Tafazala Bi-Takdimehu Derviş Paşa. (1953). *Tahdidi el-hududu'l-İraniyetu'l-Osmaniye*. Bağdat: El-Hukume Daru'l-Kutubu'l-vataniye Kısım

Mahasını'l-Kutub.

- Ez-Zubeydi, K. (2021). Kira'at fi Mu'ahedet Erzurumu'l-Ula 1823 beyine İran u ed-Devletu'l-Osmaniye. *Metun*, 14(1), 86-100.
- Fahmi Hasan, A. (1946). *Tarih Meşahir el-Elviyetu'l-İrakiye*. c. 1. Bağdat: ez-Zaman.
- Figan, M. (2022). Anadolu'nun İçlerine Yönelen bir Yolculuğun Hikayesi: Şeyh Bızın Aşireti. *Aktör, Müttefik, Şaki Kürt Aşiretleri*. (T. Şur, Y. Çakmak, ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 443-459.
- Fowle, T. C. W. (1916). *Travels in the Middle East: Being Impressions by the Way in Turkish Arabia, Syria, and Persia*. London: University of California Libraries.
- Fraser, J. B. (1840). *Travels in Koordistan, Mesoptamia, Richard Bentley*. vol. 1. London: New Burlington Street.
- Gerard, S. M. G. (1883). *Notes of A Journey Through Kurdistan, in the Winter of 1881-1882*. Calcutta: Printed by The Superintendent of Government Printing.
- Gülenç, A. (2020). *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir 1839-1876 İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı*. (Doktora Tezi). Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Gündüz, A. (2009). *XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584)*. Antakya: Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları.
- Gündüz, A. (2010). Süleymaniye. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 33, 111-113.
- Gündüz, A. (2010). Şehrizor. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 38, 473-475.
- Güneş, M. (2014). *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık (1842-1871)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Habib, K. (2013). *Lemhat min İraku'l-İşrin el-İrak minzu'l-İhtilalu'l-Osmani hatta Bidayet Nişu'u'd-Devlet'ul-İrakiye*. c. 2. Tab. 1. Erbil: Aras.
- Halaçoğlu, Y. (1995). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2012). Ulak. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 42, 77-79.
- Hamdi, V. (1992). *el-Kürd ve'l-Kürdistan fi'l-Vesa'ik eb-Biritaniye Dirase Tarihiye ve Vesa'ikiye*. Lenden:secilu'l-Arap.
- Harekat, İ. (1992). Berid. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 5, 498-501.
- Haruti, S. (2012). *Dirasat Ekadimiye fi Tarih Kürdistan el-Hadis*. Tab. 1. Ürdün: Dar Ğida.
- Hasan, M. (1363). *Tarih Müntazam Nasırı*. c. 3. (Muhammed İsmail Rızvani, Tah.), Tahran: Çaphane İntişarat Dünyai Kita.
- Hasbak, Ş. (1992). *el-Ekrad Dirase Cografıye Esnugrafiye*. Bağdat: Şefek.
- Hasbak, Ş. (1973). *el-İrak eş-Şimali*. Tab. 1. Bağdat: Şefek.

- Heude, W. L. (1819). *A Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England, in 1817*. London: Printed by Strahan and Spottiswoode, Printes-Street; For Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, Paternoster-Row.
- Hillel, D. D. (1832). *The travels of Rabbi David D'Beth Hillel, from Jerusalem, through Arabia, Koordistan, part of Persia, and India to Madras*. Madras: Printed for the Autho.
- Hubbard, G. E. (1917). *From the Gulf to Ararat an Expedition Through Mesopotamia and Kurdistan*. New York: E. P. Dutton and Company.
- Hurşid, F. H. (1979). *el-aşa'iru'l-Kürdiye*. Bağdat: Havadis.
- Hüseyin, S. (2006). *Kürdistan ec-Cnubiye fi el-Karneyin es-Sabi' aşar ve es-Samin aşar*. Süleymaniye: Sima.
- Hüseyin el-Caf. (2012). *eş-Şeyh Mahmud el-Hafid 1882-1956*. Bağdat: Daru'l-Vesa'ik ve'n-Naşiru'l-Kürdiye.
- İdare İntişar esnadi ez Rund İn'ikad Ahdname duvem Erzne er-Rum. (1377). Defter Mutala'at Siyay u beyn'm-Milli, Çap Evvel, Tahran, Vezaret Umur Hariciye Merkez Çap ve İntişarat.
- İnalcık, H. (2016). *Osmanlı'da Devlet Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- İpşirli, M. (2003). Medrese. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 28, 327-333.
- İpşirli, M. (2020). Müderris. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 31, 467-468.
- İpşirli, M. (1994). Osmanlı Devlet Teşkilatı. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. c. 1. (E. İhsanoğlu, Ed.), İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 139-278.
- İştıyani, A. ve Akili, B. (1307). *Tarih İran Pes Ez İslam*. Çap. 1. Tahran: Çaphane Muhammed Hasan İlmi.
- İzzeddin, Y. (1967). *Davud Paşa u Nihayetu'm-Memalik fi'l-İrak*. Bağdat: Menşurat Daru'b-Basri.
- Jones, J. F. (1846). *Journal of a Steam-Trip to the North of Baghdad, Performed in April 1816 in the Hon E. İ. Co's İrak Stramer Nitocris, Notes on the Various Objects of Interest Met with En Route*. British Library: India Office Records and Private Papers.
- Kaftan, K. (1985). *Çend Likolineveyek le Mişui Baban, Soran, Botan, Bağdat*. Çaphaney el-Havadis.
- Karal, E. (2007). *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kazancı, F. (1989). *el-İrak fi'l-vesa'iku'b-Biritaniye 1905-1930*. Tab. 1. Bağdat: Daru'm-Ma'mun li't-Tercemve'n-Naşır.
- Kazıcı, Z. (1989). Alay. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2, 347-348.

- Kazıcı, Z. (1991). *İslam Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayhan Yayınları.
- Kelhur, A. (1386). *Seyri der Siyasî Kürd*. Çap. 2. Tabistan: Çaphane İntişarat Persiman.
- Kenanoğlu, M. (2020). Mîrî Arazi. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 30, 157-160.
- Kenanoğlu, M. (2013). Vergi. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 43, 52-58.
- Kılıç, R. (2011). *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye*. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları.
- Kılıç, Ü. (2019). İlmiye Teşkilatı. *Osmanlı Teşkilat Tarihi*. (T. Gündüz, Ed.), Ankara: Grafiker Yayınları, 273-315.
- Koçer, H. A. (1974). *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1996). Gümrük. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 14, 263-268.
- Mahdavi, A. (2535). *Revabit Harici İran ez İbtiday Devran Safaviye ta Payan Çeng Duvem Cihani 1500-1945*. Çap. 2. Tahran: Çaphaney Kitibe.
- Mahmud, M. (2010). *Es-Sinaat el-İnşa’iye fî Muhafasa es-Süleymaniye*. Bağdat: Dirase li-Cografiye doktora, Gayri Menşura, Kuliyetu’l-Adab, Cami’at Bağdat.
- Marufoğlu, S. (2013). 19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları. *Tarihin Peşinde*, (9), 235-248.
- Marufoğlu, S. (1998). *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Mason, K. (1919). Central Kurdistan, read at the Meeting of the Society 3 November 1919. *The Geographical Journal*, 54(6), 329-342.
- Maunsell, F. R. (1890). *Reconnaissances in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia, and Luristan from April to October 1888*. vol. 1. Sımla: Printed at the Goverment Central Printing Office.
- Maunsell, F. R. (1894). Kurdistan. *The Geographical Journal*, 2(3), 81-95.
- Mazhar Ahmed, K. (1978). *Devr eş-Şa’biu’l-Kürdi fî Svretu’l-İşrin el-İrakiy*. Bağdat: Havadis.
- Mehmed Hurşid Paşa. (1997). *Seyahatname-i Hudud*. (A. Eser, Çev.) İstanbul: Simurg Yayınları.
- Mehmed Hurşid Paşa. (1300). *Seyahatname-i Hudud*. İstanbul: Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü-Atatürk Kitaplığı Yayınları.
- Mehmed Hurşid Paşa. (1300). *Tahdid-i Hudud-i İraniye*. İstanbul: Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü-Atatürk Kitaplığı Yayınları.
- Mignan, R. (1839). *A Winter Journey Terougk Russia the Caucasian Alps and Georgia Thence Ross Mount Zagros by the Pass of Xenophon and the Ten Thousand Greeks Into Koordistaun*. vol. 1. London.

- Mignan, R. (1839). *A Winter Journey Terougk Russia the Caucasian Alps and Georgia Thence Ross Mount Zagros by the Pass of Xenophon and the Ten Thousand Greeks Into Koordistaun*. vol. 2. London.
- Minoriski. (1968). *Ekrad Mulahazat ve İntiba'at*. (Maruf Haznedar, Trc.), Bağdat: en-
- Mirza, C. (1384). *Peser Abay Mirza Naibu's-Saltanat be Sa'i ve İhtimam*. Tahran: Çaphane Naşir İlim.
- Muhammed, S. (2008). *ed-Diblomasiyetu'b-Biritaniye fi'l-İrak, Dirase Tarihiye (1831-1914)*. Tab. 1. Dimeşik: Daru'd-Zaman.
- Mustevfi, A. (1384). *Şarh Zendigani min ya Tarih İctima'i u İdarî devre Kaçariye*. c. 1. Çap. 5. İran: İntişarat Zuvar.
- Musul Vilayet Salnamesi. (H. 1308; 1310; 1312; 1325; 1330).
- Müderriş, M. (1389). *Binemaley Zanyaryan*. Tahran: Çaphane Ana.
- Müellif Ğir Maruf. (2010). *Revzatu'l-İhbar fi Zikir Efradu'l-İhbar*. (İmad Abdusselam Re'uf, Tah.), Süleymaniye: Muessese Jin.
- Nakşibendi, Ş. (2022). *Necmi*. Çap. 1. Süleymani: Çaphaney Tene.
- Nasiri, M.-Sofi, A., vd. (1391). Tahlili bir Nakış Abdurrahman Paşa Baban der Revabit İran ve Osmani der Devret Fatih Ali Şah (1212-1228/1798-1814). *Pzuhş Hay Tarihi, (İlmi-Pzuhşi) Danişgade Edebiyat ve Ulum İnsani, Danişgah Esfehan*, 48(4), 23-34.
- Nassar, A. (2005). *Belediyatu'l-İrak fi'l-'Ahdu'l-Osmani 1534-1918*. Tab. 1. em-Mektebetu'l-Hayderiye.
- Nolde, B. E. (1895). *Reise Nach Innerarabien, Kurdistan Und Armenien 1892*. Braunschweig: Druck Und Verlag Von Friedrich Vieweg Und Sohn.
- Oğuz, Z. (2001). *Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları (Duyun-ı Umumiye İdaresi)*. Ankara: Yeni Kuşak Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1992). Belediye. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 5, 398-402.
- Ortaylı, İ. (1994). Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. c. 1. (E. İhsanoğlu, Ed.), İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 281-334.
- Osmanlı İlmiyye Salnamesi. (H. 1334).
- Osmanlı Maarif Salnamesi. (H. 1316; 1317; 1318; 1319; 1321).
- Örenç, A. (2020). Mutasarrıf. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 31, 377-379.
- Özcan, A. (1994). Osmanlı Askerî Teşkilatı. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. c. 1. (E. İhsanoğlu, Ed.), İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 337-370.
- Özcan, A. (2007). Redif. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 34, 524-526.
- Özen, A. (2013). Zaptiye. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 44, 128-130.

- Özkaya, Y. (1985). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özkaya, Y. (2002). Kaymakam. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 25, 84-85.
- Öztürk, C. (2000). İdadi. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 21, 465-466.
- Öztürk, L. (2002). Kilise. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 26, 14-16.
- Pakalın, M. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. c. 1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yayınları.
- Pakalın, M. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. c. 2. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yayınları.
- Pakalın, M. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. c. 3. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yayınları.
- Parfit, J. T. (1921). *Marvellous Mesopotamia the World's Wonderland*. London: S. W. Partridge and co., LTD., Grosvenor Gardene, Victoria.
- Parmaksızoğlu, İ. (1977). Naib. *Türk Ansiklopedisi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi Yayınları, 25, 78-79.
- Peyrevi Çakan. (1944). 735.
- Pur, N. (1332). *Tarih Erdelan*. Kirmanşah: Çaphane Sirami.
- Rich, C. J. (1836). *Narrative of a Residence in Koordistan and on the Sie of Ancient nineveh, With Journal of A Voyage Down the Tigris to Bagdad and an Account of a Visit to Shirauz and Persepolis*. vol. 1. London: James Duncan Paternoster Row.
- Rich, P. (1921). *Two Years in Kurdistan Experiences of a Political Officer 1918-1920*. London: Sidgwick and Jackson, London.
- Ruhani Beşva, B. (1382). *Tarih Meşahir Kürd Ulema Udeba Şu'ara*. c. 1. Tahran: Çaphane Seruş.
- Ruhani Beşva, B. (1382). *Tarih Meşahir Kürd Ulema Udeba Şu'ara*. c. 2. Tahran: Çaphane Seruş.
- Ruhani Beşva, B. (1382). *Tarih Meşahir Kürd Ulema Udeba Şu'ara*. c. 3. Tahran: Çaphane Seruş.
- Sağır, Y. (2016). Osmanlı Su Vakıfları. *Tarih Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar*, (15), 445-473.
- Sahillioğlu, H. (1991). *Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı*. (M. Öztürk, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarih Sözlüğü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Salih, Ğ. (1356). *Esnad Resmi der Revabit Siyasî İran ba İntlis ve Rus ve Osmani*. c. 2. Çap. 1. İran: Çaphane Neşir Tarih İran.
- Salihi Reşe, E. (1989). *Şari Süleymani*. B. 2. Çap. 2. Bağdat.

- Salihi Reşe, E. (1987). *Şari Süleymani*. B.1. Çap. 2. Bağdat.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye. (H. 1264; 1265; 1266; 1267; 1268; 1269; 1270; 1271; 1272; 1273; 1274; 1275; 1276; 1279; 1280; 1281; 1282; 1283; 1284; 1285; 1286; 1287; 1288; 1289; 1290; 1291; 1292; 1293; 1294; 1295; 1296; 1297; 1298; 1299; 1300; 1301; 1302; 1303; 1304; 1305; 1306; 1307; 1307; 1308; 1309; 1310; 1311; 1312; 1313; 1314; 1315; 1316; 1317; 1318; 1319; 1320; 1321; 1322; 1323; 1324; 1325; 1326; 1327; 1328; 1333).
- Saman Mustafa Rasheed. (2023). *Süleymaniye Sancağı'nın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı (1879-1918)*. (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Sarı, A. (2019). Osmanlı Hukuku ve Adliye Teşkilatı. *Osmanlı Teşkilat Tarihi*. (T. Gündüz, Ed.), Ankara: Grafiker Yayınları, 343-378.
- Saydam, A. (2014). *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- Senndici, M. (1366). *Tuhfa Nasırı Der Tarih ve Coğrafyay Kürdistan*. Tahran: Çaphane İntişarat Emir Kebir.
- Sevili, H. (2010). İngiltere'nin Musul Politikası Karşısında Osmanlı Devleti ve Bölge Aşiretleri (1918-1920). *Belleten*, 74(271), 789-832.
- Shiel, J. (1838). Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistan, Via Van, Bitlis, se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, (8), 54-101.
- Sırrı, (ty.). *Müdiriyyetu'l-İstihbaratu'l-Askeriyyetu'l-'Ammetu'm-Ma'aunıyyetu'l-Ula, el-Aşairu'l-Kürdiye fi el-İrak*.
- Sipher, M. (1377). *Nasihu't-Tevarih Kaçariye*. c. 1. Çap. 1. Tahran: Caphane Diba.
- Soane, E. B. (1912). *To Mesopotamia and Kurdistan in disguise: with historical notices of the Kurdish tribes and the Chaldeans of Kurdistan*. London: John Murray.
- Soane, E. B. (1914). *To Mesopotamia and Kurdistan in disguise: with historical notices of the Kurdish tribes and the Chaldeans of Kurdistan*. Boston: Small Maynard and Company Publishers.
- Sofi, A.-Pur, S. (1392). Bazhuani u bir Risi İsnadi Tarihi Derbare Nakış Taifa Baban der Revabit İran u Osmani. *Du Fasılname Pişuhaşname Tarih Hay Mahali İran*, 1(3), 26-39.
- Sykes, M. (1904). *Dar-ul-İslam, a Record of a Journey Through Ten of the Asiatic Provinces of Turkey*. London: Bickers and Son.
- Sykes, M. (1919). *Kurdistan and the Kurd*. The original is part of the British Library: India Office Records and Private Papers.
- Sykes, M. (1900). *Through Fave Turkish Provinces, Bickers and Son Leicester Square*. London: Bickers and Son.
- Şahin, İ. (2006). Nahiye. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 32, 306-308.

- Şamim, A. (1374). *İran der Devret Saltanat Kaçar*. Çap. 2. Tahran: Çaphane Muessese İntişarat Mudeber.
- Şemseddin Sami. (H. 1317). *Kamus-ı Türki*. Dersaadet: İkdâm Matbaası.
- Şerefhan Bitlisi. (1971). *Şerefname Kürt Tarihi*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Şeyh Maruf Nudhi Ahmedi. (1304). *Serokayeti Zankoy Sülîmani*. Sülîmani: Navendi Kürdistan bo Dokyomintu u Likolinevey Ekadimi.
- Tabani, H. (1380). *Munşa' Nejad ve Tarih Temedun Kürdistan*. Çap. 1. Tahran: Çaphane İntişarat Gastara Çap Didavar.
- Takkuş, M. (2015). *Tarihu'l-Ekrad 637-2015*. Tab. 1. Lübnan: daru'n-Nefais.
- Takvim-i Vekayi Gazetesi. Sa. (1344, H. 23 Muharrem 1288/M. 14 Nisan 1871).
- Takvim-i Vekayi Gazetesi. Sa. (1342, H. 18 Muharrem 1288/M. 9 Nisan 1871).
- Tevfik, N. (1335). Hazreti Mevlâna Halid. *Gofari Jin (Hayat)*, (10), 1-9.
- Tigeyıştını Rasti. (1918). (9), 9.
- Torkak, B. (2023). *Atik Şikâyet Defterlerinde Ayntab, Diyarbekir ve Ruha (1649-1837)*. (Doktora Tezi). Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Torkak, B. (2024). Atik Şikâyet Defterleri'ne Göre Antep (Ayntab) Vakıflarında Yaşanan Sorunlar. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(3), 985-1009.
- Torun, S. F. (2016). Vilayet Kanunlarına Göre Sancak (Liva) İdare Meclisleri. *Tarih Araştırmaları*, 35(60), 157-174.
- Türkmen, Z. (2020). Jandarma. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, EK-1, 689-691.
- Uluç, A. (2010). Kürtler'de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret. *Mukaddime*, (2), 35-52.
- Uluyol, O. (2019). 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Bankacılığın Gelişimi. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları*, (16), 19-40.
- Ülker, İ. (2023). Osmanlı Ceza Yargılamasında Müstantik (Sorgu Hâkimi). *Ceza Hukuk ve Kriminoloji Dergisi*, 11(1), 41-57.
- Ünal, F. (2011a). Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye'de Yerel Yönetimlerin Yasal ve Yapısal Dönüşümü. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 241-248.
- Ünal, M. (2013). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları.
- Ünal, M. (2012). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarih*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Ünal, M. (2011b). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Ünal, U. (2015). *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri 1897-1907*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Vahbi, T. (1973). Asıl Adatu'l-Sığa E em-Muzara'a- fi Lehcetü's-Süleymaniye. *Kori*

Zanyari Kürd, 1(1), 35-38.

Vahid Naşir Esnad. (1369). *Gezide Esnad Siyasî İran u Osmani*. Dvre Kaçariye, defter Mutalaat Siyasî u biyne'm-Meleli, c. 2, Çap. 1, Çaphane Vezaret Umur Harice Cumhuri İslami İran, Tahran.

Vahid Naşir Esnad. (1370). *Gezide Esnad Siyasî İran u Osmani*. Dvre Kaçariye, defter Mutalaat Siyasî u biyne'm-Meleli, c. 4, Çap. 1, Çaphane Vezaret Umur Harice Cumhuri İslami İran, Tahran.

William Tweedie, C. (1888). *Turkish Arabia: Being an Account of an Official Tour in Babylonia, Assyria, and Mesopotamia 1886-1887*. India: Printed by the Superintendent of Government Printing.

Yamulki, A. (1335). Kürd Tarihinden Baban Hanedani. *Gofari Jin (Hayat)*, (9), 1-6.

Yavuz, H. (1988). Adliye Nezareti. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları1, 389-390.

Yel, A. M. ve Küçükaşcı, M. S. (2003). Mahalle. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 323-326.

Yıldız, H. (2014). Osmanlı Devleti'nde Mülki (Sivil) Erkek Rüşdiye Muallimlerinin Nitelikleri, Hakları ve Sorumlulukları. *History Studies*, (6), 369-382.

Yılmaz, F. (2005). *Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*. (Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Yılmaz, F. (2012). Tütün. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 42, 1-4.

Yürük, H. (2020). Osmanlı Devletinde Adalet Sistemi ve Teşkilatı İçinde Bir Örnek Şahsiyet Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa. *Adalet Dergisi*, (65), 631-654.

Zeki, M. (1936). *Hulaset Tarih el-Kürd ve Kürdistan min Akdem el-Usur et-Tarihiye hatta'l-An*. Mısır: Es-Saade.

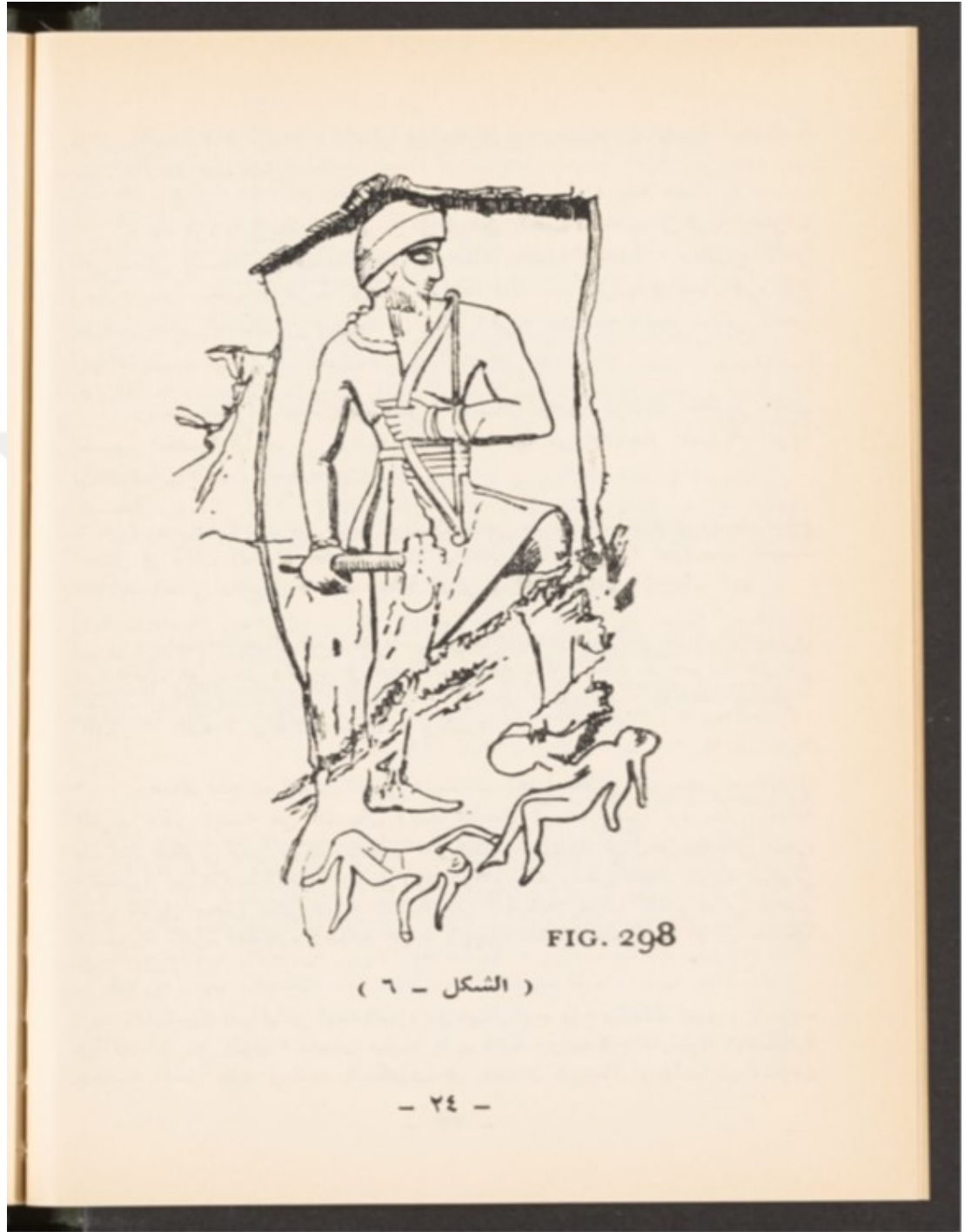
Zeki, M. (1951). *Tarihu's-Süleymaniye*. (em-Mola Cemil Ahmed er-Roşbeyani, Trc.), Bağdat: İrakiye em-mahduda.

Zevra Gazetesi. Sa. (129; 144; 213; 257; 265; 159; 173; 198; 158; 210; 211; 271; 297; 309; 402; 422; 428; 429; 463; 527; 561; 571; 589; 759; 789; 802; 1023; 1862; 1282; 1281; 185; 184; 178; 3; 5; 6; 11; 12; 14; 16; 30; 37; 38; 56; 64; 87; 95; 100).

Ziver, M. (1985). *Genciney Merdan u Yadaştı Rojani Derbeder*. Bağdat: Çaphaney el-Edibu'b-Bağdadiye.

EKLER

EK 1



Bir Savaşçının Kaya Resmi

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ♦



Gülanber Camii'nin Haritası

EK 3



Gölanber Kazasına Bağlı Tavile Hangahı



345

EK 5

Ustaların İsmi	Yer/Mahalle
Fethullah oğlu Muhyiddin	Serşekam
Ahmedi Hama	Şivan Caddesi
Muhammed Amin Komasi	Serşekam
Salih Kader	Sokak
Maruf Molla Aziz	-
Ahmed Mam Ali	Serşekam
Hüseyin oğlu Aziz	-
Fethi Hama Meşula	Serşekam
Ali Eşvek Fethullah	-
Abdurrahman Biçol	Serşekam
Muhyiddin Hacı	Sokak
Said Nadir	Sokak
Mustafa Abdullah	-

Abdullah Karim	Çuvarbağ
Ahmedi Abdurrahman	Çuvarbağ
Fatih Abdurrahman	Çuvarbağ
Kerim Sadullah	Goyje
Salih Hüseyin Ağa	Goyje
Hüseyin Arap	Goyje
Hamasuri Hacı Salim	Goyje
Abdurrahman Mustafa Verda	Goyje
Said Muhammed	Goyje
Ahmedi Vasta Mavlud	Goyje
Abdullah bin Muhyiddin	Goyje
Kerim Mustafa	Goyje
Vasta Abdullahi Abdullah Vasta Kadri	Goyje
Vasta Ahmed Said	Goyje
Muhammed Mahmudi Zrlai	Goyje

Mustafa Ahmed Havrami	Goyje
Muhammed Emin Kadir Beg	Dergezin
Ğafuri Avez	Dergezin
Ahmed Beg Süleyman Beg	Dergezin
Emin Yasin	Dergezin
Hama Raşid Ahmed	Dergezin
Kerimi Yasin Ağa	Dergezin

Süleymaniye Merkezinde Olan Silah Üreten Ustaların İsmi ve Yerleri



Süleymaniye'nin Haritası



Ahmedi Adlı El Yazma Eseri